

Vámbéry Ármin

Küzdelmeim

Vámbéry Ármin

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA
1905

TARTALOM

Előszó

I. Fejezet.

Származásom és gyermekkorom.

II. Fejezet.

Ifjúkori küzdelmek.

III. Fejezet.

A házi tanító.

IV. Fejezet.

Első keleti utazásom.

V. Fejezet.

Második keleti utazásom.

VI. Fejezet.

Visszatérésem Európába.

VII. Fejezet.

Londonból Budapestre.

VIII. Fejezet.

Inkognitó-utazásom európai és ázsiai visszhangjai.

IX. Fejezet.

Tudományos és irodalmi munkásságom.

X. Fejezet.

Politikai pályám és helyzetem Angliában.

XI. Fejezet.

Munkám diadala.

XII. Fejezet.

Összeköttetésem a mohammedánsággal.

XIII. Fejezet.

Az angol udvarnál.

XIV. Fejezet.

Érintkezésem Abdul Hamid szultánnal.

XV. Fejezet.

Érintkezésem Naszreddin sahhal és utódjával.

XVI. Fejezet.

A küzdelemnek vége, s még sincs vége.

Jegyzetek

Előszó

Van egy török példabeszéd, mely azt mondja, hogy magáról csak az ördög szokott beszélni. Hát bizony sok igazság van ebben a mondásban s hogy mégis hozzáfogtam önéletrajzom megírásához, arra két különböző ok indított. *Először* meg akartam mutatni a hazai olvasónak, hogy az a lelkerő és kitartás, melynek középázsiai viszontagságaim közben tanújelét adtam, szorosan összefügg ifjúkorom küzdelmével és szenvedéseivel, tehát koránt sem méltó arra a nagy bámulatra, melyet a művelt világban keltett. Az ember könnyen elviseli azt, a mihez gyerekkorában hozzászokott. Azonkívül tekintetbe kell venni a kort, melyben nevelkedtem és a hazánkban akkor uralkodó szellemet, mely a rendkívüli pályára serkentett és buzdított s a mely szellem, fájdalommal mondom, manapság tetemesen eltompúlt. *Másodszor*, e könyvem félszázadnál hosszabb idő eseményeiről emlékezik meg; olyanokról, melyek hazánkban s olyanokról, melyek az általam lakott idegen országokban folytak le, s ez események közt, tekintve a szoros és benső viszonyt, melyben a különböző népek társadalmával éltem, talán sok olyan adat van, melyet kár volna átengedni a feledésnek. És végezetül: pályafutásom rajzának közzétételével arra is számítok, hogy részletei bátorító hatással lesznek azokra, kiknek ifjúkora sorsban hasonlatos az én ifjúságomhoz. A szegénység és elhagyatottság mindenféle nyomorúságával küzdő ifjúban, ha elolvassa e lapokat, talán felébred az a gondolat, hogy az ernyedetlen és becsületes munkát végre mégis csak siker koronázza s talán majd azt mondja magában: - «A mi sikerült Vámbérynak, sikerülhet nekem is!» - Mert a példában a legjobb oktatás rejlik és soha se felejtsek el ifjú barátaim e perzsa mondatot:

Beszakhti sud pukhte merdi huner
Beates muszaffa seved szim u zer, -

azaz:

*A nyomorban érik a férfi-erény,
A tűzben tisztul az arany s ezüst.*

Hogy önéletrajzom magyar kiadása tetemesen bővebb az eddig megjelent angolnál, nagyon természetes; mert szűkebb családi körben sok olyant elbeszél az ember, a mi az otthoni viszonyokra vonatkozik s a mi a külföldi olvasót kevésbé érdekli. E tekintetben különös érdeme van *Balla Mihály* urnak, ki hű munkatársam volt, sok adatot kutatott fel múltamra vonatkozóan, és fáradhatatlan volt könyvem sajtó alá terjesztésében. Nem mulaszthatom el tehát, hogy neki ez alkalommal ki ne nyilvánítsam hálás köszönetemet.

Budapest, 1905. Április havában

Vámbéry Ármin

I. Fejezet. Származásom és gyermekkorom.

COGITO ERGO SUM! Igen, itt vagyok; de hogy mióta vagyok itt, arról már bajosan adhatnék számot, mert nincs hozzá semmi támasztékom. Nekem, tudniillik, földi létem elejétől fogva az a kétes szerencse jutott osztályrészemül, hogy zsidó szülők gyermekének jöttem a világra s mivelhogy a zsidóknak Magyarországon akkoriban még senki sem tette kötelességévé, hogy rendes anyakönyvet vezessenek, a hatóságok pedig beérték a községi előljáróság szűk adataival is, tisztára képtelen voltam reá, hogy születésem évét illetőleg hiteles följegyzésre bukkanjak. Anyámtól nem egyszer hallottam, hogy nem sok idővel atyám halála előtt, valamikor József napján láttam meg a napvilágot, és mert atyám egyike volt az 1830-ban kitört nagy kolera utolsó áldozatainak, azt hiszem nem tévedek, ha születésem évét 1831-re vagy 1832-re teszem.

Minthogy a családi leszármazás tudományának különös barátja sohasem voltam, megkimélem az olvasót nemzetségfám részletes ismertetésétől. Dédapám, a mennyire hallomásból tudom, bajor földről, a jó Bamberg városából szakadt Magyarországra, mikor pedig II. József császár családnév felvételére kényszerítette zsidó hitű alattvalóit, nagyapám, ki már itt született, ősei-nek városára gondolt és Bamberger néven íratta be magát a zsidók nyilvántartó lajstromába. A *B* betű idő múltán *W* betűvé lágyult és atyám már Wambergernek mondotta magát, ámde nem igen élt a reá készített névvel, mert az orthodox zsidók régente annak a keleti szokásnak hódoltak, hogy az apa neve volt a fiú predikátuma s e szerint a családnévnek voltaképen csak a hivatalos használatban volt jelentősége. Atyám ezenkívül nemcsak jámbor zsidó, hanem kitűnő talmudista is volt, ki nappalait, sőt éjszakáit is tanulmányainak áldozta és nem sok ügyet vetett a világ dolgaira és hétköznapi eseményeire. Hitbuzgóság és tudásvágy a kettős, hatalmas rugója ennek a különleges zsidó tudománynak, melynek tanítványai szellemi és vallási czélok felé törnek egyazon úton s ehhez képest édes álmodozás közben élik napjaikat oly világban, melyből csak az ázsiai vallásos hit teológusai veszik ki a maguk részét, a melyet azonban a kételkedéstől erősen áthatott keresztény theologusok már rég óta elveszítettek. Anyám beszélt nekem, hogy atyámat már kora ifjúságában hatalmába ejtette a mánia ennek az üdvözítő rajongásnak, mert nagyon félszeg és ügyetlen volt az emberekkel való érintkezésben s mikor leánynézőbe ment anyám szülei házába, a morvaországi Lundenburgba, láttára halkan összenevettek a Malawan család leánysarjadékai. De anyám - festeni való tizenhatsz éves szép leány volt - csakhamar kedvét lelte az elfogódott fiatal tudósban, kit szerencsésen ajánlottak be hozzá tüzes szemepárja és arcának kellemes vonásai. Mostoha-anya keze alatt nevelkedve és már serdülő leánykorában nem egy cseppjét izelve meg az élet keserű poharának, úgy remélte, hogy meglesi boldogságát a komoly és szent életű férfi oldalán. Könnyű lélekkel nyugodott meg tehát orthodox atyja akarátában, istenhozzádót mondott szülővárosának és az atyai háznak, hogy útra keljen az alig hogy megismert talmudtudóssal Magyarországra, Pozsony vármegye Szentgyörgy nevű városába, hol atyám, bennszülött létére, bizva bizott benne, hogy a község meg fogja választani rabbihelyettesének.

De ismeretes dolog, hogy a theologusok minden felekezetében féktelen gyűlölet, irigység és fojtott harag dúl a saját pályatársak ellen s e szent férfiak tudvalevőleg általában jóval mérge-zettebb fegyvert forgatnak, mint a világi javak legtüzetesebb szerencsevadásai. A szent-györgyi talmudisták - számra nagyon kevesen lehettek okvetlenül - e gonoszságtól mentek nem valának, és mert atyám, az ő csöndes szerény természetével nem termett rá a küzdelemre, hovahamarább veszendőbe ment a reménység, hogy valaha a község segédrabbinusi székébe juthasson és ez időtől fogva már csak a tanulmányaiért való lelkesedés ragyogó fénye

vethetett világosságot a szegény ember jövőjének elborult egére. Örökösen a Misna és a Gemara kifogásain tűnődve és elmélkedve, a jó ember csakhamar megfedkezett róla, hogy az a szegény hozomány, melyet anyám a házhoz hozott, korántsem olyan végnélkül való és enyészhetetlen, mint kedves tanulmányának végeláthatatlan vitái és bizonyítékai s hogy az embernek, ha meg is akar élni, a foliánsok mellől bizony ki kell néznie a mindennapi élet tarka vásárjára is. E kegyetlen kényszerűség miatt elég hamar s eléggé kiméletlenül felrázta őt anyám gyakorlatias gondolkozása. Ő, szegény, jó korán felismerte már a helyzet véghetetlen komolyságát s az eszközök és módok, melyekkel ez az okos, de fiatal és tapasztalatlan asszony segíteni igyekezett a bajon, helylyel-közzel nagyon kemények voltak, de fájdalom, czéltalannak és hiábavalónak bizonyultak. Egyszer azt ajánlotta az urának, hogy lisztel és gabonával kereskedjék, máskor csapszéket akart nyitni, mikor pedig ez a terv mind csütörtököt mondott, a jámbor talmudistának házaló körútra kellett indulnia Szentgyörgy közvetlen környékére, hogy talán hoz valami kis nyereséget a konyhára a falvakban összevásárolt nyerstermény.

Hogy milyen borzasztó mártíromság lehetett a lelkes talmudistának, mikor foliánsokkal tele szobájából kénytelen volt kimenni a környék durvalelkű tót parasztnépe közé, és hozzá milyen óriási önmegtagadásába kerülhetett, a «Halakha» és a «Haggadah» hímes mezejéről a nyomorúlt alkudozás terére lépni egy-egy zsák borsóért vagy babért, egy-egy birka- vagy kecskebőrért, oh, arról nem egyszer sűrű könnyhullatás közben emlékezett meg anyám, mert hiszen gyöngéd szerelemmel vonzódott atyámhoz. Együtt érzett vele a tanulmányain való lelkesedésben is, együtt szenvedett vele, mikor lelki tusáját vívta, de nagy zsarnok a szűkölködés; biztatta hát és bátorította, és szegény atyám, úgy mondotta, csak nagy ritkán fogyott ki a békétüresből. Egyszer, esős őszi napon - beszélte anyám - még egészen nyers tehénbőrt vásárolt a récsei mészárosától és öreg este volt, mikor mázsás terhével a hátán, bőrig ázva és a mély sár taposásában kimerülve, hazaérkezett. Anyám készülten várta az egyszerű vacsorával, de ő csak épen hogy ledobta a nehéz terhet és sietett a tanulószobájába, foliánsai közé temetkezett; s mikor anyám, megúnva várakozást, utána ment, úgy el volt már mélyedve tanulmányába, mintha egész nap se mozdult ki a szobájából.

Ilyen szokásokkal és ilyen életnézetekkel természetes, hogy nem lehet megalapítani egy család szerencséjét ezen a világon! Nincs hát mit csodálni rajta, hogy az élet szükségleteit gyakorlatiasabb érzéssel felismerő anyám belátta végre, hogy jobb lesz, ha békén hagyja urát a foliánsai közt és a ház egész gondját inkább magára veszi. Anyám ily körülmények közt maga vette kezébe a vezetést. Ő volt az, aki a világgal az érintkezést fenntartotta, atyám pedig a tanulószobájában ülve, őrizte a házat. Szomorú fölcserélése volt biz ez a kötelességeknek, a melybe csak azért nyugodott bele anyám, mert jámbor zsidónő létére úgy vélte, hogy Istennek tetsző dolgot művel; de nem felelt meg a család érdekének már azért sem, mert anyám járatlan volt az élet küzdelmében. A szegénység hát egyre nyomasztóbb lett a házban, s mikor az Európába akkortájt betört koleravész öldöklő angyala felső Magyarország nyugatán is jelentkezve, atyámat sírba döntötte, anyám, huszonkét évével, özvegységre jutott, két gyermek gondját czipelve, a legnagyobb nyomorúságban.

A nagy csapás, a nyomasztó szegénység és az idegen földön való elhagyatottságának érzete csodás akaraterőt öntött a fiatal, elszánt és okos asszony lelkébe. Házához vette egy lundenburgi fiatal barátnőjét, hogy vigyázzon a gyermekekre, ő maga pedig annál szabadabb lélekkel járhasson a dolgai után. Éjt nappallá téve dolgozott szüntelenül s özvegységének második esztendejében már annyira vitte, hogy pinczéje jó borral volt tele, az élestára színültig gabonával és vendéglője a legnépszerűbbek egyike egész Szentgyörgy városában. Az üzlet jól ment, de mivel azt hitte, hogy azért erős férfikarra is van szükség, második házasságra lépett egy hozzája való dunaszerdahelyi fiatal emberrel, kire most az a hivatás nézett, hogy a két árvának, tudniillik nekem és nővéremnek az atyja, neki magának pedig

támasza és testének pályatársa legyen. Nem kereshetem, nem is szabad keresnem, hogy anyámat e lépésre a fiatal özvegyek közös oka és ürügye ösztönözte-e, vagy hogy csakugyan szüksége volt-e a segítségre. Elég az, hogy sorsát jobbra semmi esetre sem fordította, mert Fleischmann úr, a második férje, ugyan jólelkű, tisztességes ember volt, de éppenséggel nem volt szorgalmas és vállalkozó férfiú. Megosztotta vele a jóllétet, de nem úgy a munkát s a hogy leforgott az első év és anyám szemére lobbantotta tétlenségét, azt felelte, hogy ott az idegenben nem leli helyét, nem tudja elhelyezni munkaerejét, de menjen csak vele anyám az ő szülővárosába, Dunaszerdahelyre, majd meglátja, hogy családja és ismerősei körében jobban megfelel a családfenntartó kötelességeinek.

Így került anyám, s vele együtt én is, Dunaszerdahelyre, abba a városba, mely öntudatomat ébredni látta. Szülővárosomnak én azért ezt a várost tekintem s nem azt a másikat, melyben a nap fizikai világosságát megpillantottam.

Körülbelül három éves lehettem ekkor és csak rendkívül halovány emléket őriztem meg földi létem első tanyájának. De élénken emlékezem még a jelenetre, mikor a kocsmaszobában ott tipegtem a hosszukás nagy asztal alatt, melyen sorba volt rakva köröskörül az apró zsemlye, s a jóízű süteményt én szép sorjában felfaltam mind, mert már akkor is figyelemre méltó jeleit adtam valóban tekintélyes étvágyamnak. E gasztrikus mesterfogásaimban helylyel-közzel megzavartak a belépő vendégek, kik tréfa okáért rám fűjták a habot a sörös poharukról, igaz ijedelemre, mely emlékezetemben él még ma is. Halovány emlékezetével bírok az első élet-éveim más eseményeinek is. Például emlékezem még határozottan arra a reggelre, midőn lábfájással ébredtem és sántítani kezdtem; ez volt az idő, mikor a csípőfájás betege lettem s a bal lábamra megbénultam. E bajomra aztán gyógyulást - mint a későbbiekben majd kitűnik - nem is leltem soha. Átköltözésünkről is, mely egy nagy parasztszekéren esett meg, van némi emlékezőm, de annál bizonytalanabbak az emlékezéseim az első két vagy három esztendőre, a melyet fogadott szülővárosomban, Dunaszerdahelyen töltöttem.

A mikor más gyermek térdig jár a rózsában és az aranyos ifjúkor örökké derült ege mosolyog le reá, nekem akkor csak tövis, nélkülözés és sokszerű nyomoruság termett. Mert elég hamar kiviláglott az, hogy mostohaatyánk áldott jó ember volt ugyan, mint említettem, de minél kevesebb volt benne azokból a tulajdonságokból, melyek az élet küzdelmében nélkülözhetetlenül szükségesek arra, hogy az egész család boldogulhasson. Az a szerény tőke, melyet anyám Szentgyörgyből hozott magával, szemlátomást fogyott, a szegénység beköszöntött a házba, a család békéje oda volt és mi gyermekek a legkeservesebb módon megszenvedtünk anyánk egyre növekvő kétségbeesése miatt. A kocsmát be kellett csukni, mert fenntartására nem volt meg többé a mód és a kereset új neme váltotta föl a csaplárosságot: a pióczakereskedés, mely úgyszólván családi üzletága volt a dunaszerdahelyi Fleischmann családnak. Igazabban szólva, nyomorúságos házalókereskedés volt biz ez. A Fleischmann testvérek összevásárolták a sok pióczát, melyet a parasztok a környék töméntelen mocsarában gyűjtöttek és szétválogatva, eladogatták Felső-Magyarország gyógyszerházaiban. E szerint én is hamarosan megismerkedtem az üzlet minden csinja-binjával. A pióczák, nagyságuk szerint, körülbelül negyven centiméter hosszú vászonzacskókba voltak szétosztva és minden huszon-négy órában kétszer meg kellett őket fürösztetni. A munkának ebben a részében segíteni kellett a gyermekeknek is s nekem különösen sok bajomba került, míg leküzdhettem a nyálkástestű férgek iránt érzett utálatomat. Néha megesett, hogy a pióczák éjnek idején kiszabadultak nem elég erősen bekötözött vászonzacskóikból és szerte kúsztak a szobában, mely közös alvóhelye volt a családnak; minthogy pedig mi gyermekek, elegendő ágy hiányában, a földön háltunk, majd az egyikünk, majd meg a másikunk riadt fel álmából rémült kiáltással, mert az éhes állatkák a bőrünkre akaszkodtak és iziben szivni kezdték a vérünket. Ilyenkor természetesen általános riadalom támadt a szobában, a vérszopókat a mécs világa mellett össze kellett

keresgélni és újra zsákba kötni. Mi gyermekek nagyban derültünk az éjszakai jelenetek neveltető izgalmain.

A közben négytagúból hat, sőt hét héttagúra nőtt család minden üdve és keserve a piócza kelendőségétől és árfolyamától függött. Magyarországon akkortájt még sűrűn rakták a pióczát a beteg emberiségre, de mert a haladó orvosi tudomány ellene volt a vér minden csökkentésének, lassan-lassan kiment a divatból a piócza és abban az arányban, a mint az értéküket vesztették ez állatkák, nőttön nőtt a szegénység szüleim hajlékában. A gyermekkor virágfakasztó napjaiban én hát csak a szegénység és a mindennemű nélkülözés keserű gondját láttam szemeimmel. Különösen megnőtt a bajunk, mikor mostohaatyám néha hetekig tartó házaló útján a messze vidéket járta és fogytán volt a pénz, melyet otthon hagyott. Ilyenkor heteken át nem kaptunk mást, mint fekete kenyeret, krumplit a legkülönbözőbb formában és kiadásban, vagy köles- és bodzakását. A kávé és a tej a csemegeféle osztályába tartozott nekünk, hust pedig nagyon vékony falatokban, csak szombaton, vagy más ünnepnapon kaptunk. Néhanapján szükében voltunk a kenyérnek is és elevenen él még emlékezetemben, hogyan kellett szert tennünk reája. Házunk, természetesen szegényes, roskadozó, földszintes bérház, a város végén állott egy füzes szélén és közvetlenül a nagy rét mellett, a melyen kóbor cigányok szokták felütni füstös sátraikat s engem így már jó korán megismertettek a vándorló élet fogalmával. Mintha most is előttem állnának Indiának e barnabőrű gyermekei, az egyik meztelenül, a másik rongyosan, de nagy ezüst gombokkal a tépett köntösén: ez a társaság maga volt a megfestett nomádélet. «Oláh cigányok» voltak, a hogy felénk közönségesen nevezték őket, vadabbak és féktelenebbek, mint félig-meddig letelepült testvéreik, és lopásból, jövedőmondásból, kovácmesterségükből tengették életüket. Olyan edzett volt e nép, hogy csikorgó hidegben is ott tanyáztak a szabad ég alatt és reggelre kelve a lovuk két oldalán függő párnák közé dugdosták purdéikat, úgy vonultak tovább rejtelmes utaikon. Az asszony rendszerint a ló hátán ült, a kamasz és a férfinép mögöttük gyalogolt.

A házunk mellett vitt el az országút a Dunaszerdahely és Komárom közé eső csallóközi falvakba és mert pénteki napon a környékbeli koldusok szabadon kéregethettek a mezővárosokban, a mi házunk előtt vonúlt olyankor a városba a koldusok minden nemű és korú sokasága. Még most is elfog a borzadály, ha visszagondolok az igazi és álmomorékok, bénák, világatlanok, némák, bőrbajos és fekélylyel borított nép rongyokba burkolt undok csapatára. Elöttem állnak folyton az elmúlt idők rémalakjai. Pedig én mégis ettől a nyomorúságos, utálatos néptől szedtem össze minden péntek délután az összekoldult kenyérkét és ételmi szert - mert pénzt nagyritkán kaptak - cserébe egy-két üveg pálinkáért. Keserves és iszonyatos falat volt biz az, piszkos és beteg kezek szedték elő a koldustarisznyából, de édesen csillapította mégis egészséges fiatal gyomrom éhességét. A éhség! Zsenge gyermekkoromban megismerkedtem már az ő rémesen ösztövr alakjával. Sokszori találkozásom volt vele életem későbbi időszakában is és biztosíthatok róla mindenkit, hogy a küzdelem e szörnyeteggel nem a legkönnyebb fajtájuak közül való.

De hát fejlődésem erőteljes, egészséges volt mégis és nem szólva három éves korom betegségéről, - a melyre azért emlékezem, mert babonás hitében anyám eladott egynehány krajczárért, hogy elkerülje a reá mért végzetet és nagyobb kegyelemre hangolja Istent a talán büntelen vevő iránt - egész életem során egyetlenegy napig sem voltam ágyban fekvő beteg. Kora tavasztól késő őszig pőrén és mezitláb jártam az utcát, nyaranta nem a fülledt szobában, hanem az udvarban, az eresz alatt háltam és oly édesen pihentem Morfeusz karjai közt, hogy zivataros éjszakákon is csak olyankor ébredtem fel, a mikor lábamat a lecsorgó víz már egészen átáztatta. Pirospozsgás arczommal, ragyogó fekete szememmel és göndör hajammal tetszettem is különösen az asszonynépnek és a parasztasszonyok a vásártéren megczirógatva arczomat, mindig azt mondták egymás közt: - Szegény zsidógyerek, milyen kár érte, hogy béna! - Nekem magamnak nem igen tűnt fel ez a testi fogyatkozásom, mert

mankómat a balhónom alá kapva, elég fürgén sántikáltam biz én és akárhányszor keltem versenyzásra gyermek-czimbóráimmal. De a mikor bénaságom miatt egynémelykor mégis elmaradtam tőlük és sirva tértem haza, édesanyám ily szókkal vigasztalt: - Tovább érsz te, fiam, valamennyi pajtásodnál, légy te csak kitartó és tűrj békén!

De anyámnak azért fájó tövis volt a szemében ez az én testi nyomorúságom; mélyen bántotta hiuságát és mindig csak abban főtt a feje, hogy miképen gyógyíthatna ki ebből a tökéletlenségemből. Leírni nem lehet azt, mi mindent el nem követett e végből, milyen utakat és módokat nem eszelt ki a meggyógyításomra. Szerencsét próbált a legsajátságosabb házi- és csodaszerekkel. Gyógyító erejű füvekben fürösztöttek, minden lehető és elképzelhető kenőccsel és állati zsiradékkal kenegettek és a mikor nem használt az sem, éjfélkor az átalútakra fektettek és vén cigányasszonyok bűbajos mesterkedésére bíztak. A legtöbbet mégis az úgynevezett csodadoktorok és kuruzslók miatt szenvedtem. Egyszer egy katolikus pap személyében, Rudnón támadt egy ilyen csodadoktor és anyám, alig, hogy hírét meghallotta, a rokonok oltalmára bizta a családot és felkerekedett a hosszú, fáradságos útra Rudnó felé. Minthogy vasutnak akkortájt még hire sem volt, majd gyalogszerrel, majd meg szánakozásból felvéve, megrakott parasztszekerek hátán hosszú napokon át tartott az út, míg végre megérkeztünk a községbe. Az én szegény anyám kénytelen volt ajándékot csusztatni a markába az ájtatos lelkű világbolondító gazdasszonyának, hogy a csodaember színe elé juthassunk. Ám a fekete reverendás úr nem csinált sok teketóriát a betegével. Megnézte, amúgy felületesen, a béna lábamat, írt egy recipét, mert a patikárius társa volt a szent üzletben és a közeli gyógyulás reményével útnak bocsájtott bennünket. Máig is különösnek tarom, hogy anyám, a ki írni és olvasni igaz, hogy nem tudott, de egyébként ritka eszes asszony volt, hogyan eshetett oly mélyen a rabságába a legotrombább balhiedelemnek, és hogy semmi csalódás nem óvhatta meg az újabb meg újabb tévedésektől.

Még el sem felejtettük a rudnai orvosszer hiábavalóságát, mikor Nyitra megye Grób községéből hire kelt egy új csodadoktornak. Ez éppen elég volt arra, hogy anyámnak tüstént kezébe adja ismét a vándorbotot. Az orvosi tudomány csodatévő embere ezúttal nem volt pap, hanem közönséges írástudatlan parasztember. Falusi udvarházában találtuk a derék férfit, s mert Dunaszerdahely borának jó hírét hallotta, kész volt rögtön velünk tartani, hogy szüleim házánál vessen alá a kezelésnek. Kezelést mondok, de barbár módon kegyetlen és durva kezelés volt, a minőt jó érzésű ember az állaton se vitt volna végbe. Miután a lábamat öt napon át minden reggel egy ideig a forró gőz fölé tartották, hogy az inaim és porczogóim, mit a paraszt mondotta, meglágyuljanak, a hatodik napon végre eljött az ideje az ortopédia csodás műveletének. Anyámat elküldték hazulról, engem pedig lefektettek és miután két markos cigány - ők voltak a segédorvosok - vállamnál és lábamnál fogva megragadott és keményen a földre szorított, a paraszt testének egész súlyával reánehézedett szinte derékszögbe összezugorodott beteg térdeimre. Borzasztó roppanás következett ezután, és én elájultam. Később, hogy magamhoz tértem, ott láttam térdelni az ágyam mellett siránczó és kesergő anyámat, czirógatva és dajkálva engem; de a lábam egészen egyenesen feküdt két erős fakéreg közé szorítva és durva kötélekkel körülpólyálva. Ilyen gyógyítások estek Magyarországon az Úr 1836-ik esztendejében! Sajnos, van példa az efélére még ma is, de nem éppen csak nálunk, hanem a műveltségre büszke Európa más országaiban is! Csak természetes, hogy nem lett semmi haszna az egész orvosi eljárásnak, mert mire a fakérget eltávolították és megint lábra állhattam, régi bajom visszatért és a mankót elő kellett vennem ismét. Béna maradtam biz én egész életemben, ha nem is éppen káromra, a mint kitűnik majd elbeszéléseim későbbi folyamában.

Nem tekintve testi fogyatkozásomat, gyermekkoromat a legjobb egészségben töltöttem, noha szűkös és igen-igen gyarló volt a táplálkozásom és sokféle szomorúsággal kellett megküzdenem a hiányos ruházódásom miatt. Tanulótársaim és játszótársaim kedvezőbb sorsán

elborultam ugyan akárhányszor, de a korai megszokás mégis kitűnő *training* volt későbbi pályafutásom számára; azokat a szenvedéseimet és nélkülözéseimet, a melyek mint mohamedán koldulóbarátot értek, alig éreztem nagyobbnak és gyötrelmesebbnek azoknál, melyeket ifjú koromban éltem át. És azt hiszem, hogy a kik olvasták kalandjaim történetét, akárhányszor csak azért csodálkoznak rajtuk oly túlságosan, mert nem ismerik eléggé az én régebbi szenvedéseimet.

De legyen elég ennyi a testi nevelésemről. A szellemi kiművelésemet illetőleg az olvasónak mindenek előtt meg kell ismerkednie a műveltségnek ama feltételeivel, a melyeket az akkori orthodox zsidóság a helyes és Istennek tetsző életmódtól elválaszthatatlannak tartott. Mint a hogy tudomány alatt a mohamedánus csak a vallástudományt, műveltség alatt csak a Koránban és a szertartás törvényeiben való teljes járatosságot érti és a nevelés eszményképét csak a teologikus képzettségben látja, a zsidók is úgy voltak a szentírásban való tájékozottsággal és a műveltség legfőbb fokának a talmud tanulmányozásában való elmerülést tartották. A serdülő gyereket ehhez képest mindenek előtt a héberül való olvasásra tanították és ha már kellőképpen megismertették az idegen nyelv írásjegyeivel, lassankint a héber szöveg fordítására fogták és pedig merőben egyszerű módszer szerint; egyes szókat fordítottak le neki előbb, az összefüggés révén beavatták a mondatok értelmébe és a nyelvtannal fejezték be a nyelvnek tulajdonképpen való megismertetését. Nem kevésbé volt eredeti a tágabb értelemben volt iskolázás. Minden, a szentírásban otthonos zsidónak szabad volt iskolát nyitnia; az pedig, hogy boldogulhasson is az ilyen iskolával, legtöbbször okozati összefüggésben állott a jobbmódú tanulók számával és az iskolapénz csekélyebb voltával. Döntő súlylyal esett a latba a tanító pedagógiai vérmérséklete, más szóval a nádpálcza és a nyaklevesek sűrűbb, vagy ritkább alkalmazása, mert az olyan iskola, melyben csak szórványosan jelentkeztek a kék csík és a feldagadt ábrázat esetei, minden esetre nagyobb népszerűségnek és különösen az érzékeny szívű anyák nagyobb pártolásának örvendezett. Az elemiek tanulását én egy harmadrangú iskolában kezdettem, de mert természetes értelemnél és jó emlékező tehetségnél fogva mihamarább kitüntem a tanulótársaim közt, utóbb féltandíjjal felvettek a legjobbnak tartott iskolába. Örömet és könnyen tanultam. Különösen erős oldalam volt a könyv nélkül való tanulás, mert elég volt háromszor átolvasnom a héber szöveget és csekély segítséggel már el is mondtam emlékezetből. A tanítómnak ez feltűnt, de annál kevésbé tűnt fel az anyámnak. Azt szokta mondani: - Az apja nagy tudós volt, úgy kell, hogy jó esze legyen a fiának is. - De azért keményen szorított a tanulásra és lefekvéskor a párnám alá kellett raknom a könyveimet, a melyek eléggé testes kötetek voltak egynémelykor. Azt szokta mondani anyám: - Éjjel majd a fejedbe megy a tudomány a vánkosodon át, - a mit én el is hittem, betű szerint. Nevezetes egy asszony volt biz az én anyám. Vak babonahit váltakozott benne a természetes ész ritka adományával. A mellett az akarat szokatlan ereje lakozott benne; őseredeti példaképe volt a középkori zsidóasszonynak, telve ó-szerű elvekkel és életfelfogással, mely vakbuzgónak látszott s mégis alkalmazkodott az adott viszonyokhoz. Ha éjnek idején zivatar támadt, hamarosan gyertyát gyújtott, felütötte a bibliának a világ teremtéséről szóló fejezetét és így fohász kodott: - Istenem, lásd! Megteremtetted a világot, mért akarod most a magad kezével elpusztítani? - Különösen meglepő volt az emlékező tehetsége. Élénken emlékezett gyermekkorának legkisebb eseményeire. Sokszor említette, hogy hallotta anyjától, hogy az austerlitzi csata után hogyan áradtak a francziák a közel Lundenburgba és hogyan tolakodtak be a házakba a gránátosok ezzel a kiáltással: «*Café! Café! sacré nom de Dieu!*» Azt hiszem hogy anyámtól örököltem én is az emlékező képességemet.

Nyolcz éves koromig nem igen tanultam mást, mint Mózes öt könyvét és magyarázatait, a próféták könyveit és a bibliára vonatkozó egyéb tudnivalókat, hozzá még magyar és német írást-olvasást. Mózes könyveiben tökéletesen otthonos voltam és a próféták írásaiban is oly nagy volt a járatosságom, hogy hosszú részeket mondtam el és fordítottam le könyv nélkül

Ézsaiásból, Jeremiásból, Tre-aszARBól és más szent könyvekből. Ez a járatosságom bizonyos tekintélyt kölcsönzött nekem az iskolatársaim közt, a tanítóm pedig oktató művészetének amolyan kísérő példája gyanánt használt, mert ha egy-egy apa megjelent az iskolában az ő reményteljes csemetéjével, engem tüstént kihívtak és megegzamináltak, hogy feleleteimmel szembetűnő bizonyosságot adjak a tanító buzgalmáról és hivatottságáról. Ennek a megbámultatásnak a gyermekekre nézve minden esetre megvoltak a maga veszedelmei, mert már korán felkeltették bennem a hiuságot, és elbizakodottá tettek volna, ha néhanapján hideg vizsugárként nem hullottak volna gyermeki önhiittségem tüzére anyám intelmei. - Nem vagy még semmi sem, nem tudsz még semmit, - mondotta - mert az én első uram fiának a legkülönbnek kell lenni minden más gyermek közt. - És annak, hogy e szóval: «a legkülönb», mire gondolt az én anyám, a dunaszerdahelyi zsidó-iskola fölött magasan kiemelkedő jelentősége van. Szerinte nekem kitűnőnek kellett lennem nem csupán a zsidó, hanem a keresztény tudományokban is. Mert akármilyen jámbor és istenfélő volt a lelke, úgy látszik, mégis eléggé jókor meggyőződött róla, hogy a thóra és talmud tudománya eléggé alkalmas ugyan arra, hogy kulcs gyanánt szolgáljon a paradicsom kapujához, de nem igen való arra, hogy boldogulni lehessen vele már ezen a földön. És meggyőződött még arról is, hogy azok a kiválóságok, melyek szegény atyámat koldusbotra juttatták, nekem még kevésbé válhatnak javamra most, az idők megváltozott folyásában. Elég az hozzá, anyám arra a merész elhatározásra jutott, hogy a vallásos zsidó tanulmányok mezejéről a világias életpályára vezérel át engem s hogy világi tudóst farag a rabbi és talmudtudós fiából. Ez elhatározás merészségét egyébként csak az méltányolhatja igazán, ki ismerte valamennyire amaz idők orthodox zsidóságának eszjárását, életviszonyait és szörnyű vakbuzgóságát.

Keresztény polgára vajmi kevés volt a városnak, mert túlnyomó részében zsidó volt a lakosság. Meg is látszott ez félreismerhetetlenül az utcák képén. A zsinagóga előtt egy lakatra járó vaskarika lógott lánczon. Ebbe a karikába csukták a nyakát egész napra annak a bűnös zsidónak, ki vétséget követett el a vallás törvényei, vagy a mi ezzel egyre ment, a társadalmi rend érdekei ellen. Az volt csak a pellengérre állítás! A delikvenst leköpte minden igazhívő zsidó, kit útja a zsinagóga tájékára vitt. Természetesen nem csekély feltűnést keltett, különösen a gyermeknép között, ha kocsin vagy lóháton egy-egy falusi nemes tisztelte meg látogatásával a zsidók városát. Jobbára pénzügyleteik lebonyolítása végett jöttek a nemes urak és milyen sietve jöttek, ép olyan vágtatva távoztak is el dolgaik végeztével. A dunaszerdahelyi zsidóság kalmárnép volt a legszegényebbtől a legmódosabbig. Foglalkozott pénzüzletekkel is a gazdagabbja, de a túlnyomó rész csirkével, tojással, veteménnyel kereskedett Bécsbe és Pozsonyba. Mind a mellett nem lehetett volna azt mondani, hogy a túlságos jómód felveti a dunaszerdahelyi zsidóságot. Emeletes háza csak egy volt a városnak, az is keresztény kézen volt: egy *Kondé* Ignác nevű birtokosember volt a tulajdonosa. A dunaszerdahelyi nyelvjárás ennél fogva kezdetben egyszerűsítés okából, utóbb hagyományból *kondégnác* háznak mondotta az emeletes házat s mikor idő múltán Pozsonyba kerültem és megláttam a sok emeletes házat, belőlem is így tört ki a csodálkozás: «Ejnye, de sok kondégnác ház van itten!»

A dunaszerdahelyi zsidó hitközség a legvallásosabb, legősibb és a neologság érintésétől leginkább ment hitközségek egyikének hírében állott akkoriban Magyarország és egész Európa hitközségei közt, nem számítva közéjük talán egynehány khaszidim (vakbuzgó) voltáról híres lengyel és orosz hitközséget. Maradványa volt a tiszta és hamisítatlan közép-kornak, e kor minden örülten fanatikus tévelygésével és szertelenségével s még ennél is több: szakasztott mása annak a hitéletnek, melynek zord árnyékai borzadálylyal töltöttek el később Bokhara muszalmánjai közt. A vallási lelkesültség túlságában, a rituális szörszálhasogatásnak és szomorú babonahitnek borzasztó labirintusában éltem én gyermekkoromat. Télen és nyáron, kora reggel és későn este soha el nem mulasztottam volna, hogy siessek a zsina-

gógába, mihelyt megdobbant házunk ajtaján a fakalapács első ütése, - a harangszó helyett ez volt a zsidóknál az istentiszteletre hívó jeladás - és erőteljesen csengő ifjú hangom korán túlzengett az imádkozók seregén. Istenfélő gyermek voltam, ezt tartották rólam a községben. Inkább elpusztultam volna éhen, mintsem hogy egy falatot is vegyek a számba, mely nem rituális módon készült, hogy húst vagy tejes ételt ettem volna a szabályszerű hat órai idő betartása nélkül; vagy pedig - a mitől Isten óvjon - hogy rávettem volna szemem Isten legundokabb teremtményére, a disznóra. Hát még, hogy a kezem is bemocskoltam volna vele! Attól való félelmemben, hogy födetlenül maradhatna a fejem, a mi halálos bűn volt a az óhitű zsidó szemében, a fülemig lehúztam a sapkámat, mikor pedig egyszer pajkos keresztény fiúk erőszakkal lehúzták a fejemről, reszkettem, mint a nyárfalevél és azt hittem, hogy most már nem kerülhettem el a gyeheña borzasztó szenvedéseit. Ha szombaton, a teljes nyugalom napján, történetesen ezüst vagy rézpénzt találtam a földön, nem hajoltam le érte, mert bűn lett volna kezemmel megérinteni, hanem szent szégyenérzettel taszítottam odább a lábammal, befödtem porral és sárral, hogy másnap érte mehessek. Az a vallás, mely zsinórmértékkel szolgál hívének a legkisebb részletkérdésben is, mely kioktatja róla, hogy miképen egyék, igyék, álljon, aludjék, ruházkodjék, miképen gondozza testét kívül és belül, hogyan érintkezzék a nőkkal és hogyan viselkedjék a természet különböző jelenségével szemben, - az olyan vallás mélyen hat az ifjú lelki világára, lenyűgözi a serdülő gyöngye lényt, hatalmába veszi minden érzelmét és gondolatát épen úgy, mint a hogy évek múltán, Törökország és Perzsia muszalmán ifjúságán is tapasztaltam. Ott is, mint itt, voltaképen külsőségekben nyilatkozik meg a hit; szertartásokban, melyekhez szigorúan alkalmazkodnak. Nem csoda tehát, ha érettebb korában a zsidó fiú ép úgy mint a moszlim, a szabad kutatás által felvilágosítva, könnyűszerrel veti le magáról a hit béklyóit és szabadgondolkozó válik belőle. Két ily óriási ellentét összetalálkozásában könnyű magyarázatát lelteni e fordulatnak!

Az ily átalakulás egy részről szorosan összefügg a természetes észbeli képesség fejlett voltaival. A míg a zsidó iskolába jártam és kárhozatosnak véltem a kereszténységgel való mindenmű érintkezést, a kételkedésnek árnyéka sem vehette be magát lelkembe. De, mint már említettem, anyám adta reá az első alkalmat a világias nevelés gondolatával. Nem ügyelve hit-sorsosainak csipős megjegyzéseire, a zsidó iskolából a protestáns hitközség elemi iskolájába adott, hol keresztény könyvekből is tanultam, jelen voltam a vallási órákon s a földrajzból, természetrajzból elsajátítottam azokat az elemi ismereteket, a melyeket az akkori fölötté gyarló iskolakönyvekből egyáltalán elsajátíthattam. A földleírást versekbe foglalva adta elő a *«Kis tükör»*, a természetrajzi könyv beérte egynéhány állat leírásával és magyar anyanyelvünk helyett a latin nyelv elemeivel ismertettek meg bennünket. Mindenesetre nagyon sovány ellátás volt ez a keresztény tudás konyhájáról, de olyan gyökeresen különbözött mégis addigi tanulmányaimtól, melyek évezredes eseményekkel foglalkoztatták elmémet, hogy már ezek az első ösztövére falatok is meggyőztek az új szellemi táplálék különb tápláló erejéről és ízletességéről.

E mellett a keresztény iskolatársakkal való érintkezés szabadabbá és az előítélettől mentesebbé tette gyermeki elmémet, mert együtt játszottam és barátkoztam velök, bár szülőházukban nem kerestem fel őket soha és hozzá nem mertem volna nyulni ételükhöz, kalácsukhoz, a melylyel megkináltak. Ez már nekem is, anyának is egyértelmű lett volna hitem elhagyásával és ennyire az egykori rabbinus fia már még sem vetemedhetett! A jég mindamellett megtört. Még nem mertem ugyan átlépni a határt, mely nevelésemnél fogva a nem zsidó emberiségtől elválasztott, de már átvetettem rajta bátoritan pillantásaimat. Mikor pedig anyám lassan-lassan hozzá szoktatott a gondolathoz, hogy világi pályára lépek és hogy doktor válik belőlem, mihamarabb lefoszlottak elmémről az óhitű vallási nézet sűrű fellegei, látóköröm kitágult és gyermeki szemem gyönyörűséggel nézett szét a messze régiókon.

Dunaszerdahelyi kisdíák korom emlékei közt megjelenik előttem egy nyájas öreg úr képe: az első nevezetes keresztény emberé, kivel az élet útján összetalálkoztam. Osztályunk vizsgájának előkelő vendége akadt *Bartal* György aranyarkantyús vitéz, a híres jogtudós és történetíró személyében, ki édes atya volt ifjabb Bartal Györgynek, a későbbi miniszternek. Ez alkalomhoz fűződik első sikerem emléke is. A vizsga közben hallottam, hogy tanítónk ismételve megemlíti nevemet a nagyúri látogatónak. Néhány percz, és már künn is álltam a pódium előtt. Bartal, a tanító kérésére, maga egzaminált engem. Jó elővéleménye lehetett az emlékezőtehetségemről, mert ugyancsak megforgatott a kérdéseivel. A többi közt felütötte az olvasókönyvünket, melynek egy hosszú lélegzetű latin versezet volt a végén. Azt kérdezte, hogy el tudnám-e mondani hibátlanul? Nekem több sem kellett. Elkezdtem recitálni szépen: «*Timor dei est principium*»... s mikor a végére értem, a tanító biztatására elmondottam a sorait szép rendben még visszajáról is. Ez előkelő vendég nagyon meg volt velem elégedve. Megczirógatta arcom és egy ezüst huszast csúsztatott kezembe, ráadásul adva még ezt a biztatást: «Csak tanulj fiam!» Szorgalmamnak ez a bátorító szó volt az első jutalma, észbeli képességemnek pedig ez az ezüst huszas az első anyagi eredménye.

Tíz éves lehettem akkor. Jövőmre nézve a terv már készen állt, de a megvalósítás eszközei mérhetetlen gondot okoztak jó anyámnak. Családunk szegénysége és nyomorúsága akkortájt érte el netovábbját. Testvérnéném kénytelen volt már szolgálatba állni s hogy én se pusztítsam fiatalabb testvéreimnek szűkösen kimért kenyerét, anyám, nehéz lélekkel bár, elhatározta, hogy egy időre engem is kiad a házból. Inasnak álltam egy nőszabóhoz, kinek héber nyelvre oktattam a fiát, mely szolgálatomért egyrészt ellátást kaptam, másrészt pedig be kellett volna, hogy vezessenek a lenge karton- és vászonkelme összeöltögetésének művészetébe. Az a három óra, melyet pedagógiai kötelességemnek áldoztam, tűrhetően kellemes volt számomra, mert jól esett hiúságomnak, hogy velem egy korban levő fiúnak vagyok a tanítómestere. De annál kellemetlenebb volt számomra az az idő, melyet a kerek asztalnál kellett eltöltenem a legények és az öltögetés művészetében nálam jóval különb inasok társaságában. Örökösen csak a gúnyos megjegyzéseiket nyeltem az ügyefogyottságom miatt; korholtak, sőt egy-némelykor kézzelfogható intelmekkel láttak el, hogy jobban kezeljem a tűt és a gyűszűt, hogy ne gyűrjem úgy a kelmét és így tovább. Egy szó, mint száz, olyan keservessé tették számomra a szabóság nemes művészetének iskoláját, hogy már az első hónap végén könyves szemmel panaszkodtam miatta anyámnak, ki belátta hibáját, de biztatott, hogy tartsam ki legalább addig, míg elmúlik a tél és új kondíciót, más szóval: állást, kereshet számomra. Nagy lelki küzdésembe került az elhatározás, de végre győztek anyám intelmei és az a jóleső érzés, hogy meleg szobában, tűrhető ellátás mellett tölthetem a zordon téli napokat, holott addig fogyatékosan öltözködve és pár meleg krumplival a zsebemben tettem meg a mindennapi hosszús utat az iskolába. Beletörődtem hát kellemetlen sorsomba, míg a tavasz közeledtével újra fölébredt bennem a jobb napok reménysége és csakugyan biztatón intett felém egy-egy sugár ifjúkorom mennyboltozatáról.

Tizenegy éves voltam és el akartam hagyni most már nem csak a szülői házat, hanem a várost is, hol anyám lakott: az egyetlen lény a világon, ki lelkéből szeretett. Tizenegy éves korban, szegényen és nyomorultan, béna lábbal, elveszítve az anya édes tekintetét, csak azért, hogy idegen emberek részvétlen szeme előtt élje napjait: - vajjon érhet ennél szörnyűbb csapás és kegyetlenebb válság egy érzékeny gyermekszívet? Nekem borzasztó volt ez a gondolat. Napokon át könyvet sajtolt szemembe, forró könyvet, mely még bőségesebben omlott, mikor épp olyan lelkiállapotot olvastam ki anyám vörösre kisírt szeméből. De mihez fogtam volna? Végso gyámoltalanságomban úgy éreztem, hogy a menekvésnek ez az egyetlen módja áll nyitva számomra, hogy ez az út egyetlen, melyen tehetségemnek megfelelő pályára juthatok. Anyám bátorított és így szólt hozzám: - Nem lehet és nem szabad, hogy közönséges ember váljék te belőled. A tudós atyád lelke él te benned. Tanúlnod kell, hogy doktor lehess, fiam.

És hogy Szentgyörgybe juthass a gimnáziumba, hol ismerik a nevedet és segíteni fognak, keresned kell egynehány forintot, mert én legfeljebb ha egy kevés fehérneműt és egy öltöző ruhát adhatok veled. Úgy van fiam, sok küzdés és szenvedés vár rád, de jól jegyezd meg, az embernek nem szabad megijedni a fáradságtól. *Az ember az éjszaka első felében tegye jó rendbe az ágyát, hogy jól alhasson a másik felében.* - Még néhányszor volt részem eféle intelmekben és bátorításban. Meg is acélozták elhatározásomat s mikor Nyéken, Dunaszerdahelytől mintegy két órányra, tanítói állással kínáltak meg az odavaló zsidó korcsmárosnál, elfogadtam szívesen a meghívást és anyám oldalán, mankómmal a hónom alatt és kis batyúval a hátamon, odahagytam a várost, hol gyermekéveimet töltöttem, hogy elfoglaltam azt a hivatást, mely meg fogja rá adni a módot, hogy új pályámra léphessek.

A poros országútról a rövidebb gyalogösvényre térve, hamarosan meg is érkeztünk Nyék községébe s mikor anyám bemutatott jövőbeli gazdámnak, ki látatlanban fogadott föl, az egyszerű ember felsőbbbbséges szemmel méregette a jelentéktelen, szegényes külsejű, mankóra támaszkodó tanítót, és a halk beszélgetésből sűrűn hallottam ki ezt a bántó megjegyzést: - Nagyon fiatal. Nagyon kicsiny! - Egy dunaszerdahelyi zsidó, ki történetesen ott járt és engem ismert, volt olyan szíves, hogy biztatta gazdát, mondva: - Ennek a gyereknek ne a külsejét, hanem az eszét nézzed. Mert ez a gyerek tele szedte magát könyvvel és tudománnyal; betéve tudja az imádságokat és a bibliát s a Móricz (így hívták jövőbeli növendékemet) sokat tanulhat tőle, ha szorgalmas lesz. - Közben megjelent a ház asszonya és vele a fia is, s míg amaz megütközve és alig titkolt derűtséggel nézett reám, mintha mondani akarta volna: - Ez ugyan nem igen boldogul majd az én Móriczommal, - ez idegenkedve nézett reám, eltépte magát az anyja kezétől és vesd el magad, már künn volt a kertben. Csak természetes, hogy nem sok bátorságot öntött belém az ily fogadtatás és hogy nem láthattam rózsás színben a mentor reám váró szerepét. Zavartan és elfogódva álltam egy darabig és lelkem nyugalma nem lelhettem meg már azért sem, mert elvette minden akaraterőmet az a gondolat, hogy meg kell most válnom kedves anyámtól. Anyám, természetesen, még jobban szenvedett, mint én, de nem árulta el az ő lelki küzdelmét. Egy rövid óra hosszáig még velem maradt és forró ölelésekkel vált el tőlem; kiment velem a kertbe, átlépett a keskeny pallón, mely keresztül volt vetve a sövényen, és egyszer vagy kétszer még visszaintve, gyors léptekkel távozott el azon az úton, a melyen oda érkeztünk. En megtört szívvel álltam ott, meredten néztem utána anyám eltűnő alakjának és nem birva tovább fájdalmaim, lerogytam a földre, megcsókoltam a deszkát, melyet utoljára érintett lába és vad kétségbeesésemben keserű könyeket hullattam a reám nehezető sors miatt.

Ebben a keserves helyzetemben egyszerre csak gyöngédtelen érintést éreztem vállamon és a hogy körülnéztem, Móricz állt előttem és vigyorogva így szólt hozzám: - Tanító! enni jöjjön. - E nem épen barátságos szólításra betértem a szobába, hol már együtt ült a család a terített asztalnál. Alig nyúltam hozzá az ételhez és ámbár részvevő lelkek igyekeztek földeríteni, elmúlt több nap, a míg beletörődtem új helyzetembe és képes voltam minden tekintetben megfelelni a reám rótt föladatoknak. Tudniillik a háznál én nemcsak tanító, hanem háziszolga és pincér is voltam, amennyiben a nap négy óráján át írni, olvasni és számolni tanítottam és oktattam a bibliában a «kedves Móricot», kora reggel és későn este pedig borral és pálinkával szolgáltam ki a mezei munkáról hazatérő parasztnépet, végezetül péntek délután, vagyis szombat beköszöntése előtt, kitisztogattam a család minden lábbelijét és ruháját. Máig sem tudom, hogyan képzelte összeegyeztethetőnek az én kenyéradó gazdám e sokoldalú hivatás minden tennivalóját, mert hisz engem voltaképpen csak tanítónak fogadott házához. De a keleti közmondás szerint «annyi terhet rak az ember a számárra, a mennyit csak tud, de nem annyit, a mennyi a számárnak tetszik» s úgy látszik, hogy a nyéki csaplóros nagyon tartotta magát ehhez a közmondáshoz. Én a lehetőség szerint megtettem kötelességemet, de sajnos, elég

hamar reájöttem, hogy a míg a parasztok kicsinynek és hiányosnak találták az általam mért szeszes ital mértékét, tanítványom mindig bőségesnek és hosszúnak ítélte a mértéket, a melylyel a tanítás óráit mértem és anyjával együtt bevádolt az atyjánál szellemi túlterhelése miatt. Ha fiatal elmémmel nem követem el azt a hibát, hogy a tanítás óráin kívül pajtáskodtam és együtt játszottam a tanítványommal, talán inkább bírok vele; de az a visszásság, hogy játszótársa és tanítója akartam lenni egy személyben, keservesen megbosszulta magát, mert a mikor egy izben túlságos buzgalmamban annyira elragadtattam magam, hogy kemény szóval vettem szemére hanyagságát és ostobaságát, a nálam jóval nagyobb és erősebb kamasz reám vetette magát, a földhöz vágott és olyan alaposan meggyomrozott, hogy jajveszékelésemre odasietett anyja csak nagy bajjal szabadíthatott ki a nekibőszült tanítvány karmai közül. A kedves gyermeket rendre utasították e nem illő magaviseletéért, de azután napirendre tértek az eseten át. Pedagógiai tevékenységemnek ez első balsikere azonban, sajna, megismétlődött még azután is. Mint pinczér és mint csizmatisztogató valahogy megőrizhettem még tisztem tekintélyét, de kevésbbé voltam szerencsés tanítói minőségemben, mert a játékra való gyermeki hajlandóságomat és lelki vidámságomat bajos volt összeegyeztetni a mentor komolyságot parancsoló helyzetével. Egyébként magam is elég hamar megelégtettem a képtelen helyzetet és igazán boldognak éreztem magam, mikor a hat havi terminus végéhez ért és *nyolcz forint* keresetemmel a zsebemben, útra kelhettem haza, Dunaszerdahely felé.

II. Fejezet. Ifjúkori küzdelmek.

Édesen, végtelenül édesen esett az otthonlét szülői házamban. Az idegen környezet jéghideg bánásmódja helyett ismét részem volt testvéreim és különösen anyám szerető pillantásában, különösen, mondom, az anyáméban, ki büszkén nézett fiára, ki a maga emberségéből megkeresett már kerek nyolcz forintot. A legmerészebb reményeket fűzte jövő tanulmányaim sikeréhez, látta már bennem a tisztas falusi doktor urat, kit faluról falura hívnak, pénzzel bőven tartanak s a kiből gazdag ember válik. Egy szóval, mind elevenebbé váltak első férjére való emlékezései és szívesen fedezte fel bennem az ő szellemi örökének testté válását. Ha anyámon múlik, nyomban útra kelek Szentgyörgyre és beiratkozom a diákiskola októberben megnyíló első félesztendéjére. De úgy illett, hogy még a szülői házban lépjem át az ifjúkor küszöbét. Ennek az ideje pedig a zsidó gyermeknél a tizenharmadik év betöltésével jelentkezik, a melyet a *Barmiczva* ünneppel szoktak emlékeztetessé tenni. Anyám tehát megengedte, hogy még egy darabig otthon maradhassak és készülhessek a családi körből való végleges elvonulásomra. E *Barmiczva* ünnep alkalmával a zsidóság vallási értelemben vett kötelékébe lépő ifjú nyilvános prédikációt mond, vagy helyesebben szólva, értekezést tart egy vallási témáról. A zsinagógában nyilvános fölolvadásra szólítják a *thóra* elé és szimbolikusan szép az a szokás, melylyel a gyermekkorból való kilépését jelzik. Tudniillik ünnepi lakomát rendeznek, melyre meghívják kortársait; az asztalon süteményből font magas kosár pompázik, tele porhanyó tésztából sodort és ropogósra sültött pálczával, a melyet a lakmározás végén szétosztanak a fiúk közt, hogy lakjanak vele jól, mert úgy mondták, a pálczára ezentúl semmi szükség többé. Anyám örömkönnyekeket hullatott ez ünnepen; beszédem közben többször úgy vélte, hogy atyám hangjára ösmer és nem egyszer kiáltott fel zokogva: - Igen, igen, bizonyosan boldog lesz, mert az Isten színe előtt levő atyja folyton imádkozik érte! - Nevezetes, hogy engem ez az egész szertartás egészen hidegen hagyott. Nekem az volt a fő, hogy anyámnak örömet szerezzek és kivíjjam hallgatóim csodálatát, de az alkalom vallási jelentősége nem igen érdekelt, mert az orthodox-zsidó hit ifjúkori benyomásait időközben elhomályosították lelkemben a német könyvek, melyek utóbb a kezembe kerültek; kételkedő még nem voltam, de a szertartásbeli parancsok megszegése nem töltött el többé aggodalommal. Nem tartottam már őlő méregnek a disznóhúst és a keresztény étket s az elhatároló falak omladozásával természetesen annál gyakrabban és annál könnyebben érthette külső támadás hitem szentélyét.

Ez volt az első támadás, mely vallásos hitem épületét megrendítette, bár egészen romba még nem döntötte; lelkem nyugalma nem igen szenvedett miatta csorbát és nem voltam úgy, mint például *Renan*, ki húsz éves korában éjfél idején feldúlt arczczal lépett barátjának szomszédos czellájába és azt kiáltotta: - Jaj! kételkedővé lettem!

A fanatizmus túlságából rendszerint csak rövid az út a kételkedéshez.

Néhány nappal az említett ünnep után összekötöttem batyúmat - nagyon szegény, könnyű egy batyú volt - melybe csak egynehány ruhanemű és könyv volt becsomagolva és a hogy leszállt az alkony, édes anyám kíséretével odahagytam városomat, mankómmal a hónom alatt, remélve, hogy az országúton találunk majd a pozsonyi hetivásárra tartó gabonás szekeret, mely egy kerty pálinkáért vagy szánakozásból fölvesz bennünket. Nem is kellett sokáig várnunk az alkalomra. De mivel sok volt a szekéren a gabona és hepehupás volt az út, más-más szekérre ültünk; és anyám, bár nagyon gondosan helyezett el a gabonás zsákok között, a szekér mellett gyalogló parasztokat mégis csak arra kérte folyton, hogy vigyázzanak reám. Ezzel sem érte be és csöndes éjszakában egyre hallottam hozzám kiáltó szavát, hogy erősen tartsam magam és

le ne forduljak a szekérről. Így érkeztünk a pozsonyi vámhoz egy csípős őszi reggelen. Egynehány napig ott maradtunk a városban, melynek sok ablakú emeletes házai véghetetlen csodálkozásba ejtettek. Aztán folytattuk utunkat Szentgyörgy felé egy hosszú négyökrös szekéren, melylyel történetesen összetalálkoztunk.

A Kárpátok egyik nyúlványának alján fekvő kicsiny városba való eme szegényes bevonulásunk teljesen illő volt ahhoz a szegényes életmódhoz, mely e városcában osztályrészemül jutott. Első útunk a nagy jámborság hírében álló *Hirsch Tirnau* házához, atyám ifjúkori barátjához és tanuló társához vitt bennünket, ki az elhunythoz való barátságból ingyen lakást ígért nekem, de korántsem tökéletes melegével a vendégszeretetnek, mert jobban szeretne volna, ha az istentelen keresztény tanulmányok helyett a *Talmud*hoz ragaszkodtam volna inkább. Szállásom ennél fogva csak abból állott, hogy szabad volt szalmazsákon éjnek idején a ház egyik zugában a földre vetnem, mert takarót és vánkost más nagylelkű emberek ajándékoztak hozzá. De hát szállás volt ez is, födél alá jutottam és anyám a lakás dolgában eképen megnyugtatta, elment velem a kegyesrendi gimnázium igazgatójához, hogy beirasson a «*parva*»-ba, a hogy akkor az első diákiskolát nevezték. Nyéki keresményemnek körülbelül a felerésze ráment a beírás díjára, a másik felén természetesen az iskolakönyveket kellett beszereznem és így módon egy árva krajczár nélkül maradtam, noha élelmem kérdése még egyáltalán nem volt elintézve. E bajon segített a zsidó hitközösségnek az a bevett szokása, hogy a Talmud-növendékeknek minden nap más-más család ad ingyen ebédet. Jóltevő, itt-ott nagyon szegény emberek ajánlottak föl számomra hetenként egy-egy ebédet, szombatonként pedig a község vendége voltam hivatalosan, a mennyiben a község pénztárosa bolettát (utalványt) állított ki számomra valamelyik jómódú családhoz, a melylyel nem egyszer kellemetlen meglepetést szereztem a ház asszonyának, s ennél fogva, mint nem szívesen látott vendég, keserűséggel költöttem el a jobbféle ennivalót. Egészen másképen állt a dolog a hétköznapi ebédekkel. Ezeknél merőben önkéntes volt a jótékonyosság, mert az emberiesség tiszta forrásából, vagy elhalt atyám emléke iránt érzett kegyelethől fakadt. Jól is esett a falat, melyet az ilyen házaknál juttattak számomra. Az eféle ellátásnak természetesen meg volt a maga komikus oldala is, mert megesett akárhányszor, hogy egyféle ebédet kaptam egész héten át, a szerint, a hogy egyes ételféle más-más napon került sorra a különböző családoknál; de hát az volt a fő, hogy jól laktam mindenhol s ráadásul kaptam egy-egy karéj kenyeret is vacsorára. A mig tehát el nem veszítettem egyik-másik napi ebédemet, ellátás dolgában sokkal jobban ment a sorom, mint édes anyám házánál.

A «*kosztadásnak*» ez a szokása, melynek a legszegényebb zsidók is szíves-örömet hódoltak, a legjobb bizonyítéka volt egyrészt a zsidók jótékonyosságának, másrészt ama készségüknek, melylyel a szegény ifjút tanulmányaiban támogatták és buzdították. A szegény, elhagyott, kegyetlenül elnyomott és üldözött zsidó valósággal boldog volt, ha megoszthatta keservesen szerzett falatját a tudományszomjas ifjúval. Mindenesetre szép vonása ez az igaz ember-szeretetnek és annak a nemes törekvésnek, hogy támogatója igyekezett lenni a szellemiekért küzködőnek.

Élelemmel és szállással most már ellátva, teljes nyugalommal szentelhettem magam diák-pályám kötelességeinek. Anyám, ki nagyon nehezen vált meg tőlem, bőséges intelmekkel és tanácsokkal látott el arra nézve, hogyan viseljem magam a messze idegenben; hagyott még egy néhány garast költőpénznek, hozzá ráadásul egy zacskó rántáslisztet is, melyből megfőzhettem a reggelire való levesemet. Aztán elbúcsúzott tőlem sokszoros forró öleléssel. Ez a másodszori válás nem esett olyan nehezemre, mint az első. Sokat tesz a megszokás és a mikor iskolatársaimmal összebarátkoztam és magában az iskolában örömet leltem, könnyű volt túltenni magam a mindennapos szegénység bajain és csakhamar őszinte gyermeki derű aranyozta be diákkorom első esztendejét. Szellemi túlterhelésről nálam, ki könyv nélkül tudtam és fordítottam már egész kötetre való héber írásokat, szó alig lehetett. A latin nyelvtan

elemei, melyeket sajátságosképen latinul adtak elő; a történelem, a földleírás és valami csekély számvetés, ezek voltak a tudománynak amaz ágai, melyekkel a piaristák szentgyörgyi gimnáziumában megismertettek. A legnagyobb súlyt természetesen a latin nyelvre vetették, melyet már két havi oktatás után társalgási nyelvvé avattak számunkra. A ki az iskola falain belül anyanyelvén, tehát magyarul, németül vagy tótul beszélt, annak büntetésből tízszer vagy hússzor le kellett írnia a *sum es est* segédigét, vagy azt a más témát, melyet a tanár eléje szabott. Ellenőrzésünkre egész kémrendszer volt mozgásban, a mennyiben a tanulók egyike titkon magával hordotta a szamarak könyvét, az úgynevezett «*liber asini*»-t, agent provocateur módjára anyanyelvünkön szólított meg bennünket és ha valaki beugrott neki, elővette tüstént a szamarak könyvét és e szóval: «*Inscribas amice!*» («Írd be a neved, barátom!»), nem nyugodott addig, a míg a delikvens be nem írta a nevét, a miért aztán szombaton kimérték rá a megfelelő büntetést.

A középkor maradványa volt biz a klastromi tanításnak az a szigorúsága, mely akkor a magyar gimnáziumokban szokásban volt: éles ellentéte a nemzeti művelődés szellemének, mely bennök utóbb lábra kapott. Manap, midőn joggal uralkodó nyelve az államnak a magyar nyelv, idegenkedve nézi az ember az eféle ósdiságokat. Nem kisebb szigorral tartották be a katolikus egyházi fegyelmet is az iskola sok más dolgában. Lutheránusok, kálvinisták és zsidók a tanítás megkezdése előtt a katolikus fiúkkal együtt mondták el a *Veni sanctet* az *Úr imájával* és az *Ave Mariával* és nem távozhattunk el a katekizmus órájáról sem. Pénteki vagy más böjti napokon nem volt szabad húsételt vinnünk az iskolába, - egyszóval, érezhetünk amolyan gyengéd nyomást az egyedül üdvözítő egyházba való belépésre. Ez a nyomás mindenesetre eredmény nélkül való maradt, de különös hatással volt rám, az egykori orthodox zsidó fiúra. Professzorom, pater *Siebenlist*, körülbelül húsz éves, kellemes külsejű és rendkívüli szívbeli jósággal megáldott piarista, kezdettől fogva jó szívvel volt hozzám. Megcsipte az arcomat, néhanapján egy-egy almát is adott és a mikor kemény tél idején fogyatékosan öltözve jelentem meg az iskolában, felhívott szobájába, megajándékozott egy meleg kendővel, egy mellénnyel, egyszer pantallót is adott és pártomat fogta minden tekintetben, azt hiszem a nélkül, hogy bármi másra hallgatott volna, mint nemes szíve sugallatára. A mi engem illet, a diákot megillető kötelességet a lehetőség szerint becsületesen elvégeztem. Engem tartottak a második diáknak az iskolában. Első csak azért nem lehettem, mert kevesebbet tanultam egy tárggyal a többinél, tudniillik a katekizmussal. Az első félévi vizsgán a hozzám intézett kérdésekre adott feleleteimmel sikerült kivívnom a tanári testület és a megjelent vendégek elismerését is. A minden oldalról kapott dicséret hízófogomnak, csak az fájt nekem, hogy míg iskolatársaim szülei és rokonaik előtt arathatták sikereiket, én egészen egymagamban álltam és egy teremtet lélek sem vette ki részét az örömeiből. De a keserű elhagyottság másrésztől annál erősebben hatott ébredező ifjúim becsvágyamra, s mikor a második félévben én voltam az egyetlen tanuló az iskolában, a ki *sine osztályzattal*, vagyis hiba nélkül végeztem a nehéz pensumot: a magyarról latin nyelvre való fordítás gyakorlatát, lassankint megértettem, hogy mire gondolt anyám, mikor «atyám hagyományáról» szólt nekem s nem csoda, hogy gyermeki szemem gyönyörűséggel kereste a jobb jövő ködfátyolképeit. Ha fölvetem magam előtt a kérdést: miért tanultam olyan kitartással minden anyagi nyomorúságomban és miért éreztem már oly korán a becsvágy ösztökélését, úgy veszem észre, hogy e jelenség igazi rugója nem annyira szerencsésebb észbeli képességemben, mint inkább szegénységemben és elhagyottságomban keresendő. Nem volt kilátásom semmi támasztékra vagy a protekció bárminő támogatására, hanem csak szorgalmam és munkám hevéből várhattam a jobb jövő reménysugarát. Dolgoztam tehát.

De bármennyire kedvezett is a szerencse tanulmányaim kezdetének, annál mostohább volt hozzám a megélhetés dolgaiban. Úgy látszott, mintha a sors már gyöngye ifjú koromban meg akarta volna aczélni lelkemet a lét küzdelmeiben és elő akart volna készíteni a reám néző

még keserűbb szenvedésekre. Tanulmányaimnak kizárólagosan világias, sőt keresztény színezete miatt csakhamar elvesztettem orthodox szállásadóm kegyét és egy árva garas nélkül új lakás után kellett néznom. Szakasztottan úgy jártam az ebédlő napjaimmal is, mert hasonló okok miatt elvesztettem hetenként előbb két, majd három ebédemet. A dolog úgy állt, hogy az orthodox zsidónak a jótékonyásra való hajlandósága nem igen fért meg a keresztény világias műveltség törekvéseivel és csak a fölvilágosodottabbak - a *neologság* fogalma akkor még ismeretlen volt, - hajlottak inkább az igazi emberszeretet és az éhező ifjú iránt való részvét szavára. Helylyel-közzel - úgy lehet - jótévedőimnek megváltozott vagyoni viszonyai is hatással voltak sorsom e fordulatára, a mennyiben a jószívű emberek, jobbára szegény nép, kénytelenek voltak kiadásaitak összefoglalni és szűken kimért falatjaikat a maguk népes családjára számára juttatni. Elég az, hogy éhezni kezdtem. A szigorú mértékletesség csak ingerelte amúgy is erős étvágyamat és valóban nehéz leírni, hogy mit éreztem, midőn az udvar egyik szegletébe visszavonultam a leczkémmelel bibelődtem és látnom kellett, hogyan jóllaktak gyermekpajtásaim a szüleik asztalánál. Szinte elnyeltem szememmel a sok szép ennivalót s úgy éreztem, hogy képes volnék felemészteni egy egész sütőboltot. Bizony mondom, nincs ékesebben szóló nyelv a világon egy egészséges és életvidám, de éhező ifjú szemének beszédénél! Kalandos életem folyásában többször is szembe kerültem azzal a szörnyeteggel, melynek «Éhség» a neve. Lelkembe mélyen belevésődtek borzalmasan vigyorgó arcának vonásai és éreztem kínjait nagyvárosi lakásom szegényes környezetében ép úgy, mint a közép-ázsiai sivatag homokságán.

Új tanyámat egy gyermektelen házaspárnál ütöttem fel; a férj sapkakészítő volt és mert a munkája egész nap elfoglalta, a felesége pedig szabad óráiban foglalkozni kívánt valamivel, vagy legalább embert akart látni maga körül, választása csekélységemre esett; mert ámbár sokat küzdöttem és sokat nélkülöztem, már akkor feltűntem mégis állandóan víg kedvemmel és fáradhatatlan beszédességemmel. Minthogy e derék pár lakása egyetlenegy szobából állott, én a konyhában laktam, ott vettem a földre éjjel a szalmazsákomat; napközben jobbára az iskolában vagy az udvarban tanyáztam, dél táján pedig, az úgynevezett *gazdátlan* napokon, az utcákat mértem, vagy meghúzódtam az udvaron és olvasgattam, vagy a leczkémre készültem. Egy darabig győzedelmeskedtem bennem az álszemérmesség az éhség gyötrelmein. Azok a kenyérdarabkák, melyeket tanuló társaimtól kaptam, a miért segítségökre voltam iskolai gyakorlataik elkészítésében, kárpótoltak az ebéd hiányáért; de mikor arcom piros színével együtt szemmel láthatólag elhagyott a lelkem vidámsága is, sorsom meghatotta pajtásaim ifjú szívét és hol az egyik, hol a másik hívott meg ebédre. Az iskolaév vége felé már az iskola védettje vált belőlem és mint az osztály második eminensének részem volt osztálytársaim általános szeretetében. Különösen két áldott jószívű iskolatársam fogadott pártolásába. Az egyiket *Vajmárnak* hívták, később tekintélyes ügyvéd lett belőle Nagyszombatban; a másik *Hieronymi* Károly volt, ki ez idő szerint kereskedelmi minisztere Magyarországnak. Harminczöt évvel e szomorú napok után hozott vele össze a sors *Pulsky* Ferencz házában. Reám ismert és boldog volt, látva egykori pártulfogottjának nevezetes átalakulását.

Eljött végre a boldog nap, a vakáció ideje, midőn hazatérhettem szüleimhez. Egy környékbeli jómódú parasztfiú meghívott a kocsijára és tisztára lehetetlen leírni boldog örömet, mikor a második eminens osztályzatával, mely feltűnő betűvel volt reányomtatva bizonyítványomra, átléptem a szegényes szülő ház küszöbét és boldogan mutattam meg anyámnak munkám első diadalmi jelvényét. Hogy mit jelentettek anyám forró csókjai és még forróbb ölelései, ifjú szívem azt csakhamar megértette. Jólelkű szomszédaink fölvilágosították róla anyámat, hogy mi jelentősége van a *klasszifikáczió*nak és benne különösen az *eminens* szónak és ő, bár olvasni nem tudott, kimeresztett szemmel nézte nagy betűvel nyomtatott nevemet és csak azt hajtogatta: - Úgy, úgy, nem is lehet az másképp: mert a megboldogult apjának lelke él az én

Ármin fiamban. Egészen bizonyos vagyok benne, hogy ember lesz belőle. - Legboldogabb percei voltak ezek ifjúkorom napjainak.

Különösen jótevő hatással volt reám az édes otthon gyönyörűsége, az a jóleső érzés, hogy kedveseim közt vagyok és az a tudat, hogy legalább egy darabig ment vagyok az ínség gyötrelmeitől. Sajnos, oly hamar elmúlt az a két hónap, mint egy nyáréji álom s mikor ősz elején kifoltozgatott ruhafélémmel a batyúmban és egynehány garassal a zsebemben vissza kellett térnem Szentgyörgyre, megint csak szemközt állt velem az élet az ő jéghideg komolyságával, minden gondjával és küzdelmével. Elszánt lélekkel szakítottam ki magam anyám ölelő karjaiból és részint gyalogszerrel, részint parasztszekéren másodízben is beköszöntöttem Szentgyörgy városába.

Most már a gimnázium második osztályába, a *secundába* voltam járandó, egy fokkal följebb emelkedve a diákélet ranglétráján. Újra megkezdődtek a szálláskeresés, az ellátás és az iskolakönyvek beszerzésének gondjai és szenvedései, nem egyszer a szégyen pírját kergetve arcomba és mégis a nélkül, hogy minden magammegtagadása mellett célhoz juthattam volna. Második osztálybeli új professzorom, szerencsétlenségemre, koránt sem volt hozzám olyan jó szívvel, mint az a fiatal klerikus, ki az első osztályban volt előljáróm, s a mikor beiratkoztam, a következő, nem épen hízogató megszólítással tisztelt meg: - Mósele (így hívták általában a zsidókat), minek tanulsz? Nem volna jobb, ha sakternek mennél? - Ez inkább rosszindulatú, mintsem tréfás megjegyzés dacára jobbnak láttam, hivatkozni múlt évi bizonyítványomra és jóindulatába, védelmébe ajánlottam magam. A mit meg is ígért sunyi mosolygással, de azért gúnynyal és csúfsággal bánt velem az egész iskolaév alatt, rangban minden szorgalmam dacára hátrább helyezett és újra meg újra egészen komolyan azt a tanácsot adta, hogy tegyek le a tanulásról. Minden esetre kedves egy professzor volt, arra való nagyon, hogy az ifjúságot a művelődés, az emberiesség és a fölvilágosultság csarnokába vezérelje! De sajnos, megszokott hangja volt ez a tanításra hivatott szerzeteseknek és szabadon burjánzott köztük a durvaság és a fanatizmus a félműveltség árnyékában. A kivétel ritkaságszámba ment és az akkori zsidófiú már kora ifjúságában a legszomorúbb fogalmakat szerezhetette magának arról, hogy milyen jövőnek nézhet elébe. A magyarok, lovagiasabb természetűknél fogva és jellemző közömbösségükkel a vallás dolgaiban, mindig jobb indulattal voltak a zsidó iránt, de annál alacsonyabb módon bántak velem a tótok. Jó diák hírében álltam, hanem azért nem egyszer a legsértőbb bántalmak értek az utcán járó-kelő keresztények részéről. Megdobáltak és eféle s ennél különbségek kiabáltak utánam: «Side Makhele! Hep! Hep!»

Bizony mondom, nagyon szomorú esztendő volt nekem az én szentgyörgyi második diákévem és bőven kiadta részem a legkegyetlenebb szenvedések és nélkülözések minden fajtájából. Azt hiszem, hogy alig laktam többször jól, mint hetenként egyszer, vagy kétszer. És mindehhez még azok a kegyetlen téli éjszakák és a hiányos takaró a sapkakészítő konyhájában! Mikor már legnagyobb volt a nyomorúságom, múlt évi professzorom közbenjárására megfogadtak csizmatisztítónak a kolostorba. Ott kellett már lennem kora reggel, hogy megtisztogassam a három tanár ajtaja elé kitett lábbelit és elvétele a professzor urak ruháját is. E munkámat a folyosón szoktam végezni a kályha vígan lobogó tűzénél, mely egyrésztől melegített, másrésztől elegendő világossággal szolgált arra, hogy megtanulhassam leckémemet: és valóban mindig készünten foglaltam el a helyem az iskola padjában s ha éhségemet egy darab kenyérrel, vagy egynehány krumplival lecsillapíthattam, én voltam a legjobb kedvű fiú valamennyi pajtásom között, úgy, hogy némelykor még a mogorva professzoromat is megkaczagtattam. Hogy mi mindent elbír a fiatalság, annak első próbáját szentgyörgyi diákkoromban állottam meg. Nem törődtem éhséggel, hideggel, gúnynyal és megvetéssel; a legnagyobb nyomorúság is legfeljebb ha egynehány percre homályosította el ifjúi vidámságom

menyboltozatát és még az arcom pirossága is hamar visszatért a testi elernyedés rövid ideig tartó állapota után.

Ámbár csak tizennégy éves multam, vígan szőttem mégis terveimet és nagy kitartással építgettem a légvárakat. Míg más diák játékkal töltötte idejét és bohóságainak élt, én már akkor gyönyörűségemet leltem útleírások, vitézi játékok és könnyebb történeti munkák olvasásában. A könyv nekem nem csak barátom és a nyomorúságomban való vigasztalóm volt, hanem néhanapján elűzte az éhességemet is, mert a fölhevült képzelődés nemcsak lelkemet táplálta, hanem testemet is. Olyannyira elfoglalta elmémet, hogy megfeledkeztem az evésről, egynémelykor még az éjjeli pihenésről is. Rendkívüli volt az átalakulás, melyen vallási tekintetben mentem át. A zsidó óhitűség túlbuzgalmának természetesen már nyoma sem volt bennem. Az imádkozó lepel és az imaszíj használatáról régóta letettem már, a hagyományos étkezés parancsát gyermekesnek, sőt merőben nevetségesnek tekintettem és csak a megszokás folytán belém gyökeresedett idegenkedés tartott vissza a disznópecsenye élvezetétől. A pillantás, a melyet akkor a különböző vallások titkaiba vettem; az a körülmény, hogy lassan-lassan ismertté váltak előttem oly természeti jelenségek, melyeket vallási babonám egészen más módon értelmezett annak előtte, és végül az a nagy különbség, mely az én keresztény-katolikus tanáraink beszéde és tettei közt a szemembe ötlött, nagyon erősen megtámadta és elég hamar meg is rendítette a vallásról való fogalmaim épületét. Teljes vallástalanságomról, avagy valamely magam választotta vallásfelekezethez való csatlakozásomról még nem igen lehetett szó, de már számos foka eltörött, vagy ki is hullott a létrának, melyen az égbe juthattam volna és a földi létért való nehéz küzdelmem közben nem volt rá sem kedvem, sem érkezésem, hogy elkalandozzam a metafizikai szemlélődés magasabb régióiban. Legnagyobb része mégis a szentgyörgyi piarista kolostor körül szerzett tapasztalataimnak volt abban, hogy a vallás dolgai iránt közömbössé lettem. Lehetetlen volt, hogy szemembe ne tűnjék a nagy különbség a szent férfiak szavai és cselekedetei közt. A tisztelendő urak nem vették túlszigorúan a vallás parancsait és egy reggel, midőn a klastrom templomában nem jelentkezett a minisztráns diák, magamra öltöttem a minisztráló inget és én szolgáltam, annak rendje s módja szerint, a miséző papot. «Könyv nélkül tudom már az egész katekizmust, tökéletesen katolikus vagyok már úgy is - így vélekedtek - nincs hát reá ok, hogy közreműködésen bárki is megütközzék.» Nekem tetszett a tréfa és az eféle esetek jók voltak előkészületnek későbbi mohamedánus papi szereplésemre.

Szentgyörgyi diákkorom második esztendeje végéhez közeledett már ekkor és bennem megérlelődött az elhatározás, hogy odahagyom e kis várost és Pozsonyba megyek. A nagyobb városban, úgy reméltem, inkább módom lesz a tanulásra és könnyebben megélhetek. Szentgyörgyben átélt nagy szenvedéseimre és nélkülözéseimre gondolva, nem igen esett nehezemre vándorbotot ragadni és kilépni a nagy világba. Csak egyért húzott vissza a gyermeki kegyelet érzése és ez atyámnak a szentgyörgyi zsidótemetőben lévő sirja volt, melyet fel szoktam keresni a legnagyobb megpróbáltatás napjaiban és elzokogtam rajta minden keserűségemet. Ennél a sirnál született meg az az elhatározásom, hogy elvetem mankómat, melyet addig a bal hónom alatt hordottam s mely kettős bajomnak volt okozója: kihívta ellenem tanulótársaim csufolódását és nagyon rongálta a ruhámat. Eltökéltem, hogy rövid botra támaszkodva járok ezentúl az élet utjain. Ifjonti hiuságom fellobbanásában atyám sirkövén törtem össze mankómat és nehéz szívvel, de nem kevésbé nehéz léptekkel, szinte féllábon ugrálva tértem vissza a városba. Eleinte mód nélkül nehezemre esett a járás, de tizenöt éves koromban, megerősödve már és a hiuságtól is ösztönözve, túlestem ezen a nehézségen is. Jobban sántítottam ugyan, mint annak előtte, de a mankótól mégis megszabadultam és büszkén lendítve egyet-egyet a botomon, könnyű málhával és eminens bizonyítvánnyal mondtam búcsút Szentgyörgy városának.

Anyám tanácsa szerint ezúttal nem otthon, hanem morvaországi rokonainál, *Lundenburg* városában voltam eltöltendő a vakációt. Nekem akkor sokkal messzebbnek tűnt e város, int évek multán Középázsianak legtávolabbra eső karaván-állomásai. Üres zsebbel értem Pozsonyba, az akkor még híres koronázó városba. Miután jó darab ideig henyén és céltalanul bolyongtam az utczákon és beteltem már a magas házak látásával, közben pedig jó ebédet is kaptam egy történetesen ott járó dunaszerdahelyi ismerősömtől, szemembe tűnt a zsidó utca közepén álló gyorskocsi, mely épen Bécsbe volt indulandó. Megtudtam, hogy a kocsinak egy Alexander nevű bérkocsis a tulajdonosa, ki merőben közönséges, de egyébként jólelkű ember létere talán fölvesz az alkalmatosságára, ha ügyesen szívéhez tudnék szólni. Habozva adtam hát elő kérésemet. A jó ember tetőtől-talpig végig mért a szemével és azt mondotta, hogy a bakon nincs már üres helye, de ha kedvem van a kocsi farára csatolt kasban elhelyezkedni, nem bánja, elvisz magával. A szót gyorsan követte a tett. Egy szempillantás alatt fölkapaszkodtam és jól megfészkelve magam a süppedő szénában, vígan robogtam a császárváros felé, ügyet sem vetve az erős döcczenésekre, a melyekkel szüntelenül dobált jobbra és balra a rázós alkotmány. Bécsbe érve, mindenekelőtt egy rokonomat kellett meglátogatnom, mert tőle reméltem az útiköltséget Lundenburgba, hova 1845-ben már vasúton lehetett jární. G. úr, ki jó módu kalapgyáros volt, elég szívesen fogadott és két napig a házánál tartott. Napközben nyakamba vettem a várost és sorra bámultam a ragyogó utcákat. Ott volt még csak sok a *kondégnáczos* ház! Béna voltom és szegényes külsőm részvétet keltett irántam a járókelők közt és akárhányszor megesett, hogy egy-egy jólelkű ember a zsebébe nyúlt és pár garast nyomott a markomba, szánakozása jeléül. A régi bástyákon csatangoltam az egyik nap, a mikor megbök az ujjával egy ilyen alkalmi jóltevőm és azt mondja, hogy amott sétál a császár, siessek oda, kapok majd tőle szép alamizsnát. És a következő perczben csakugyan színről színre láttam a jó Ferdinánd császárt, Magyarország királyát. Mintha most is előttem volna még, a hogy sárga nanking ruhájában, fekete kürtőkalappal a fején és kicsi botjára támaszkodva, álmatagon járt föl és alá a bástyákon, mögötte bizonyos távolságban a két cifra lakájjal csak ez jelezte, hogy nem valami egyszerű bécsi polgár élvezi a bástyák környékének szabad levegőjét. Mikor már elhaladt előttem, utána futottam, mert szerettem volna még egyszer látni. Utol is értem, meg is álltam előtte. Vakmerőségem láttára megállt ő is és saját felséges kezével fordítva egyet a fejemen, jóságos feddéssel megintett, mondva: - Hast mi' ja a'mol schon g'segn! - Rövid bécsi mulatásom azzal ért véget, hogy rokonom adott pénzt egy harmadik osztályú jegyre és hozzá még egynehány garast költőpénznek is, én pedig örömtől repeső szívvel keltem útnak a Nordbahnhof felé. Első utazásom volt ez a vasúton és mert bőven akartam ellátni magam utravalóval, töméntelen gyümölcsöt vásároltam össze, hozzá nyalánságot, és a mi különösen kedves falatom volt, úgynevezett «Butterkipfel»-t is. De a hogy a vasúti pénztár ablaka előtt álltam, arra a megdöbbentő tapasztalásra kellett jutnom, hogy nagyon is sok pénzt költöttem: tíz vagy tizenöt vajas kiflivel többet ettem a kelleténél. Beteljesedett hát rajtam az arab közmondás, mely azt mondja, hogy: «Minden bajnak a gyomor a kútforrása» - és a legkínosabb zavarba jutottam. Mit voltam teendő? Feldúlt ábrázattal közöltem bajomat a vasúti pénztárossal; ez nagyot nevetett és azzal a tanácscsal szolgált, hogy a hiányzó összeget kérjem latin szóval a csarnok egyik sarkában álló uraktól. Minthogy közeledett az indulás ideje, összeszedtem minden bátorságomat, odamentem az urak csoportjához és jó konyhalatinsággal így szóltam hozzájuk: - Domini spectabiles, rogo humillime, dignentur mihi dare aliquantos cruciferos qui iter ferrarium solvendi mihi carent. (Tekintetes uraim, alázatosan kérem, adjanak egynehány krajczárt, melyre még szükségem van, hogy fizethessek a vasúton.) - A sánta és tömzsi gyerekek ez a latin beszéde megtette hatását; az urak hamarosan összeadtak számomra egy forint és húsz krajczárt, én megváltottam jegyemet és vígan ugrálva át a várótermen, föl szálltam a vasúti kocsira és útra keltem Lundenburg felé. A ki tudja, hogy milyen szoros és gyöngéd kötelékek fűzik egygyé a zsidó családot, nem fog rajta csodálkozni, hogy nagybátyám, Malawan Dávid úr, belső szeretettel és jó szívvel

fogadta sok évvel ezelőtt Magyarországra szakadt nővére fiát és hogy a többi rokonság is elhalmozott jóságával és igyekezett tőle telhetőleg kedvessé tenni számomra vakációm idejét. Adtak egy rend ruhát és hozzá még egy néhány forintot is a hazautazásomra, amelyre kis idővel az iskolaév megnyilta előtt keltem, hogy Bécsen át Pozsonyba érhessek.

Az, hogy a sors gyötrelmes töviskoronát szánt nekem az ősi koronázó városban, mindjárt kezdettől világosan állt előttem. A nagy város sohasem vonzott különösebben. Úgy tetszett nekem, hogy a magas házak által szűkre szabott ég s a kemény utcakövezet nincs minden összefüggés nélkül az emberek szűkkeblűségével és keménylelkűségével; és minél nehezebben éreztem a kék égboltozat hiányát, annál mélyebb lett a sötétség lelkem belsejében is. Hosszas csatangolás után tisztába jöttem vele, hogy ingyenlakásról itt szó nem lehet; annál nagyobb volt hát örömöm, mikor egy bizonyos Löwi nevű urnál, kinek fia megbukott a második diákiskolában, korrepetitori munkáért szálláshoz jutottam, a mi persze csak egy fél tolóágy volt (amolyan ládaféle, mely napközben pad helyett szolgált) de melyet én azért örömmel elfogadtam. Az ellátást illetőleg tetszett a véletlennek, hogy valóságos tantalusi kínokat szenvedtessem velem végig. Tudniillik Löwi urnak kifőzése volt. Déli tizenkét óra után megtelt lakásunk egyetlen szobája szegény diákokkal és szabólegényekkel, kik potom tizenöt krajczárért levesből, húsból és főzelékből álló, mindenesetre vékonyan kimért és fölötte gyarló konyhaművészettel kiállított ebédet kaptak, a mely mindamellelt elég lehetett a jóllakásra a czérnavitézeknek és a reménybeli doktoroknak, mert nagy volt a kereslet és nagyobb is lett volna talán, ha Löwi úr ki nem mondja ezt az elvet: «Aki háromszor egymásután adós marad, negyedszer be se tegye lábát a házamba.» Ismeretlen vagyoni viszonyok közt élő idegen vendégek könnyen megengedhették maguknak egy ingyen ebéd fényűzését, de másképen állt a dolog velem, kinek pénztelenségével szállásadóm nagyon is tisztában volt s ki ennél fogva a legszerényebb mértékű hitelnek sem örvendhettem. Lelki állapotom egyike volt a legkínosabbaknak, mikor ebéd idején ott ültem a szoba egyik zugában és a könyvembe sütve le a szemem, korgó gyomorral egy-egy rejtett pillantást vettem az ebéd gyönyörűségeiben dúskáló diákokra és szabólegényekre. Az éhező ifjúnak ez a vágyakozó tekintete néhanapján meg is illethette az étkezők jószívűségét, mert olykor magához intett az egyik, vagy a másik, értésemre adva, hogy megehetem a főzelékmaradékát, vagy titkon egy-egy darab kenyeret csúsztatva a kezembe; egyszóval, mégis ritkán maradtam teljes hiányával egy-néhány falatnak, melylyel kielégíthettem kegyetlen éhségemet és lecsillapíthattam háborgó gyomromat, mely annyi sok bajt és gondot okozott nekem ez életben.

Az olvasó láthatja mindebből, hogy sorsom nem volt épen fényesnek mondható Pozsony városában. Az iskola dolgaiban sem jártam sokkal több szerencsével. A benczések odavaló gimnáziumában akartam elvégezni a harmadik osztályt s mikor beiratkozásra jelentkeztem páter Pendl Alajosnál, az igazgatónál, ő vastagsága a következő megszólítással kegyeskedett megtisztelni: «No *Harschl*, hát doktor akarsz lenni?» Engem nagyon kevésbé bosszantott az, hogy annak előtte *Mósel*nek, most meg *Harschl*nak csúfoltak, de annál rosszabbul esett az izelítője annak a bánásmódnak, mely reám nézett. Az a három esztendő, melyet a pozsonyi gimnáziumban töltöttem, emlékezetemben is marad örökre, példája gyanánt a papi korlátozottságnak és a rút türelmetlenségnek. A kedves *Pendl* igazgató urat, ki sokkal inkább lett volna helyén, ha *pendulum*nak valami falusi templomtorony óraszerkezetébe aggatják, mint egy gimnázium élén, később merőben megváltozott viszonyok közt láttam viszont, tudniillik már mint ünnepezt utazó, a pannonthalmi főmonostorban. Már nem emlékezett reám, de én sohasem vethettem ki őt az emlékezetemből. A tanítók egyénisége, sajnos, nem lehet minden hatás nélkül a tanítás tárgyaira sem. A harmadik, de még inkább a negyedik diákiskolában arra a meggyőződésre jutottam, hogy a tanulásra való kedvem tetemesen megcsappant. Az iskolába járás valóságos kínszenvedés lett számomra és csak akkor voltam boldog igazán, ha

leczkémet kötelességemhez képest megtanulva, az olvasásra, vagy magántanulmányaimra adhattam magam, tehát akkor, midőn bántalom és ellenőrzés nélkül kedvemre foglalkoztathattam ifjú lelkemet. Az a könnyűség, melylyel a latin beszédet elsajátítottam és még inkább az, hogy úgyszólván négy különböző nyelv, tudniillik a magyar, német, tót és héber nyelv tudásával léptem az életbe, ezek voltak fő okaim arra, hogy újabb nyelvek tanulására vettem magam. Minthogy úgy hallottam, hogy a francia nyelv nélkülözhetetlen kelléke a társaságbeli embernek s hogy az, ki francziául nem tud, nem tarthat rá igényt, hogy művelt embernek tekintsék, elhatároztam, hogy tüstént hozzáfogok e nyelv tanulásához és vettem is egy nyelvkönyvet, bizonyos La-Fosse nevű úr művét, mely azzal a különös jó tulajdonsággal dicsekedhetett, hogy a szók mellé oda iktatta a kiejtést is német írásmód szerint s eképp a nyelvmester segítségét merőben fölöslegessé tette. Mindenesetre nagyon szomorú egy kiejtés volt az ilyen, de én, orr- és éneklőhangokon deklamálva, mégis csak beleiskoláztam magam és mert latin tudásom segítségével mihamarább megértettem a könnyebb fajtájú olvasmányokat, egynehány hét múlva már abban a hitben ringatóztam, hogy beszélek francziául. Ha magamra voltam, mondatokat alkottam magamban, hangos párbeszédet folytattam önmagammal, hévvel szónokolva olvastam fel sokszor a legközönségesebb dolgokat és néhány hónap múlva csakugyan vittem is annyira, hogy francia tudásom híre érdeménél jóval nagyobb volt abban az alantas körben, melyben otthonos voltam. Nem tudom eldönteni, környezetem tudatlanságától megnövesztett hamis önérzetem, vagy akkor már jó idő óta jelentkező nyelvbéli tehetségem kölcsönözte-e beszédemnek szokatlan folyékonyságát, elég az, hogy merészen és fesztelenül ontottam a francia beszédet és szóáradatommal a legnagyobb mértékben eláltattam nemcsak magam, hanem környezetemet is. Szenvedélyemmé vált a parlírozás; parasztot, mesterembert és kereskedőt, tótot, németet és magyart francia szóval állítottam meg az utcán és nagyon mulattam rajta, ha az emberek ámulatlan néztek reám és csodálták műveltségemet(?). Az eféle csintalanságokban leltem viszontagságos ifjúságom egyetlen szórakozását. Mert az anyagiakat illetőleg rosszul, sőt nagyon rosszul mentek dolgaim Pozsonyban és nincs kő e dunaparti város utcáin, mely a legborzasztóbb történetet nem regélhetné kimondhatatlan nyomorúságomról, szenvedéseimről és megpróbáltatásomról.

A míg magaménak mondhattam a Löwyék házában levő tolóagy felét, legalább volt hajlékom és csak gyomrom kínos üressége miatt kellett küzködnöm. De egy este az történt, hogy hálópajtásul adtak mellém egy vidékről jött fiut, én pedig a jövevénynyel való érintkezéstől betegségbe estem, mely néhány nap múlva kínos viszketegségben, majd vakaródzásban jelentkezett, s melynek következtében Löwyék tüstént kiadták az útam. Minthogy Löwy úr egynehány krajczár adósságom miatt visszatartotta egész holmimat, egy borús őszi estén iskolakönyveimmel a hónom alatt mondtam búcsút házának. Sokáig kóboroltam cél nélkül az utcán, és mert attól tartottam, hogy az új szállásadó, ha bajomat észreveszi, hamar kilök a házából, nem mertem sehova éjjeli szállásért bekopogtatni.

Kilencz óra volt már, a mikor az éhségtől és fáradságtól aléltnan lerogytam egy padra a sétatéren. Tekintetem az emeletes házak ablakára esett. Láttam, hogy a gyermekek ott ülnek az asztal körül és vacsoráznak, vagy vígan ugrándozva üzik játékaikat. Zongoraszót hallottam, rágondoltam az anyai házra és elhagyottságomban sírva fakadtam. Könyveimet fejem alá téve, épen végig akartam nyújtózkodni a padon, mikor távolból szabályos léptek tompa dobogását hallottam.

- Hopp! az őrzárat lesz ez, - gondoltam magamban, - rendőri őrzárat, mely éjjeli körútjára indult!

Remegve félelmemben és ijedtségemben, hogy mint hajléktalan csavargót galléron fognak és az áristomba vetnek, lehúztam magam a pad alá; a köpönyeges őrzárat elment közvetlenül mellettem, nem vett észre, én pedig szerencsésen megmenekültem a nagy gyalázattól, hogy a rendőrség börtönében töltsék éjszakámat.

Alvásról ezen az éjjelen természetesen szó sem lehetett. Szorongó szívvel néztem ki a pad alól. Az ablakok világosságai sorra kialudtak; az őrtjárat egynehányszor még visszatért, de már nem egészen közel hozzám és összekuporodva, mint a féreg, úgy hevertem ott a hideg őszi éjszakán napvirradtáig. Aznap még megfordultam az iskolában, de beteget jelentettem és az irgalmasok kórházában való kétheti kezelés után gyógyultan és új erőre kapva indulhattam el újra ifjúságom tövises ösvényén.

E szomorú intermezzo után csakhamar visszanyertem előbbi, majd hogy azt nem mondom, velem született vidámságomat. A benzések pozsonyi gimnáziumában elvégeztem, úgy a hogy, a harmadik és a negyedik osztályt, inkább magántanulmányaimra vetve ügyet, mint a tanár úrak meglegedésére, a mi egyrésztől mindenestre károsan hatott, mert a gimnázialis műveltség szilárd alapja nélkül léptem a magántanulás útjára, más résztől azonban annál nagyobb szorgalomra és kitartásra serkentett, mert minden ellenőrzéstől menten, tanító és növendék voltam egy személyben. Mint minden autodidakta, én is jelentékenyen túlbecsültem munkásságom eredményét és ugyancsak lenézve a felületes átolvasás és az alapos megtanulás közt levő különbséget, beleestem abba a hibába, mely erősen érezte magát életem későbbi folyásában is. Ámde szívesen és szorgalommal tanultam és a létért való küzdelemben megerősödve, nem törődtem sokat anyagi gondokkal. Ismeretségem köre is nőttön-nőtt és már nem volt olyan nehéz, tanítással keresnem meg a kenyeremet. Egy agglégénynél laktam. Foglalkozására nézve uzsorás volt a jó ember. Lakása mindössze egy szobából állott és én a kicsiny és szűk előszobában tanyáztam, a földön háltam és éjszaka az uzsorás kabátjával takaróztam. Ez a gyalázatos Harpagon még a kenyérhaját is sajnálta tőlem, noha komornyikja és házőrző kutyája voltam egy személyben; a mely szolgálataim értékét jelentékenyen túlbecsülte, mert ha egyszer én elaludtam, miattam nemcsak hogy egy tolvaj, de a tolvajok egész armádiája betörhetett volna hozzá, engem ugyan fel nem ébresztett volna. Aranyos ifjúkor, mily kedvteléssel gondolok reád most öregségemben, mikor puha ágyban fekvé, csak erőszakkal csikarhatom ki néhány órára Morpheus atyánk hajlandóságát! Ami lehetséges volt a kemény padlón és korgó gyomorral, azt most ellankadt idegeimmel minden kényelmemben és jóllétemben sem érhetem el soha!

Az ellátás tekintetében valamivel már jobban mentek dolgaim, mert immár a tudományosság hírében állva Pozsony zsidó lakosságának legsób rétegeiben, eleinte jobbára szakácsnők és szobalányok folyamodtak tanításomhoz az írásban és az olvasás tudományában; azok, kiknek már mélyebben estem bizalmába, *billet doux*-k fogalmazására is fel-fel szólítottak és mondhatom, hogy nem egy jó falathoz, közben csemegéhez és jutottam e szerelmi szolgálataimért. Mert tapasztalásom szerint a szakácsnők voltak legbuzgóbb ápolói a szerelmi levelezésnek. Valahányan csak voltak, mindannyiuknak meg volt a maga szerelmi bánata és nem keresve, hogy a tűzhely közelsége, vagy másnemű okok lobbantották-e lángra érzelmeiket, elég volt tudnom, hogy a konyhaművészet emez érzékeny szívű hölgyei voltak legjelesebb megbízóim és ha szerencsésen a papirra tudtam lehelni egy-egy sóhajtásukat, egy-egy vágyakozó pillantásukat, mézédés köszöntésüket, biztos lehettem a dús jutalomban és napokon át jó ebédre, vagy vacsorára tarthattam számot.

A szakácsnők és a szobalányok köréből elhatott hírem a házi kisasszonyokhoz, vagy talán inkább a ház asszonyához is. Az alkalmat egy énekjelenet adta e fordulatra. Egy este a cipészlegényébe fülig szerelmes szakácsnő kértére gitárkisérettel elénekeltam ezt az akkoriban népszerű dalt:

«Schöne Minka, ich muss scheiden,
Ach, du fühlst nicht die Leiden!»

Kellemesen csengő hangom (az éneklés művészetéről természetesen nem volt halovány sejtelmem sem), úgy látszik, szerencsés visszhangot keltett benn a szobában is. A tensasszony és a kisasszonyok figyelmessé lettek, behívtak a szobába, ott más dalokat is énekeltem még s mikor a ház asszonya megsimogatta fűtjeimet és megdicsérte szép hangomat és dús hajzatomat, hamarosan észrevettem, hogy egy lépéssel közelebb állok a sikerhez és hogy végre kedvezőbben fordul sorsom. Nem fogadtak ugyan a házba, mert az ily dolog ellen már föllázadt volna a pénzeszsák előkelősége, a ki csak nem léphet összeköttetésbe a szakácsnője tanítójával; de adtak ajánlatot másokhoz és rövid idő múlva befogadtak, mint a magyar, francia és a latin nyelvek tanítóját, a keresztény világtól akkor még meglehetősen szigorúan elszigetelt zsidó társaságba. E leckeórák díja, illetően a tanító polgári állásához és korához, rendkívül szerény volt és a havi két forint fizetésből alig esett több négy krajczárnál az oktatás egy-egy órájára (a forintban akkor hatvan krajczár volt). De igyekeztem s a félreismerhetetlen siker idő multával megnövesztette ezt a tiszteletdíjat és ha naponta három órát adtam, a pozsonyi élelem akkori olcsósága mellett tűrhetően biztosíthattam megélhetésemet. A magam ellátásának nyomasztó gondjától, tudniillik a kenyértelenségtől, ment voltam immár; helylyel-közzel egy-egy viseltes köntösre is tehettem szert a zsibvásáron és túlboldog voltam, a mikor saját keresetemen vásárolt kopott kabátban és pantallóban jelenhettem meg a világ előtt és eképen kielégíthettem gyermekes hiuságomat. De sajna, volt elég rossz oldala is ennek a sikeremnek, mert a mindennapos nyolcz órai iskolajáráson és a három vagy négy órai oktatáson túl vajmi kevés időm jutott magántanulmányaim sikeres folytatására; és mivel ez a csekély kereset is felébresztette bennem a vágyat bizonyos élvezetekre: néha napján a színházba menésre, vagy egy kis kalácsra, fenyegetően jelentkezett csakhamar az a veszedelem, hogy elernyedve a magasabb célokért való küzdésben, idő multával elsekélyesedem és a nagyon is szerény jómód ideig-óráig tartó birtokában letérek a tökéletesedés felé való haladás ösvényéről. Minden erős megpróbáltatásom mellett eléggé gyermekes és könnyelmű voltam arra, hogy elvakultam attól a halovány napsugártól, mely a sors kegyéből reám hullott. Szinte elbizakodottá tett volna az a tudat, hogy végre jól lakhatom és tisztességesen ruházkozhatom, ha közben szigorú intelemmel nem fordul hozzám a gondviselés és zordonan ki nem ragad veszedelmes ábrándjaimból.

Ezzel az intelemmel az akkor kitörő szabadságharcz eseményei szolgáltak számomra. Már előbb is figyelmes szemmel néző tanúja voltam a közelgő nagy idők eseményeinek. Az országgyűlés vitái megragadták az eleven értelmű gyermekifjú érdeklődését. Néhanapján megfordultam az ifjuság karzatán. Hallottam hévvel szónokolni Kossuthot, láttam elnöki székében a nádort és körülötte az erejének tudatára ébredő nemzet nagy fiait. A szabadságharc kitörése előtt, 1846 és 1848 között, tanúja voltam annak a külsőségeivel is nevezetes udvari ebédnek, melyen, talán a diéták megnyitása alkalmából, talán más alkalomból, magánál látta V. Ferdinánd király az ország rendjeit. De nem volt Pozsonyban olyan nagy terem, mely a rendek összességét magába fogadni képes lett volna. Ugy segítettek hát a bajon, hogy az utcán állították fel a fehér asztalokat a «Vörös ökör» fogadótól le egészen a német színház öreg épületéig. Hatalmas egy asztal volt az. Gyermekczimboráimmal ott bámészkodtam és is e szokatlan udvari ebéd néző közönségében. Az asztalfőn ült a király, körülötte udvaronczaik és nekem úgy tetszik, mintha még most is látnám a jelenetet, a hogy a díszruhás magyar urak felkeltek az asztal mellől és pohárral a kezökben sorra oda vonultak a felséges úrhoz, ki nyájasan mosolyogva koccintott hű alattvalóival.

A lélekre mélyebben ható és nagyszerűbb volt az 1848-iki márcziusi napoknak az az örökké felejthetetlen jelene, midőn a bécsi napok után megérkezett Pozsonyba az első felelős magyar minisztérium. Lázban volt az egész város. A Dunapartra tódult a nép és leirhatatlan rivalgás támadt, mikor a nemzeti színekkel fellobogózott hajó a kikötőbe ért. Elsőnek Kossuth lépett a partra Klauzál Gáborral. Utána Eötvös József báró Eszterházy Pál herczeggel és

Batthyány Lajos gróf miniszterelnökkel. Alakjuk kitörölhetetlenül belevésődött emlékezetembe. Rövidnek tűnő percek után megérkeztek szállásukra, a *Zöldfa* vendéglőbe s nehéz lett volna eldönteni, hogy a lelkesedés mámorában úszó tömeg kíséri, vagy magával sodorja-e őket. A fogadó kapuja bezárult mögöttük, de a nép nem mozdult el és újra látni s hallani kívánta hőseit. Nemsokára megnyílt az első emeleti erkély ajtaja s előttünk állt fenn a magasban az egész minisztérium, díszmagyarban még, a hogy az imént megérkezett. Én nem birtam érzelmeimmel. Vad erőszakkal törtem magamnak utat a sokaságban és már közről láttam és hallottam, mikor az ujongás hirtelen támadt szünetében, szép nagy gesztussal kísérve, megcsendült Kossuth érczes szava:

- Megjöttünk Bécs falai közl, hol az abszolutizmusnak századokon keresztül tartogatott rendszere összedőlt...

Mikor a szabadságharcz első villámai megjelentek az égen, Pozsonyban bezárták az iskolákat, az előadás megszűnt. Üzlet és forgalom megakadt s mindenki aggódva gondolt a kitörni készülő vihar következményeire. Hozzájárultak mindehhez a pozsonyi csőcselék által a zsidónegyedben rendezett zsidó-üldözés és fosztogatás borzalmi. Házakat és raktárakat törtek fel a zavargók és sok száz hordó bort és pálinkát eresztettek ki a pinczékben. Az őrző részeg sokaság tombolva áradt szét a zsidó-utczában a Vödríczen és a Zuckermandl táján. Sokáig visszhangzott még e környék az üldözött, megrabolt és megkínzott zsidók siránkozásától és jajveszékeltetésétől - és Pozsony város hangyaszorgalmú, dolgos zsidó népe martalékául esett a nyomornak és a kétségbeesésnek. A közös bánat ezernyi gondja természetesen engem is gyöngédtelen kézzel vert föl látszatos boldogságom csalóka álmaiból. Különösen mély iszonyat fogott el, mikor láttam a pártütőnek bélyegzett magyar hazafiak napirendre kerülő kivégzéseit, melyeket a várhegy mögött levő úgynevezett Eselsbergen gyermekies kíváncsiságomban magam is végig néztem. Az egyik *Mednyánszky* bárónak, Lipótvár osztrák rabságba esett parancsnokának és hadseregének, *Grubernek* - Imrei Ferencz, az író, édesatyjának - kivégzése volt. Fiatal volt mind a kettő. Kart karba öltve, tréfálkozva mentek a vesztőhelyre és a mikor láttam, hogy a kamarilla nyomorult pribékjei hogyan bánnak a vértanúk tetemével, hogyan lóbázzák a bitón függőket lábaiknál fogva, a bosszú sajátzerű érzete ragadott meg, szitkokat szórtam a horvát katonákra és pórul járok, ha még jókor kereket nem oldok. A második borzalom, a melynek ugyanazon a helyen voltam szemtanúja, *Rázga Pál*, a lutheránus lelkipásztor kivégzése volt, kinek tüzes magyar beszédeiért kellett bitóhalált szenvednie. A nemeslelkű férfiú feleségétől és gyermekeitől kísérve lépett a börtönből a vesztőhelyre. Ölelgetve és vigasztalva kedveseit, szilárd léptekkel közeledett a bitófához s mikor a hadi bíró felolvasta ítéletét és a pálczát ketté törte, megcsókolta övéit és nyugodtan adta magát a hóhér kezére. Anya és gyermekei, a kik hogy hányan voltak, már nem emlékezem ott térdeltek a földön közvetlen közelében; kimondhatatlan fájdalommal nézték halottjukat és mikor már nem bírták tovább, a legtöbbben összerogytak eszméletlenül. Ez a jelenet könyekre fakasztotta a keményszívű katonákat is és könnyű elképzelni, milyen nyomokat hagyott egy mélabúra hajló gyermek lelki világában! A mai nemzedék politikai tekintetéből fátyolt vetett e rémes eseményekre, de ez a fátyol sohasem takarhatja el a borzalmas körvonalakat, mert a szemtanút mindenha iszonyat fogja eltölteni, ha reájuk emlékezik.

Pozsonyban e szerint nem volt tovább maradásom. A vidéken kerestem állást; elfogadtam egy Pozsony környékén lakó máriavölgyi szegény falusi zsidó ajánlatát és néhány hónapra beálltam hozzá házi tanítónak. Itt, a Kárpátok csöndes völgyében, majd otthon, Dunaszerdahelyen, békén és nyugodtan élhettem ismét tanulmányaimnak. Dunaszerdahelyről néhanapján átlátogattam a szomszédos Vásárút község zsidó korcsmárosához, ki rokona volt a mostoha atyámnak. Ott jártam épp azon a napon is, a mikor Vásárútra ért *Kossuth* Lajos, ki az osztrák-földi hadi vállalkozásra tüzelte Csallóköz magyar népét. A korcsma előtt akart szólani. Egy hordót görgettek az ajtó elé és én ott álltam, mikor Kossuth egy székről a hordóra lépett és

beszélni kezdett. Szavaira leirhatatlan rivalgás támadt a népben. Öreg emberek és fiatal legények - szinte gyermekek még - odahagyták szüleiket és kaszával, villával fölfegyverkezve, követték Kossuthot: és elindult a népfölkelők tömege Bécs felé. Kimeríthetetlen korszaka volt ez a lelkesedésnek.

A mikor Máriavölgyben gyűjtött néhány forintnyi szerény keresetemmél visszatértem Pozsonyba, elhatároztam, hogy a hatodik diákosztályt nem a benczéséknél végzem többé, hanem a protestáns liczeumban, mert ez intézet tanárai előítélet nélkül való, művelt és humánusabb emberek hírében állottak, de azért is, mert torkig voltam már a fanatikus barátok örökös zaklatásával. Az oktatás a liczeumban részben német volt, az előadás szabadabb és élvezetesebb. Bizonyára sok hasznát látom, ha megváltozott helyzetemben nem jelentkezik ismét a nélkülözés rémképe és életem nehéz tusájában el nem von ismét szellemi foglalkozásomtól. Tizennyolcz éves voltam már akkor és belefáradva a sors minden képzelhető szeszélyével immár nyolcz év óta vívott tusakodásba, bátorságom annyira megtört, hogy elhatároztam: inkább szünetet tartok egy esztendeig és falura megyek házitanítónak, hogy aztán ellátva a szükséges pénzzel, tovább folytathassam félben maradt iskolai tanulmányaimat.

Pozsonyi diákkoromat kép zárja be 1849-ből. Vagy tizenötezer muszka vonult át a városon. A hidon keltek át a bal part felől. Hegyes végű sisak volt a fejükön, fahéj-színű darócz köpönyegjök kétfelé volt hajtva a térdök felett, hogy könnyebben járhassanak. Emlékszem rá, mert feltűnt nekem, hogy nemcsak a legénység, de a tisztek is borjút vittek a hátukon. Mi fiúk - csallóközi magyar gyerekek voltunk valamennyien - az út mellől néztük jöttüket s a lelkünk megtelt keserűséggel. Azt hiszem, abban az órában szállt le szívemre az az olthatatlan gyűlölet, mely a legelszántabb oroszellenes írók egyikévé tett az angol publicisztikában immár negyven hosszú esztendő óta.

III. Fejezet. A házi tanító.

DOCENDO DISCIMUS, tanítva tanulunk, így szól a diák közmondás. Mint tanítónak, e szerint, kitűnő alkalmam lett volna reá, hogy tudományosan kiművelődjem és célomat elérjem. Mégis nehéz szívvel váltam meg az iskolától, melyben rendszeresen folytathattam volna tanulmányaimat és «faczér diák» lett belőlem, ki fegyelem nélkül és rendszertelenül s a kormban még nélkülözhetetlen ellenőrzés nélkül haladtam tovább nagy küszködéssel megkezdett pályámon. Nyitra vármegyében, Zsámbokrét községben esett meg velem, hogy látogatóban lévén ott lakó nagybátyámnál, megismerkedtem egy *Petrikovich* nevű kisbirtokossal és cs. kir. postamesterrel. Ez értelmes, minden előítélettől ment derék ember, kinek már régebben szemébe tűnt több nyelvben való jártasságom, házába fogadott az egyik fia mellé nevelőnek, jobban mondva nyelvmesternek. Úgy volt, hogy teljes ellátást és évi százötven forint fizetést kapok, a mi fizetésnek bizonyára igen szerény fizetés volt, de tökéletesen megfelelt annak a nem kevésbé szerény munkának, melyet végezni módomban állott; mert tudásom a magyar és a diák nyelv oktatásán kívül bizony fölötte fogyatékos volt, ami pedig a prefektusi mivoltomat illette - mert ez volt a titulusom - inkább voltam biz én nevelt, mint nevelő. Petrikovichné, egy kiválóan művelt úri nő, ki ifjú korát főrangú család körében töltötte és sokat adott az illendőségre, a jó modorra és a csinos ruházzkodásra, csakhamar észrevette nagy sajnálkozására, hogy a prefektus úr minden nyelvbeli ismeretei mellett meglehetősen bárdolatlan fickó és semmi esetre sem alkalmas arra, hogy megbízható mestere legyen fiainak az úri szokások elsajátításában. Ennek következtében maga vette azt a nehéz feladatot, hogy előbb kinevelje a tanítót és a fáradság, melyet nem sajnált tőlem, hogy otthonossá tegyen az illedelem minden kérdésében, - a mennyiben megtanított reá, hogyan tartsam az asztalnál az asztalkendőt és az evőeszközt, hogyan köszönjek, járjak, álljak és üljek, - valóban fényes bizonyosságot tett szívének nemességéről. Én tehát egész átalakuláson mentem át ez úri háznál való tartózkodásomnak emez első idejében. De komolyan is vettem a dolgot; elannyira, hogy egész órákat töltöttem öltözködéssel, a komplementumok s az előkelő kéz- és fejmozdulatok betanulásával. A tanítói kötelességemnek tűrhetően eleget is tettem, de tanulmányaim erősen megsínylették ezt az idomítást; hajlottam a kényességre és nemcsak az időt pazaroltam a tükörnél és a társaságban, hanem ráadásul még a keresetemet is, s az az egynehány forintom, melyet iskolázásom újrakezdéséhez kellett volna összegyűjtögetnem, úgy szétment, hogy az év végeztével nem maradt meg belőle az a tizenhat forint sem, a melylyel iskolapénz címén tartozásban voltam a pozsonyi evangélikus liceumnál s melynek hiányában lévén, nem vehettem ki bizonyítványomat, a testimonium abeundi-t. Hallatlan könnyelműség volt ez és bűnös mulasztás, mely utóbb nagyon nyomta a lelkiismeretemet. Meg is szenvedtem érte aztán keservesen. Nem tudtam eldönteni: az kábított el vajjon s az vette el az eszemet, hogy akkor éltem először kényelemben és gond nélkül, vagy a velem született és lelkemben fészkelő könnyelműség tört-e ki belőlem? Csak azt az egyet tudom, hogy nagyon kegyetlen lelkiállapotban voltam, mikor Petrikovich úr társaságában 1851 őszén Pestre utaztam, hova a derék ember levitte két fiát nyilvános iskolába, és hogy elhagyva a Petrikovich ház békés kikötőjét, megnyílt előttem az a nem épen kedves kilátás, hogy a nyomorúság és a küzdelem zivataros tengerére szálllok ismét.

Pest, a mai Budapest, Magyarország virágzó szép fővárosa, nyomát sem mutatta még akkor mostani fényének és nagyságának, mert a megtorlásnak a szabadságharczot követő napjai a szomorúság és a mélabú árnyékát vetették a városra és lakóira. Mikor Petrikovich úrtól elbúcsúzva, a mellékutczáknak vettem útamat, hogy szert tegyek valami olcsó szállásra, a mi alatt hónapos ágyat, vagy annak is a felét kell érteni, lelkemben felújult az emléke első pozsonyi

tartózkodásom borzasztó napjainak és előttem állt ismét a nyomorúság a maga teljes póreségében. Fél napig tartó hasztalan kóborlás után s mivel foglaló, vagy a szálláspénz egy részének lefizetése nélkül senki sem volt hajlandó befogadni, kelletlenül és habozó léptekkel egy gazdag rokonomhoz mentem, ki egynehány napig csak eltűrt magánál, de azután két forintot nyomva a markomba, útnak eresztett azzal az atyai tanácssal, hogy keressek valami állást, mert jelenlétem nincs ínyére a feleségének. Én hát találomra bekukkantottam egynehány kávéházba, hogy korrepetitori vagy nyelvmesteri állásról tudakozódjam az ott lebzselő kereskedőktől. Úgy látszik, hogy rendkívül zavart és félénk magaviseletem részvétet keltett irántam egy bizonyos G. úr lelkében, mert szóba állt velem és beszélgetésünknek az lett a vége, hogy ajánlatot tett: lépjek be hozzá és szállásért, ellátásért legyek tanítómestere gyermekeinek. Én természetesen habozás nélkül elfogadtam az ajánlatot. Szomorú kilátás volt bíz ez tanulmányaim folytatására! G. úr a Hermína-téren lakott, tehát jó messzire a piaristák gimnáziumától, a hova járni akartam, a fennhéjázó szóval úgynevezett *szállás* pedig nem volt egyéb pusztá ágynál a cselédek szobájában, hol együtt laktam a szakácsnéval, a szobaleánnyal és egy kis gyermekkel, az ellátásom pedig oly szűkösen volt kimérve, hogy a különböző étkezési alkalmak inkább gondolataimban, mint gyomromban hagyták emléköket. Pedig e sovány kosztért végtelenül sok küzdelem és szenvedés jutott osztályrészemül. A nevetlen gyermekek egész nap a nyakamon lógtak és este, mikor végre lefeküdtek, én meg vagy a leczkémet tanultam, vagy a magántanulmányaimat végeztem volna, a cselédszobában nótázni kezdett, vagy összeperlekedett egymással a szakácsné meg a szobalány, vagy dévajkodtak velem mind a ketten. Így aztán merőben lehetetlenné vált számomra minden komoly foglalatосkodás. Nehéz szívvel bár, de mégis én mondtam fel a szolgálatot és mert iskolai bizonyítvány hiányában, amelyért tizenhat forint járt volna a pozsonyi liceumnak, csak három hónapig tűrtek, mint rendkívüli hallgatót, a piarista gimnázium hetedik osztályban, azután pedig útnak eresztettek: az a merész elhatározás kelt bennem, hogy hátat fordítok a városnak s a nyilvános iskolának és lemegyek a vidékre házi tanítónak.

Merésznek mondom, pedig nagyon fájdalmas is volt ez az elhatározásom, mert ezzel végképen letértem arról az útról, melyen megállapított életpályára juthattam volna; midőn pedig az idegen nyelvek czéltalan tanulására vettem magam, olyan ösvényre léptem, a melynek végcélját magam sem láttam s melyen a siker leghaloványabb reménysége sem vezérelhetett. Csak lassankint ismertem föl helyzetem veszedelmeit, mert az önfenntartásnak már tíz év óta folyó nehéz küzdelmében csak a jelen szenvedésétől és viszontagságaitól való menekvés volt mindig a szemem előtt és ezúttal is egyes egyedül az a gond nehezedett lelkemre: hogy sikerülhet-e tervem és hozzá juthatok-e valami jó házi tanítói alkalmazáshoz? E hivatásra való képességemet illetőleg legfőlebb ha néhány idegen nyelv ismeretére hivatkozhattam s ezeknek egynémelyikében is csak úgy félig-meddig voltam otthon. Németül, francziául és olaszul türhető folyékonysággal és szótár használata nélkül olvastam; birtam félig-meddig a héber és a diák nyelvet is, és mivel a hazai nyelvek közül a magyar és a tót nyelv szóban és írásban rendelkezésemre állott, volt bennem annyi merészség, hogy *hét nyelv* ismerőjének hirdettem magam s mi több: önhittségemben kiadtam magam e nyelvek tanítómesterének is. Hát ez minden esetre elég hatásos czégér volt arra, hogy kiállhassak vele a vásárra, de tökéletesen méltó volt a vevőkhöz is, kiknél tudományos árúmat elhelyezni óhajtottam. Mert legjobb esetben is csak egyszerű zsidó családoknál lelhettem alkalmazást, tehát oly embereknél, kik vajmi kevésbé konyítottak a filológiához és a pedagogiához és készpénzül vették nagyhangú állításaimat. Távol minden szándékos megtévesztéstől, igyekeztem a lehetőség szerint megfelelni hivatásomnak s adtam azt, a mit adni módomban állott. A nyelveket azzal a módszerrel tanítottam, mely szerint magam is megtanultam őket, tudniillik az úgynevezett Jacotot-módszerrel és a legtöbb esetben valóban el is értem annyi eredményt, hogy tanítványaim - fiúk és leányok vegyest - fél év múltán otthonossá lettek a könnyebb olvasmányokban, helylyel-közzel a társalgásban is. Ehhez hasonló módon ment a dolog a tanítás egyéb tárgyai-

val: a történelemmel, a földrajzzal és a mértannal is, úgy, hogy minden pedagógiai képzettség nélkül bár, de annál több jóra való törekvéssel és szívésséggel, elég tisztességes eredményt értem el a tanítás terén és érdemet szereztem kenyéradóim meglegedésére.

Nem éreketlen a mód, a hogy állásaimra szert tettem; elmondok hát róla egyet s mást, ha egyébért nem is, legalább furcsasága okáért. Az újságban való hirdetés módjához Magyarországon akkoriban nem igen szoktak folyamodni, de nem is mentek vele sokra. Én különösen nem is élhettem volna vele, mert nem volt reá pénzem. Hanem voltak hivatásos ügynökök, amolyan tanító-elhelyezők, a kik számon tartották egy részről a rendelkezésre álló tanerőket, vulgó: azaz faczér tanítókat, másrészt meg azokat a falusi családapákat, kik megengedhették maguknak azt a fényűzést, hogy házi tanítót tartsanak gyermekeikhez. Jobbára vidéki kereskedők, bérlők voltak, kiket a Pesten évente két ízben megtartott nagy országos vásár alkalmával hozott fel a fővárosban s a kik, elhelyezve árújokat, vagyis: eladva gyapjújokat, gubacstermésöket, gabonájukat, nyers bőreiket stb., bevásároltak mindent, amire szükségük volt a falun és a házuk tájékán. Házi szükségleteikkel a boltokban látták el magukat, a tanítók, a sakterek és pálinkafőzők beszerzésére pedig bizonyos közismeretű kávéházak szolgáltak, vagyis olyan helyiségek, melyekben összetalálkozhattak és megalkudhattak az illető ügynökökkel és a tanerők rendelkezésre álló készletével. Tanító-börzének különösen jó híré volt akkoriban a pesti Ország-úton levő Orczy-kávéház. Ebben a piszkos, a lekülönbözőbb dohánynemek füstjétől illatos helyiségben, mely negyven év multával is, mind a mai napig, sokat megörzött régi képéből, tarka sokaságban tolongott egymás hátán a városi és falusi zsidóság, mely fekete kávéját szürsölte, vagy fülsiketítő lármát csapott, ádáz taglejtésekkel beszélve és kiabálva egymással. Délután egy és négy óra közt a legpokolibb volt a tolongás és a láрма a pedagógusoknak ezen a börzén; ez volt az általános találkozás legfőbb ideje. Egy félreeső padon ültek a faczér tanítók és szorongva lesték az ügynök szeméjársát, a mikor kivált a tömegből és a vevővel, jobban mondva a jövődöbeli princípálissal, megállt a pad előtt, szemlét tartott a jelölteken és az egyiket vagy a másikat bemutatta az idegennek. Nagyon kínos jelenet volt ez. Vissza is emlékeztem reá utóbb, mikor láttam Középázsia bazárjaiban a rabszolgavásárt, de kietlen érzéssel gondolok reá ma is, valahányszor az Orczy-kávéház előtt visz el útam. Szorongó szívvel, mély megszügyenüléssel, órák hosszágig üldögéltem én e padon több egymásra következő délutánon át, míg végre Mayer úr (így hívták az ügynököt) megjelent Merkur egy művelődésre szomjúhozó fiával, intett, hogy álljak fel és mérhetetlen tudományom mód nélkül való dicséretével bemutatott engem. Nekem persze támogatnom kellett a buzgó alkuszt csekélységem fölmagasztalásában, mint a hogy a rabszolgának is erőmutatványokkal kell bizonyosságot tenni izmainak erejéről Középázsia bazárjaiban. Mikor aztán megegyeztünk az évi fizetésben és átadtam bizonyítványaimat, ott helyben megkaptam a foglalót, melynek legnagyobb részére az ügynök tette rá kezét a fáradságáért, szerény maradványából pedig nekem kellett fedezni fölszerelése és esetleg az utazás költségét.

Annak rendje és módja szerint való üzlet volt az ilyen és úgy a vevő, mint az eladó jól járt vele. Mindig csodálkozva láttam, hogy még az írástudatlan zsidó kereskedő is milyen nagyra becsüli a műveltséget. Nem kimél sem áldozatot sem fáradságot, hogy jobb nevelést adhasson gyermekeinek, mert erősen anyagiás törekvései mellett magasabb eszmények lebegnek a szeme előtt, midőn gyermekeinek jövőjéről van szó.

Első helyem, a melyhez ily módon jutottam, egy Rosenberg nevű úrnál volt Szlavónia Kutyevo nevű községében. A családnak nálam csak egynehány évvel idősebb fia volt az, ki a József-napi vásáron Pesten járt, elvégezni atyja megbízásait és a többi közt tanítót is fogadott ifjabb testvérei mellé. A fiatal ember elámult egy kissé, a hogy meglátott, de folyékony franczia beszédem, a mihez ő is konyított valamennyire, nem tévesztette el hatását; megnyertem hajlandóságát, felfogadott, és néhány nap múlva gőzhajón együtt Eszékre mentünk, honnan kocsin vittek bennünket a szlapon hegyvidék gyönyörű völgyében fekvő Kutyevoba.

Rosenberg úr házában való fogadtatásom alkalmával ugyanaz a kalamitás ért, mely annak idejében Nyéken: tudniillik úgy vélték, hogy külsőre a nagyon fiatalos vagyok, hogy nagyon piros az ábrázatom s attól tartottak, hogy ilyen külsővel nem igen leszek képes fenn-tartani a tanítóhoz illő méltóságot és komolyságot. Legfőbb oka ez aggodásnak egyébként alighanem Emilia kisasszony, a család legnagyobbik leánykája volt, egy tizenhat éves viruló szép leány, ki szintén tudásom forrásából volt csillapítandó szomjúságát s kire nézve, anyjának megfontolt ítélete szerint, súlyos következtetésekkel járhatott a tanító és a tanítvány csekély korkülönbsége. Később kitűnt, hogy a jó asszony csakugyan nem tévedett. Egyébként igen kedvesen bántak velem. Kényelmes szobát kaptam, ellátásom kitűnő volt és minthogy naponta csak hat órát kellett tanítanom, bőven maradt rá időm, hogy nyugodtan szentelhessem magam nyelvbéli tanulmányaimnak; sőt épen itt szabtam első ízben határozott irányt tanulmányaimnak, mert egy csomó európai nyelv állítólagos elsajátítása után áttértem a török nyelv tanulására és figyelmem a keleti tudományokra fordítottam. Az az érzés, hogy elejtetem a nyilvános iskolázás vezérfonalát és letértem a rendszeres tanulás ösvényéről, erősen bántotta lelkiismeretemet és mert mindezt csakis megbocsáthatatlan könnyelműségemnek tulajdoníthattam, annak a könnyelműségemnek, hogy keresetemből kétszeri állásomban sem takarítottam meg azt a tizenhat forintot, melylyel kiválthattam volna iskolai bizonyítványomat, keserű szemrehányásokkal illettem, semmirekellőnek mondtam magam és elhatároztam, hogy ezentúl fáradhatatlan leszek a munkában, felhasználom minden percemet és megfeszített szorgalommal teszem jóvá addigi mulasztásaimat. Annyira mentem ebben a magam fegyelmezésében, hogy könyveimre, íróasztalomra, sőt még szobám falára is - török betűvel, hogy más meg ne értse - ily szavakat írtam fel: «Légy férfi!» «Szégyeld magad!» «Dolgozzál!» - Azt akartam, hogy állandó figyelmeztetésképen álljon a szemem előtt ez az írás és megóvjon minden újabb ballépéstől.

Ez erős elhatározásomnak annál könnyebben helyt állhattam, mert nyelvészeti tanulmányom ez időtájt több volt már gépies bevágásnál; szabad óráimat igaz gyönyörűség forrásává tették a külföldi irodalmak klasszikus olvasmányai. Nem tudom eldönteni, hogy a falusi élet magánya volt-e az oka, hogy a munka valóságos üdülés volt számomra, vagy a sikernek az a boldogító tudata-e, hogy eredetiben, minden szótározás nélkül olvashattam a különböző nyelveken megírt remekműveket. Elég az, hogy véghetetlen örömeztet töltött el az egyes művek olvasásakor. Minden gondolatot isteninek tartottam és minden hasonlatot a költészet valóságos drágagyöngyének. Olvasásomat, mely jobbára hangos szavalás volt inkább, sűrűn szakítottam félbe az elragadtatás és a csodálkozás hangos felkiáltásaival s az olvasmány szélére írt felkiáltó jelekkel pazarul tarkázott megjegyzéseim is kifejezést adtak lelki felindultságomnak és meghatottságomnak. Thomson műve: *The Seasons*, Voltaire *Henriade*-ja, Petrarca *szonettjei* és különösen Tasso *Gerusalemme Liberata*-ja, ezek a könyvek ragadtak el akkoriban és tüzelték fel ifjúi képzeletemet. Órák hosszáig gyönyörködtem a szerelmi hőstettek és a különböző évszakok természeti tüneményeinek egyszerű, de szép leírásában. Elámúltam a Jeruzsálem falai előtt folyó hősi csatákon és véghetetlenül gyönyörködtem Thomson bűbajos leírásain. A tavasz ébredése, az angol tájak nyári pompája csordultig töltötték serlegemet a kasztáliai forrás vizével és sajátságos idillikus lélekállapotba ringatott a kandalló lobogó tüze mellé családiasan egybegyűlt társaság téli képe. Mikor a *Henriade*-t olvastam, páratlan lelkesedéssel rajongtam IV. Henrik hősi alakjáért; viszont Petrarca *szonettjei* csöndes tolmácsai voltak a család leánykája iránt felbredt szerelmi érzelmeinek és szívesen helyeztem volna Emilia nevét a Lauráé helyébe, ha útját nem szegik e hajlandóságomnak a versemérték és a «mama» Árgus-szemei. De mindent fölülmúló varázslattal hatott ifjúi képzeletemre Tasso halhatatlan hőskölteménye. Minthogy ábrándos lelkemhez az illett a legjobban, ha távol emberek zajától, a szabad ég alatt folytatom olvasmányaimat: a míg az időjárás miatt csak lehetett, a falu házsorain túl levő domboldalon le szoktam heveredni egy terebélyes cseresznyefa árnyékában és halkán mormoló patak partján töltöttem az időt kedves poétáim

társaságában kora reggel, vagy este öt és nyolcz óra között. Itt ismételtetem Petrarca dalait, szememmel azt a házat nézve, melyben Emilia lakott. Itt szavaltam vad lelkesedéssel Tassómat és itt esett meg velem egy délután, hogy elmerülve abba a jelenetbe, melyben a költő a csapkodó mennydörgéshez és a cikázó villámhoz hasonlítja a szaraczenokkal Jeruzsálem falai alatt vívott ütközetet, szinte észre se vettem, hogy a fejem fölött valódi zivatar támadt, nem hallottam a mennydörgést és csak akkor riadtam fel ábrándjaimból, midőn már bőrig áztam a záporosóban. Önfeledtségemben sokszor beszélgettem madárral, virággal, fűszállal és csak akkor hallgattam el, midőn közeledő ember léptei zavartak meg e társalkodásban. Így esett, hogy már kora ifjúságomban megszerettem az anyatermészetet s hogy egy-egy szép reggel nemcsak, hogy vidámmá tette egész napomat, hanem huzamosabban is kedvesen élt tovább emlékezetemben. Mindig a legmagánosabb helyeket néztem ki magamnak, a hol tudtam, hogy nem háborítja senki nyugalma. A rózsás képzelet ábrándvilágában élve, építgetni kezdtem majdani sikereim légvárait. Az előbb említett hét nyelven kívül aránylag rövid idő alatt megtanultam a spanyol, a dán és a svéd nyelveket és bizonyos mértékig otthonossá lettem az illető országok irodalmában is. Gyönyörködtem Calderon, Garcilazo de Vega, Andersen, Tegnér és Atterbon költészetében, de a mellett derekasan haladtam a török nyelv tanulásában is, mert lelkesedésem s mindinkább izmosodó emlékező képességem valóban csodát művelt. Az olvasás közben előforduló szavakat följegyeztem és betanultam; kezdetben tíz, húsz szót naponta, de fokozatosan haladva, nyolczvan, sőt száz szót is képes voltam megtanulni és emlékezetembe vésni. Sok mindenre képes az egészséges ifjú erős akarata, különösen, ha már gyermekkorában hozzászokott a könyvnélkül való tanuláshoz. Természetesen hibákat is szedtem magamba, melyeket utóbb jó volt elfelejtenem. Akárhányszor kerültem téves útra és helytelen irányba, de megelétem az elégtételt abban a tudatban, hogy nem töltöttem időm hiába és nem tékozoltam el ifjúkorom drága idejét. E tudattal bátran néztem szemközt a jövővel és könnyű lélekkel szálltam harciba minden viszontagsággal, melyet a véletlen, vagy saját hibám az anyagi lét tövises pályáján utamra vetett.

Pásztori nyugalma s a szlavóniai hegyvidék szép völgyében töltött gondtalan életem boldogsága, sajnos, nem tartott sokáig és kutyevói másfél éves tartózkodásom után ismét elborították életem derűlten mosolygó egét a lassankint felgyülemelő sötét fellegek. Tanítói minőségemben helyt álltam a reám rótt kötelességeknek, mint nevelő is kivívtam Rosenfeld úr megelégedését, de mint ember s kiváltképen mint fiatal ember, oly magaviseletet tanúsítottam, mely okot adott a kifogásra és nem igen fért meg egy gazdag partira számító leány jó hírnevével. Mert szemem, mint már említettem, nagyon is gyakran pihentettem meg a bájos Emilia kisasszony csillagpárján és ámbár ő, a gazdag leány, büszkeségből inkább, mint veleszületett gőgösségből, aggályosan ügyelt reá, hogy szemének legkisebb villanásával se bátorítsa fel az ő béna és szegény tanítóját, szülei mégis úgy vélekedtek, hogy elejét kell venniük minden eshetőlegességnek, és elbocsátásom határozatba ment. Közvetlen okot a szakításra, ha jól emlékezem, egy szépírási óra szolgáltatott. Az történt ezen az órán, hogy mikor láttam, hogy Emilia kisasszony egynémely betűt nem ír le egészen szabatosan, megfogtam kezét és vezettem a papirosra. Kezemben tartva hófehér, kövér és sima kezecskéjét, egy darabig megóvtam józanságomat a gépies vezetésben; de a szenvedély tüze szívemből csakhamar az ujjamba szállott és alig, hogy elárultam egy gyöngye szorítással, hogy tulajdonképpen nem szépírási, hanem egészen más természetű felbuzdulás kapja meg lelkemet, a leány hirtelen fölugrott, lesujtó pillantást vetett reám és ott hagyott a szobában. Sorsom ezzel dülőre jutott és a szolgálatból való elbocsátásom végleges határozattá lett.

A fölmondás kellemetlenül érintett, sőt keményen sújtott. Nem épen azért, mert el kellett hagynom nyugalmas révemet s első és utolsó szerelmemnek e révben fénylő világító tornyát, hanem azért, mert itt is ép úgy, mint Zsámbokréten, nagyon gyöngye voltam a számvetés művészetében és évi hatszáz forintos jelentékeny fizetésem javarészét könyvre és ruhára

adtam ki s nem takarítottam meg többet, mint a mennyi elég volt arra, hogy Pestre és onnan Dunaszerdahelyre utazhassam anyámhoz, ki látni kívánt több évi távollétem után. Nagyon nehezen váltam meg e nyugalmas helytől, hol legszebb másfél évét töltöttem ábrándos ifjúságomnak s midőn el kellett szakadnom a cseresznyefától, melynek árnyékában oly sok édes órát töltöttem együtt Itália, Angolország, Franciaország és Spanyolország nagy szellemeivel, órákig sirtam és nem is ok nélkül, mert a boldogságnak hozzájuk hasonló pillanatai soha többé meg nem ismétlődtek egész életemben.

Említenem is fölösleges, hogy szlavóniai tartózkodásom alatt szóban és írásban elsajátítottam a horvát nyelvet is. Tudásban gazdagodva, de pénzben szegényen kellett most megjelennem anyám színe előtt, ki legnagyobbra az élet anyagi oldalát becsülte. A batyúmban levő egynehány új ruhadarab és a zsebemben hordott ezüst óra még sem elégíthette ki egészen anyámat, mert szememre vetette gyakorlatias érzékem fogyatékoságát és váltig csak azt szeretete volna tudni: mi hasznát veszem majd annak a sok idegen nyelvnek és hogy képes leszek-e ranghoz, vagy hivatalhoz jutni addig végzett tanulmányaimmal? A jóságos és minden ízében gyakorlatias irányú asszony nem sokat adott a magasabb czélokra és bármilyen nagy szeretettel fogadott, még sem rejthette el jövőm miatt érzett aggodalmát. Mindig csak azt mondotta, hogy jobban tettem volna, ha a tanulás megszokott útján maradok és orvosdoktorrá leszek egyetemi tanulmányaim végeztével. Egyszer-másszor igyekeztem vele megértetni, hogy a sok idegen nyelv, különösen pedig a keleti nyelvek ismerete révén híres emberré és talán valamely követség tolmácsává lehetek, de az ily beszéd sehogy sem ment a fejébe. Lelkét fájdalommal töltötte el jövőm bizonytalansága, engem pedig mélyen elszomorított, hogy nem sikerült őt jobb meggyőződésre bírnom és fölvilágosítanom. Rövid látogatásom után tehát elbúcsúztam tőle és visszatértem az élet forgatagába.

**Vámbéry Ármin huszonzét éves korában.
1854-ik évi kecskeméti fénykép után**

Minthogy fiatalos önhittségemet a sok nyelv tanulása erősen megdagasztotta és az alsó néposztály részéről kapott dicséret paraszt-konyháján valósággal a nagyzási hóbot határáig jutottam, az a hit vert bennem gyökeret, hogy nagyobbra vagyok hivatva immár, mint a zsidó családoknál való nevelősködésemre. Sőt azt hittem, hogy ritka képességeimnél és ismereteimnél fogva okvetlenül állást kapok az államtól és e végből Bécsbe utaztam, a hol tolmácsi állást akartam kérni a külügyminisztertől. Természetesen megcsalatzoktam; először azért, mert idegenebb voltam az idegennél és semmiféle ajánlásra nem hivatkozhattam, másodszor pedig azért, mert egyáltalán nem tudva, hogy miféle lépések volnának részemről teendők, halovány sejtelmem sem volt az osztrák bürokrácia pedantériájáról és útjairól. Belátva, hogy hiú minden fáradozásom, azon voltam, hogy magánlecczkékhez juthassak. Hirdetést tettem közzé a bécsi ujságokban, de Mezzofanti-szerű tehetségemről szóló nagyhangú hirdetéseim semmi figyelmet sem keltettek és az a derék szász nőszabó, kinél a Landstrasse egyik házának negyedik emeletén ágyat béreltem, sokkal okosabb volt, mint én, a mikor azt ajánlotta, hogy hagyjam oda Bécsset és térjek vissza Pestre, a míg van egynehány könyvem és ruhadarabom, melynek árából futja az útiköltségre, mert különben pórul járhatok.

Beláttam, hogy a derék nőszabónak jóval több gyakorlati érzéke van, mint szerény magamnak és ha eleinte mégis nehezen szántam rá magam, hogy megfogadjam tanácsát, ennek azok a reménysugarak voltak az okai, melyeket Bécsben kötött ismeretségeim csaltak jövőm égboltozatára. A dolog tudniillik úgy állott, hogy sikerült személyes összeköttetésbe lépnem a nyelvtudományok egynehány kiváló emberével. A Kärntner-Strassen lévő «Vad ember» szállóban megismerkedtem Hammer-Purgstall báróval, a nagy orientalistával, ki összehozott az akkor még ifjú Schlechta báróval és buzdított, hogy csak haladjak előre a turkologia terén. Az öreg úr példának említette Gévayt és Huszárt, a török nyelvészetben nagyon tudós honfitársaimat és kifejezést adott annak a nézetének, hogy mi magyarok rendkívüli könnyebbséggel rendelkezünk a keleti nyelvek tanulásához. Ismeretségbe jutottam Vuk Karadzscicsal, a nagy szerb költővel és íróval is. A Heumarkton levő szerény lakásában buzdúltam csak igazán a délszláv nyelv tanulására és leánya, ki rendkívül művelt úri nő volt és különös érdeklődést mutatott sorsom iránt, nagyot bámult, mikor hosszú *davoriakat* (hősi énekeket) szavaltam el nagy hévvel, pusztá emlékezetből. Nem kisebb barátsággal fogadott Rajevszki úr, az orosz követség lelkésze. Ez a jó ember minden áron meg akart hódítani az orosz irodalom és talán az orthodoxia számára is, mert megajándékozott orosz könyvekkel és azt ajánlotta, hogy menjek Pétervárra, én, ki utóbb egészen ellenkező irányba fordítottam útamat. Jó tanácsnak, baráti figyelmeztetésnek és biztatásnak nem is voltam szűkében, de annál inkább a gyakorlati támogatásnak, melynek hiányában a legmerészebb képzelet még oly csillogó szövedékének is szét kell foszlania minél hamarább.

Szerencsémre csakhamar hátat fordítottam a dunaparti szép császárvárosnak és visszatértem Pestre, hol magyar ember létemre otthonosabban éreztem magam és remélhettem, hogy valamiképen csak elhelyezkedem. A Három-dob-utca hetedik számú földszintes házában szálltam meg, melynek hosszú és mély udvarát jórészt oly emberek lakása vette körül, kik csak úgy voltak képesek a házbérre valót előteremteni, ha egy vagy két ágyat kiadtak albérletbe és egyetlen szobájukat megosztották több lakójukkal. Még most is áll ez a ház, melynek ötödik számú lakását bérelte az én szállásadóm, egy Schönfeldné nevű szegény, nem túlságos keresettségnek örvendő, okleveles bábaasszony. Egy szobája volt neki és mert minden gondja mellett a beteg férjét is neki kellett eltartania, négy kiadó ágyat tett a szobájába, melyeknek mindegyikét hozzám hasonlóan szegény embereknek: iparosoknak, kik egész nap a műhelyben voltak, adta albérletbe olyaténképpen, hogy mindenik ágyra két-két lakó esett. Én is másodmagammal háltam az egyikben és mert gyermektelen szállásadóm különös kegyeibe fogadott, abban az előnyben volt részem, hogy egy sovány, tehát testi térfogatával a lehető legkisebb alkalmatlanságot szerző szabólegénynyel fektettek együvé, a mi nekem tűrhetően

kényelmes volt; mert ámbár egyikünk fejtől, másikunk lábtól feküdt, elég gyakran megesett, hogy a testesebb és erősebb hálópajtás éjnek idején kitúrta az ágyból és a földre vetette a gyöngébbiket. Sokat olvastam, de gyertyára bizony nem igen tellett a szegénységemtől. Úgy segitettem hát magamon, hogy faggyút öntöttem valami cserépbe és kanóczot mártottam a faggyúba. Ennél a világosságnál szedtem magamba a tudományokat. Ámde megesett az is akárhányszor, hogy ezt az egyszerű világítót sem tudtam megszerezni. Ilyenkor hónom alá csaptam az elolvasásra szánt könyvemet és elindultam a híres «*Szegedi kávéház*» felé, mely ma is ott áll még a Dob-utca és a Dohány-utca sarkán és tanyája, mint volt akkor is, a leglármásabb fajtájú üzletembereknek. A kávéházban leültem egy magányos székre, vagy padra és az általános zsibongás közepette, a kávéházi lámpa szokatlan, nekem szinte fejedelmi fénye mellett, belemerültem a könyvem olvasásába. Ott esett meg az az élményem, mely nyomorúságomnak ebben a korszakában első leckeórámhoz juttatott. Egy zúgolyban ültem, előttem a könyv és mellette a szótár, melyet néha segítségül kellett vennem az olvasmányomhoz. Egy kis zsidó ember lépett hozzám és egy ideig érdeklődve méregetett a szemével, aztán megszólított. - Mit olvas? - Spanyolul olvasok, - mondtam s letettem könyvemet, Calderon «*La vida es un sueño*» («Az élet álom») című drámáját. A kis ember tovább érdeklődött: - És miért olvassa itt, miért nem otthon? - kérdezte. - Azért, mert itt világos van, otthon meg nincs világítóm. - Hát kicsoda maga? - Megmondtam a nevemet, a mivel aztán a kis ember nem tudott rólam sokkal többet, mint annak előtte. Mindamellettt beérte a felvilágosítással, és most már bemutatkozott ő is: megmondotta a nevét és hozzátette, hogy foglalkozására nézve könyvelő a szomszédos gyapjúkereskedésben. - Ugyan mondja meg, - csapott át újra a kérdezősködésre - van-e mindig mit ennie? - Bizony, nem mindig, - mondtam teljes őszinteséggel. - No, ha úgy van, ezen a dolgon lehet majd segíteni. Jöjjön el hozzám és adjon magyar leckeórákat a két leányomnak. - Belementem az alkuba és magyar nyelvi tanítómestere lettem új ismerősöm leányainak havi egynehány forintért. A kis ember a Hold-utczában lakott s rendesen maga is jelen volt a leckeórákon. A harmadik vagy negyedik óra közben nem állhatta meg, hogy ki ne fejezze azon való csodálkozását, hogy olyan szépen beszélek magyarul. Német világ volt akkor Pesten és nem volt mindennapos jelenség az eféle a zsidó emberek, de még a bennszülött keresztény polgárok közt sem. - Nekem is van egy fiam - mondtotta; - Bécsben van egy takarékpénztárnál. Az is nagyon jól tud magyarul. - És a kis öregember megnevezte ezt a fiát, kiből nevezetes ember vált utóbb, bizalmasa nem egy nagy emberünknek és tollával a nehéz napokban maga is hasznos védője a nemzet jogainak.

Három dob-utczai szállásomban, melyet sehogy sem lehetne a «fejedelmi» jelzővel fölruházni, ismételve vártam be pesti tartózkodásom idején azt a kedvező pillanatot, midőn udvari ügynököm, névszerint a fönt tisztelt Mayer úr közbenjöttével újabb tanítói álláshoz juthattam; a mi eltartott néha hetekig, sőt hónapokig is, és közben a magánlecke adásának sovány kenyerére utalt. A háznak egy *Wagner* nevű osztrák érzelmű német polgár volt a tulajdonosa. Ez a derék férfiú - nagy, kövér ember volt, - időről-időre végig szokta járni házában a lakásokat, meggyőződni róla, hogy rendet tartanak-e benne a lakók. Betoppant egyszer a Schönfeld-né ágyas szobájába, az én éjjeli szállásom helyére is. Láttam, hogy szeme a könyveimre esik. Odament és megnézegette őket, hát bizony egy része magyar volt annak. Wagner úr kietlen haragra lobbant és fenyegető hangon rivallt rá az öreg asszonyra: - Sie, Frau Schönfeld, Sie halten da, wie ich seh', einen Kossuth-Hund im Haus'. Das werde ich mir verbieten! - Én szörnyű módon megijedtem, mert attól féltem, hogy kivetet a szállásomból. Hova fordulok akkor?

Minél jobban haladtam előre tanulmányaimban, annál kinosabban hatott rám az, hogy havi két, vagy három forintért vagyok kénytelen franczia vagy angol leckeórákat adni. De szegényes külsőm elzárta előlem az utat a jobb köröktől és mert minden ismeretség nélkül voltam, nem mertem közeledni senkihez, a ki talán segíthetett volna rajtam. A Három dob-utca 7-ik

számú házára való emlékezésem e szerint a nélkülözés és szenvedés hosszú sorozatával kapcsolatos és minden bajom közt az éhezés, ifjú koromnak ez a kérlelhetetlen ellensége, viszi a főszerepet. A míg ez a rettentő zsarnok gyötrött, meglehetősen hallgató és bátortalan ifjú voltam és legfőleg, ha könyveimben leltem menedéket a tépő kín elől; mert ámbár helyesen mondja a diák közmondás, hogy: *«Plenus venter non studet libenter»*, én mégis azt tapasztaltam, hogy üres gyomorral vagy félig jóllakottan, valóban rendkívüli dolgokat művelhettem volna, ha nagyobb szellemi rugékonysággal és erősebb emlékező tehetséggel vagyok megáldva.

Nincs benne túlzás semmi esetre sem, ha azt mondom, hogy tanító koromnak ez időszakaiban naponta tíz vagy tizenkét órát szenteltem teljes buzgalommal nyelvészeti tanulmányaimnak. A román és a germán nyelvek tanulásához időközben hozzávettem, a szláv nyelvjárásokat is. Tótul Szentgyörgyben és Zsámbokréten, horvátul Kutyeovon az emberekkel való érintkezés révén tanultam meg és irodalmilag is műveltem e nyelveket; most hát az orosz nyelv tanulására vettem magam és természetesen könnyűszerrel el is sajátítva e nyelvet, az élvezetek valóságos tengerében úsztam, midőn Puskin, Lermontov, Batyuska, Derzsavin műveit és az északföldi múzsa más termékeit olvashattam. Különös kedvemet leltem a változatosságnak abban a nemében, midőn északtól délig és kelettől nyugatig csaponghattam. Most *Orlando furioso* egynehány lapját olvastam el, majd meg a *Bakcsiszeráj forrása* és a *Kaukázusi fogoly* néhány strófáját. Emitt egy andaluziai kép bontakozott ki előttem, festői tája a bűbájos Ebro mellékének, Galatea vagy Estrée egy-egy pásztorcsoportjával, ott meg északvidéki tengerjáró hajót láttam a *Frithjof-mondából*, vagy elmerengtem Andersen meséin és Vuk Karadzics guzlájának egyszerű népdalain. Örömem, elragadtatásom határtalan volt, szemem fénylett, arcom kipirult és fiatal szívem minden idegszála megrezdült a különböző költői művek lírai és epikai tartalmán érzett rajongó lelkesedésemben. Ilyen mély megindultsággal és ilyen belső érzéssel voltaképpen csak húsz éves korának első éveiben olvas az ember, ha maga erejéből és fáradságosan tett szert nyelvismereteire és ha megutálva és megvetve környezetének földi hiúságait, a fölhevült képzelet szárnyain magasabb légkörbe emelkedik. Rajongó magam viselete és az a kör, melyben akkor éltem, a lehető legélesebb és legnagyobb ellentétben állott egymással. A legprózaibb gondolkodású ószeres zsidók, mesterlegények, napszámosok, bolti-szolgák, a kik csak az ő néhány garasnyi keresetükkel törődtek, hogy aztán mielőbb túl is adhassanak rajta; foldozó szabók, folttisztítók, szegény asszonyok és házalók voltak a társaság, melylyel érintkeznem kellett s mely engem félbolondnak nézett, sajnált és egynémelykor csúfot is üzött belőlem.

Különösen rosszul ment sorsom télvíz idején, mikor az éhségen kívül a hideg miatt is sok kint szenvedtem, kivált, ha az egyetemi könyvtár nyilvános olvasóterme zárva volt és ennek következtében Schönfeldnének napközben nem mindig fűtött szobájába szorultam. Az egyetemi könyvtár! Kedves otthonom volt ez a kicsiny földszintes épület; olvasótermének kellemesen langyos levegőjében kétszeres örömmel szedtem magamba a tudományokat. Szerény eszközökkel működött s mindössze két *amanuensise* (könyvtártisztje) volt; de az is igaz, hogy egyiket e kettő közül emlegetni fogják, a míg irodalomtörténetet tanítanak az iskolában. *Garay* János, a költő, volt ez az egyik, a másik pedig *Révai* bácsi, egy nagyon igénytelen öregember, nevezetes arról, hogy leszármazottja volt a nagy emléké *Révai* Miklós családjának. Érdemes róla megemlíteni azt is, hogy sehogy sem ütött a tizennyolcadik századbéli Révaira, mert míg amaz nagy nyelvész volt, a késő utód erősen törte a magyar nyelvet és sűrűn tarkázta beszédét latin kifejezésekkel. Az olvasóteremnek ő volt a gondviselője. Délelőtt és délután ott elnökölt mindig a dobogón, míg följebbvalója, *Garay*, a belső termekben foglalatzkodott. A könyvtár reggel 8 órától 10-ig és délután 2-től 6-ig állt rendelkezésére az ifjúságnak s én rendesen az elsők közt voltam, kik elfoglalták helyüket az olvasó asztalnál. Egyszer, másod- vagy harmadmagammal, nagy instanciával léptem *Garay* elé. Megkértük szépen, engedné meg, hogy a déli szünetet is benn tölthessük az olvasóterem-

ben s boldogok voltunk, midőn megkaptuk az engedelmet s azontúl a jó meleg szobában költ-hettük el ebédünket, mely ritkán állott egyébből egy szelet barna kenyérenél. Ez egyszerű ebédeim közben barátkoztam össze *Balogh* Kálmánnal, az orvosegyetem későbbi tudós professzorával. Magamformájú szegény diák volt ő is, nem csoda, hogy csakhamar megértettük egymást. Révai bácsi Baloghot határozottan jobban szívelte, mint engem; meglehet, azért, mert én minden nap kikértem a nagy, deszkatáblába kötött Koránt és Meninszky török-latin szótárát s az öregnek már nehezebb esett a két testes könyvet napról-napra az asztalomra czipelni. Valószínűnek tartom, hogy panaszkodott is emiatt Garaynak, mert az *Obsitos* költője egyszer oda szólított az ablakhoz, melyen a könyveket szokták beadogatni a külső szobákból, és megszólított: - Hát aztán csakugyan olvassa és érti öcsém ezeket a könyveket? - Rövid beszélgetés támad köztünk s ő biztatott: - Csak tanuljon! szépeket hallottam magáról Teleki Józseftől.

Garay jóindulatának köszönhettem egy másik, feledhetetlen ismeretséget. A dolog úgy történt, hogy egyszer kopogtatott rám valaki az Uri-utczai régi Pilvax-kávéház ablakából. Garay volt. Behívott a kávéházba s az ajtótól balra eső fürkhéhez vezetett, hol rajta kívül még ketten ültek az asztalnál: *Urházy* György negyvennyolczas százados, a *Pesti Napló* munkatársa és egy hosszúszerű pipából füstölő komor képű öregúr: *Vörösmarty Mihály*, a Szózat költője. Garay e szókkal mutatott be Vörösmartynak: - No látod, Marczi, ez az a zsidó fiú, kiről beszéltem neked. - A nagy költő megszorította kezem. Leültetett maga mellé s kegyességének jeléül egy pohár kávé rendelt számomra. Aztán beszélgetésbe ereszkedett velem. Érdeklődött keleti tanulmányaim iránt s kérdezte, tudom-e, hogy volt Magyarországnak egy híres török tudósa, Gévay? Aztán a szépirodalomról beszélt s mondotta, hogy különösen tetszik neki *«A rózsza és a csalogány»* című török költemény, melyet Hammer-Purgstall báró német fordításában olvasott.

A szegény Schönfeldné még szegényebb lakója így esett ismeretségbe Magyarország egyik legnagyobb költői lángelméjével. Boldogan emlékszem e nehéz napokra, de sokszor bizony véghetetlenül keserves volt viselni nyomorúságomat. Esténként, mikor besötétedett, nem volt számomra más út, mint a mely a Szegedi kávéházba vezetett. Ámde kapuzárás előtt iparkodnom kellett onnan is megint haza, hol egymásután lepihent már mindenki s hol mécsesnek fogyatékos világánál hozzáfogtam újra az abban hagyott olvasáshoz, vagy a tanuláshoz, míg alvó lakótársaim horkolásuk duettjével vagy terczettjével kísérték szavalásomat - mert mindig hangosan olvastam - és egyáltalán nem zavartatták magukat éjjeli nyugalomukban. Alvásra vajmi kevés időm jutott akkoriban, mert kora reggel leczkeórám volt a szomszéd házban Rosner úrnál, egy kávémérés tulajdonosánál, a miért mindennap egy csésze kávé és két zsemlye járt ki tiszteletdíj gyanánt. Két zsemlye az én mohó éhességemhez képest, - óh milyen rettentő volt ez az ellentét! Semmi kétség, fel tudtam volna falni egy fél tucatra valót is; tanítói munkásságommal lett volna reá érdemem is, de az ember, legyen bár kávémérésnek, vagy dús aranybányának tulajdonosa, mindig csak igyekszik kiaknázni embertársai szorultságát. Ezzel a szomorú igazsággal én már elég korán megismerkedtem.

Pesten való hosszas várakozásom után végre megmenekültem túrhetetlen helyzetemből. Az Orczy-kávéház kánpadján való többszöri üldögélésem után sikerült a szükségben megmentőnek: a tanerő-agens Mayernek, hogy ismét állást szerezhetett számomra és pedig ezúttal a gazdag *Schweiger* családnál Kecskeméten, a hol jól fizettek, jól bántak velem, de mindenestre jól igénybe is vettek. Egy évet töltöttem ott hasznos munkásságban. Naponta nyolcz, vagy kilencz órát tanítottam, két vagy három órát fordítottam az öltözködésre és az étkezésre s ha megemlítem még, hogy magántanulmányaim naponta legalább hat órát foglalták le, könnyű megállapítani, mily rövid és csekély volt az a nyugalom, melyet megengedhettem magamnak, és milyen szűken voltak kimérve az élvezetek, melyeket az élet soha vissza nem térő tavaszának amaz időszaka juttatott számomra. És azt hallom, hogy még akkor is mindig eleven és vidám, sőt néhanapján pajkos és csintalan fiú voltam; e magamtartása mindenestre

nagyon kevésbé illett nevelői minőségemhez, mert nálam alig három-négy évvel ifjabb tanítványaim, - kiknek egyike Schweiger Zsigmond dr., mint kiváló orvos ez idő szerint Budapesten él, - a tanulásban előrehaladtak ugyan, de az erkölcsi nevelés tekintetében nem sok igaz hasznát láthatták tanítójuknak. Kecskeméten, hol bőségesebb eszközök álltak rendelkezésemre s a hol módomban volt megszerezni a keleti tanulmányaimhoz szükséges drága segédkönyveket is (a nálam idősebb és az üzletház tevékenységébe már belevont Schweiger Márton szivességével, ki valahányszor csak megfordult Bécsben, mindig készségesen eljár egy-egy megbízásomban), önképző munkám fősúlyát a török és az arab nyelvre vettem; és mert *Ballagi Mór*, abban az időben a kecskeméti református liczeum professzora, ezenkívül arab olvasókönyveket is adott kölcsön, még mindig erős héber nyelvtudásom segítségével sikerült derekasan előrehaladnom a második sémi nyelv elsajátításában és arab nyelvtudásom révén a török ismeretében is tökéletesebbé válnom. Nagy akadályokat vetettek utamba az idegen írásjelek, az olvasni tanulás nehézsége és a szótárak hiánya; sokszor kétségbeesetten küzdöttem e dolgok miatt és örökké megmaradnak emlékezetemben azok az órák, melyeket a kecskeméti protestáns temető árnyas fái alatt különös előszeretettel egy szerelmes pár kettős sirdombján töltöttem.

Kecskeméten való egy éves tartózkodásomhoz fűződik az emléke egynehány nevezetes ismeretségemnek. Ballagi Móron kívül ott találkoztam össze legelőbb *Szász Károly*lyal és kötöttem barátságot *Ács Zsigmond* foktői prédikátorral, ki több keleti nyelvnek volt ismerője s a kivel együtt megpróbálkoztunk, hogyan lehetne Petőfi egynehány költeményét héber nyelven megszólaltatni. Ballagihoz és *Szász Károly*hoz gyakran jártak át a körösi híres professzorok: *Mentovics Ferencz*, *Szilágyi Sándor* és *Arany János*. Arany nagykörösi házánál aztán megfordultam többször én is. Szívesen látott, érdeklődött tanulmányaim iránt, szeretete nyelvbéli tudásomat s egy ízben vendégül hívott asztalához is. Ez ismeretségünk később, mikor Arany János már az Akadémia titkára volt, én pedig az egyetem professzora, Budapesten föléledt. Gyakran találkoztunk dunaparti sétáink közben, megújítva a régi idők emlékét és új témáit lelve a beszélgetésnek.

Nem emlékszem már reá, miért voltam csak egy évig a Schweiger családnál. Elég az, hogy visszatértem Pestre és ismét odajutottam az Orczy-kávéház szegyenpadjára. A kecskeméti jómód lefoszlott rólam, ismét szegény ágyrajáró lakója lettem a Három dob-utczai földszintes háznak. Ballagi Mór beajánlása folytán e nehéz napokban jutottam közelébe *Kemény Zsigmond*nak, ki jóakarátába fogadott s mikor látta, hogy rosszul megy sorom, ingyen kiadatta a *Pesti Napló*-ban hirdetésem, a melyben nyelvtanítónak ajánlkoztam. Ez a hívogató váratlanul előkelő visszhangot keltett. Egy reggel finoman összehajtogatott levelet hozott a postás. Izgatottan törtem fel pecsétjét és olvastam a választékosan czikornyás írást, amint következik:

T. Wamberger Úr kéretik nevelőségelvállalás miatti értekezésre alulírttat bármely nap délutáni 5 órakor szíves látogatásával megtisztelni. Pest 13. Jan. 55. Nádor-utcza h10.
I. em. *Káchay Ferdinand*, ifj. hg. Odescalchy nevelője.

Boldogan, de foltokkal eléggé bőven tarkázott ruhám miatt nem kis mértékben aggódva, kerestem fel Káchay urat. Jól fogadott és miután értesemre adta, hogy a franczia, angol és olasz nyelvekben kell majd oktatnom növendékét, azzal az érzéssel távoztam el tőle, hogy dolgom rendben van és nemsokára jobbra fordul sorsom. De hiú volt reménységem. Alig pár nap, és újabb értesítést kaptam Káchay úrtól, ki lehető kimélettel és alighanem röstelkedve is egy kissé, tudtomra adta, hogy nem lehetek hercegi növendékének nyelvmesterévé. Botor ifjú én! Hogyan is remélhettem, hogy származásom és szegénységem kettős bélyegével át lehessen lépni a szerencsének olyan küszöbét is, mely nagyúri szobák illatos levegőjét választja el a többi világtól! Visszatértem hát az Orczy-kávéházba és Mayer úr nemsokára szerencsésen el is szerzett Csév pusztára, Monortól nem messzire, egy bizonyos Schaungel

úrhoz, kinél mindössze hat hónapot töltöttem: szerencsére a tavaszi és a nyári időszakot; mert bárhogyan szerettem az egyedüllétet, csakhamar lelkemből megúntam a pusztai magános házban való életet, és szinte melankóliába estem a táj borzasztó egyhangúsága miatt. Itt szereztem első benyomásaimat a pusztáról, mely később színtere lett kalandos utazásaimnak Közép-ázsia sivatagjain. A pusztán magán messze távolságban nem volt egyetlen fa sem és ha délután olvasni akartam a szabad ég alatt, csak a szénaboglya vagy a szalmakazal árnyékában kereshettem védelmet a nap égető sugarai ellen. Fáradtan és kimerülten a keleti nehéz tanulmányoktól, ott szoktam meghuzódni, hogy felüdülhessek kedves olvasmányomon, az Odysszeán, mert közben görögül is megtanultam. Leheveredve a föbe, hangosan szavalva olvastam a nagyszerű jeleneteket és csodás történeteket, észre sem véve, hogy mindkét kezével a botjára támaszkodva, előttem állott a nyáját őrző juhász és lélegzet nélkül figyelve az idegen hangokat, csodálkozott is rajtam, sajnált is, mert a pusztán ördögös embernek tartottak engem, ki a sok tanulásban az eszét vesztette és néhanapján félrebeszél. Első nyári kirándulásaim egyikén meg is esett ezzel a juhással, hogy miután egy ideig némán hallgattam volna lelkes deklamációm, cserben hagyta nyáját és esze nélkül rohant be a tanyára, már messziről kiabálva: - Megbolondult a zsidó tanító! - Ilyen szemmel néztek engem a pusztán és ha megállva magányos sétáimon a messzeségbe néztem, az egyszerű nép az alázatosság és az ijedelem egy nemével nézett reám, néha még az utamból is kitért és csak a bátrabb lelkűek merészeltek hozzám közelíteni és kérdést tenni hozzám eltévedt marháikról vagy arról, hogy eső lesz-e, vagy jó idő. Különczködésem híre szétment az egész környéken és ennek köszönhetem, hogy meghívást kaptam Balla Károlytól, a szomszéd Pót-Haraszt pusztá birtokosától, Pestmegye fogházának nyugalomba vonult igazgatójától, hogy látogassam meg és legyen szerencséje hozzám vacsorára. Balla, egy idősebb, humánus és szeretetreméltó úri ember, ki nagy szenvedelemmel üzte meteorológiai tanulmányait és pusztáján jelző zászlócskákkal ellátott magas árboczokat állított föl, a különcz ember hírében állott velem együtt. Zsák a foltját megtalálja: ismeretségünkben egy neme fejlődött a barátságnak s a mikor azt ajánlotta, hogy töltsen házánál a telet és tanítsam Zádor fiát francziául meg angolul, ajánlatát szívesen fogadtam már azért is, mert Schaungel úr télire a városba akarta adni gyermekeit, én tehát amúgy is állás nélkül maradtam volna.

A mennyire főnököm egyéniségén múlt, pót-haraszti tartózkodásom meglehetősen kellemesnek ígérkezett. Volt nyugalmas, tágas szobám, kertre néző ablakokkal, ellátásom úri volt, a tanítás csak egynehány órát vette el naponta és bőségesen maradt reá módomból és időm, hogy a keleti nyelvek és főképp a török, az arab és a perzsa nyelvek tanulásával foglalkozhassam. Különösen a perzsa nyelv bilincselte le ekkor varázshatásával és valósággal odáig voltam elragadtatásomban, mikor megismerkedtem ez ősi irodalom egy-egy alkotásával Vullers Khresztomáthiájából. Szádi, Dsámi és Khakáni olyan ideálok voltak, kiknek örömmel áldoztam nem egy féléljszakámat és nem egy sétakocsizásomat. De sajnos, Balla úr családja nem állt a műveltségnek azon a fokán, mint maga a családfő. A ház úrnője sohasem tudott megbékülni azzal a gondolattal, hogy zsidót fogadtak a házába prefektusnak és mert származásom és úrinak nem mondható modorom miatt való orrfintorításai okvetlenül alá kellett, hogy ássák tekintélyemet növendékem előtt, napról-napra szaporodtak a kellemetlenségek. Végre, mikor már családi villongás támadt dologból, - mert az öregúr erősen kitartott melletttem - nehéz szívvel elhatároztam, hogy odahagyom a tanulmányaimnak kedvező hajlékot és Pestre mentem, honnan fél esztendei várakozás után nem kevésbé jó állást kaptam Csetényben, Veszprém vármegyében, az odaváló bérlő, Grünfeld úr házában. Ez volt az utolsó nevelői állásom Magyarországon és az a szeretetteljes bánásmód, a melyben Grünfeld úr művelt és nemes érzelmű családja részesített, a legkedvesebb emlékezést hagyta lelkemben változatos és közben-közben eléggé küzdelmes tanítói pályafutásomról. Csak egy szomorú eset fűződik a Bakony e csendes falujában való tartózkodásomhoz, de ez az egy eltörölhetetlenül megmaradt emlékezetemben. 1856 november 11-ének egy esős estéjén történt, a

mikor, tizig jóízű beszélgetés közben töltve az időt a családdal, épen készültem visszavonulni az udvarban levő szobámba. Abban a pillanatban, midőn kinyitottam a pitvarajtót és ki akartam lépni az udvarra, nem csekély ijedelemmel láttam, hogy egy sereg álarczos ember áll előttem; az egyikök mellen ragadott és erős lökéssel belődített a szobába, a többi pedig e közben berohant utána. A megrémült család minden egyes tagját lefogta egyikük és halállal fenyegettek mindenkit, a ki a száját kinyitni merészné. Most már világos volt, hogy rabló-banda tört a házra a Bakony erdejéből; kétségtelenül az a hír szabadította reánk, hogy Grünfeld úr az előző napon tetemes pénzzel tért haza a pesti vásárról. A szobába hurczolva, a földön feküdtem tehetetlenül, de mikor az egyik haramia a mellemre térdelt és pisztolyának az esővíztől nedves csövét homlokomra szorította, némiképen az eszemre tértem. A jelenet, melynek ekkor tanúja lettem, látva, hogy a család tagjai félelmükben reszketve és halálra rémülten állnak a zshiványok előtt, felejthetetlen rémképe gyanánt vésődött emlékezetembe e szörnyű éjszakának. De még súlyosabb megpróbáltatások is vártak reánk. Egyik szobából a másikba hurczoltak bennünket a rablók s míg odakünt halkan sóhajtozott és suttogott a megkötözött cselédség, Grünfeld úrtól minden pénzét és értékét elszedték. Oda is adott vagy húszezer forintot, de mikor a vad haramiák ezzel sem érték be és egyikük mellére szögezte puskája csövét a családfőnek, én nem bírtam tovább, felugrottam és mellemre húzva a gyilkos fegyver csövét, reárivalltam: - Ha már ölni akarsz, lőjj agyon engem, nekem nincs feleségem és gyermekem, könnyebb lesz nekem a halál! - A rablóvezérre, ki politikai menekült lehetett, és úgy látszik, az osztrák megtorlás elől vonúlt az erdő menedékébe, nem volt hatás nélkül e beszédem, mert intésére a czinkosok letettek a vérontásról, összekapták a pénzt és az érték-tárgyakat s felforgatva az én szobámat is, a melyből azonban nem vihettek el mást, mint egynehány kötetjét a magyar remekíróknak, eltávoztak és reánk zárva az ajtót, ott hagytak bennünket a sötét szobában.

Reám nézve szomorú vége lehetett volna e borzalmas éjszakai jelenet utójátékának is. A zirczi járásbírósnak az a sajátságos ötlete támadt, hogy bennem, az akkor már a Tudós Akademiával összeköttetésben álló magyar tudósban, titkos bűntársát kereste az egykori rebellisekből álló rablóbandának. Arra alapította ezt a gyanúját, hogy én nyitottam ki nekik az ajtót és, nem szólva könyveimről, minden kárvallás nélkül menekültem meg a támadásból. Egy buzgó magyarfaló hivatalnok már azon a ponton volt, hogy vizsgálati fogságba vessen engem, kit Kossuth-kutyának nézett és nincs benne semmi kétség, hogy hónapokig sanyargattak volna közönséges gonosztevő gyanánt, ha sikra nem száll mellettem a jó Grünfeld és nem tesz bizonyosságot teljes ártatlanságomról. A napkelet verőfényes tájai helyett könnyen juthattam volna minden hibám nélkül a fegyház sötétségébe!

A derék Grünfeld család házánál való tartózkodásommal tanítói pályám véget ért. Közben meggyökeresedett bennem a gondolat, hogy teljes komolysággal reálépek az eddigi tanulmányaimnak megfelelő pályára és végét vettem az ábrándképek vad hajszolásának. Szilárdul elhatároztam tehát, hogy haladéktalanul a Keletre megyek és bármily nehezemre esett odahagyni kényelmem nyugalmas kikötőjét, megtettem a szükséges lépéseket az elutazásra. A hazai röghöz nem kötött már semmi ezen a világon, mert anyám, kit lelkemből szerettem, kevéssel útra kelésem előtt meghalt. Az én nevem volt az utolsó szó ajkán és halálával elnémult az egyetlen szív is, mely szeretettel dobogott értem Európában.

Mielőtt a nevelői pályámról szóló fejezetet berekeszteném, nem hagyhatom említés nélkül, hogy ez a hat év leggyümölcsözőbb tanuló ideje volt életemnek, munkásságomnak és úgyszólván ez volt tulajdonképenvaló kiinduló pontja későbbi tevékenységemnek. Áttekintve változó élményeimet, hihetetlen nélkülözéseim lánczolatát és a tudásban való telhetetlenségemet, sajnos, be kell vallanom, hogy munkám sokkal hasznosabbá és gyümölcsözőbbé vált volna, ha meg nem téveszttem magam ritka emlékező képességem és velem született ragyogó

nyelvtálfelkészítésem által s ha a helyett, hogy átgázolok tüskön-bokron által, inkább több nyugalommal, több körültekintéssel és alapossággal végzem tanulmányaimat. Tömértelen idegen nyelvet sajátítottam el, hosszú részeket voltam képes könyv nélkül elmondani a Parnasso Italianoból, Byronból, Puskinból, Tegnérből és Szádiból. Folyékonyan beszéltem, sőt tőrhetően írtam is javarészen e nyelveknek; de tanulásomban nem volt semmi rendszer és módszer és csak a különböző népekkel való érintkezésem köszörölhetett ki nem egy csorbát és üthetett helyre nem egy hibát, míg a tökéletességnek bizonyos fokáig eljuthattam. Jó-részen ennek a hévnek és telhetetlenségnek tulajdoníthatom azt, hogy tanulmányaim későbbi során inkább kerestem a széles medret, mint a mélységet és hogy mindig inkább tágitani akartam tudásomon, a helyett, hogy igyekeztem volna alapossá tenni.

Nem kívánom eltitkolni azt sem, hogy minden inségem és nyomorúságom, minden szegény-ségem és elhagyottságom mellett sokszor vett rajtam erőt az ifjúkor élvezetvágya és könnyel-műsége és hogy megelégtelve a sok haszontalan időfecsérlést, magam voltam kénytelen kezembe venni a szigorú ellenőrzést és magam voltam kénytelen magamat óvni és meg is fenyíteni. Éveken át ragaszkodtam a szokáshoz, hogy Szilveszter éjszakáján elvonúltam egy-magamban és számot adva magamnak lefolyt évem munkásságáról, papírra vettem és lepecsételtem a reám virradó új év tennivalóit. És ha a következő év december 31-én föl-bontottam ezt az írást és programom egyik vagy másik pontját betöltetlennek láttam, kemény megrovásokat jegyeztem a papír szélére és kedvetlen voltam napokig. Azonkívül naptárt vezettem mindennapos tanulmányaimról, külön rovatokat nyitva a különböző tár-gyaknak. E rovatokat lefekvésem előtt mindig pontosan kitöltöttem. Ha a rovatok egyike, vagy másika bármily okból kitöltetlenül maradt, igyekeztem a mulasztást másnap helyrehozni és ha ez nem sikerült, magam mértem ki magamra a büntetést, állandó étvágyam mellett mindenesetre a legszigorúbbat: és gyomorrontást, vagy fejfájást színlelve, elmaradtam az asztal mellől, noha az evőeszköz és a tányérok csörgése mód nélkül ingerelte éhségemet és veszedelmesen próbára tette akaraterőmet.

Nevetnem kell most az önfegyelműzésemen; de azt a ki kénytelen megvívni a fiatalkori élvezetvágy harcát az élet komolyságával, könnyen utol éri a veszedelem, hogy áldozatául esik saját könnyelműségének. A jelen rózsás, mosolygó képe sokszor elkápráztatja az ember szemét és képtelenné teszi arra, hogy a jövőbe lásson! Fiatal olvasóm, ki a szülők, vagy a nevelők szerető intelmeitől kísérve lép az élet iskolájába, nem sejteti, hogy milyen jótékonyvá és hasz-nossá válhatnak reá nézve azok a sokszor kellemetlennek tetsző rendreutasítások. Fénylő csilla-gok azok az ifjúkori szenvedély veszedelmes sötétségében. Nekem nem volt bennök részem és boldognak vallom magam, hogy jó sorsom megóvott e hiányosság szomorú következményeitől.

The book
of
Duty.
by
M. M. M.

On the Desert Coast
19 April — 19 October 1855.

Vámbéry tanulmányi naptára 1855-ből.

IV. Fejezet.

Első keleti utazásom.

Már az első cseppek után, melyek elméleti tanulmányaim során megérintették ajkamat a Kelet szellemi termékeinek bámulatosan gazdag forrásából, világosan állt előttem, hogy merőben idegenszerű, csodás s már ízeltőjűnkben gyönyörűségecs élvezetek küszöbén állok és hogy e bizarr világ alapos és mélyebb megismeréséhez nélkülözhetetlenül szükséges lesz, színről-szinre megismerkednem a Kelet földjével és népével. A napkeleti utazás gondolatát eszemben forgattam én már Kecskeméten létem idején s azóta is folytonosan ott lebegtek szemem előtt azok a bűbajos képek, melyeket a Kelet költői műveiből ismertem meg legelőbb. De hogy merőben pénztelenül és alig győzve erőmmel a mindennapi élet küzdelmét is, hogyan vállalkozhassam az eféle, akkor még nagyon költséges utazásra, azon nagyon sokáig hiába törtem a fejem. Tervem csak akkor érett meg végképen, midőn utolsó nevelői állásom jövedelméből százhusz forintom megmaradt. Ez időtől fogva nem hagyott többé nyugton a fékezhetetlen kalandvágy. De végképen megúntam a tanítóskodást is. Ekkor határoztam el, hogy a mint csak lehet, útra kelek Galaczon át Konstantinápoly felé. Hogy pénzből az úti költségnek talán a felére sem telik és hogy egy krajczár pénz nélkül Konstantinápolyba érve, ajánlás és minden ismeretség hiányában az éhenhalás karjába rohanok, ez ép oly kevésbé zavart, mint az, hogy halovány sejtelmem sem volt koczkázatos vállalkozásom várható eredményeiről és végcéljáról. Fölhevült képzeletemet sokkal nagyobb erővel vonzották az elragadóan szép Boszporus, az Aranyszarv, a mecsetek karcsú minaretjei és büszke kupolái, a turbános törökök és a lefátyolozott török nők s az a sok más csoda, melyet látni fogok, semhogy ügyet vettem volna az olyan semmiségekre is, minő a fölszerelés, az útiköltség és a mindennapi kenyér gondja. Mennie kell és menni fog, - ezzel biztattam magam és nem bántott más gond, csak az az egy: hogy mi úton-módon kaphatok útlevelet a szigorú és gyanakvó osztrák hatóságtól; hozzá még épen Törökországba, hol akkor a magyar emigráció tartotta székét és, mint Bécsben hitték, pártütő terveket sző fáradhatatlanul. Ebben a tekintetben szükségem volt a protekcióra és a jó szerencse meg is adta nekem a pártfogót *Eötvös József* báró személyében. Ballagi Mór és Kemény Zsigmond ajánlása révén jutottam már előbb e nemes és örökké felejthetetlen jóakaróm közelségébe. Egyszerű sorban élő tudós és író volt akkor, semmi egyéb. Nagy művét a XIX. század uralkodó eszméiről már kiadta volt és szépirodalmi munkásságának élt, azt hiszem, ép akkor írta *A nővéreket*. Ott lakott, a hol most özvegye lakik: az akkor még homokos és minden ékesség nélkül való Erzsébet-téren. A mit rólam hallott, érdeklődővé tette személyem iránt. Meg akart ismerni. Én a nyomorúságnak és a szorongatásnak keserves időszakát éltem épen akkor. A cipőm átkozottul rossz állapotban leledzett, a talpa lyukas volt és mert nem akartam a sáros utcáról azzal a rongydarabbal menni a lakásba, melylyel a lábamat körülpólyáltam, a kapu alatt kéregpapirból kivágott vendégtalpat rejtettem a cipőmbe. Ez óvatosságom mellett sem kerülhettem el, hogy lépteim kellemetlen nyomokat hagytak a szoba parkettjén, a mi az inast mód nélkül bosszanthatta. A nemes báró mosolyogva nézte zavaromat és biztató nyájassággal vette át kezemből Kemény Zsigmond levelét. Elolvasta és rám nézett az ő jóságos szemével. Francziául kérdezte tőlem előbb, hogy minő gondolattal adtam magam az idegen nyelvek tanulására; aztán angolra, majd olaszra fordította a beszédet, mintegy examinálva és szemmel láthatólag elégedetten, hogy a próbát megálltam. Én pedig a jóindulaton felbátorodva, elmondottam, hogy a keleti nyelvekre készülök és Ázsiába akarok menni, keresni a magyarok őshazáját, eredetét. A férfiút, ki oly mélységes szeretettel örököltette meg az ősök nyomain járó Kőrösi Csoma Sándor emlékét, melegen érinthette az ifjú bátor, de nyugodt beszéde. Biztató szóval erősített meg elhatározásomban és levelet adott velem *Hunfalvy* Pálhoz, kit arra kért, hogy

kölcsönözzön nekem könyveket az Akademia könyvtárából. Hunfalvy aztán az ő jóakarátát megtoldotta a magáéval és beajánlott *Teleki* József grófhoz, az Akademia elnökéhez. *Teleki* József az Uri-utczában (a mostani Koronaherczeg-utczában) lakott. A Hunyadiak-korának kötetei megjelentek már, megállapítva senki által nem vitatott nagyságát. Szépen és jószívvel fogadott. Bátorított törekvésemben és biztatott, hogy folytassam szorgalmasan tanulmányaimat, aztán menjek el Keletre. Ez a nemes férfiú nem lehetett már tanúja szárnyra kelésemnek, mert nemsokára reá, 1855-ben február derekán meghalt.

Hunfalvynak köszönhettem ismeretségemet *Reguly* Antallal, a finn-magyar rokonság első és nagy szószólójával is. Egy évvel útra kelésem előtt, 1856-ban láttam őt először. Meleg nyári nap volt, mikor bekopogtattam hozzá az egyetemi könyvtár földszintes házába s ő mégis két bundába takaródzva ült a könyvtárépület kis kertjében, megtörve, betegen északvidéki viszonytagságos vándorlásaitól. Úgy éreztem, hogy e nemes arcú férfiúban vértanuját látom magam előtt az őshaza keresésének. Többször megfordultam házánál még azután is. Jóságos bátorítóm, hű tanácsadóm volt ő. A sírhoz már közel állott s mikor első keleti útamra kelve búcsúzni mentem hozzá, úgy éreztem, hogy utoljára látom ezt a nemes emberalakot. Nem is találkoztam vele soha többé; mert a mikor, hosszú távollétem után Pestre visszatértem, *Reguly* Antal régen künn porladt már a kerepesi-úti temetőben. A lélek, melyet ő belém öntött, elválhatatlan részem maradt mindörökre.

Mikor végérvényessé lett elhatározásom, hogy Konstantinápolyba megyek, nem csekély gondot adott mentoraimnak, hogy összeteremtsék számomra azt a pénzt mely elég legyen arra, hogy legalább a Pesttől Konstantinápolyig vivő úton szükségét ne szenvedjek. *Eötvös* József báró nem egy követ mozgatott meg érdekemben, de az útiköltség csak nem akart összegyűlni. Ajánlólevele, melyet a pesti zsidó hitközség fejéhez, egy bizonyos *Kern* úrhoz adott velem, várakozásának meg nem felelő eredménnyel járt.¹

Ő maga, ki nem volt gazdag ember, tíz forintot adott útravalóul s az úti málhámat is kiegészítette egy inggel és egy pantallóval. Meghagyta még, hogy időnkint hírt adjak magamról. A jó *Reguly*, szerény módja szerint, két forintot csúsztatott a kezembe reszkető kezével és egy meleg ajánló levelet *Szögyény-Bohus* Annához, a nagy honleányhoz, ki tíz forinttal járult hozzá utazásom költségéhez. *Reguly* Antal küldött el akkortájt *Jerney* Jánoshoz is, a magyarok őshazájának másik lelkes kutatójához. Tudományos útjairól már régen megtérve és kiadva könyvét a magyarok eredetéről, *Jerney* Pesten telepedett meg és a *Molnár-utczában* lakott. Örökké feledhetetlen nekem az a fogadás, a melyben korának ez a híres tudósa a szegény és félénk ifjút részesítette. Megölelt és megcsókolt s örömkönnyeket hullatott azon, hogy a nemzet szomorú napjaiban lát egy embert, ki vállalkozik arra a nagy feladatra, melyre ő annyi pénzt, egészséget és munkát áldozott. Gazdag nem volt *Jerney* sem, de azért mégis adott öt forintot, hogy ő is segítségemre lehessen pályám nehézségei közt.

A tudós jóakarók e nemes köréből ki ne felejtsem *Repiczky* Jánost, az egyetemen a török nyelv tanítóját. Sokat köszönhetek az ő páratlan odaadásának és önzetlenségének. Szegény ember volt s egy szobából és konyhából álló udvari lakásban élt a *Lipót-utczában*. Ott magyarázta nekem török nyelvtanát, melyet nem adhatott ki nyomtatásban soha és csak könyomatú másolatokban juttatott kezére tanítványainak, köztük nekem is. Minthogy felesége sűrűn betegeskedett, akárhányszor a konyhába szorúltunk mi ketten s ilyenkor a hideg tűzhelyre tettük a tanulókönyvet, úgy vezetett mind előbbre és előbbre a török nyelv ismeretében. Oly lelkes ember volt s oly nagy volt benne a jóakarát, hogy elég gyakran ő maga fáradt el hozzám s *Három-dob-utczai* félágyas szobám homályos zugolyába húzódva oktatott a tudományra, melyet senki nála önzetlenebb szeretettel nem művelt.

Szívesen emlékezem életem e szakából az Akademia felolvasó üléseire is. A keret nem volt olyan fényes, mint a mostaniaké, de az emberek, a kik a tagok széksorán ültek, örök díszei e tudós testületünknek. Kitörölhetetlenül az emlékezetembe vésődtek egyes jelenetek, melyeknek a Trattner-ház második emeletén levő udvari helyiségekben tanúja voltam. Látom *Fényes Elek*et, az első magyar statisztikust. A hogy nyugodtan ott ül székén, közeledik hozzá *Eötvös József* báró és kérdi tőle: - Elek bátyám, hát csakugyan öt millió vagyunk már magyarok? - Kedves bonhomiával feleli az öreg: - No, ha nem is vagyunk még annyian, de leszünk! - Az elnöki asztal középrészén *Teleki József* ül, balján *Szalay László*, az Akademia nagynevű titkára, jobbján pedig a császári komisszárius, élesen figyelve, hogy nem mond-e valaki olyat, a mi nem kedvez az osztrák uralomnak s a miért tüstént meg kell állítania a magáról megfeledkezőt.

Engem most már sürgetett a válás a tudománynak e hajlékától is, melyben oly sokszor kerestem a lelki táplálékot tudásvágyam kielégítésére. De hogy útra kelhessek, ki kellett eszközölni - mint mondtam - az útlevelet, mely a többi közt bizonyítandó volt, hogy nem vagyok a rebellisek közül való. *Eötvös József* báró volt az erkölcsi tanúm. Ő kísért fel a várba *Pálffy Móricz*hoz, ki a mostani miniszterelnöki palotában fogadott bennünket: *Eötvös*t barátsággal, engem kegyes elnézéssel. Jól emlékszem még beszélgetésökre is. *Eötvös* előadta, hogy mi járatban vagyok s meleg szót mondott érdekemben. A kérdés elvi részével hamar rendbe jöttek és *Pálffy* bouillon-nal kínálta vendégét. És kis vártatva hozzátette még: - A tudósod is iszik talán? - Köszönettel elfogadtam a kínálást, a mire a nagyúr megadta az utasítást a még várakozó inasnak: - Bringen's ihm á' áne! - És rövid idő múltán volt még hozzám néhány szava: - Gengen's ins andere Zimmer und Schreiben Sie Ihren Pass! - Hanem azért, bármilyen jó érzelmű polgárnak festett engem ez a menedéklel, nem menthetett meg egy igen kellemetlen konfliktustól, a melybe, Konstantinápolyból való első hazatértem idején az osztrák határrendőrséggel keveredtem Orsován, a határállomáson.

Pesti küzdelmeim utóhangja, vagy talán még inkább a reám váró új küzdés uvertürje az a rövid méltatás és ajánlat, mely egy hónappal indulásom előtt, 1857 február havában jelent meg *Kemény Zsigmond* lapjában, a *Pesti Napló*ban. Hideg téli nap volt. Jól emlékszem reá, hogy fogyatékos és bizony meglehetősen rongyos ruhámban dideregve álltam a *Pesti Napló* szerkesztőségében s míg *Kemény Zsigmond* beszélgetett velem francziául, hogy korrekt nyelvtudásommal bámulatba ejtse munkatársait, előttünk ott ült az asztalnál *Királyi Pál* és írta rólam a másnap megjelenő napihírt, a mint következik:

EGY FIATAL HAZÁNKFIA utazik e napokban Konstantinápolyba a keleti nyelvek, főként a török nyelv és irodalom tanulmányozása céljából. Neve: Vamberger Ármin, ki nemcsak, hogy rendkívüli tehetséggel van megáldva a természettől a nyelvek gyors és alapos megtanulására, hanem e tehetségét mintegy öt-hat év óta meglepő sikerrel fejtette ki több keleti és nyugati nyelv értésére és beszélésére. E tekintetben a legszebb ajánló levéllel van ellátva Hunfalvy Pál úrtól, ki rég óta ismeri e tehetséges hazánkfiát s részben elősegíté tanulmányaiban.

Regia Academia Scientiarum Hungarica
Lecturis Salutem!

Virum Iuvenem Hermannum Vamberger, Hun-
garum Szerdahelyiensem, qui se totum studiis lin-
guarum dedit, eoque scopo, ut idiomata orientalia
in ipsa eorum patria uberius sebi propria rediret,
simulque populorum horum scientiam, literas, mo-
resque accuratius cognoscat: ad oras Turcicas pere-
grinationem instituit: precibus eius satisfaciennes
Viris, quibus cultura ingenii cordi est, qua iuvenem
honorum morum, et amore scientiarum flagrantem,
literis his nostris optime commendamus, rogamus
que, ut ei in ceteris oris consilio et auctoritate sua
succurrere non dedignentur.

Datum Pesthini, in Regia Acad. Scientiarum,
die 14. Aprilis, Anno 1854.

Academiae Hung. Praeses Baro Josephus Eötvös

Dr. Franciscus Jolly
Ac. Hung. a Secretis

Ellátva a szükséges útlevéllal, nem sokára összecsomagoltam szótárait és egynehány kedves költőmet a fehérruhám készlete mellé. Galaczi utazásomra, Eötvös báró ajánlása folytán, a félárú jegy kedvezményéhez jutottam és így szálltam a gőzhajóra az 1857-ik évnek egy márcziusi reggelén, senkitől sem kísérve, senkitől meg nem siratva, vagy sajnálva és - mint Wieland mondja *Oberonban* - útra keltem a régi romantikus tájak felé. Olvasóm könnyen elképzelheti, hogy az örömnél és az elragadtatásnak milyen érzelmei forrongtak lelkemben. Minthogy pénzem a hosszú várakozásban meglehetősen megcsappant, a második osztályra váltottam meg félárú jegyemet. Egész nap fenn jártam a fedélzeten, beszélgetésbe ereszkedtem a velem együtt utazó különböző nemzetiségű nép öregjével és fiataljával és mert mindenkit az anyanyelvén szólítottam meg, sokoldalú nyelvtudásom csakhamar felkeltette utitársaim csodálkozását. Egyesek azzal adták jelét tetszésöknek, vagy bámulatuknak, hogy megkínáltak egy-egy pohár itallal, vagy meghívtak szerény ebédjükre a mely meghívásnak szívesen tettem eleget. Ha jóllaktam, egynehány fokkal magasabbra szökött természetes jó kedvem és derült lelki állapotomban szívesen szavaltam el egy-egy szép részt kedves költőim műveiből, de legszívesebben egyet-egyet Petrarca szonettjeiből. A «vauclesesi remete» műzsájának segítségével estem kegyébe a hajó olasz szakácsának, ki felszólított, hogy a konyha ajtajában foglaljak helyet s a míg én kívül deklamáltam, a költői lelkű szakács annál vidá-

mabban verte üstjében a habot és helylyel-közzel biztatón kiáltotta ki hozzám, hogy: «*bravo!*» vagy «*ben fatto!*» Természetes, hogy nem maradtak el tetszésének kézzel fogható jelei sem, mert cuoco uram hébe-hóba kinyújtott egy-egy jó tányérra valót művészi alkotásának legjavából. Igazi bőségben éltem és őszintén beismertem magamban, hogy a napkeletre vivő kalandos útam a lehető legjobb biztatással indult meg a Dunán való utazásom közben.

Különösen elragadott környezetemben a népfajok tarka változatossága, mert a hajó kisded területén első ízben jutottam érintkezésbe ez alkalommal a különböző nemzetiségek képviselőivel és nyelvyakorlataimat kedvem szerint vihettem át a könyvek holt területéről a gyakorlat eleven mezejére; mert ámbár nehezen érthettem meg magam idegenszerű kiejtésemmel és hibás hanglejtésemmel, én magam csekély fáradtsággal megértettem az idegen országbeli utasok beszédét és rövid gyakorlás után egészen könnyen és zavartalanul folyt köztünk a beszélgetés, nem csekély bámulatomra. Mikor Viddinnél első ízben álltam szemtől-szembe valóságos eleven török emberrel, vége-hossza nem volt csodálkozásomnak és álméltkodásomnak. Különösen érdekes volt már az első ismeretség is, melyet muzulmán emberrel kötöttem. A nap alkonyodóban volt és végső sugarai megvilágították a szerb, oláh, bolgár és török népségtől tarkálló fedélzetet, mikor a próféta tanításának egy tiszteletreméltó híve leterítette egy zúgban az imádkozó szőnyegét és lebecsátkozott reá, elvégzendő «akhsam namazi»-ját, vagyis esteli ájtatosságát. Engem mélyen megragadott a látása ennek a véghetetlen alázatossággal és megsemmisüléssel, mélyen lehajtott fejjel és csüggedten széttárt karokkal előttem ülő szegény aggastyánnak. Nem vettem le róla szemem s mikor mély boldogság örömeivel telve, fölkelte imádságától és szőnyegét összegöngyölte, eléje álltam, megszólítottam és nagyon örültem, hogy beszélgetésbe ereszkedett velem. Mondotta, hogy Mohamed agának hívják és Lofcsában született, most pedig Sztambulban tanuló fiának, Dsevdet efendinek (a későbbi történetírónak és igazságügyminiszternek) látogatására indul, azután pedig Mekkába akar zarándokolni. A *madsar* név abban az időben, mikor a törökök pártjukba fogták az emigrált magyarokat, jóhangzású volt a török fülnek s midőn hozzá még megmutattam a jó öregnek a kezem ügyében levő török olvasókönyvemet (vallásos munka volt e címmel: *Kirk-Szual*, A negyven kérdés) és hangosan fölolvastam belőle egy részletet, bizalma szemléltomást megnövekedett, meghívott vacsorára és egész utazásom közben számos jelét adta barátságának és szívbeli jóságának.

Ehhez hasonló más ismeretsegeim is hozzájárultak ahhoz, hogy oszladozni kezdtek a sötét fellegek a messze idegenben reám váró jövő égboltozatáról. Galaczig tartó dunai utazásom csakhamar véget ért s mikor ott sikerült félárú jegyet szereznem a Lloyd tengerjáró hajójának fedélzetére, gyönyörűségem annál nagyobb volt, mert életemben ezúttal pillantottam meg először a tenger sós hullámaait. A tengert, melyet ismertem már Byron, Tegnér és más nagy költők leírásaiból s melynek hatalmas képe valóban az ámulat mámorába ejtett. Hogy közvetlen közelből láthassam a hullámok játékát, a matrózok engedelmével egészen a hajó orrába álltam és mintha valami delfin hátán lovagoltam volna, a sós víztől csapdosva jártam meg az első mérföldeket a Pontus Euxinus sötét hullámain. Valósággal úsztam a boldogság tengerében, daloltam, ujjongtam, nagyokat rikkantottam és késő éjszakáig versenyt szavaltam a tengeri sirályok rikoltozásával és a hátam mögött levő utasok zsivajgásával. Félig átázva, éjnek idején huzódtam vissza végül szurdékomba, a fedélzetnek a törökök által elfoglalt részére és csakhamar jóleső álomba merültem. Éjfél körül járhatott az idő, mikor a hajó szokatlan zökkenésétől felébresztve, fölkeltem fekvőhelyemről. A szél üvöltése, az árboczok recsegése, a hajó felszökkenése és elmerülése, az utasok és különösen a török nők sóhajtozása, jajgatása és nyögése mihamarább világossá tették előttem, hogy részem lesz abban a szerencsében, hogy igazi viharban ismerkedhetem meg a Fekete-tenger rettentő fönségével. Ügyet sem vetve környezetem aggódására, ijedelmére, jajgatására és rimánkodására és az általános vad zürzavarra, felugrottam fekvőhelyemről, belemeresztettem szemem a szurok-

sötét éjszakába és nem tudtam hova lenni örömben, mikor egy-egy villám lecsapó fényénél megpillanthattam az emelt magasságra tornyosuló hullámok borzalmait. Hej! Ez volt az a rettentő gyönyörűség, a melyre képzeletem oly sokáig vágyakozott, s mikor a korlátra támaszkodva, mely tanyánkat az első osztályú utasok fedélzetétől elválasztotta, rajongó lelkesedéssel kezdettem szavalni a *Henriade* egynehány strófáját, észrevettem, hogy egy föl és alá járó utas hallgatózva megáll és nemsokára odakiált hozzám francziául: - Kicsoda ön és hogy jut eszébe ép most a *Henriade*? - Rövid szóváltásunkból megtudtam, hogy a konstantinápolyi belga követség titkárával estem ismeretségbe, ki aztán másnap reggel is szoba állt velem és felszólított, hogy látogassam majd meg Perában.

Fölösleges elmondanom, hogy nagy benyomást tett reám, mikor bekanyarodtunk a Boszporusba. Kritikus helyzetem komolysága csak akkor vert föl álmodozásomból, mikor Galatával szemközt horgonyt vetettünk és az utasok a bárkákhöz tódulva, partra szálltak. Épen csak annyi pénz maradt a zsebemben, hogy megfizethettem a bárkásnak és halovány sejtelmem sem volt róla, hogy voltaképen hol szállok meg és hogy, merőben pénztelenül, miből élek meg ebben az idegen városban. A mennyire emlékezem, teljes két óra telt belé, míg partra értem és Galata meredek emelkedésén át Perába jutottam; oly annyira lekötötte figyelmemet az a különös élet, melyet láttam és annyira hatott reám az idegen nyelvek, viseletek és arczok összevisszasága, hogy lépten-nyomon, néha percekig is megálltam, mintha lábam gyökeret vert volna. Jobbra és balra, ide és tova lökdöstetve, egyszer csak éreztem, hogy valaki vállamon ragad és megszólít előbb olasz nyelven, aztán magyarul. Emigráns honfitársam volt és Püspökynék hívták. Magyaros kalapom lengő szalagjával vontam magamra figyelmét.

Kérdezte, mi végből jöttem a messze idegenbe. - Ön az a nyelvtudós talán, kinek keleti utazásáról hirt olvastam a magyar ujságokban? - Igen, az vagyok, - feleltem - és mert ön az első honfitársam, kivel összetalálkozom, öntől várom az útbaigazítást, hogy hol és miképp juthatok itt szálláshoz. - A jó ember megütközve nézett reám; úgy látszik, ő is bele látott zsebem ürességébe és hogy belé helyezett bizalmamat túlmagasra ne csigázzam, tudtomra adta, hogy neki magának sem megy valami különösen jól a sora, de azért kész egyelőre megosztani velem szerény hajlékát, noha ő sem több ez idő szerint faczér szakácsnál. Elmerülve a beszélgetésbe a drága hazáról, az osztrák önkényuralomról és a törökországi nyomorúságról, a szűk és piszkos utcák tömkelegén át az angol követség tűzfala mögött levő lakására vezetett, mely bútorozatlan, tört ablakú, üres és barátságtalan szobából állott s melynek a fal mellett álló rongyos török diványán jelölte ki helyét éjjeli nyugalomnak. - Az egyik fele az enyém lesz, a másik az öné, - mondotta a jószívű Püspöky úr, - a mi pedig az étkezést illeti, mutatok majd önnek egy lokandát (vendéglőt), a hol olcsón étkezhetik, ha van reá pénze. - Csakhamar lekisért a mai Grande Rue de Pera helyén levő pinczeszerű helyiségbe, a mely ezt az előkelő címet viselte: «*Café Flamm de Vienne*» s a melyben lehetett kapni tejes kávé bécsei zsemlyével, a mi nagy újdonságszámba ment akkor a Keleten. Találkoztam ott még több más honfitársammal is, a kik török katonai uniformisban, vagy kopott ruhában lézengtek és félig barátságosan, félig gyanakvó szemmel fogadtak, mert az emigránsok akkor minden Magyarországból érkezőt osztrák kémnek tartottak, a ki azért jött, hogy jelentést tegyen Bécsnek életmódjukról és viszonyaikról. Olyan mély gyökeret vert bennök ez a bizalmatlanság, hogy valósággal farkasszemet néztek az akkori osztrák követséggel és megesett, hogy egy vasárnap nyílt utcán megtámadták és sárral megdobálták Prokesch-Osten gróf, az akkori osztrák internunczius fiát, Prokesch-Osten Antal gróf osztrák katonatisztet, ki atyja látogatására huszártiszti uniformisban jött Konstantinápolyba. De az én ártatlan külsőm csakhamar eloszlatta honfitársaim minden bizalmatlanságát és mert nagy csodálkozásukra olvastam törökül és a beszédben is meglehetősen nagy gyakorlottságot mutattam, elég hamar befogadtak társágukba, sőt voltak közöttük, a kik megkínáltak egy-egy reggelivel is.

Ez a Café Flamm a krími háború után kedves találkozó helye volt a minden fajtájú és nemzetiségű csalódott kalandoroknak, faczér katonatiszteknek, bukott kereskedőknek, kétségbeesett emigránsoknak, politikai rajongóknak. E jobbára éhező úrak beszéde és véleménye szerint Európa és Törökország sorsa ezekben a homályos, füstös helyiségekben fog eldőlni, mert mindenikük csak úgy dobálózott a hercegekkel és miniszterekkel, mindeniküknek meg voltak a maga világboldogító tervei és mindenikük csak idő kérdésének tekintette, hogy Törökország ügyeinek élére jusson. Az egyesült Európa ujkori argonautáinak az Euxinus északi partja felé húzó sokasága a krími háború alatt és után egész seregét teremtette meg az aranygyapjú különös lovagjainak és a romantikus keletet feltárta Nyugat nem kevésbé romantikus fiainak.

A volt szabólegény hirtelenül főhadnagygyá vagy kapitánnyá lépett elő az «idegenek légiójá»-ban, szállóbeli pinczérekéből tolmács, titkár lett egy csapásra, ujságírók nagy hadvezérré, pénzügyi kapacitássá és diplomatává alakultak át, hadnagyocskák egy időre ezredesi és tábornoki alkalmazáshoz jutottak, - s mikor a Malakov-erőd bevétele után megjelent a Szajna partján a béke angyala, az Arany Szarv mellékén viruló gyöngyélet ragyogása egyszerre csak letűnt és a korábbi jelentéktelenség homályába visszahanyatlott hősök összetalálkoztak a Café Flammban, hogy nagyratörő tervekkel édesítsék meg a szomorú valóság keserű kenyerét. Nekem örökké feledhetetlenek azok az emberalakok, melyeket e kávéházban láttam és azok az órák, melyeket ott velük eltöltöttem.

Igy teltek perai tartózkodásom első napjai. Bejártam keresztül-kasul a város európai és török részének utcáit, nagy előszeretettel szólítottam meg a kávéházakban gubbaszkodó törököket, hangos felolvasást tartottam a magammal vitt török könyvekből és csakhamar rájöttem, hogy a mohamedánusok az ő különös hozzáférhető és jóindulatú voltukban nagy érdeklődéssel viseltetnek török és perzsa nyelvtudásom iránt és csodaembernek tartanak, ki alig néhány napja érkezett Sztambulba és már is úgy beszél törökül, mint egy valóságos efendi. Az irodalmi és népnyelv közt levő nagy különbség miatt bizonyos tiszteletre tarthat számot török földön az irodalmi nyelv ismerője, főképp, ha még hitetlen is hozzá, és mert a törökök magyarbarátságuk akkortájt, mint említettem, éppen a tetőpontján állott, érthetőnek találtam a jó oszmánlik rokonérzését és ha egyik vagy másik kávéházban helyes kiejtéssel és kellő modulációkkal nyilvános felolvasást tartottam az *Asik Garibb*-ből («A szerelmes idegen»), vagy más népies költeményekből, bő aratásom volt kenyérben, sajtban és kávéban, közben még kebab-ban (pecsenye), piláfban és pasztirmában (füstölthús) is. Esténként Püspöky úr vendégszeretetét vettem igénybe és végigheveredve szegényes fekvőhelyemen, pompásan elaludtam, dacára a pokoli lármának, melyet a szobában keresztül-kasul futkosó temérdek patkány csapott, a melyek eleinte zavartak egy kissé jelenlétükkel, mert rágták csizmámat és a ruhadarabjaimat, de utóbb, miután megtettem a kellő óvó intézkedéseket, ügyet sem vettem rájuk. A szép időjárás kedvezésével és az újdonság ingerétől ösztönözve, így töltöttem első hat hetemet Konstantinápolyban. Soha sem tudtam reggel, hogy hol ebédelek, vagy hol vacsorázom; a jövő gondja nem bántott és mivel időközben a kalapom helyett fez-t tettem a fejemre és elég rongyos is voltam arra, hogy kóbor felolvasónak tartsanak, a keleties csavargó élet minden kellemetességével folytak napjaim. A Boszporus partjain élő népmozaikkal való érintkezésem javára szolgált elméleti nyelvtanulmányaimnak és az eleven szó jelentékenyen kiegészítette emlékező képességem erejét. Csakhamar otthonossá lettem a hangsúlyozásban és a helyes mondatalkotásban s mivel kiejtésben és hangban szorosan alkalmazkodtam a különböző nyelvek sajátosságához, sokan benszülötnek hittek és pompás multság volt látni, hogy ejtem tévedésbe nyelvem pergésével az embereket. Szerencsém, sajnos megzavarta Püspöky úr hirtelen való elutazása. Felfogadták szakácsnak a *Messengerie Imperiales* egyik hajójára. Nem volt hát többé biztos éjjeli szállásom. Sokáig kellett járnom az új lakás után, míg végre a *Magyar Egylet* titkára azt ajánlotta, hogy üssem fel tanyámat az akkor éppen feloszlóban levő

egyesület tanácskozó termében. A bútorozatlan tágas szobában találtam egy öreg kanapét és el is helyezkedtem rajta. De az éjszakák hűvösek voltak és nem tudtam elaludni. Takarót kértem hát Frecskay úrtól, a titkártól s a jó ember egy tépett nemzeti színű zászlót adott át nekem, így szólva hozzám komoly ünnepiességgel: - Nincs egyebem, mint ez a drága emlék dicső harczainkból. E zászló tüzet öntött a jogért és a szabadságért küzdők soraiba; takarózzék vele, önt is fel fogja melegíteni. - Természetes, hogy ez az éjjeli szállásom sem volt megfelelő, elindultam hát újra szálláskeresőbe és elég hamar újabb megmentőre akadtam egy másik honfitárs személyében. E. őrnagy urat az a balsors érte utol, hogy elvesztette a házőrző kutyáját és mert a felesége nem akart egymagában élni a Hassköi közelében levő házukban, meghívtak, hogy szálljak hozzájuk és maradjak náluk, míg az őrnagy visszatér szolgálati útjáról és szert tehet új házőrző kutyára. Tehát egy házőrző eb megüresedett helyét voltam elfoglalandó! Nem épen csábító helyzet, gondoltam magamban, de mert kutyaól helyett nyugalmas szobát adtak és mert reggelire bőségesen kaptam kávé, kenyeret, meg voltam elégedve a cserével és gond nélkül lézenghettem tovább, mint annak előtte.

A délelőttiakat jobbra török könyvek olvasásával töltöttem, aztán felsöpörtem a kis udvart, vizet hoztam a kissé messzire eső kútról és csak estefelé jártam el egyik, vagy másik kávéházba, hogy ismert szerelmi dalok szavalgatásával szert tehessek egynehány piaszterre. Mikor a kávéházakban lebecsátkoztam egy tabouretre és helyet foglalva a törökök és örmények körében, megkezdtem éneklő orrhangon az előadásomat, a beszélgetés egyszerre halkabbá vált és a nargilék szortyogása lassankint elnémult. Az emberek némán hallgatták Vamik és Ezra, Khoszru és Sirin szerelmi panaszeit, mikor a szerelmesek bús sorsáról volt szó; hallgatóim egyáltalán mindig csodálkozásuk és lelki felindultságuk élénk jeleivel kísérték felolvasásomat és előadásomat.

Későbbi utazásaim során így volt ez Perzsiában is s ha felidézem lelkemben a multak ez emlékét, kénytelen vagyok bevallani, hogy még mindig hatása alatt állok azoknak a jelene-teknek és örömmel emlékezem reá, hogy már oly korán sikerült meghallgatást lelnem a törzsökös keleti nép között és sikerült befolyást gyakorolnom a tömegekre. A nyelv és a szó hatalmas eszköze bizony az embernek! Megmozgatja a hegyeket, meglágyítja egynémely szív keménységét, kiegyenlíti a hit és a nemzetiség ellentéteit s mikor ennek én már ázsiai kalandos pályám elején tudatára ébredtem, csakhamar eltűnt nem egy sötét vonása messze jövő képeinek.

Konstantinápolyi életemnek ebben az időszakában és később is örömmel érintkeztem a magyar emigránsokkal, noha mindig törökök közt, Sztambulban éltem. A nagy emigrációnak egyetlen nyoma ekkor már csak a Tatavla városrészben levő egyszerű lakás volt: egykori szállásom, a magyar egyletnek ürességtől kongó helyisége, benne Frecskayval, az árva titkárral. A legjobb ismerősöm, mondhatom: barátom, *Szilágyi Dániel* volt közöttük. Kedvesen emlékszem az ő férfias, zömök alakjára, melyről szinte lerítt a hajdúböszörményi református ember. A jó szerencse különös kedvezésének köszönhetette biz ő, hogy az anyaföldről nem az anyaföldbe, hanem a konstantinápolyi magyar társaság kellős közepébe jutott. A csatamezőn halottul maradt az elesett honvédek közt és velük együtt tették a kocsira, hogy a közös sírverembe temessék. De útközben Szilágyi Dániel a kocsinak egy erős zökkenésétől magához tért és amúgy böszörményiesen rászólt a mellette lovagló honvéd bajtársra: - Hova a pokol fenekére visztek ti engem? - A közös sírtól így megszabadulva, utóbb török földre menekült és Konstantinápolyba jutva, tanult ember létére, beállt lovásznak egy porosz katonatiszthez. Ebben a nehéz sorban küzdött sokáig és annyira leszámolt a megváltozott viszonyokkal, hogy időmultán feleségül vette a porosz tiszt szakácsnéját. Igazi puritán gondolkozásával nem látott semmi magához méltatlant életének ebben a lépésében. Utóbb, hogy a loápolás kemény mesterségétől megszabadult, de már előbb is, sokat foglalkozott a keleti nyelvekkel és sokat is dolgozott. De írni soha sem írt semmiről. Bennem is az írói mivoltomat diffikultálta legjobban. A mikor kiadtam a török-német szótáramat, melyről később is lesz szó,

három napig nem szólt hozzám egy szót sem. Duzzogott. - Te Dani, mit vétettem, hogy így bánasz velem? - kérdeztem tőle végre. A felelete az volt: - Szemtelenséget követtél el, fitogtattod a tudományodat a világ előtt! - Dani ebben az időben amolyan prókátor-féle volt a muzulmánok és az európaiak közt. A mellett szenvedelmesen gyűjtötte a ritka keleti könyveket és kéziratokat. Boltot bérelt a nagy gyűjteményéhez és abban ült reggeltől estig. Ott is érte utol a halál 1885-ben. Könyveit, az Akademia megbízásából, én vettem meg ekkor háromezer forinton, így mentettük meg az elkallódástól a becses gyűjteményt, mely sok értékes anyagot őrzött török hódoltságunk történetéhez. E könyveknek fele része az Akademia könyvtárát gazdagítja most, másik felét Szilády Áron váltotta meg a halasi ref. kollegium számára.

Konstantinápolyi magyar ismerőseim közé számítom *Karacsay* grófot, egyik legtiszteltebb alakját a magyar emigrációnak. A legszebb férfiak egyike volt ő. Családja, mint a neve is mutatja, kaukázusi eredetű volt (*Karacsaj* tatár szó, annyit tesz, mint *Fekete folyó*). Valamilyik őse a tatár hordákkal jöhetett be Magyarországra és itt maradt közöttünk, magyarrá lett. Az én *Karacsay* grófom is visszatért utóbb Magyarországra, csontjai a hazai földben porladnak. Sok kedves emlék fűz a magyar emigráció még élő tanújához, *Türr István*hoz is. Elbeszélem itt egy nevezetes kalandját, mely tökéletesen vág az ő vállalkozó és lovagias egyéniségéhez. Volt az emigránsok közt egy *V.* nevű báró, a kit már korán emlegetett emberré tett köztünk az a sajátságos körülmény, hogy párosával vonult a hontalanságba, megszőktetve egy miskolczi család tizenhat éves gyönyörű leánykáját. Ez a tisztelt úr egy bizonyos idő múlva, mikor kifogyott az aprópénzből, elkövette azt a gyalázatosságot, hogy kedvesét jó pénzen eladta egy török pasa háremének. A szép Mari nyomorúságában a magyar emigrációhoz fordult segítségért. Sűrűn küldötte az üzenetet a háremből, és érezte mindenki, hogy kell valamit tenni a boldogtalan leány érdekében. De a sokáig keresett mód csak nem kínálkozott. Végre *Türr István* gondolt merészet és nagyot. Éjnek idején létrát támasztott a pasa háremének falához és nyaktörő válllata sikerrel járt: ő lett a szép Mari második elrablója. De ez a bátor vállalkozás nem szabadította meg végképen a szegény leányt, ki egy ideig *Kun Albert* konstantinápolyi magyar divatáru-kereskedő védőszárnya alatt élt, utóbb azonban férjhez ment egy Olaszországból menekült derék magyar férfiúhoz, ki haza hozta és boldog családi tűzhelyet alapított vele Felsőmagyarországon.

Jó barátság fűzött *Veress Sándor*hoz, az emigráció történetírójához is. Neki akkor kezdődtek a jó napjai, mikor bútorkereskedést nyitott Konstantinápolyban. Utóbb mérnökséget tanult és Bukarestben telepedett meg. Roppantúl becsületes, józaneszű ember volt, tisztelettel őrzöm emlékét. Gyakori látogatóm volt később *Husszein Daim* pasa házában a legdemokratább magyar báró, *Orbán Balázs*, ki Jersey szigetéről, *Hugo Viktor* mellől szakadt a magyar emigránsok társaságába. Konstantinápolyban neki rokon összeköttetései voltak. Ott élt az atyja, és patikája volt a török fővárosban sógorának, *Velicsnek*. Az emigránsoknak egy lakomáján az a különös ötlete támadt *Balásznak*, hogy rám szóta a bárói címét egy esztendőre kerek öt krajczárért. Nem lehetett másképp: a magyar társaság engem ezután egy álló esztendőig bárónak titulált kérlelhetetlenül. Mikor a bérlet letelt, *Balázs* meg akarta hosszabbítani, most már leszállított áron: négy krajczárért. De én már nem voltam kapható az újabb alkura; megelégettem az előkelő címmel, nem kellett annyiért sem.

Egy emigráns-világ epizódjai közül való a következő történet is. Egy reggel - 1859-ben történt - különös látogatóm akadt: egy fiatal ember, sapka vagy kalap nélkül, vörös szegélyű hálóköntösben. Magyarul szólított meg. - Mit kíván tőlem az úr? - kérdeztem egy kissé meghökkenve szokatlan megjelenésén. Elmondotta, hogy *Hollánnak* hívják (az unokatestvére *Hollán Ernő*nek) s a bécsi keleti akademia növendéke volt, de éjnek idején megszökött az intézetből, hajón Konstantinápolyba jött és el akar jutni *Garibaldi* seregéhez. Most bajba keveredett, mert az osztrák spiczlik megszimatozták, hogy itt van s ha elfogják és visszaviszik Bécsbe, ki tudja, mi sors vár reá. Megszántam fiatal honfitársamat és szerencsésen eljuttattam

egy hajóra, mely aztán partra tette Olaszországban. A dicső harczok után Hollán visszakerült a hazába, miniszteri hivatalnok lett Budapesten, itt is élt sokáig, de már nincs az élők között.

Fájdalmas érzés nyilallik a lelkembe, mikor a magyar emigráció egyik legboldogtalanabb alakjára, *Splényi Lajos* báróra gondolok. Fiatal ember volt még, midőn a szabadságharcz kormánya, diplomáciai küldetésben, Turinba rendelte. Ő volt Magyarország követe a szárd királyságnál. Mikor az önvédelmi harcznak vége szakadt, Törökországba menekült ő is. Nem tudom, mi bírhatta e rendkívül tehetséges és művelt embert arra, hogy a hasis élvezetének adta magát? Alighanem a meghasonlottság és a kétségbeesés. Mikor én megismertem, a züllésnek már legalsó fokán állott. Kolduló dervis módjára, mezítláb és rongyosan, heteken át mosdatlanul, nagy bottal a kezében csatangolt Sztambul utczáin. Tudva, hogy Rifaat pasa házában lakom, akárhányszor megállt ablakom alatt, botjával a földre dobantott, hogy magára vonja figyelmemet s még mindig férfiasan erőteljes hangon rágyujtott az énekekre:

Der Orient der Orient!
Wo ewig blau das Firmament!
das Firmament!

Elértettem, hogy mit kíván és útnak bocsátottam néhány piaszterrel. A mennyire én tudom, az anyja két ízben lenn járt érte, hogy haza vigye Magyarországra. Mindhiába volt. Engedte, hogy felruházzák, követte is anyját Galaczig, de onnan aztán visszaszökött a végső romlás tanyájára, Konstantinápolyba.

A sok anekdota közül, mely e boldogtalan emberünkről keringett, érdemes följegyezni az itt következőt. Turinban sok ismeretséget kötött az előkelő társaság, különösen pedig a diplomácia körében s a véletlen úgy hozta, hogy züllésének idején egy akkori ismerőse szárd követ volt éppen a szultán udvaránál. *Splényi* egy napon sárosan és rongyaiba burkolva, azzal a kívánsággal jelentkezett a követség portásánál, hogy jelentse be a követnek. A portás, a helyett, hogy kívánságát teljesítené, elkergette. De *Splényi* nem engedett. Ráírta nevét egy darabka papirosra és parancsoló hangon követelte, hogy küldje fel azt a követnek. Ez, megpillantva az ismerős nevet, sietve jött le a lépcsőn maga, és kereste, hogy hol van az az úr? A portás reámutatott a koldúsra, ki szemrehányó hangon kérdezte: - *È tu non me conosci?* - A követ megismerte hangjáról és felvezette lakására. Hogy mi történt köztük, nem tudja senki. Csak az az egy bizonyos, hogy *Splényi* nemsokára rá megint oly nyomorban élt, mint annak előtte és a züllés útján nem állította meg többé semmi. A vége az volt, hogy betegen szedték fel az utcán, bevitték a Soeurs de la Charité perai kórházába, ott aztán meghalt. Egyszerű márványemlékkel megjelölt sírban pihen a perai keresztény temető halottai közt.

A hasis bizony nem egy áldozatát szedte akkoriban a konstantinápolyi magyarság közt. A boldogtalan *Splényi* sógora, Guyon tábornok is miatta halt meg. A szerencsésebbek közül való volt a székelő *Berzenczey*. Ő is mélyen belemerült már ebbe a szenvedélybe. Emlékszem rá, hogy egyszer, meglepve tanulmányaim közt, erre a szemrehányásra fakadt ellenem: - Mit babrálsz ezek közt a könyvek között? Egy porció hasist vegyél és rögtön a fejedben lesz a világ minden tudománya! - *Berzenczey* később hazajött Magyarországra és szereplő embere lett a közéletnek. Egyízben megválasztották országgyűlési képviselőnek is. Ezt az állapotot is csakhamar megúnta és Oroszországon át Középáziába, Keleti-Turkesztánba ment, hol egy rablóbandától kifosztva és irtózatosan összeverve, Kaszában nagy nyomorúságban találta őt 1873-ban Sir Douglas Forsyth angol követ és segített is rajta. *Berzenczey* hazatért és mint elmebeteg végezte életét a lipótmezei örültekházában.

Tanulmányaim és a honfitársaimmal való érintkezéseim közben gyorsan múltak a konstantinápolyi napok az ősz közeledtéig. De a szigorúbb időszak jelentkezése figyelmessé tett helyzetem komolyságára és készülnöm kellett rá, hogy leckeadással vagy tartós nevelői állással szert tegyek tisztességes kenyérkeresetre. A Keleten ugyan nem tartoznak a ritkasá-

gok közé a nagyhangú szólások és a fellengős hirdetések, de azért meglepő hatást tett mégis a perai könyvesboltban kifüggesztett amaz ajánlkozásom, melyben a nyugati és keleti nyelvek egész tömegének oktatójául jelentettem magam. Egy skutarii török embertől és egy von Hübsch nevű úrtól, ki a dán királyság főkonzula volt, kaptam is nemsokára felszólítást, hogy látogassam meg őket lakásukon. Az előbbnevezettet, ki váratlanul nagy örökséghez jutott és hogy megfelelhessen a modern dandy követeléseinek, szeretne volna megtanulni a francia parlírozást, a francia nyelv titkaiba kellett bevezetnem, a főkonzul pedig a levantei létére szeretett volna dánul megtanulni; nem épen a végből, hogy otthonossá váljék a dán beszélgetésben, hanem inkább, mint mondotta, azért, hogy maga olvashassa el a dán hivatalos lapot és a dán újságokat. Mindenesetre nevezetes és merőben váratlan fordulata volt ez a skandináv nyelvtanulmányaimnak, mert legmerészebb álmaimban sem számíthattam arra, hogy majdan dán nyelvemestere válik belőlem Dánia képviselőjének. Pedig hát úgy fordult. Hübsch úr másfél évig volt a tanítványom s midőn ez idő elteltével befejeztem vele Andersen *Kun ā Spilleman* («Csak egy hegedűs») című regényének olvasását, ő pedig már folyékonyan olvasta a *Berlinske Tidninger* közleményeit, akkor azt gondoltam magamban, hogy elvégre semmi sem lehetetlen ezen a világon és hogy sok minden nevezetes epizód fűződhetik egy kalandos ember életpályájához. Kevesebb szerencsém volt a török tanítványommal. Divathős létére ő beérte azzal, hogy francia maitret járhatott a házához, egyébként pedig lusta, könnyelmű ember volt és a leckeadásnak csak én láttam hasznát, mert a Skutari fölött emelkedő magaslaton, Csamlidsiá-ban levő háza esténként nagy társaságát látta az efendiknek és az udvari hivatalnokoknak, kikkel órák hosszáig érintkezhettem és ezen a réven megismerkedhettem egyrészről a török szokásokkal, másrészről jelentékeny haladást tehettem az oszmánok előkelő társalgási nyelvében. Minden bizonynyal eléggé fárasztó dolog volt napról-napra gyalogszerrel tenni meg az utat Skutari kikötőhidjától Csamlidsiáig, de ez az út nekem az érvényesülés útja volt és rövid három hónap elmúltával nemcsak külső megjelenésem szerint, mozdulataimban és taglejtéseimben adhattam az efendi szerepét, hanem már teljes eleganciával kezeltem a török nyelvet és a legjobb úton voltam arra, hogy tökéletes efendi váljak belőlem.

Az előkelőbb osztálybeli törökök egészen szeretetreméltó emberek, kiváltképen, ha az ember alkalmazkodik szokásaikhoz és kellő figyelemmel kíséri beszédüket, mely a legnehezebbek közé tartozik a világon. Nincs hát rajta mit csodálkozni, hogy ismeretségem köre szemlátomást megnövekedett és hogy folytonosan új meghívásokat és ajánlatokat kaptam a nyelv-mesterségre. Mindekkoráig Perában laktam, de mikor honfitársam, Iszmail pasa (Kmetty tábornok) közbenjárására házitanítói állással kínáltak meg *Husszein Daim pasának* a Kabatas városrészben levő konakjában s az állást elfogadtam, átköltöztem a török városrészbe és az időtől fogva annak rendje és módja szerint való török vált belőlem. Csak még a nevem nem volt meg hozzá, ezt pedig megkaptam új főnökömtől, egy jóra való cserkesz úrtól, ki Mahmud szultán udvaránál nevelkedett föl; ez megparancsolta háza népének, hogy ezentúl *Resid*-nek (a derék-nak, becsületes-nak) szólítsa és írástudó voltom szerint adja meg nekem az *efendi* címét. Tehát *Resid efendi* lett a hivatalos nevem, de arra, hogy tényleg áttérjek az iszlám hitre, nem gondolt a pasa és jó magam sem gondoltam rá. A pasa, igaz mohamedánus létére, ki utóbb belekeveredett egy anti-reform összeesküvésbe, minden bizonynyal azt gondolta, hogy megtérek én majd magamtól is, ha tudatára ébrednek az uralkodó osztályhoz való csatlakozás anyagi előnyeinek és végképen lemondok róla, hogy a Napnyugotra visszatérjek. Nekem viszont már azért sem fordulhatott meg agyamban az áttérés gondolata, mert noha jó idő óta át voltam hatva a feltétlen szabadgondolkodók eszméivel, az iszlámban mégis olyan hitvilágra ismertem, mely szilárdabb alapjánál és észszerűbb dogmáinál fogva csak annál veszedelmesebb volt a szellem szabad föllendülésére nézve és minden pozitív vallással szemben érzett nyílt ellenszenvemnél fogva csak annál kárhózasabb volt szememben. Mindamellet nem tagadhatom meg a dicséretet Konstantinápoly előkelőbb osztályától a vallási türelmessége miatt. Jobbára felismerték ők nemcsak az *én* moszlimságomnak, hanem a többi

európai renegát vallásának látszólagos voltát és noha a legkisebb mértékben sem hittek az európaiak megtérésében, mindamellett nem rosszallták ez inkognitót és nem ütköztek meg az újonnan adoptált társaság ilyen külsőleges elismerésén. Ebben a tekintetben mindig előnyösen különbözött Törökország jobb társasága az úgynevezett európai művelt társaságtól, mert míg az utóbbi az előítéletek, a rövidlátás és a képmutatás bilincseit hordva, az áttértekkel szemben már eleve felteszi a meggyőződésnek e nagyérdemű urak lelkéből is hiányzó erejét és a lélekben való megtérést lehetségesnek tartja, - a művelt török, ha még oly vallásos, az iszlámban a gyermekkortól fogva vérré és hússá váló, a nevelésben és a lelki fejlődésben gyökerező eszmevilágot látja, melynek felvételét a napnyugoti világban nevelkedett férfiú részéről merő lehetetlenségnek tartja. Engem Resid efendinek hívtak, megengedték, hogy a vallási szertartásokon jelen lehessek és bennök részt vehessek, fesztelenül vitatkoztak előttem a legkényesebb vallási kérdésekről, sőt magukkal vittek a vallási egyesületek társaságába és jót nevettek rajta, ha velők együtt hadartam a himnuszokat, vagy részt vettem a vitatkozásban, - de azért senkinek sem jutott eszébe, hogy megkérdezze tőlem, vajjon csakugyan szándékomban áll-e mohamedánná lenni, megházasodni és az igazhívó moszlim életmódjára térni; ezzel a kérdéssel legföljebb ha műveletlen emberek fordultak hozzám néhanapján.

Ily módon lehetőségessé vált számomra, hogy minden magamkényszerítése nélkül, mint Resid efendi járhasak-kelhessek a török társaságokban. Minél jobban megismerkedtem az új erkölcsi renddel, minél mélyebben hatoltam be a keletiek élet- és gondolkozásmódjába, ismerőseimnek köre annál jobban tágult s annál könnyebben nyíltak meg számomra az ajtók nemcsak az egyszerű hivatalnokok, hanem a főbb s legfőbb méltóságok házában is. Törökországban nem ismerik a született arisztokráciát. Az alantas származású emberből marsall és nagyvezér válhat egyszeriben és mivel a legtöbben közülök selfmademan létökre minden genealógiai skrupulusok nélkül élik világukat, a jövevényben is nem annyira származását, mint inkább jellemét és egyéni képességeit nézik és a mikor híre ment a török nyelv és irodalom terén szerzett ismereteimnek, ez a hír csakhamar útat egyengette az előkelő társaságba és egy év lefolytával Werner-Murad efendin kívül, a ki Kibriszli pasa házában lakott, én voltam az egyetlen európai ember, ki efendivé s az udvari körök kedvelt emberévé lett, a nélkül, hogy forma szerint áttért volna az iszlámra. De bármily könnyű volt ez az átalakulásom a jobb körök türelmessége folytán, ép oly nagyok voltak az áldozatok, melyeket az alantasabb nép miatt meghozni kénytelen voltam. A cselédségnek nagy szerepe van a török háztartásban; családtagnak tekintik őket és a patriarkális családi szokások szerint jelentékeny befolyást gyakorolnak az efendire és a pasára, de leginkább a gyermekekre. Ezek a szolgák, az európai és ázsiai Törökország belsejéből kerülve a Boszporus partjára, a műveltségnek jobbra legalacsonyabb fokán állnak, rendkívül fanatikusak és bizalmatlanok az európaiakkal szemben és minél több kegyességét élveztem a ház urának, annál jobban irigyeltek, gyűlöltek ők és annál nagyobb ellenségeimmé lettek. Nem tudták felérni észszel, hogyan lehet az, hogy minden irodalmi és vallási ismeretem mellett sem lettem jámbor muzulmánna és hogy miért van hozzám, a török ruhába bújó gyaurhoz, olyan kiváló figyelemmel a pasa, a bey, vagy az efendi? Ámbár a vallás és a szokások megkövetelik, hogy jól bánjanak a vendéggel, mert a Korán azt mondja: Ekremu ed dhaifun ve lau kana kafirun, - vagyis: tiszteljed a vendéget, bárha hitetlen is - nekem mégis sokat kellett túrnöm és nem egy megalázást kellett lenyelnem. A legmulatságosabbnak találtam az idősebb házicselédék hoppmesterkedését; ezek még a ház urával, a feleségével és a gyermekeivel szemben is nagyban adták a mentort és elégszer kioktattak engem is az illendőség szabályairól és az életnézetekről. Ez emberek a hitetlen Európát elvadult, barbár csúrhének nézték, mely teljesen hiányával él az iszlám művelő hatásának, és mindenesetre sok jóakarat volt benne, mikor egy-egy öreg, a sztambuli körökben felnőtt fajtörök ember rendreutasított és felhívta reá figyelmemet: hogy az illedelemtudó-embernek hogyan kell ülni, járni, enni, beszélni és mozogni. Viszont mások, a fanatikusak és rosszindulatúak, durva tréfáik célpontjának választottak, gyötörték, sőt megesett velem egyszer az is,

hogy egy nyomorúlt ficzkó, ki már valóságos zsarnoka volt a háznak, fejemhez vágta a csizmáját, mert nem kefélttem elég fényesre. Nekem természetesen meg kellett alkudnom az efélével is. Új iskola volt ez számomra: a keleti élet iskolája, melyet végig kellett járnom s a melyben meg kellett fizetnem az iskolapénzt.

A cselédek után a háremmel, vagyis a török nővilággal akadt legtöbb bajom. A török nő, a szépnemmel közös konzervativizmusban tündökölve, nem volt képes megérteni, hogyan engedhette meg a pasa vagy az efendi, hogy megtúrjenek egy gyaurt a szelamlíkban, vagyis a hárem közvetlen közelében és főképen azt, hogy miképen juthatott arra a hallatlan gondolatra, hogy hitetlen embert fogadott nevelőnek a gyermekei mellé. A török dámák még ma is sokkal fanatikusabbak, mint az urak, de akkor, tudniillik a reform-korszak elején, féktelenül gyűlöltek és utálták a keresztényeket. Éreztették is velem ellenszenvüket mindenféle bosszantással. A háremmel való érintkezést tudvalevőleg egy kerek, forgatható szekrény, az úgynevezett *dolab* közvetíti. Ebbe szokták belerakni a szelámlíknak szánt tárgyakat és ha idegen férfiakkal akartak valamit közölni az asszonyok, akkor is a dolabon át szólottak hozzájuk. Ha női hangot hallva, bekiáltottam a szokásos *bujurun*-ot («parancsoljon») a doládba, vagy nem kaptam semminemű választ, vagy legfőlebb ha egy-egy udvariatlan megjegyzést dughattam zsebre.

Egy-egy rövid feleletre már csak később és csakis akkor méltattak, a midőn igyekeztem minél udvariasabb lenni, vagy költői bókokkal igyekeztem jelét mutatni hódolatomnak. Csak hónapokig tartó erőfeszítéssel sikerült megtörnöm a jeget. A fiatalos tűz nem téveszthette el a hatását és a ház öreg és beteges urától kegyetlenül elhanyagolt hölgyek, jobbára bámulatosan szép cserkesznők, lassankint dicsérni kezdték a szolgálatra és a társalkodásra való készségemet és ritkán tagadták meg tőlem a jóakaratom bizonyítékait is. Fél év elmúltával a bójuk hanim (az első asszony), már megengedhetőnek tartotta, hogy az egyik odaliszkkal, a ki mindenesetre már jócskán túl volt az élet tavaszán s kinek kegyetlenül megfájdult a foga, Perába küldjön a frengi fogorvoshoz. Minthogy a Perába vivő hosszú és meredek úton okvetlenül meg is kellett pihenni, a beteg hölgygyel betértem az út mentén lakó egyik magyar honfitársamhoz. A török nőnek különösen jól eshetett a tapasztalt nyájas vendégszeretet, mert nemsokára azután erős fogfájást kapott a háremnek több, egészen fiatal hölgye is s én kénytelen voltam őket sorra elkísérni Perába, hogy nekik is részük lehessen a foguk gyógyításában. Egyebekben pedig feszült viszonyban voltam a hárem lakóival. Bajos volt megtartanom az érintkezés szertartásait, különösen pedig nem tudtam hozzá szokni ahhoz, hogy a török szokás parancsa szerint gyorsan lesüsssem a szemem, ha nő állott velem szemben; mert nem is csekélység az, hogy huszonnégy éves korában erőszakosan elforduljon az ember egy szép cserkesznő tüzes szemétől. Volt még sok egyéb mondhatatlan nehézség is, a melyet csak végtelen fáradtsággal győztem.

Híven amaz elhatározásomhoz, hogy kitartó leszek és mindent elviselek, korábbi szenvedéseimből megedzetten mégis közeledhettem kitűzött célomhoz. Fokról-fokra emelkedve, előbb a császári diván főkanczellárja, név szerint Afif bey házához jutottam, kinek vejét, Kiamil beyt egy évig tanítottam s itt napról-napra érintkezhettem az udvari körök legfőbb embereivel. Házunk II. Mahmud szultán mauzóleumával szemben, nem messze a Fényes Kaputól, állandó gyülekező helye volt amaz idők műveltlelkű embereinek, híres stilsztáinak és egyszersmind egész előkelő társaságának is. Itt ismerkedtem meg a később európai hírre emelkedett Midhát pasával, a török alkotmány atyjával, ki abban az időben Midhát efendi egyszerű nevén titkári minőségben lakott az én pasám házában. Az eleven eszű, nyughatatlan vérű és ábrándos hajlandóságú Midhát akkor épen francziául tanult és mert nem volt elég türelme hozzá, hogy olvasmányai közben szótárát is forgassa, naponta egynehány óráig együtt olvasott velem és viszonzásul segítségemre volt a nehezebbféle török szövegek olvasásában, mint például Szaad ed din «Kemalpasazád» című történeti művében is, átjavítgatta stílyakorlataimat és bevezetett Nur Oszmaine Medressze-ébe (kollégiumába) hol a szofták (nő-

vendékpapok) társaságában jelen lehettem amaz idők híres hittudósainak, grammatikusainak és jogászaik előadásain. A rakhle (a Koránt tartó polcz) előtt, a nagyturbános khodsa (tanító) lábánál ülve, itt avattak be az iszlám gyakorlati ismeretébe és az oktatás, melyet tanuló társaim vallásos lelkesedéssel hallgattak, annyiival is érdekesebb volt reám nézve, mert nagyban emelkedtem általa a törökök általános tiszteletében és birtokába jutottam annak a talizmánnak, mely nagy segítségemre volt későbbi útazásaim és vándorlásaim közben. A forma szerint iszlámhitűvé lett sok európai között én voltam az első, a ki medreszében nyerte kiképzését; nekem ez annál nagyobb könnyebbségemre esett, mert az ott uralkodó szellem hébekorba az orthodox zsidók iskoláira emlékeztetett. Itt is belemerülnek a szertartási törvények aprólékosságaiba, itt is csürnek-csavarnak, beszélnek pro és contra és a ki legtovább győzi az okoskodással, azt tartják a legkülönbnek valamennyi közt. Engem *muhledinek*, vagyis az igazság útjára vezérelt valódi megtértnek tartottak, ennek következtében különös előzékenységgel bántak velem és tetszéssel fogadták minden megjegyzésemet.

1859-ben már részt vehettem egyes disputációkon és mert nevem gyakran emlegették a társaságban, csakhamar állást kaptam Rifaat pasa, a volt külügyminiszter házában és pedig mint a történet, földrajz és a francia nyelv oktatója. E ház akkor a török főváros leggazdagabb házában állott és találkozó helye volt azoknak a finom lelkű törököknek, a kik az ó-ázsiai kultur-élet fanatikus hívei lévén, különös szeretettel művelték a török írásművészetet és irodalmat s ha Reouf bey, a ház ifjú ura, esténként maga köré gyűjtötte a híres kiatíbe-ke (stilisztákat) és a beszédet a török írók kiválóira fordította, valósággal dúskáltam az oszmán nyelv csodás hasonlatainak és szóvirágainak élvezetében. Történelemtől, filozófiától és a hozzájuk hasonló tárgyakról nem esett szó e közben, a politikát illetőleg pedig a beszéd legfőbb egy-egy rangemelés vagy kinevezés körül forgott, de e közben természetesen nem egy támadás érte a hivatalban levő főméltóságokat, a mennyiben ki-ki igyekezett rámutatni hibáikra egy-egy elmés megjegyzéssel és a szó virágai közé rejtett beszéddel bizonyítani megvesztegethető és igazságtalan voltukat.

Ilyenek voltak a tisztességes esti összejövetelek. A víg társaságok, az úgynevezett esti mulatozások, melyekről bőven szólottam a *Keleti életképek* «Tivornyák» című fejezetében, a legmélyebb utálattal és undorodással töltötték el már azért is, mert soha sem kedveltem a szeszes italt és sokszor órák hosszáig éhes gyomorral voltam kénytelen nézni, hogy a nagy urak leitták magukat masztiká-val (pálínkáféle), mielőtt rá kerülhetett a sor a vacsorára. A beszélgetés e társaságban alantas volt és meglehetősen trágár. Olyan dolgokat vitattak bennök minden tartózkodás nélkül, fiatal emberek jelenlétében, melyek a szegény pirját kergették volna arczába a legelvetemültebb európai társaságoknak is. Ilyenkor látja csak igazán a nyugati jövevény, hogy milyen jótékony hatással vannak a nők a társaságra s hogy a társas élet az egyik nemnek a másiktól való szigorú elválasztása mellett, a hogy a keleti erkölcsök megszabják, tisztára lehetetlenné válik és végső eredményében okvetetlenül az erkölcsök romlására visz. Órák hosszáig egy helyben ülni, a nélkül, hogy az ember csak meg is mozdulhatna, - mert a türelmetlenséget elárulni, az illem szabályaiba ütközik - és a mellett szünetlenül hallani a nemi élet minden képzelhető eltévelyedése körül forgó, vagy egyéb alantas, gyermekes és nevetséges beszélgetést, minden esetre a legborzasztóbb dolog, mi a felhevült ifjú képzelő tehetséggel megáldott és magasabb eszmékre törekvő európai ember elviselhet. A míg gyönyörűségemet lelhettem még a nyelv némely szépségében, csak türtem valahogy ezt a kinszenvedést, de utóbb valóságos pokollá váltak reám nézve ezek a társaságok és végtelenül örültem, midőn a tél elmúltával Boszporusparti nyári lakásunkra, Kanlidsia falvába költöztünk, hol a füstgomolyaggal tele szobából kimehettem a szabad ég alá és a föld kerekiségének ezen a legszebb pontján tele tüdővel szívhattam magamba a Boszporus nyári estéinek mennyei gyönyörűségét!

A keleti ember egész lelki világában, de családi életében is uralkodó vonás a ritka nyugalom, a kényelemszeretet és a szemlélődésre való örökös hajlandóság. Minthogy idegen létemre csak a szelamlíkban, vagyis a háznak az urak számára főtartott részében laktam, egész nap teljes magánosságban élhettem és bőven volt reá módom és időm, hogy tanulmányaimmal foglalkozhassam. A török családok körében való tartózkodásom négy esztendeje sok tekintetben volt hasonlatos a kolostori élethez és unalmamtól csak később, mikor megismerkedtem a nagyúri társaság legelőkelőbb tagjaival, a látogatóbajárás által menekülhettem és ekkor lelhettem csak némi változatosságot tanulmányaim közben. Minthogy az egyik háznál mint tanítót, a másiknál mint jóbarátot és vendéget (muszafir) láttak szívesen, hetenkint gyakran kétszer, sőt háromszor is házon kívül töltöttem a napot. E házaknál letét gyanánt ott voltak már a saját *gedselik*jeim, vagyis hálóköntösöm; készen tartották számomra vánszából és takaróból álló ágyamat is, mert a divánon háltam s ha már este volt, mikor beköszöntöttem, egészen természetesnek tartották, hogy ott töltöm az éjszakát és részt veszek a vacsorában is. A keleti ember és különösen a törökök, határtalanul vendégszerető. Számára a vendéglátás nemcsak kellemes szórakozás, hanem egyszersmind teljesítése a vallás legszentebb kötelességeinek. Egyáltalán nem zavarja őt, ha egy, vagy két emberrel több ül az asztalánál, mert az asztalt eléggé gazdagon terítik arra, hogy több váratlan vendég is jól lakhassék nála. A török ember, legyen bár gazdag vagy szegény, boldognak érzi magát, ha nagyobb társaságban költheti el ebédjét, vagy vacsoráját. De legjobban lepott meg a társas érintkezés közben az arisztokrata büszkeség és a rangbeli megkülönböztetés hiánya. Akár ha vezírnél vagy marsalnál, ha miniszternél vagy a szultán vejénél fordultam meg, mindenhol meleg szívességgel fogadtak, senki sem kérdezte származásomat, senki sem fürkészte társadalmi helyzetemet és az ifjú, ki otthon a hazában obskúrus zsidó tanító létére szinte rejtett életet folytatott, rövid két év alatt bizalmas barátja lett a legelőkelőbb és leggazdagabb méltóságoknak; úgy van, barátja és vendége, kit minden titokba beavattak, ki annyira tájékozva volt a magán- és a közdolgozóról, mint akármelyik efendi, ki Sztambulban született és az udvar körében nőtt fel. Fölösleges talán említenem, hogy a török társaságban elfoglalt eme kiváltságos helyzetem révén számos összeköttetéshez jutottam az európai művelt körökkel és a Perában székelő diplomáttal. Az osztrák internuncziaturán kívül, a hol Schlechta báró mutatott be, érintkezésbe jutottam a porosz, a francia, az olasz és az angol követséggel is. A francia követségen Monsieur de Thouvenel, a magyarság kiváló barátja, néhány török leczkét vett tőlem, de hamarosan felhagyott a tanulással. A porosz követségen török nyelvre oktattam Kayserling grófot, az angol követségi palotában pedig Pisani gróf, az első tolmács mutatott be az akkor nagyhatalmú lord Stratford Canningnek, kinek ismételve tettem ezután tolmácsi szolgálatokat, midőn magánlátogatásra ment Bebekbe, Mahmud Nedin pasa házához és ez a jéghideg arcú ember nem kis mértékben volt meglepődve, midőn folyékony angol beszédemet hallotta nekem, a vélt efendinek. Hamisítatlan török külsőm és a törökök által is magasztalással emlegetett török nyelvismeretem hovahamarább szóbeszéd tárgya lett Pera diplomáciai köreiben is. Meghívókat kaptam estékre és díszebédekre s ily módon szereztem első fogalmaimat a Nyugat társadalmi szokásairól, melyeknek kimért etikettje és feszessége, őszintén szólva, visszatetszett nekem elejétől fogva.

A török társaság köreiben való szabad járásom-kelésem révén, - a mely körökben még a bennszülött örmények és görögök is egy bizonyos nemét érzik mindig a bizalmatlanságnak - talán én voltam az első európai ember, ki mélyebb pillantást vethetett az ötvenes évek korabeli Törökország politikai és társadalmi viszonyaiba. És ez a bepillantásom annyival is érdekesebb volt, mert épen az átalakulás kezdő szakának, a keleti és a nyugati világnézet első kölcsönhatásának volt tanúja. A házban és az iskolában, a háremben, a vallásban és a kormányzatban mindenütt felöltött az önkénytelen, vagy erőltetett változás és sajnos, az átalakulásnak már ezek az első kezdetei is minél kevesebb reményt keltettek a gondolkozva szemlélőben arra nézve, hogy kedvező eredménye lesz az átalakulás és a Nyugathoz való alkalmazkodás

megkezdett művének. Látni lehetett, hogy nincs meg az egészséges alap és hogy a modern civilizáció nagyon is sebtében felhúzott épületét voltaképpen csak arra szánták, hogy a hírtelen magasra emelkedő korhadt falakkal eloszlassák valahogy a követelőző Nyugat békétlenségét. Bárhová nézett az ember, mindenütt csak látszatos, erőltetett és csalóka jeleket látta a reformmozgalomnak, mert az emberek csak a felsőbb helyről kiadott jelszóra figyeltek; és a keleti erkölcsökről a nyugatiakra való fokozatos átmenet feltételei hiányoztak még ott is, ahol meg voltak győződve az alkalmazkodás szükségszerűségéről. Tartós érintkezésben állván e mozgalom vezető embereivel, gyakran érintettem meg ezt a kérdést és ráutalva az ázsiai és az európai műveltségnek egymástól való óriási távolságára, elég sűrűn hangoztattam, hogy a történelmi, vallási és társadalmi fejlődésen alapuló fokozatos haladásra volna szükség. De szavaimra mindig csak ez volt a válasz: - Erőszakosan visznek bennünket előre, semmibe sem veszik sokszáz éves keleti műveltségünket, *deus ex machina* módjára akarnak bennünket európaivá átváltoztatni, pedig ha nem sajnálnák tőlünk az időt, lassabb léptekkel bár, de mégis jobban menne átalakulásunk.

Manapság, midőn e szavakban, Japánra való utalással, mindenki csak az ürügyet látja, melylyel palástolni akarják a moszlim hitű Kelet álmatagságát és halogató szándékát, az emberek könnyen túteszik magukat azon a tényen, hogy a japániak Sintó-vallása korántsem olyan merev vallás, mint az iszlám és hogy a távol Kelet szigetországában a hit korántsem volt olyan kedvezőtlen hatással a modern civilizációra nézve, mint Európában egykor Mohamed diadalmaskodó tana. És makacsul elzárkóznak főképpen - a mi a földolog - attól a meggyőződéstől, hogy a moszlim fejedelmek rideg önkényen alapuló kormányformája ugyanolyan mértékben állja útját az állam és a társadalom megújulásának, mint a milyen mértékben kedveztek a reformoknak a Japánban meghonosított szabadelvű intézmények.

A midőn tehát eszembe jutnak a pasám házában egybegyűlt esteli társaságok, melyekben a legkülönbébb érveket hallottam az új irány mellett és ellenében, megragadják figyelmemet az önmegtágadásnak és a dicső múlt erőszakos semmibebevételének azok a küzdelmei, melyekkel a nyugati műveltség előnyeinek elismerése összefüggött. Semmiféle nemzet sem tesz magáról szívesen ilyen vallomást: «Minden a mi a mienk, rossz és minden a mi a másé, jó.» Az európai nyelvekben és tudományosságunkban járatos törökök sokkal csekélyebb számmal voltak, semhogy irányt adhattak volna a helyesebb felfogás kialakulásának és ama kevesek közt, kik korszerű műveltségükkel képesek lettek volna a helyesebb ítélet megalkotására, sok jó kezdést meghíusított a személyes becsvágy és a féltékenységek. *Resid pasa*, ki az élükön állott, tetőtől talpig művelt, becsületes és hazafias férfiú volt; igazi államférfiú, telve akarat-erővel és széles látókörrrel, melynek nem állotta útját semmi előítélet és semmi elfogultság. E férfi teljes mértékben birta uralkodójának bizalmát és kétségtelenül rendkívüli dolgokat művelhet vala, ha titkon ép saját tanítványai és támaszai nem szereznek neki ellenségeket és nem egy szándékát meg nem hiusítják. A rendkívül tehetséges *Aali pasa*, kiről Thouvenel, III. Napoleon követé azt mondotta, hogy helyesebben ír francziául, mint akárhány franczia diplomata, valóságos példaképe volt a keleti cselszövésnek és alattomoságnak. Ez a vézna külsejű, aránytalanul nagyfejű és ennek következtében hajlott testtartású emberke halk, alig hallható hangon szokta a legkeményebb bírálatot mondani mestere és jóakarója politikájáról, a nélkül azonban, hogy ő maga jobban tudta volna megcsinálni a dolgokat. Ha az asztalnál, vagy a szalonban én is ott voltam társaságában, lopva reám pillantott és csak akkor nyilatkozott valamivel emeltebb hangon a környezőinek, mikor meggyőződött titoktartásomról és elég jámbornak ítélte; de minden tartózkodását csak akkor vetette el, midőn csagatáj könyveket kértem kölcsön gazdag könyvtárából és ennek következtében arra a meggyőződésre jutott, hogy nyelvészkedő ember létemre egyáltalán nem törődöm a politikával. Azok az órák, melyeket e többszöri nagyvezér és külügyminiszter házában a kanlidsiai nyaralóban töltöttem, va-

lóban rendkívül tanulságosak voltak reám nézve, mert első ízben nyújtottak reá módot, hogy belepillanthassak amaz idők főbb rangú államhivatalnokainak életmódjába és üzelmeibe.

Aali pasa mellett leginkább *Fuad pasa* személye kötötte le érdeklődésemet. Ez a nagytermetű, finom és merőben európaias modorú ember, ki szikrázó elmésségével és szellemes megjegyzéseivel inkább látszott francziának, mint töröknek, tudvalevőleg egyszerű katonaorvosi sorból emelkedett a legfőbb állami méltóságokra és egyik tagja volt az első reformátorok triójának. De ámbár becsületes és hazafias ember volt, úgy látszik sohasem vette valami nagyon komolyan hivatását. Maga volt a megtettesült szeretetreméltóság, noha csipős gúnyjától nem kimélte uralkodójának szentséges személyét sem. Egy ízben, midőn egy kivilágítás alkalmával kíséretében jártam, saját fülemmel hallottam ezt a megjegyzését: - Igen, világosság van mindenütt, de annál nagyobb a sötétség az állampénztárakban. - Sok elméssége van még forgalomban mind a mai napig, így például ez a megjegyzése is, melyet egy kíváncsi diplomatával szemben tett, ki megszemlélve házát, be akart nyitni a harem ajtaján is: - Monsieur, vous n'êtes accrédité qua 'à la Porte - au delà vous n'avez pas de droit. («Uram, ön csak a Portához van meghatalmazva, azon túl nem terjednek jogai.») - Beszélük róla, hogy mikor rendkívüli követ minőségében Madridban járt és az asztalnál a mellette ülő királynő fölhívta figyelmét a barátságnak arra a jelképére, melyet a sonkára feltűzött spanyol-török zászlócskák képviseltek, azt mondta volna: - Madame! je reconnais volontièrement l'emblème de l'amitié - mais comme Musulman, je ne peux pas reconnaître la neutralité du terrain. («Asszonyom! szívesen elismerem a barátság jelvényét, de muzulmán létemre nem ismerhetem el a terep semlegességét.») - Annak idején egész bokrétáját gyűjtöttem össze török és francia elmésségeinek és költeményeinek, mert költői tehetségét atyjától, a híres Izzet-Mollától örökölte, ki gúnyverset merészelt írni Mahmud szultánról s kit e miatt száműztek is Köcsük Csekmedsébe. Ott írta meg «Mihnetkesan» («A szomorkodók») című szép költeményét, melyben gyöngéd apa Istennek különös védelmébe ajánlja nevükben rímelő fiait, *Fuadot* és *Resadot*; és rímelő névvel ruházta fel Fuad a saját fiait is, a mennyiben *Nazimnak* és *Kiazimnak* nevezte el őket. Az akkori török világban Fuad pasa volt a legnagyobb magyarbarát. Kanlidsiai nyaralójának gyönyörű kertjét egy honfitársunkra, Sipos Gyurira bízta s midőn a brabanti herceget, Belgium mostani királyát, körülvezette kertjében, e szavakkal mutatta be kertészét: - Lássá, ez egy magyar menekült, ki nemcsak a fegyverforgatáshoz, hanem a virágokhoz is ért. - Fuad élete fogytaig híve maradt barátjának, Aalinak; szívesen elismerte szellemi fensőbbiségét, de azért őt sem kimélte meg egészen gúnyjának nyilaitól. Hozzám mindig kegyes hajlandósággal volt, de azt tartotta rólam, hogy tudásszomjam, ha nem érek el vele gyakorlati eredményeket, csak olyan, mint mikor az éhező egy pohár vizet kér, és akárhányszor reám olvasta ezt a perzsa verset:

«Kusisi bi faide, vesme ber abru kur»,

vagyis: Hiábavaló igyekezet, felcizfrázni a vak ember szemét!

A Resid-Aali-Fuad triója mellett csak kevesen tűntek ki akkoriban a belső és a külügyi politikában. Kivételt csupán *Kibrizli Mehemed pasa* és *Rüsdü Mehemed pasa* alkottak. Az előbbi, aki Cziprusban született és huzamosabb ideig volt Törökország követe Londonban, ép úgy rajongott Angliáért, mint az utóbbi Franciaországért. Kibrizlinek angol nő volt a felesége és úgy tetszik, mintha sejtette volna, mikor e házasságra lépett, hogy a brit világbirodalom ráteszi kezét szülőföldjére. A politikát illetőleg számos jelét adta önálló gondolkozásának és koránt sem alkalmazkodott olyan mértékben az udvarhoz, mint utódai a nagyvezérségben. Rüsdü pasa, kit közönségesen a Müterdsim (tolmács) néven emlegettek, már az én időmben is az a szabadelvű ember volt, a ki utóbb *Midhat pasával* közreműködött Aziz szultán trónfosztásában. Engem szívesen láttak mindkét férfiú konakjában, de mert sűrűn fordultam meg Faud és Aali házában is bizonyos mértékig óvatosak voltak velem szemben, ám azért nem

palástolhatták el a körökben uralkodó törekvések irányeszméit. Már abban az időben sem voltak jelentőség nélkül való emberek *Aarifi efendi*, *Szaffet efendi* és *Szerver efendi*, kik Aali szorosabban vett klikkjéhez tartoztak és később a legfőbb állásokra emelkedtek. Ezek mind buzgó hívei voltak a reformpártnak, meglehetősen erősek a nyugati műveltségben, de egyikük sem volt abból az anyagból gyúrva, melyből a politika kiváló emberei támadnak. A politikai kételtűek közé tartoztak *Haszib pasa*, az akkori pénzügyminiszter, vak eszköze az udvari pártnak, ki a civillista mértékén túl tetemes összegeket szolgáltatott ki Abdul Medsid szultánnak s midőn Fuad pasa ezért felelősségre vonta, azt felelte: - A bankóprés épen működésben volt, úgy gondoltam hát, hogy egynehány millióval több, vagy kevesebb már nem tesz különbséget. - Továbbá, szinte mondhatnám, hogy *Fethi pasa*, a tüzérség főparancsnoka mellett: *Riza pasa* hadügyminiszter, amaz idők leghatalmasabb és legbefolyásosabb férfja, ki sógorságban állott az udvarral és rendkívül gazdag volt, mert állítólag óriási összegeket kezelt el az állam pénztárából. Last, but not least *Mahmud Nedim pasa*, kit utóbb orosz szimpátiái miatt *Nedimoff*nak hívtak. Két évig jártam házához, mint vejének francia nyelvmestere, háromszor hetenkint ott is töltöttem az éjszakát és már elég jókor megismerkedhettem e Törökországra nézve utóbb oly végzetessé váló férfiú jellemével. Valóságos példaképe volt ő az igazi keleti embernek, de hiányával azoknak a jóindulatú sajátságoknak, melyek a törököt általában jellemzik. Virradatig tartó tivornyái közben sarki-k (szerelmi dalok) faragására vetette magát s míg a raki (pálinka) kasztáliai forrásából merítve, lelkesülten írta le verseit, mevlevi-dervise megfelelő zenekíséretet fűjt hozzá a fuvolájával. E dalok utóbb nagy kedveltségben állottak a császári hárem hölgyei közt és sok tekintetben hozzájárulhattak nagy befolyásának megállapításához. Mint politikus, valóságos nulla volt, mert határtalan volt a nyugati dolgokban való tudatlansága s egyszer, mikor épen a külügyminisztert helyettesítette és lord Stratford Canninggel, tolmácsi minőségben megjelentem bebeki nyaralójában, a szégyen pírja borította el arcomat, a hogy - a Szezei csatornáról volt épen szó - le kellett fordítanom földrajzi tudatlanságoktól hemzsező megjegyzéseit. Nem csoda tehát, hogy később Ignatiev alaposan kihasználta e torzalakot az orosz politika javára és oly könnyű szerrel felidézhetette az új Törökország bukását. Az említetteken kívül részem volt még bizalmában és vendégszeretetében *Damad Kiamil pasának*, a mérhetetlenül gazdag, derék lelkületű ó-töröknek, ki, ámbár folyton habozott a Kelet és a Nyugat között, késő vénségében mégis ráadta magát a francia nyelv tanulására és hozzám jóindulattal volt azért, mert Fénelon *Télémaque*jának fordítása közben eleven szótárképen álltam rendelkezésére. Szemlélődő életet élt a bebeki öbölben levő nyaralójában és különös kedvét lelte benne, ha török költeményeket szavaltam előtte.

Sok volna a jóból, ha megemlékezném mindarról a török államférfiúról, kivel személyes érintkezésben voltam s kinek barátságával dicsekedhettem. Ismeretséget kötöttem a török irodalmi férfiakkal is, mint *Sinaszi efendivel*, *Dsevdet efendivel* a történetíróval és *Khairullah efendivel*, kik baráti indulattal voltak hozzám, talán nem is annyira a személyem miatt, mint inkább arra a nagy tekintélyre való figyelemmel, melyben Rifaat pasa és később fia, *Reouf bey* háza, - az én otthonom - az akkori udvari körökben részesült. Sok szeretettel emlékszem amaz időkre. Az ötvenes években Törökország bizonyos tekintélyben állott Európa előtt, daczára az államcsőd fenyegetően sötét felhőinek és az általános elszegényedésnek, melybe az utolsó török-orosz háború döntötte; és mivel a nyugati pénzügyi körök egyre-másra adták a kölcsönt az európai koncert legifjabb tagjának, a török társaság jóllétben élt, sőt a külföldi pénz árnyékában dús ágakat hajtott a fényűzés virága is. A gyermeki gondatlanság és nem-törődömség korszakában élt nemzet és uralkodója. *Abdul Medsid szultán*, hű példaképe amaz időknek, jóindulatú fejedelem volt, ki szívesen hárította méltóságviselőire az ország ügyét-baját, míg ő maga gond nélkül merült el a palotaélet gyönyöreiben és kész eszköze lévén az említett reformtriónak, a külső formákban sok jó szándékkal igyekezett utánózni az európai fejedelmeket. Mikor a diplomáciai ebédek alkalmával megkínálta havanna-szivarral az európai követeket, midőn egy-egy vendégül látott európai hercegnőnek karját ajánlotta, vagy

ünnepi kihallgatások alkalmával kezet nyújtott az idegen képviselőknek, a tökéletes gentleman utolérhetetlen gráciájával tette s az ember szinte nem is gondolta volna, hogy utolsó-előtti ősenek udvaránál még hosszú kaftánba burkolva jelentek meg az európai követek és a kihallgatás alatt jobbról meg balról egy-egy szolgálta tartotta az uralkodó kezét. Atyja, Mahmud szultán, mint a kincstárban elhelyezett viseletéről látható, magyar szokás szerint dúsan paszománozott ruhát viselt még az ünnepi szertartásokon. Ellenben Abdul Medsid szultán már Dusetoy párisi műhelyében szabatta egyszerű fekete ruháját s ha lóháton s megjelent az utcán és fehér selyemkeztűs kezével kedvesen viszonzta a tömeg üdvözlését, senki sem ismerte volna föl benne, Mohammed földi helytartójában, a minden igazhívők kalifáját s a még három világrészre szóló birodalom kényurát. Magától értődik, hogy a szultán minden kényes szokásai mellett is fölvette néha-néha a keleti despota és autokrata szerepét. Valahányszor ebben a színében mutatkozott meg Faud, vagy Aali pasával szemben, e két államférfiú erről megtette a maga megjegyzéseit hozzátartozóinak bizalmas körében. Híven adták elő a szultán kifakadásait és Faud pasa elmondotta egyszer, hogy mikor szerény ellenvetést tett az állampénztárból kiutalt előlegek dolgában, a szultán ezzel a megjegyzéssel förmedt reá: - hát igaz oszmanída létemre nem én vagyok ez ország ura, és bírálója minden jövedelmének? - A külföldieknek természetesen nem kellett tartani ilyen kifakadásoktól. Idegenekkel szemben Abdul Medsid rendkívül udvarias volt és magam is szívesen gondolkodtam vissza arra a kihallgatásra, melyben részem volt, midőn Kibrizli pasa rendeletére tolmácsi szolgálatot végeztem egy angol és egy olasz ember mellett, kik eladóra kínálták a Próféta Felső-Egyiptomban fölfedezett, állítólag sajátkezü levelét és tényleg kaptak is nagy összeget e kétes ereklyéért. A szultán körülbelül öt lépésnyi távolságban ült előttünk, halkan beszélt és azt kérdezte tőlem, hogy minden magyar ember olyan könnyen bánik-e a török nyelvvel, mint jómagam? Különösen megható volt látni, a hogyan lord Stratforddal bánt, kit baba-nak, atyának szólított s kinek tanácsait szívesen megfogadta.

Egész kötetek sem volnának elegendők, ha töviről-hegyire el akarnám mondani konstantinápolyi tapasztalásaimat. Nem kis elégtétellel hallottam, hogy amaz idők perai diplomáciai körei engem tartottak az udvari körök és a török családi élet egyetlen külföldi ismerőjének. Sorsommal tehát meg lehettem elégedve. Jövedelmem tetemesen megnövekedett; ám a szegénységgel, nyomorral és elhagyottsággal vívott örökös küzdelmem után a jóllét, a kényelem és a hírnév egy bizonyos fokára jutva, sajátzerű módon még mindig nem tudtam tiszta képet alkotni jövőm pályámról és még mindig nem állt előttem világosan, hogy voltaképpen mire is akarok kilyukadni. Egy darabig az volt a vágyam netovábbja, hogy tolmácsa lehessen valamely európai követségnek; olyan tolmács, kit, úgy láttam, tisztelnek és félnek az udvarnál, ki szolgál kíséretével és lóháton jár, s ki a tekintély egy nemének örvendett Pera köreiben is. De azért sohasem gondoltam komolyan ez álmom megvalósítására, mert tudtam, hogy e cél csak az illető európai kormányokkal való hivatalos összeköttetések révén lehet elérni. Sokkal könnyebb dolog lett volna alkalmazáshoz jutnom az udvarnál, kivált azért, mert hosszabb ideig szolgáltam a külügyminisztérium fordító osztályában és a legfőbb méltóságokkal való összeköttetéseim révén talán vihettem volna valamire, mint a hogy vitte például akkori kollegám, Werner-Murad efendi, ki tudvalevőleg mint hágai ottomán követ fejezte be életét. De, magam sem tudom, miért, engem nem igen csábított a török hivatalnoki pálya és az, hogy olyan államnak legyek alkalmazottja, melyet csak épen hogy tűr Európa. Soha sem kíváncsi voltam állami szolgálatra ott, hol rendetlenül fizetik az állam hivatalnokait, hol a tisztviselő a főlebbvalók szeszélyétől függ s hol az előléptetés nem mindig fordul meg a személyes képességeken. Valószínű, hogy ehhez hasonló okok Európában is kihívták volna idegenkedésemet, mert mi is betegek vagyunk még annak a bajnak, mely Törökországot a halálos ágyba döntötte. De, nyilván származásom és szegénységem miatt, gondolni sem mertem reá, hogy otthon diplomáciai alkalmazáshoz juthassak és egyébként valószínűleg hamar megelégedtem volna e téren a legnagyobb sikereket is; először azért, mert féktelen szabadságérzetem nem tűrhette volna sokáig

bármely nemét az alárendeltségnek, másodszor pedig, mert javíthatatlan rajongó és ábrándozó voltam és maradtam minden időben, s csak a rendkívüli dolgokban leltem gyönyörűségemet; sőt még ennél is több, mert olyan ember voltam, ki pusztán ábrándképek után is tüskön-bokron át futva, sohasem kap észbe és sohasem tudja, hogy voltaképpen mi az a cél, melyet elérni akar, s elérni képes. Azt mondhatnák erre, hogy az embereknek ebből a fajtájából támadnak a rendkívüli tettekre és merész cselekedetekre hivatott emberek s hogy bizonyára visszariadtam volna nem egy vakmerő vállalkozásomtól, ha nagyobb lett volna bennem a megfontolás. Ez úgy van! De nem szabad figyelmen kívül hagyni a kellőképpen meg nem fontolt és csak félig-meddig előkészített lépés hibáit és fogyatkozásait és e hibákat s fogyatkozásokat én utazásaim közben ép úgy, mint életem további folyásában akárhányszor megkeserültem!

Cél és terv nélkül való zilált életem és törekvéseim közben egyetlen vigasztalásom és mentő-horgonyom mindig csak az volt és az maradt, hogy tanulmányaimban folyton-folyvást előre haladtam és az a másik körülmény, hogy e korán vallott elvemnél fogva: *Nulla dies sine linea*, nem vesztett még kárba életemnek egyetlen napja sem. A míg egyrésről némely nyelvbeli sajátosságnak csak a közvetlen érintkezés útján megszerezhető ismerete révén tökéletes efendivé alakultam át, másrésről a török családok körében való tartózkodásomnak mindjárt az elején sokat foglalkoztam török kéziratok olvasásával és ezzel legyőztem a kéziratok olvasásának nehézségeit s egyszersmind nagyot haladtam az oszmán történetírás mezején is. A könyvtárak rendelkezésemre álltak és azokban a történeti művekben, melyeket addig csak hírből ismertem, nem egy olyan dologra akadtam, mely vonatkozással volt a magyar nemzet történetére s melynek lefordításával megkezdhettem irodalmi pályafutásomat. Ezenkívül különös figyelmemet fordítottam a társalgási nyelvre és az a körülbelül tizennégyezer szóból álló német-török zsebszótár, mely 1858-ban jelent meg Perában Köhler testvéreknél, első önálló művem volt, melylyel a nyilvánosság elé léptem. Nevezetes mű azért is, mert ez volt az első német könyv, melyet Konstantinápolyban nyomtattak, nem sajtósági játéka-e a véletlennek, hogy azt is magyar ember írta? Magyar ember már a neve szerint is, mert nem akartam, hogy idegen név álljon a címlapján és ekkor választottam a *Vámbéry* nevet, a melyet viselek immár - az igaz, hogy hivatalos jóváhagyás nélkül - negyedfél évtized óta.

Kizárólag tudományos munkásságom rövid időn kibővült az újságírással, mert a Fényes Kapu politikai köreivel folytatott sűrű és bizalmas érintkezésem abba a helyzetbe juttatott, hogy megbízható értesüléseket szerezhettem a politika napi kérdéseiről. Sztambul, ámbár csak az Arany Szarv választja el Perától, az ottomán köröknek szigorú zárkózottsága következtében mégis nagyon messzire esik az európai életnek ettől a középpontjától és engem, mikor az európai városrészben való mindennapos látogatásaim közben összetalálkoztam a politikusokkal és az újságírókkal, mindig az újdonságok és a tájékoztatás forrásának tekintettek és olyanul kerestek is. Csodálkozva láttam, hogy a perai társaság mily keveset tud a sztambuli eseményekről; siettem is helyes információimmal felvilágosítani a világot és ily módon reporter és újságíró vált belőlem, a nélkül, hogy akartam volna, vagy törekedtem volna rá. A hírlapírói munkásságra első ösztönzéssel az *Augsburger Allgemeine Zeitung* szolgált, melynek egy *Reiner* nevű porosz tiszt volt a képviselője. Megírtam számára egyes rövid értesítéseket s azokat ő felvette tudósításaiba. Utóbb magam is írtam leveleket török nevem - *Resid* - aláírásával a *Pesti Napló*nak és ha jutalmul nem is kaptam értök mást, mint hazafias elismerést, azért láttam anyagi hasznát e munkásságomnak is, mert Bécsben figyelmessé lettek magyar levelezéseim eredeti voltára és a *Wanderer* szerkesztősége kinevezett állandó levelezőjének. E sokoldalú munkásságom közben - mert tanító, történetkutató, szofista és nyelvész voltam egy személyben - legfőbb gondomat kétségtelenül a magyarok eredetére vonatkozó tanulmányaimnak szenteltem. A magyar nemzetnek és nyelvének titokzatos és máig is tisztázatlan eredete nyelvészeti tanulmányaim elejétől fogva különös tárgya volt érdeklődésemnek. Foglalkoztatta már ifjúkorom képzelmet is, mert az iskolában tarka mondákba és legendákba

burkolt célzásokat hallottunk róla. A harcias ősöknek a távol Keletről való bejövetele rég-időktől fogva sajátos érdeklődést és költői ingert keltettek a magyar lélekben Középázsia tájai iránt és a titokzatosság leplelőn át, mely az európai szem előtt akkor még eltakarta Középázsia sivatagjait, a népvándorlás idején Európába özönlött ural-altáji fajok e gyanítható bölcsőjét, a nemzeti romantika és lelkesedés legvarázslatosabb képei csillámlottak keresztül. Most, a hogy megismerkedtem Belső Ázsia különös emberalakjaival, kíváncsi érdeklődésem természetesen még elevenebbé vált. Dús redőben leomló ruhájok, az övükbe tűzdelt fegyverek és méltóságteljes, büszke maguktartása csak fokozta bennem a vágyat, hogy keressem a rokonságot az ó-világ eme képviselőivel s midőn láttam, hogy a magyar és a török nyelv rokonsága abban a mértékben nő, a hogy közelebb jutunk Ázsia belsejéhez, ellenállhatatlanul arra a meggyőződésre jutottam, hogy merőben váratlan meglepetések intenek felém Középázsia ismeretlen világa felől. A magyar nép őstörténetének bűvárlására kora ifjúságomban nyertem az első ösztönzést. 1849-et írtak. Komárom kapitulált. Sűrűn szállinkóztak haza mifelénk, Dunaszerdahely felé, a Csallóközön át a várból fegyvertelenül útnak eresztett bús honvédek. Kukoriczatörés ideje volt, - úgy emlékszem reá, mint ha ma történt volna. Mi gyermekek künn voltunk az öreg Orosz Józsi bácsi földjén, Kistejeden és kukoriczát sütöttünk. Velünk ült a körben a gazda is: szép öreg magyar ember, a hosszú haja fésűvel volt összetűzve a feje búbján. Egy rongyos ruhájú honvéd jött felénk az ismert irányból. Meglátszott rajta, hogy nagyon elfáradt és éhezik. Megkínáltuk kenyérrel és sült kukoriczával. Leült hozzánk a tűz mellé. A mikor már jóllakott egy kissé, megeredt ajkáról a szó. A szemünk ott csüggött ajkán és mellünket meg-megrázta a zokogás, midőn elmondotta a vár elestének és a maga viszontagságainak szomorú történetét. Hogy a németek hogyan köpdöstek a magyar honvéd szemébe, hogyan ütötték, lökdöstek a hőseket. Mikor vége volt az elbeszélésnek, megszólalt az öreg Orosz Józsi is. Megsímította kezével hosszú haját, megigazította benne a fésűt és valami különös reménykedés csendült meg szavában: - Ne féljete. *Majd eljönnek Ázsiából az ősi magyarok!* - mondotta, és lelkén bizonyára az a régi néphit rezgett keresztül, mely ősidőktől fogva hiszi szent bizalommal, hogy rajt bocsátanak ismét az ázsiai őshazában élő testvérek, ha végső veszedelem fenyegeti a magyar népet.

Tehát vannak ősi magyarok, gondoltam, és ettől az érzéstől azóta sem tudtam megszabadulni. Hogy régi hagyományról, vagy később keletkezett történelmi legendáról van-e szó, azt nem tudtam megállapítani; de mindenesetre figyelemreméltó, hogy még mindig él ez a néphitbe menekült sokszázéves monda, mert az az öreg paraszt, kinek ajkáról hallottam, írástudatlan ember volt és a mit mondott, csak hallomásból tudhatta.

Természetesen következett tehát ebből az a reménységem, hogy Középázsiaiában az összehasonlító nyelvtudomány segítségével világosságot vető sugarat lelhetek, mely eloszlatja a homályt a magyar őstörténelem sötét tájairól.

Középázsia nyelve, a csagatáj, vagyis a keleti török nyelv, nálunk Nyugaton akkoriban még csak Quatremère franczia orientalista munkái révén volt némiképen ismeretes. Az oszmánok írott- és népnyelve közt levő eltérésből indulva ki, hittem és reméltem, hogy az Oxuson túl élő pusztai és városi lakók beszédében föllelem a nyelvnek olyan elemeit, melyek határozottabb hasonlatosságot és rokonságot mutatnak a magyarok nyelvével s hogy ennek következtében fontos felfedezéseket tehetek és jelentékeny módon hozzájárulhatok eredetünk kérdésének tisztázásához. A Középázsiai útazás gondolata tehát jókor belevette magát agyvelőmbé, szünetlenül csak véle foglalkoztam s míg egyrésztől kitartóan rajta voltam, hogy érintkezésbe léphessek a Középázsia khánságaiból Sztambulba jövő mekkai zarándokokkal, másrésztől épp olyan hévvel szedtem magamba a csagatáj írások minden foszlányát és örömömnem volt határa, mikor engedelmet kaptam reá, hogy kutathassak Aali pasának e tekintetben gazdag és híres könyvtárában. A törökök e kíváncsiságomban az irodalmi hóbort egy nemét látták. Sehogy sem fért a fejükbe, hogyan lelkesedhetem annyira az eféle elvont, haszontalan

és nevetséges tárgy iránt, ki állás és vagyon nélkül élem napjaimat, és valamint az elmés Faud pasa is igyekezett lehűteni hevemet előbb említett megjegyzésével, más törököktől is csak ezt a mondatot hallottam: *Allah akillar verszin*, vagyis: Allah osztogasson észt, hogy jusson belőle nekem is, a kinek nincs belőle részem. A törökök, kikben a nemzeti érzés csak mostanság ébred, arab és perzsa foszlányokból összetoldott sajátyszerű nyelvbéli viseletben lelik gyönyörűségüket. A tiszta török nyelvben nem telt kedvök soha, mert egyszerűen parasztnak tartották és csak halovány sejtelmők volt, vagy egyáltalán nem is volt sejtelmők török anyanyelvűeknek és Középázsia rokon nyelvjárásainak egymáshoz való viszonyáról. Minthogy idegenszerű volt nekik akkor a török nyelv kutatás gondolata, merőben érthetetlennek tartották azt a vágyat, hogy valaki csak azért menjen e messze és veszedelmeket rejtő vidékekre, hogy ez úton keresse meg magának az ismereteket, melyeknek szükségét érzi. Engem egyszerűen bolondnak tartottak, ki a helyett, hogy javára fordítaná a befolyásos nagyúrak kegyét és kellemes, kényelmes életet biztosítana magának, kész inkább belerohanni a legnagyobb veszedelembe és nélkülözésbe, mely minden bizonynyal meg is fogja semmisíteni. Sokan fejüket csóválva és részvétellel néztek reám, sőt bizonyos idegenkedésök jelét is mutatták velem szemben és barátaim, mikor a Sztambulban gyakran látható rongyos és félmeztelen középázsiai zarándokok társaságában láttak, elfordultak tőlem és menthetetlenül elveszett embernek tekintettek.

Fölösleges mondanom, hogy engem nem tévesztettek meg a tudatlanságnak és a magasabb eszmények teljes hiányának e szájalomra méltó jelei. A magamra öltött török mez, színlegesen keleti egyéniségem és tudásom merő külsőség volt csupán, mert nemcsak hogy nyugatias szellem hatotta át mélyen lelkemet, hanem minél mélyebben hatoltam be az ázsiai társadalom életébe és gondolkodásmódjába, annál szenvedélyesebb és fékezhetetlenebb módon gyúltak lángra érzelmeim a Nyugat iránt, mert világossá lett előttem, hogy egyedül a Nyugat törekvéseinek keretében lelheti meg helyét az emberhez méltó lét és mindaz, mi valóban nemesnek és magaslatosnak mondható. Ehhez képest sziklaszilárd volt bennem az az elhatározás, hogy kiszakítom magam a sztambuli élet elpuhulással fenyegető karjaiból és tervem megvalósítását csupán az utazásra szükséges pénz előteremtése odázta el némiképen. A Magyar Tudományos Akadémia irodalmi munkásságom elismeréséül ép ez idő tájt választott meg levelező tagjává s midőn 1861-ben, négy évi távollét után Pestre visszatértem, hogy megtarthassam székfoglaló értekezésemet, közöltem elhatározásomat *Dessewffy Emil gróffal*, az Akadémia akkori elnökével és egyben felvettem a kérdést: hogy támogatna-e az Akadémia ebben a vállalkozásomban? Az Akadémia akkor még nem volt bővében az anyagiaknak, de szerencsére volt ezer forintja tudományos utazások előmozdítására és Dessewffy gróf, energikus, előítélet nélkül való férfi léte, azonnal elhatározta, hogy nekem juttatja a pénzt, ha a magyar nyelv rokonság kutatása végett megyek Ázsia belsejébe. Ez elhatározása testi fogyatkozásom és gyöngé külsőm miatt, de talán a rendelkezésre álló összeg csekély volta miatt is, bizalmatlanságot, sőt visszatetszést keltett az Akadémia egyes tagjaiban. Azok, kik a segítség megadását ellenezték, nyílt ülésen is megtámadták miatta az elnököt. Hogy céltalanul dobják ki az Akadémia pénzét, mert az ilyen béna ember azt a hosszú utat ki nem bírhatja. De a többség a támogatás mellett volt mégis. Ekkor felállt Pólya József, a maga idejében eléggé nevezetes orvos, ki látva, hogy sehogy sem lehet megtörni az elnök akarát, bölcs megalkuvással így szólt: - Ha már sehogy sem tágít az elnökség és minden áron elküldi arra a hosszú útra ezt a fiatal embert, legalább bízza meg vele, hogy hozzon magával egynehány tatár koponyát is. - A jó Pólya bácsi tudniillik koponyatannal is foglalkozott s az általam szállítandó koponyákból szerette volna kimutatni a tatár-magyar rokonságot. Az elnök nem volt hajlandó belemenni ebbe a megbízásba. - Abból nem lesz semmi - mondotta derült fölényességgel. - De ha már megbízást adunk tudós társunknak, bízzuk meg inkább azzal, hogy a tatár koponyák helyett hozza vissza épségben a saját koponyáját, mert ezzel oldja meg legjobban feladatát. - Egész Európában vajmi keveset tudtak még akkor Középásziáról és magyar tudóstársaim is merőben tájékozatlanok voltak e távol vidékek dolgaiban. De végre még is győzött a kérdésben rejlő

nemzeti motívum és noha vállalkozásomat a többség vakmerő cselekedetnek tartotta, megnyugodott benne mindenki és ugyanabban az ülésben, 1861. július 29-ikén, elmondhattam *Búcsúszavamat* az Akademiához. Váztam benne életem e feladatára tett előkészületeimet és szorosán megjelöltem a tudományos czélt, melyet a reám néző küzdelmek árán elérni remélek.

«Jelenleg kitűzött utam - így szóltam - lényegesen eltér attól, melyet négy évvel ezelőtt Törökországba tevék. Itt részint a száműzésben talált honfitársaim testvéri segédkeze, részint az oszmanliban nemzetünk iránt táplált rokonszenve által, nem remélt jólétben, egy hatalmas pártfogó keleti fénnyel áradozó házi körében élhettem; míg ott, hová most szándékozom, egy vad fanatizmus sugallatából mindenkit megvető és magánál alábbvalónak tartó, az európai civilizáció és annak fenytő kezétől távol eső durva népek közé megyek. Valamint nem nagyítani, úgy épen eltitkolni sem akarom vállalatom nehézségeit s minthogy sokak előtt feltűnőnek tetszhetik, mikép én, *e nem ép testemmel*, ily hosszú út viszontagságait megosztani eltökéltem, azért mintegy mentségül azon indokokat akarom felhozni, melyek a több évi tanulmányaimnak mellőzhetetlenné vált új tapasztalatok megszerzésére serkentenek.»

Előadásomban áttértem ezután ez okok megjelölésére és átesve az őszinte önbírálaton és ismertetve addigi tanulmányaim mindenek fölött gyakorlati irányát, a szót nyelvészetünk addigi sikereire és az e téren még reánk váró igen sok tenni és igazítani valónkra fordítottam. «A tek. Akademia», - így folytattam - «mint a hazai tudomány képviselője, ernyedetlen buzgalommal működik a nyelv csinosbítása és gazdagításában; de ki kezeskedhet ennyi nemes iparkodás, annyi honfiúi törekvés felállította tanok szilárd alaposságáról, miután a gyökök ismerése még sűrű homályban van. S e tárgyban az égető kérdés nem is az: «kell-e», hanem inkább: «Hogyan és miképp sikerült» szöfejtési eljárásunk? E kérdés nem csak most vagy a közel múlt, hanem még régi királyaink dicső korában is nemzetünk figyelmét egyre felhívta. Azt vagyok hajlandó hinni, hogy csak formája változott. A IV. Béla alatt Nagy-Magyarországba kiment prédikátor szerzetesektől fogva egész az újabb Kőrösi Csomáig a régi magyarok fölkeresésének eszméje nem volt igen eltérő mai törekvésünktől, csak hogy akkor a nyelv és nemzetiség fogalmát szorosabb kapcsolatban ismervén, nem igen könnyű volt elhíttetni, miszerint néhány század építette válaszfal elég erős lett volna egy ugyanazon törzsből eredt és később két részre szakadt nemzetet egymás előtt ismeretlenné tenni; és minden nyelvészeti készület nélkül oly fajrokonaink keresésére indultak, kiknél a *jó reggelt, jó estét*-féle beköszöntésekre *hozta isten* feleletet vehetni reméltek. Mai korunk felfogása szerint ezen eljárást méltán balgának nevezhetjük, azért én sohasem hihetem, hogy tibeti nagy halotunk csakugyan azért áldozta volna fel nemes életét, hogy ő is madsar moger-eket keressen: nem! hazánk e nagy szelleme bizonyosan másban tünődött, de irányát és nézeteit a titok leple rejtven, elleneit soha meg nem cáfolhatjuk. Hála a felvilágosodott század tudományosságának, hogy a legnehezebb, legnagyobb horderejű kérdések megfejtésére legalább számos eszközök teremtettek: mi a szebb és regényesebb hangzású *magyarok ősi hazája* helyett *nyelvészeti igazságot* keresünk. Mi ugyan szinte Középázsia utaztunk, de ott nem csak az emberek jellemét, viselt ruháit, vagy fegyvereit, hanem az élő szókat, a nyelveket, hasonlítjuk; s ezt nem valami önkényszerű eljárás, hanem a nyelvhasznítás-felállította biztos, okszerű, szabályai szerint.

«Maglehet, túlzó vagyok, de tervemben két fő eszme vezet. Először: ily fontos kérdésben a tapasztalásnak adom az elsőséget, nem önfejtésből, hanem meggyőződésből, melyet épen keleten lakásomban szereztem. Nem egyszer volt alkalmam az elmélet félszégességét belátnom s az magától annyira visszariasztott, hogy eltökélém inkább a vándor tatárok dsidáitól testemet, mint az elmélet betűitől lelkemet megöletni! Másodszor: mindig azon hiszemben vagyok, hogy az altájiság körében való nyelvészkedés, valamint kevesebb nehézséggel jár, úgy eredménydúsabb is lehet az e fajhoz tartozó nemzetbelieknek, mint az egészen idegeneknek; azaz, a magyar könnyebben tanulja, alaposabban nyomozhatja a török nyelvet és viszont a

török a magyart, mint a német, francia vagy orosz; a miért a gyakorlati térhez ragaszkodásom nem alaptalan.»

«Ha Európa hasonnemű intézetei, őket legkevésbé illető tudományok iránt forró részvéttel viseltetnek; miért ne bírnók megmutatni mi is, hogy még sem vagyunk oly vadak, a civilizációnak oly kérlelhetetlen ellenségei, milyeneknek szomszédaink festenek. Miért ne akarnánk az újabb kor szellemi törekvéseiben részt venni s a nagy műhöz legalább egy-két levéllel járúlni?» - És visszatérve a magam személyére, ki ritkán akadtam oly oszmanlira, ki társalgás közben bennem az idegen származásút csak sejtette volna is, e mondatokkal végeztem búcsúszavamat: «Ez a mi leginkább bátorít, hogy nem is mint Vámbéry, hanem mint sztambuli születésű Resid efendi utazzam be a középázsiai iszlámságot s nyilvános könyvtárakban, melyek Szamarkand, Belkh és Bokharában léteznek; valamint magánházakban és a köz életben gyűjtsem össze azon nyelvkincset, melyet mindeddig nyelvészetünk fő tényezőjének tekinteni jogosítva érzem magamat. Rövid nap múlva hazám szép fővárosából egyenesen Sztambulba megyek, hol két-három hónapig időzve, részint még hátralevő teendőimet bevégezem, részint utazásom előkészületeivel foglalkozom. Sztambul után Teherán lesz állomásom, honnét a tek. Akademiának levelemmel alkalmatlankodom, kijelentvén egyszersmind, mennyire lesz *lehetséges* azon túl vele közlekedésemet fönntartani.

«És most, Isten Önökkel, nagyérdemű tudós férfiak, kiket az ég sok évekig tartson meg hazám díszére és hasznára. Fogadják ezennel forró köszönetemet azon kegyes elnézés s nemes pártolásért, melylyel csekélységemet méltatlanul elhalmozták: én tüskés pályámra enyhítőbb vígaszt nem vihetek, mint ha azon reménynyel indulhatok meg, hogy olykor-olykor meg fognak emlékezni hazájától és az európai civilizációtól messze földön barangoló hon- és tagtársuktól!»

A barátság általános és őszinte biztosításai közben kelhettem most már utamra, zsebemben, a *latin* nyelvű ajánlólevéllel, mely arra volt szánva, hogy megóvjon minden veszedelemtől és szólt a következőképen:

MAGYAR ACADEMIA.

Akademia Scientiarum Hungarica sub Auspiciis Potentissimi et Inclitissimi
Principis Francisci Josphi I-t Austriae Imperatoris et Hungariae Regis vigens.

Lecturis Salutem.

Socius noster Vir ingenuus honestissimusque Arminius Vámbéry Hungarus eo fine per nos ad oras Asiae Tartaricas mittitur, ut ibidem studio et disquisitioni linguae et dialectorum Turcico-Tartaricarum incumbat et sic nova perscrutandae linguae nostrae popularis Hungariae, familiae altaicae cognata adminicula scientifica procuret.

Omnes igitur Vires Illustres, qui literas has nostras viderint, quive, vel Rei Publicae administrandae in Imperiis Summorum Principum Turciae et Persarum praesunt, vel legationibus Principum Europaeorum funguntur, aut secus amore litererum tenentur, rogamus obtestamurque, ut eidem Socio nostro Arminio Vámbéry in rebus quibuscumque, quae ad promovendum eius scopum literarium pertinent, gratiose opitulari eumque benevola protectione sua fulcire velint.

Datae Pestini in Hungarica, die 1 Augusti anno MDCCCLXI.

Baro Josephus Eötvös
Academiae Sci. Hung. V. Praeses.

P.H.

Dr. Franciscus Toldy
Acad. Sci. Hung. Secretarius perpetuus.

Az én jó embereim azt hitték, hogy hasznát vehetem ez ajánló levélnek Turkesztán khánjainál és a turkomán törzsfőknél. Minden bizonynyal egyértelmű lett volna az akasztófával, agy a hóhér pallosával, ha a pusztaságon, vagy az Oxus partján előmutatom e hitetlen kezektől származó írományomat!

Csábító reménységekkel telve mondtam búcsút Pestnek és útra keltem másodízben is Konstantinápoly felé, hol meg akartam tenni a végleges előkészületeimet, hogy a mint kitavasodik, megkezdjem vándorlásomat Kisázsian és Perzsián által. Osztrák bankjegyekben kapott ezer forintom, a pénz nagy ázsiója miatt, leolvadt hétszáz aranyforintra, több hónapig való konstantinápolyi tartózkodásom még ezt a kis vagyont is megapasztotta s midőn 1862 márczius havában a «Progresso» nevű Lloyd-gőzösön tengerre szálltam Trapezunt felé, póre testemre erősített övemben már csak annyi pénzem volt, hogy számításom szerint - kiadásaim megszorítása mellett - épen hogy Teheránig juthattam vele. Merész vállalkozás, sőt talán vakmerő csíny volt ez, melynek veszedelmeire mind a mellett nem is gondoltam akkor! Némiképen nehezemre esett a megválás sztambuli török jóbarátaimtól. E nemes emberek igyekeztek a lehetőségekhez képest enyhíteni sorsomon és a mennyire csak lehet, elodázni romlásomat, mely hogy bekövetkezik, biztosra vették. Azt ajánlották, hogy egyelőre csak Perzsiába menjek, és mert *Hajdár efendi*, Törökország akkori meghatalmazottja és teheráni követe barátja volt az én pártfogóm, Reouf bey családjának, Aali pasa hivatalos ajánló levelén kívül még egy másik, a Porta számos előkelő hivatalnoka által aláírt levelet is kaptam, melylyel oltalmába és védelmébe ajánlottak engem, szerencsétlen elmeháborodottat. Európai származásomról, vándorlásaim céljairól szó sem volt e levélben. Elég volt, ha Resid efendi minőségében híven alkalmazkodom kísérő levelem értelméhez és tartalmához; nem is tehettem másképp, ha azt akartam, hogy mindenhol vérbeli török embernek és konstantinápolyi efendinek tartsanak.

Hogy útra kelésem válságos idején való lelkiállapotomról szóljak: oly annyira fel voltam indulva, hogy részemről már eleve ki volt zárva a lehetősége minden fontolgatásnak. Azt, miről gyermekkoromban álmottam, miért ifjú koromban rajongtam és a mi délibáb gyanánt lebegett előttem Nyugat és Kelet irodalmában való csapongásaim közben, most el voltam érendő és látni fogom a maga valóságában. A hol oly hatalmas hullámokat vet a szenvedély, mint akkor az én belső világomban, akárhányszor elnémúl az ész és a megfontolás szava.

Alapjában véve nem is riaszthatott volna vissza más, mint az anyagi nélkülözés, az elemekkel való küzdés és egészségem veszedelme; mert arra, hogy tervem balúl üssön ki, tudniillik a halálra, még akkor nem gondoltam. És kértem az olvasótól, mi történhetett volna velem, melyek lettek volna azok a nélkülözések, melyektől ifjú korom keserű végzete addig megkimélt? Éhséget láttam eleget tizenennyolcz éves koromig; ruházatom fogyatékosága napirenden volt kora ifjúságomban s a gúnyból, megvetésből, szegény zsidófiú létemre, ugyancsak bőven kijutott részem zsenge gyermekkoromtól fogva. A keresztény csöcselék Hep! Hep! kiáltása és kődobásai s a fanatikus siíták gyalázkodásai, vagy a középázsiai nép gyanúsítgatása közt alig fedeztem fel különbséget.

Jó korán megismerkedtem én már az emberek szeszélyeivel és gyarlóságával és tapasztalásom szerint az ember, viselt légyen ázsiai daróc ruhát, vagy nyugatias finom köntöst, mindig csak egyforma volt; sőt részvétet és jóságot az előbbi esetben még inkább leltem, mint az utóbbiban. Tehát nem volt rá ok, hogy elvegye bátorságomat az erkölcsöknek az a riasztó képe, melyet irodalmunk az úgynevezett barbárokról festett. Csak egy dolog eshetett latba némiképen, midőn szándékom megvalósítása előtt álltam; tudniillik az, hogy újlag végig kell szenvednem a nyomorúság és a küzdés amaz iskoláját, miután megismerkedtem már az élet kényelmével és nyugalomával is. Mert Konstantinápolyban az utolsó években, mint már

említettem, jól, sőt nagyon is jól folytak dolgaim. Kényelemben, bőségben éltem, még háts lovam is volt és talán csak az az egyetlen dolog válhatik dicséretemre, hogy most mindezt önként adtam cserébe a koldusbotért.

De Uramisten, mire nem viszi rá az embert a becsvágy mindennél hatalmasabb ösztökélése? De mit is ér az élet, ha nincs meg benne, vagy már eltompúlt e rugója és kútforrása minden tetteinknek? Az anyagi jóllét, a kitüntetés s a méltóságok dísze tarka játékszer csupán, mely csak rövid időre elégíthet ki bennünket s melyre hamarosan ráun az ép emberész. Szépnek, fenségesen szépnek csak azt a tudatot lehet mondani, hogy, bár a legkisebb dolgokban is, szolgálatot tettünk az emberiségnek; és van-e dicsőbb dolog a világon, mint az a reménység, hogy ha csak egyetlenegy betűvel is gazdagíthatjuk nyitott könyvét a szellemi életnek! Így gondolkoztam és így éreztem én és ebből merítettem erőt amaz eltökéltségemre, hogy ezerszerte nagyobb veszedelmekbe, küzdelembe és nélkülözésekbe döntöm magam, mint a minőkben részem volt annak előtte. Sokszor vetettem föl magamban a kérdést: hogy e magasabb eszményi célok mellett nem lebegett-e szemem előtt az anyagi haszon, vagy is jövőm megállapításának gondolata is? Bizonyára nem lett volna bűnös gondolat, de azt hiszem, megvalósítása mégis sokkal bajosabb és kétségesebb lett volna ezen a módon, mintha hivatalt vállaltok Konstantinápolyban, hol nagy befolyású jóakaróim támogathattak volna s hol biztos révébe juthattam volna életemnek. Nem! Szándékom a fölhevült képzelet, az ismeretlenre való ellenállhatatlan vágyakozás és a kalandok féktelen szomjuhozásának szüleménye volt.

V. Fejezet. Második keleti utazásom.

Minthogy második keleti utazásomról több könyvet írtam, melyek, különböző nyelvekre lefordítva, közjava lettek a művelt emberiségnek, ez emlékezésemben csak azokat a pontokat fogom megérinteni, melyek tisztán személyes természetűek lévén, említetlenül maradtak útleírásaimban. Nevezetesen különös súlyt kívánok itt vetni azokra a részletekre, melyek a sztambuli efendinek törzsökös ázsiai emberré és kolduló dervissé való alakulásáról szólnak. Kalandom ezzel a megfutott pálya természetzerű alakulásának képét fogja mutatni és le fogja vetni csodaszerűségének és rendkívüli voltának színezetét. Annál szükségesebbnek tartom ezt, mert utazási műveim olvasója az egyes fordulatok kapcsán így észre fogja venni egyrészt lelki átváltozásomat, másrészt pedig azokat az erkölcsi és társadalmi hatásokat, melyek a bennszülöttekkel való sűrű és benső érintkezésem révén nem maradhattak visszahatás nélkül s melyek aránylag rövid idő alatt a magam szemében is sajátzerűnek tűnő jelenségeknek váltak előidézőjévé.

A midőn Perzsiába való utazásom közben, odahagyva Mukhlisz Emin pasának, Trapezunt kormányzójának vendégszerető hajlokát, egy kis kereskedelmi karavánnal lassan léptetve tartottam fölfelé a Pontusz hegység emelkedésén és rávettem pillantásomat a távolba vesző tengerre: először éreztem, hogy szívem összeszorul és lelkemben a kalandok vágya először kelt tusára vállalkozásom bizonytalanságának és veszedelmeinek riasztó érzetével. Szép tavaszi nap volt. A propontuszi hegyek közt az első állomásig vivő egész útam fenséges képe és csodás természeti szépségei lassankint elűzték komor gondolataimat és már-már győzedelmessé vált bennem a rajongás. De midőn estefelé betértem a karavánszeráj utálatos, piszkos fülkéjébe, aztán leterítettem a pusztá földre szőnyegemet és fáradtan az első lovagló út viszontagságaitól, magamnak kellett elkészíteni sovány vacsorámat, akkor erőt vett rajtam helyzetem fagyos komolysága és első ízben éreztem a különbséget a rideg valóság és a rózsás ábrándok között. A rizskása, melyet főztem, megkozmásodott; a zsír avas volt s a kenyér, melyet hozzája ettem, a legélvezhetetlenebb fajtából való volt a között, mely török földön valaha ennem adatott. Éjjeli szállásom a hideg földön minden volt inkább, csak kényelmes nem volt és hogy még is mélységes álomba estem, azt csak első lovaglásom fáradalmának köszönhettem. Ez első hosszú lovaglás gyötrelmes hatását két vagy három napig megéreztem minden porcikámban. A Trapezuntból Erzerumba vivő út, Szamarkandig tartó hosszú lovaglásom e gyakorló iskolája, egyáltalán a legkínosabb út volt, melyet valaha jártam, mert mindenek előtt ezen kellett hozzátörődnöm öszvérhajcsárokból álló durva, piszkos és vakbuzgó utitársaim kíséretéhez, és a mi még ennél is jóval borzalmasabb volt, ezen kellett hozzászoknom a férgekhez, melyektől nyüzsgött minden éjjeli szállásom. Erzerumba érve, hol egykori főnököm, *Daim Husszein pasa*, a katonai kormányzó, látott magánál vendégszeretettel, részem volt újra némi pihenésben. Ez az áldott lelkű ember, a vallásos titokszerűség lelkes hitvallója, erősen meg volt győződve bokharai utazásom szent céljairól és hadsegédével, Hidajet efendivel együtt órák hosszáig tartó oktatást adott a különböző rendek és főképen a nakisbendiek rendjének mivoltáról, mert ezeknek volt az alapítója az a szent, kinek sírjához zarándok-útam elvezérel. E háznál való tartózkodásom közben ismerkedtem meg egy merőben eredeti módjával annak, hogyan lehet a babonát a rendőrség szolgálatába állítani. A pasa elvesztette drága gyémántos gyűrűjét s mert azon a napon nem tette ki lábát a házból, jogos volt a föltevése, hogy megkerül, hacsak el nem orozta egyike ez ő nagyszámú szolgálinak. Minthogy minden kutatás hiábavaló volt, Hidajet efendi egy csodatevő sejkhet hivatott magához. Ez leült a ház nagy előcsarnokába, hova már előbb az egész háznépet össze-

csődítették. Ott volt a pasa is egész kíséretével. Én türelmetlenül vártam az elkövetkezendőket, mikor a sejkh, törökös módon keresztbe vetett lábai ülve, egy fekete kakast vett elő a köpönyege alól és az ölébe téve, felszólította a szolgákat, hogy vonuljon el sorra előtte mind, simítsa meg tenyerével gyöngén a kakast, a kezét pedig rejtse tüstént a zsebébe, mert - így szólt a sejkh - a kakas menten el fogja árulni a tolvajt egy kukorításával. A mikor a szolga mind elvonult már a sejkh előtt és a kakast megérintette, a sejkh mindenkit sorra felszólított, hogy mutassa meg neki a kezét. Valamennyi kéz fekete volt, egynek a kivételével, mely fehér maradt s melynek gazdájában a tolvaj kilétét nyomban meg is állapították. Mert a kakas tolla be volt hintve korommal s mivel a tolvaj, attól való féltében, hogy elárulja magát, nem merte megsímitani, a keze fehéren maradt és bűnössége e miatt, természetes módon, kiviláglott. A tolvaj elvette büntetését, a sejkh meg a jutalmát.

A pasa házánál és egyáltalán Erzerumban való tartózkodásomnak sok kellemes oldala volt, de kényelme annál rosszabbul esett, mert az örmény fennsíkon át a perzsa határig vezető út a legfárasztóbbak egyike az ázsiai utazónak. A szegényes örmény házak - jobbára földalatti odú valamennyi, a vakondtúráshoz hasonlatos - egyetlenegy helyiségből állnak, melyben a lakó együvé van zsúfolva tíz vagy húsz bivalylyal. Örökre felejthetetlen lesz nekem az első éjszaka, melyet együtt töltöttem a rosszszagú állatokkal, melyeknek társaságában a végletekig gyötri az embert a gőz, a hőség és a fűreg. Az ilyen gőzfürdő után pompásan hat az elernyed idegekre az örmény fonsík fagyos reggeli levegője; az ember azt sem tudja, hova legyen gyönyörűségében az Isten szabad ege alatt és ujongva szívna magába a levegőt, ha a kis karavánt még inkább, mint a magános utast, nyomon nem kísérné a félelem a kurd rablók miatt, kiknek hazája a Köroglu hegyszorosnál kezdődik.

Ilyen lélekállapotban estem át a Dagar hegyen a kurd rablókkal akadt első kalandomon. Ez volt a tűzkeresztségem; de forróság helyett jéghideg borzadály futott végig tagjaimon, midőn örmény útítársaim könyörgésére, kiknek értékes árumálháit már lerakták a reánk törő rablók, kénytelen voltam felcsapni a gyöngék védőjének és pisztolylyal a kezemben felrohantam a magaslatra, hogy kérdőre vonjam a vakmerő utonállókat. Szép erény a bátorság, a férfias elszántság és a halálmegvetés - gondoltam magamban - de nem mindig születik vele az emberrel, mert meg kell azt tanulni és szokni kell hozzája. Meglehet ugyan, hogy a dagadó kebel, a bátor tekintet és az ereken vadul keringő vér, e kétségtelen jelei a bátorságnak, természetes következtetése a többé vagy kevésbé heves vérmérsékletnek, de azért mégis csak a szükség volt és lesz minden időben az a nagy mester, ki ott őrzi művészetét az ép és erős férfilelekben! Ez volt a gondolatom a kimerültségnek abban a pillanatában, mely idegerőmnek túlságosan erős és szokatlan megfeszítésére következett. A Dagar-hegyen átélt epizód után sok más támadás és meglepetés ért még későbbi útazásomon, s végezetül annyira vittem, hogy bátran a szeme közé néztem minden veszedelemnek, a nélkül, hogy gondoltam volna a halálra; de ragaszkodom ahhoz a meggyőződésemmhez, hogy az ember hősnek nem születik, hanem azzá nevelődik s hogy a fokozatos megszokás fegyvert szorít a legfélénkebb szobatudós öklébe is, láttára a fenyegető életveszedelemnek, és idővel bösz oroszlánná teheti az önvédelemben. Ilyeténképpen és nem másképp támad a személyes bátorságnak néha fennen dicsért hatalma. Voltaképpen az önfentartás ösztöne az a forrás, melyből a hősiesség fakad és a testben erős ember ritka eset, ha nincs birtokában ennek a szükségszülte lelki tulajdonságnak.

Mikor Diadinnál átkelve a perzsa határon, Irán földjére léptem, mely egykor a költészet búbajos fényében tűnt elém, csak annál gyorsabban ábrándított ki a táj sivár, puszta és kietlen voltán kívül a testi szenvedéseimhez járuló lelki nyomorúságom és annál kiméletlenebb kézzel tépte szét ifjúi képzeletem rózsaszín fátyolát. Török efendi szerepében - tehát a siíta perzsák szemében a legundokabb szerepben lépve fel (másként, a készültségem és iskolám miatt, nem lehetett), örökös célpontja voltam a honi földjünkön fanatikusabbá és vakmerőbbé váló perzsák gúnyos megjegyzéseinek, kajánságának és akárhányszor tettleges bántalmazá-

saiknak is. Mintha ifjúkoromban nem lett volna elég bő részem az eféléből: új formát öltve kezdett ismét gyötörni a vallási düh hidrája és a régebbi napok Hep! Hep! kiáltása éjjel és nappal ebben a változatban harsogott most fülemben: «Szezi szunni!» («Szunníta eb»); a perzsa kalmárok és perzsa mollák zaklatásai és éretlenkedései pedig épen nem voltak kevésbé alkalmatlanok, mint a keresztény suhanczok kődobálása és a katolikus gimnáziumi professzorok csufondárosságai! De idő multával bele törődtem ebbe a nyomorúságomba is. A türelem és a kitartás a legádázabb ellenséget is lefegyverzi és ha csengő hangomon szigorúan siíta hangváltozatokkal elénekelttem a Korán egy-egy szúróját, vagy egy-egy versét a Mesz-nevinek, melyet egyformán szent könyvének vall mind a két mohamedán felekezet, haragjok megszűnt és fanatikus útitársaim megvigasztalódtak ebben a mondásban: «Még nincs veszve egészen, válhat még belőle igazi muzulmán, azaz siíta is.» A későbbi lapok is bizonyosságot tesznek majd róla, hogy jobbra - sajnos - épen a vallás, az isteni sugallatnak ez a fenséges alkotása és az emberi nem fellendülésének és megnevelésének ez az állítólagos eszköze, leginkább érezte velem az emberek rosszását. A bölcsőtől az aggkorig, Európában úgy, mint Ázsiában, a fényes kultúra levegőjében ép úgy, mint a póre barbárság honában, fanatizmust és szűkkeblőséget, gonoszsgot és igazságtalanságot jobbra a vallás emberei részéről és csak a vallás miatt szenvedtem!

Perzsa földre való érkezésemmel tehát az eddigi anyagi gondokhoz és küzdelmekhez hozzájárultak még a lelki szenvedések is. Soha sem fogom elfelejteni azt az érzést, melyet a Khoi utcáján és bazárjában szemközt jövő perzsák kaján, haragos és megvető pillantása keltett bennem. Az emberek törökül beszélnek itt is, de elég volt a számat kinyitni, hogy tiszta sztambuli kiejtésemmel rögtön eláruljam szunníta voltomat. Ez a harag kétségtelenül csak megtorlása azoknak a sértéseknek és bosszantásoknak, melyek nyomon kísérik a török földön a siíta jövevényt; de én joggal vethettem föl magamban a kérdést: mit vétettem ezeknek az embereknek *én* és mi részem volt abban *nekem*, hogy Alit kiforgatták a próféta örökéből? De hiába volt minden okoskodás és argumentum, mert elvégre és tagadhatatlanul efendinek jöttem ez országba és az a mély gyűlölség, a melyet ez a szó a siíták lelkében ébreszt, elég súlyos okát szolgáltatva mindannak a szidalomnak, melyet túrnóm kellett. Még pénzen is nagy bajjal kaptam valamit a vakbuzgó néptől. Fölmerült a kérdés: vajjon a szunníta is *nedsisz*-nek, vagyis tisztátalannak tekintendő-e, mint a keresztény, kívül testileg érintkezni bűn, és csak hosszú és heves vita árán voltam képes elosztatni az eféle skrupulusokat. Ha gyakoribb lett volna az érintkezés a perzsák és a törökök közt, bizonyára kevesebb szenvedés ér engem; de én voltam az első oszmán magánember, ki évek óta utazó minőségében perzsa földre lépett, és ennek következtében sok mindennel meg kellett alkudnom. Leginkább az lepott meg, hogy az asszonyok sokkal vadabbul viselkedtek, mint a férfiak. Sokan kiköptek előttem, ha elmentem mellettök és szemenszedett szidalmakkal kísérték gyűlöletük e kitörését. Hja, a szépnem mindenhol szenvedélyesebb, mint a férfinem!

Hála a fizikai fáradalmakban megacélosodott és megizmosodott testem egészségének, könnyű volt beletörödnöm a szünetlen lelki tusába. Még örültem is az állandó izgalomnak s midőn Tebriszben, az Emír-karavánszerájban, fülkémbe vonúlva, napokon át fáradhatatlanul néztem én is a perzsa kalmárok, mesteremberek, koldusok, dervisek, komédiások, énekesek és szemfényvesztők örült sokadalmát, kezdettem érezni, hogy keleti emberré alakultam át és hogy a szegény vándorló ember sorsa egészen elviselhető. Félig európai ruházatomat egymás után cserélve föl a bő perzsa ruhadarabokkal, külsőmet lassankint átalakítottam és már kevésbé tűntem fel az embertömegek között. Egyszer, a hogy a karavánszeráj udvarán ténferegve, az alkudozó csoportok s a megrakott és terhüktől megszabadított teherhordó állatok közt egy európai embert láttam, ki árumálháinak rendezése közben, valami török szót keresve, türelmetlenül levelezgetett egy nyolczadrét nagyságú könyvecskében: jót mulattam rajta, midőn e műben saját török zsebszótáramra ismertem, melyet évekkel azelőtt adtam ki

Perában. A szorgalmas kalmár - egy W... nevű svájci úr, kinek bizományi üzlete volt Tebriszen - végre megúnta a hiábavaló keresgélést s egynehány nem épen hízelgő kompliment kíséretében félre tette a szótárat. Én ekkor hirtelen megszólítottam németül, megjegyezve, hogy szótárának szerzője talán még sem olyan számár, mint gondolja és hogy inkább talán az a baj, hogy nem jó helyen kereste benne a keresni valóját. Hogy egy rongyos, félig török, félig perzsa módra öltözött alak németül szólítsa meg Tebrisz bazárjában: ez már sok volt egy kissé a Merkurfi egykedvűségének. Néhány szót váltottunk, az elszégyenkezésre és a felindultságra mentegetőzés következett és a vége az lett a tréfás esetnek, hogy meghívott magához és néhány napig jól tartott házánál. Eféle mulatságos kalandjaim akadtak más alkalommal is s a rendkívüli nyelvbeli tudás, valamint az a szokásom, hogy hangsúlyban, hanghordásban és szófűzésben mindig a csalódásig híven utánóztam az idegen szójárást s hozzá a legtöbb esetben még velős mondásokat, a Koránból vett mondatokat és verseket is helyeztem el a megszokott taglejtések kíséretével, - hallgatóimat mindig és mindenhol kihozta a sodrából és arcom minden idegenszerűsége mellett is elhitette velők, hogy bennszülött vagyok.

Ez örvendetes megfigyelésre alkalmam nyílt már a Boszporus partján is, de még inkább középázsiai utazásom első felében. Nem mondhatnám ugyan, hogy ment voltam minden gyanúsítástól, mert arcom jellegzetes vonásai mindig gyanút keltettek és mindig bajjal fenyegettek, de a nyugatázsiai világ népeinek tarka mozaikjában, hol örökös keveredésben és felszívódásban élnek egymással a legkülönbözőbb égővek fajai és típusai, a nyelv minden, a külső semmi s ha ez a nyelv hozzá még Allahnak és prófétájának dicséretét hirdeti, az ember jog szerint és tényleg bele kerül a vallási közösség mindent egybefoglaló kötelékébe és nem idegen többé.

Tebrisz karavánszerájában való tartózkodásom ennek következtében gazdag volt a legsajátosabb benyomásokban és megfigyelésekben. Puszta és szegényes czellámban ülve, órák hosszáig legeltettem szemem az udvaron tarka összevisszaságban alkudozó, czivódó, kiabáló, éneklő és imádkozó sokaságon. Utóbb közéjük vegyültem magam is, megszólítottam ezt vagy am azt, beszélgettem a legkülönbözőbb fajtájú üzletekről és, ha el nem kerülhettem, este, a midőn meglehetősen csönd lett a karavánszerájban, részt vettem a vallási kérdésekről, a kormánydolgozokról és sok más egyébről folyó társalkodásban is. Keleten és különösen Perzsiában a kalmár mindig az ellenzékhez szít, mert sokat szenved a fejetlenség és az önkényuralom miatt. Engem sokszor meglepett nézetének nyílt kimondásával.

Midőn Tebriszen való hosszabb tartózkodásom után nyeregbe szálltam, hogy folytassam utazásomat Teherán felé, merészebb volt már a jövőbe vetett reménységem és szilárdabb a tervem sikerültéhez fűzött bizodalom. A megszokott karavánok helyett most már inkább egyes utazókhoz csatlakoztam, még pedig különös előszeretettel a szunnita országokból jövő és siíta inkognitóban egész Iránt bebarangoló kurdokhoz és arabokhoz, kik a vallással kalmárkodnak, más szóval: kik mint elégia-dallók (rouzekhan) faluról-falura járnak, naponta több liter könyűvel öntözik meg a két vártanú: Hasszán és Husszein emlékét s a mikor már besöpörték a szép sárga csikókat, álruhába bújt szunnita létökre jót nevetnek a markukba hallgatóik együgyűségén. Egy másik fajtája ezeknek a vallásos üzletembereknek eleven és holt perzsáknak a kerbelai szent búcsújáró helyekre való szállításával foglalatoskodott oly módon, hogy az előbbieknak úti marsalja volt zarándokútyjokon, alaposan ki is szipolyozta, vagy pedig titkon összejátszva a rabló beduinokkal, minden javaikból kifosztatta őket, az utóbbiakat pedig, tudniillik Alinak az Úrban elszenderült híveit, négy deszka közé szorítva szállította Kerbelába és Nedsefbe. Perzsiai vándorlásaimról és élményeimről szóló könyvemben megpróbáltam képét festeni egy ilyen halottas karavánnak. Minden bizonynyal egyike a legborzalmasabb és a legundokabb üzleteknek a világon, de nyereséges üzlet. S midőn úgy egy társaságban utaztam ezekkel a szállító urakkal, elégia-dallókkal és kerbelai zarándokvezetőkkel, hamar rájöttem, hogy a szent férfiak szemfényvesztése Keleten ép úgy, mint Nyugaton és a keresztények közt csak úgy, mint a mohammedánok között, egy és ugyanaz mindig. Itt is,

csak úgy, mint amott, a jelszó ez: «*Mundus vult decipi - ergo decipiatur*», csak épen, hogy Ázsiában sokkal alaposabb és gyakoribb a megcsalásban való üdv esete, mint nálunk Európában.

Ázsiában csak nagyon keveseket világosított meg a műveltség és a felvilágosodottság. A kételkedés bátorítanul jelentkezett az iszlám virágzásának korában is, mostanság pedig, midőn a szegénység és a nyomor csak a mindennapi életre fordítja az emberek gondolatát s midőn rabja mindenki a létért való nehéz küzdelemnek, manapság vajmi ritkán mutatkozik hajlandóság a metafizikai szemlélődésre; kevesebbet tűnődik az ember és hideg egykedvűséggel tartja magát a vallás régi szabályaihoz.

Daczára a júliusi tikkasztó hőségnek és daczára időnként való éjjeli megtámadtatásunknak, mely inkább látszott megfélemlítésnek, mint igazi rablótámadásnak, vidám lélekkel köszöntöttem be a perzsa fővárosba s midőn a simrani hegyek hús rejtekében levő török követségen valamennyire kihevertem fáradalmaimat, nem volt ember boldogabb, mint a milyen én voltam a hűvös napok beálltával, a mikor, oda se nézve többé a fénynek és a kényelemnek, reá léphettem kalandos útamra déli Perzsia, Iszpahán, Siráz és Perzepolisz felé. Ez az utazásom úgyszólván második tanfolyama volt középpázsiai vándorlásom előkészítő iskolájának és ha nem végeztem volna el ezt a tanfolyamot, ki tudja: egyáltalán sikerrel jár-e turkesztáni vakmerő vállalkozásom? Tudniillik a midőn Teheránba érkezve, azt a kellemetlen hírt hallottam, hogy a bokharai utazás óriási és leküzdhetetlen veszedelmekkel jár és semmi esetre sem tehető meg oly könnyű szerrel, mint képzeltem, és hogy ráadásul a Doszt Mohammed és Ahmed sah háborúja következtében Perzsia éjszaki részén kiütött zavarok miatt tisztára lehetetlen az utazás Mesheden és Merven, vagy Heraton át, a szükségstől kényszerítve, kibúvót és új elfoglaltságot kellett keresnem, hogy ne legyek kénytelen hosszabb pihenőt tartani. Déli Perzsiában ugyan kevés vagy semmi keresni valóm sem volt, mert tanulmányaim célpontja messzire esett az árja területtől; ámde nem hagyhattam fel a magam edzésének munkájával sem és annyira megszerettem már akkor a kalandos vándorélet izgalmait, hogy többre becsültem a kemény nyeret, a száraz kenyeret és a pusztta földet a török követség vendégszerető palotájának minden fényűzésénél, gazdagságánál és pompájánál.

A vendégszeretet, melyben részem volt, lehetővé tette számomra, hogy egy követségi attasé félhivatalos minőségében léphessek föl a perzsa fővárosban. Az előkelő világ ajtai megnyíltak számomra, bemutatnak a királynak is, a mikor pedig útnak voltam indulandó déli Perzsiába, a perzsa kormány ellátott az itt következő menedéklevéllel:

«A dicső fővárostól le egészen Sirázig ezennel tudtul adatik az állam minden hivatalnokának, hogy nagytekintetű és nemes *Resid efendi*, az ottomán kormány alattvalója, ki utazó szándékkal jött ez országba, Farsz tartományába tart. A két birodalom közt fennálló barátságos viszony, de nem kevésbé a moszlim vallás közössége által parancsolt egyetértés következtében útasításul adatik ama vidékek minden hivatalnokának, hogy az említett utazót tiszteletben és becsülésben részesítse, utazása közben és az állomásokon minden bántódástól óvja és mindennemű alkalmatlanságtól megkímélje.»

Teherán, 1279 Száfár 24-ikén.

Mirza Szaid khán
«külügyminiszter.»

Tekintve a csekély figyelmet, melyben a vidéken a legfőbb kormányzati parancsokat is részesítették, nem voltam túlságosan bizalommal e menedéklevélhez. Nem óvott meg az mástól, mint a netánvaló gyanúsításoktól.

Mindamellet Iszpahánban és Sirázban való látogatásom közben mint hivatalos védelem alatt álló sztambuli efendi sokkal jobban megismerkedhettem a perzsa földdel és lakóival, mint bármely más európai ember annakelőtte. Különös érdekű volt reám nézve az az idő, melyet az *Imam Dsumának*, Iszpahán akkori főpapjának házában töltöttem; valóságos rejtély voltam a

szemében s ő hiába igyekezett keresztüllátni inkognitómon. Ez a ravasz, rendkívül ügyes és rendkívüli befolyásnak örvendő szent mindenáron át akart téríteni a síita vallásra. Vitaestéket rendezett, melyeken vallástudományuk minden retyemutyáját a fejemhez vagdosták a tudós síita akhondok (papok) és mollák, belemélyedtek a síita hitelvek és szertartások egyedül helyes voltának szörszálhasogató bizonyítgatásába, az érvek egész dandárját mozgósították az első khalifák (Abubekr, Oszmán és Omár) bitorló voltának és Ali kétségbevonhatatlan utódlási jogának bebizonyítására. Minthogy én sűrűn voltam tanúja az ellenkező, tudniillik a szunnita tábor eféle vitáinak, nem esett nagyon nehezemre, hogy helylyel-közzel egy-egy nyomós ellenokot vessek a vitatkozásba; de ha erősen a sarokba szorítva, adós maradtam a felelettel, valósággal ujjongtak az ellenfeleim és azt hitték, hogy bennem, az álruhába bújt európaiban, már is legyőzték az egész szunnitást. Milyen borzadály fogta volna el a szegény bolondokat, ha csak sejtik is, hogy *frengivel* vagyis nedsisz-szel (tisztátalannal) érintkeztek és szennyezték be magukat s hozzá még olyan emberrel bocsátkoztak hiú vitatkozásba, ki esküdt ellensége minden pozitív vallásnak! Az alsóbb néposztályokkal való érintkezésem közben természetesen nem folytak le ily símán az eféle vitatkozások. A hosszú karavánutakon való lovaglásaim közben, a pihenő, az evés, az ivás idején, sehol sem voltam védve a tolatkodó kérdésektől és kihívásoktól. Még a hideg éjszakában is, midőn lassan lépdelő számaram hátán mély fáradtságomban álomba merültem, még akkor is megesett akárhányszor, hogy kíméletlenül felráztak és a következő megjegyzéssel támadtak reám: - Mit gondolsz, hogy nem lett volna bitorló az az Omár nevezetű rühes kutya, a pokolnak az az undok háziállatja, az a bűdös féreg? Felelj, efendi, mert bizony mondom, nagy kedvet érzek magamban, hogy menten a pokol fenekére kergesselek a te piszkos védőszentedhez!

Tizenhárom évszáz múlt el azóta, hogy a vallás mezébe öltözött uralkodásvágy és hiúság megkezdte népeket szétválasztó harcát, mely azóta tengerét ontotta a vérnek és hegyekkel felérő tömegét halmozta fel a romoknak és omladványoknak, és most bele erőltetnek e küzdelembe engem, ártatlan vándort, Voltaire és Strauss Dávid hívét és oldaldöfésekkel riasztanak fel miatta üdítő szendergésemből. Nem borzasztóság ez?!

Bizony mondom, drágán fizettem meg az élvezetet, a melyet déli Perzsia látása szerzett nekem sok ezer éves pompás emlékeivel, Hafiz és Szádi sírjával. Perzsiáról írott könyvemben tizedrészét sem mondtam el talán szenvedéseimnek és nélkülözéseimnek, de azért véghetetlen örömet leltem élményeimben és túlárasztotta érzéseimet és ábrándba ringatott déli Perzsia szép nyelvjárásának minden hangja és minden pillantásom, mely a régi Irán fénykorának régiségeire esett. Örökre felejthetetlen számomra a percz, midőn holdfényes éjszakán Perzepolisz romjai közé értem, hol órák hosszáig álltam néma csodálkozással a hajdani műveltség gígaszi emlékei közt, az esték, melyeket műveltlelkű perzsák társaságában, gyönyörű serleggel a kezemben, dal és zene hangjai mellett töltöttem Hafiz sírjánál, és a kegyeletos órák Szádi mauzóleumában!

E páratlan lelki gyönyörűségek mellett rendkívüli módon megacézozott testemet bámulatosan rugékonnyá tette Sirázba és onnan vissza, Teheránba való útazásom. Minden baj nélkül daczoltam széllel és esővel, hőséggel és fagygyal; olyan jól aludtam a nyeregben, hogy a puha ágyban sem különben; jártam hegyen és völgyön át minden elképzelhető hátas állaton, sőt kedvemet leltem a lovasbravúrokban is, melyek, ha bénaságomra gondolok, ma is hihetetlennek tűnnek előttem. Felkaptam a vágató lóra, olyan ügyesen kapaszkodtam fel a magasan megrakott öszvérekre és tevékre, mintha kötél táncczosok körében nevelkedtem volna fel és a legdurvább ficzkók között is olyan biztosságban éreztem magam, mintha világeletemben rablók és útonállók közt forogtam volna. Ily körülmények közt nincs mit csodálni rajta, hogy visszatérve déli Perzsiából, megmaradtam amaz elhatározásom mellett, hogy bármi történjék, elmegyek Bokharába, ha Heraton és a turkomán sivatagon át kell is megtennem ez utat, és, hogy siket füleknek szólott és hatástalanul pattant le rólam teheránbeli európai és török

barátaim minden figyelmeztetése, rábeszélése és elriasztó szándéka. Gondoltam magamban: mi baj eshetik velem más, mint a mit eddigi vándorlásaim közben is megértem és megpróbáltam? A szegény efendi szerepét, melyben útamra keltem, már rég levetettem és, magamnak is észrevétlenül, a kóborló dervis szerepét öltöttem magamra, mert dervisnek mondja magát a minden földi céloktól és útaktól idegen keleti ember, ki vándorló kedve és kalandvágya a messzeségbe űz s kinek a vallás csak czégér és semmi egyéb. Már most nem mindegy-e az, ha dervis létemre Perzsiában koldulom kenyeremet és nappal rongyosan kóborolva, éjszaka pedig a tekke-ben (kolostorban) himnuszokat zengve töltöm időmet, vagy pedig ha Közép-ázsiaiában cselekszem ugyanezt? Ellenkezőleg, gondoltam magamban, az iszlám világnak ez utóbb említett részében, a hol oszmanli létemre könnyebben mozoghatok és jobban boldogulhatok a szunniták és törökök közt, bizonyára még szerencsésebb napok várnak reám, és szenvedés, csúfság s gyalázat helyett csak megbecsülésben és dús vendégszeretetben lesz részem. Oly erősen bíztam szándékom sikerében, hogy valósággal vágyakozni kezdtem Középázsiaiba. Rendkívül érdekes volt a megítélés, melyben elhatározásomat Teherán európai lakói részesítették és az, hogy milyen általános volt rólam a nézet, hogy végzetes agyrem rabja vagyok, hogy sejtelmem sincs a reám néző veszedelmekről és hogy menthetetlenül romlásomba rohanok. Élénk emlékezetben volt még akkor Conolly és Stoddard angol tisztek tragikus vége, kik vértanúhalált szenvedtek Bokharában. Monsieur de Blocqueville nem régiben tért vissza turkomán fogságából s még mindenkinek fülében csengettek a teke-k között töltött borzalmas rabságának részletei. Emlegették captain Wyburn, egy angol tisz, rejtelmes halálát, ki nyomtalanul eltűnt a turkomán sivatagban; egyéb képzelt borzalmakat is fűztek ez esethez és nincs rajta mit csodálkozni, hogy mindenki igyekezett eltéríteni szándékomtól és a legrikítóbb színekben festette le a moszlim fanatizmus legfőbb fészkeiben való utazás borzalmait. Nevezetes a dologban, hogy legkevésbé az angol követségen levő barátaim igyekeztek bátorságomat szegni és Th. R. úr, Burnes és dr. Wolff útleírásaira való utalással, nem hallgatta el azt a nézetét, hogy kedvező kilátásaim vannak a sikerre. Franciaország követe, Gobineau gróf, a ki író és keleti kutató volt maga is, nem sok reménységgel bíztatott, a sikerem nem is lett volna kedve szerint való, mert el volt telve irigységgel és haraggal. De legnagyobb volt a kedvetlenség a török követségen, melynek a porta hivatalbeli urai részéről a legmelegebben be voltam ajánlva és a hol tervem valóban aggodalmat keltett.

Perzsiának egyébként szívesen mondtam istenhozzádot, mert mi örömöm telhetett volna az Irán földjén való hosszabb tartózkodásban és mivel elégíthette volna ki irodalmi hiúságomat ez akkor már túlon túl ismert ország politikai és társadalmi viszonyainak leírása? Igaz ugyan, hogy akkor még nem jelentek meg dr. Polak és lord Curzon of Kedleston tanulságos klasszikus művei, de nekem merő lehetetlenség lett volna új dolgokat írni Perzsiáról. Az országgal és népével való közvetlen érintkezésem közben legfőleg a kormány és a társadalom erőbben kidomborodó keleties karaktere lepott meg és az, a mit szememmel láttam, megerősített abban a meggyőződésben, hogy Perzsia legalább száz évvel hátrább van, mint Törökország és hogy népének erősebb szellemi képességei mellett is bajosabban fog kigázolni az ázsiai gondolkozás ingoványából, mint amaz. A Nyugatról és műveltségéről az időtájt vajmi bizonytalan fogalma volt Perzsiában az embereknek. Naszreddin sah, az ifjú király, udvari orvosai: Cloquet, Polak és Tholozan befolyása következtében sok tekintetben hajlott nyugati műveltségünkhöz és tőle telhetőleg azon volt, hogy az új irányba terelje környezetét is. De a keleti ember rideg konzervativizmusa, és hozzá még a perzsák nemzeti büszkesége és mód nélkül való hiúsága, mely úntalanul a szaszanidák korszakán és II. Abbasz sah fénykorán merengve, lekicsinyelte, sőt kaczagta az európai civilizáció diadalait, útját állta minden egészséges és erőteljes elhatározásnak. A kormányzat legfőbb köreiben is ritkaságszámba ment, ha valaki tudott francziául. *Mirza Szaid* khán, az akkori külügyminiszter, ki régi szabású, igazi ősz-perzsa volt, gyakori érintkezésünk közben sokszor adta különösen mulattató jeleit tudatlanságának és megátalkodottságának. Merőben tájékozatlan volt Európa földrajzá-
nak és

történetének még az elemeiben is és akármit mondtam neki egynémely európai állam nagyságáról és hatalmáról, ő azt mind semmiségnek tartotta és azt vetette ellene: - Ha Európa csakugyan olyan nagy, miért akar Perzsiával való kereskedésen meggazdagodni és miért tolakszik hozzánk? - *Mirza Jahja* khán, a király első hadsegéde, ki tudott francziául és Európa-látott ember létére némiképen tájékozva volt a világ dolgairól, hangosan fel szokott kacagni a miniszter tudatlanságán, de a Nyugatnak ő is csak egynémely érdemét ismerte el és egyáltalán mindig a perzsa nép nagyobb szellemi képessége és észbeli tehetsége mellett tört lándzsát. A tudósokkal és írókkal meg épen nem mentem semmire. Utalva csakugyan szép régi irodalmukra, költői elragadtatásukban hasonlíthatatlanul szebbnek, sőt utolérhetetlennek tartották a kelet gondolatvilágát s különösen büszkék voltak bölcselőikre. - Ha csakugyan olyan nagyok és annyira különbek a ti gondolkodóitok, miért fordítjátok le a mi Szádinkat, Hafizunkat és Khejjamunkat? Mi egyáltalán nem törjük magunkat a ti klasszikusaitokért, - ilyen beszédöket hallottam akárhányszor. Ez emberek boldogok voltak a ő perzsa mikrokozmoszukban és különösen feledhetetlenek nekem azok az órák, melyeket az akhondokkal (tudósokkal) való vitatkozásban töltöttem. E nagyturbános papok főképen a vallás dolgaiban való szabadelvű felfogásukkal tűntek fel nekem, mert minden vakbuzgóság nélkül, tisztán történelmi nézőpontról beszéltek Mohamedről és vallásáról s úgy látszott, egyáltalán nem ütköztek meg a legmerészebb föltevéseken és ellenvetéseken sem, - a mivel őszinte csodálkozásba ejtettek, mert Törökország és Középázsia szunníta világában istenkáromlásnak tekintették és megtorolták volna az eféle vitatkozást.

Ebből a szempontból rendkívül érdekesnek tartottam a perzsa életet s ha nem foglalkozom szünetlenül a továbbutazás gondolatával, inkognitóm előnyeit talán jobban kiaknázhatom az egyes keleti népeket illető összehasonlító tanulmányaim javára. De engem, mint már említettem, föltartóztathatatlanul űzött előre a vágy és e felindult lelki állapotomban esett meg az, hogy a török követségen történetesen ismeretségbe keveredtem egynehány Mekkából Közép-ázsia-ba hazatérő tatár zarándokkal. Könnyű elképzelni ennél fogva, hogy milyen mély megdöbbenés fogta el a török követség jólelkű tagjait, midőn tudokra adtam elhatározásomat, hogy e borzasztó külsejű, félig kiéhezett, rongyos, szennyel és sebekkel borított testű és örülden fanatikus emberekhez szegődöm további útazásomban. *Hajdár efendi*, a követ, ki áldott jólelkű és a vallás dolgaiban rendkívül türelmes úr volt, nem tudta, hova legyen ijedtében. Megfenyegetett, hogy erőszakkal is visszatart, de mikor látta, hogy megátalkodottságomon hajótörést szenved minden kérése és figyelmeztetése, elkövetett minden tőle telhetőt, hogy enyhítse életem veszedelmét. Maga elé hívta a kolduló karaván vezetőit, megajándékozta őket gazdagon, lelkükre kötötte biztosságomat és formaszerű útlevelet állított ki számomra nevének aláírásával és hivatalos pecsétjével e névre: *Hadszi Mehemmed Resid efendi*. Minthogy Mekkában sohasem jártam és ennek következtében a *hadszi* (zarándok) nevet jogtalanul viseltem, e hivatalos hazugság mindenestre különböző megítélés alá eshetik. De ez a hazugság nekem megmentette az életemet s csak is ez tette lehetségessé vállalkozásom sikerét, mert inkognitóban való utazásom válságos pillanataiban bizonyító erővel szólt mellettem és célomhoz segített ez az útlevél. A turkománok, kik az oszmánlit testvérüknek tekintik, különös kegyelettel hódoltak ennek a *Tugrával* (a szultánok kézjegyével) ellátott könyomatú okiratnak és a puszták egyszerű fiai messze távolból jöttek hozzám, hogy szent mosakodásuk után homlokukra szoríthassák a Tugrát. Khivában és Bokharában még több figyelemmel voltak e régtől ismert hivatalos jelre és egyedül ez az útlevél volt döntő hatással olyankor, midőn kétségek merültek fel ellenemben.

Ha valaki felvetné a kérdést: a türelemnek és a nemességnek mely érzelmei indították reá a szultán mohamedán tisztviselőjét és képviselőjét, hogy muzulmánnak és zarándoknak láttasson egy szabadgondolkodó európai embert, bizonyára nem akadna senki, a ki rosszálná a megtévesztésnek ezt a cselekedetét. Az emberszerető és keresztény Európa hivatalnokai

bajosan lett volna ilyen nagylelkű egy mohammedánussal szemben! Hajdár efendi egyébként régi, őszinte barátja volt nemzetünknek. Ő volt az, ki Sumlában nagy díszszel fogadta Kossuthot, midőn a magyar emigráció élén menekültségének e helyére érkezett. Volt idő, hogy meg akart tanulni magyarul is. De a magyar leckéhez persze nem volt elég a magyar-szimpátia és Hajdár efendi nem is vitte sokra nyelvünk ismeretében. Tőlem megtanult még is egy magyar verset, melynek utóbb nevezetes módon vette hasznát. Hajdár efendi 1864-ben diplomáciai küldetésben Indiába, majd Tuniszba került és onnan már mint Hajdár pasa, Bécsbe ment követnek. Ott meg is házasodott, magyar lányt vett feleségül s joviális lényével rövid időn kedvelt embere lett a bécsi előkelő társaságnak, de magának Ferencz József királynak is. Megegyezett egyszer, hogy valami udvari alkalommal beszédet mondott Hajdár pasa. A királynak tetszett ékes francziasága és dicsérő megjegyzést tett nyelvtalentumáról. Büszke szerénységgel felelte a pasa, hogy meglehetősen sok idegen nyelvet tud, a többi közt tud németül, arabul és perzsául, sőt kevésbé magyarul is. A királyt ez meglepte és kíváncsi volt a magyar beszédére. Hajdár pasa nem kérte magát és szép folyékonyssággal elszavalta a Teheránban tanult magyar verset, mely úgy kezdődik, hogy: «Mégis hunczut a német.» Óriási elhűlés támadt erre az udvari társaságban, de a király nagyon jól mulatott a pasa magyar tudományán. Az esetnek az volt a titka, hogy Hajdár efendit én jól megtanítottam ugyan a magyar versre, csak az értelmét felejtettem el neki megmondani.

Hajdár efendi mellett az osztrák születésű Bimsentstein dr., a teheráni követség orvosa személyében leltem résztvevő lélekre, mely számos jelét adta sorsom iránt való különös érdeklődésének. Mikor látta, hogy az ő atyai tanácsai sincsenek rám semmi hatással és hogy nem riaszt vissza a reám váró szörnyű halál képe, gyógyszer-tárába szólított és három pilulát adott át e szókkal: - Fogadja e strichnin pilulákat; azért adom, hogy megmentsem önt a lassú kínhaláltól. Ha látni fogja, hogy már készülnek reá, hogy halálra gyötörjék a kínzóeszközökkel s ha kétségtelenné válik előtte, hogy a reménynek minden sugara eltűnt, vegye be ezeket a pilulákat és sokkal rövidebb lesz haldoklása. - Sírva adta át a jó ember a három végzetes kis golyót, melyeket gondosan elrejtettem dsübbe-m (köntösöm) vattabélésébe; és valóban, menekülésem reményhorgonyai voltak e golyócskák s egyetlen vigasztalóim, midőn a veszedelem pillanataiban megtapogattam őket és ujjam hegyével megéreztem a vattában kemény emelkedéseket. Értéktárgyaim közül csak egy ezüst órát vittem magammal, melynek számlapja *kiblenumá*-vá azaz kompaszszá, vagy helyesebben szólva, iránytűvé volt átalakítva s mely arra szolgált, hogy megállapíthassam vele Mekka és Medina fekvését. Néhány aranyat is rejtettem cipőm talpa és bélése közé, melyet egész utazásomban csak két ízben kellett felbontanom. «Vacuus cantabit coram latrone viator.» Utitársaim vagy más rablólovagok kapzsisága ellen e szerint biztosítva voltam és mert szándékosan ócska, viseltes ruhát öltöttem és külsőmet illetőleg minden tekintetben igyekeztem legszegényebb utitársaim külsejéhez alkalmazkodni, nyugodt lélekkel indulhattam kalandos útamra és hátam mögött hagyva Teheránt, utolsó állomáshelyét a nyugoti emlékeknek, a Kaspi tenger partja felé irányozhattam lépteimet. De előbb, márczius 20-án, megírtam még bucsúzó leveletem Eötvös József báróhoz, az Akademia másodelnökéhez. Megköszönve az Akademia 43 aranyból álló segélyét, csak az töltött el fájdalommal, hogy minden sor írás nélkül kaptam. Nem is hallgattam el ezt nemes pártfogóm előtt. «Nem akarom tagadni - mondtam a levelemben - miszerint a helyzetem nagyon megszorult vala, de tessék elhinni, hogy K. Uram néhány sora mégis egyértékű lett volna előttem e váratlan segélyvel. Fájjalom, hogy nem méltattam e kitüntetésre és hogy egy arab példabeszéd: *El ihszan bil itmam* - («Csak a tökéletes kegy a valódi kegy») ez egyszer nem teljesülhetett rajtam.» - E leveletem az 1863 jun. 8-iki ülésen olvasta fel az Akademia nyelv- és széptudományi osztályának ülésén a titoknak. Az érdemleges része ez volt:

«Bár mily kicsiny az Akademiának nagylelkűleg nyújtott segélye hosszú utamhoz képest, mégis végtelen nagy köszönettel tartozom, mert azzal új erőt kaptam célom felé új hévvel küzdhetni. Ő exc. Hajder effendi szíves meghívása elől, hogy vele Sztambulba menjek, köszönettel kitérve, már három hét múlva Meshednek tartok, hol a továbbutazás lehetőségét közelebbről szemlélve, ha csak őszintén fenyegető, kikerülhetetlen veszélyt nem látok, vágyaim Mekkájába, Számarkandba megyek. A mennyire itt a körülményeket ismerem, a legnagyobb baj mindig csak az emberrabló türkmének, kik azóta, hogy Mr. Blocqueville perzsa-francia tisztért 12,000 aranyat kaptak, az európai színezetű embert mohón lesik. Én rongyos dervis öltönyömben, szunníta (tehát hitsorsuk) jellememben nem igen tartanék tőlük, ha a perzsa kormány, mely bennem, a török követség vendégszeretetéből ítélve, török ügynököt sejdít, el nem árul stb. Én nagy váltságdíj hazámtól nem remélhetvén, sorsom örök fogság lenne. A még tehető szolgálatot tekintve tehát nem akarok örültként a vész karjaiba rohanni, mert a tovább nem utazhatás esetében is Meshedben annyit nyerek, hogy: 1-szor a kívánt török szójárásokat az ott megforduló nomádoktól tanulhatom; 2-szor Tatárhon közvetlen szomszédságában igen érdekes kéziratokat másolhatok. Hazámba visszatérve most, utam eredményeül főleg Perzsiát illető munkálataimat mutathatnám föl, mi honi irodalmunkban némi hézagot pótolna ugyan, de korántsem felelne meg azon követeléseknek, melyekkel nyelvészetünknek és saját magunknak, eddigi eljárásom után, tartozom. Ha a magyar nyelv sajátunk nem volna, még akkor is igazolhatnám lépésemet, Anglia és Franciaországnak a rég elavult nyelvek költséges kutatására mutatva. Mit Layard, Rawlinson, Loftus és mások Babylon, Ninive, Khorsabad, Varka és Susából roppant költségen napfényre hoztak, se a régi angol-szászok, se Ossian hősei történetére egy parányi világosságot nem vet. És mi az ősi történetünket oly nagyban érdeklő nyelvészeti kérdést, mivel forrása a mindennapiság körén túl esik, kalandszerű elmefuttatásnak neveznök? Nem, engem csak a röghöz kötött ember kárhoztathat, ki nem tudja, hogy azon nemzetnek, ki multját ismerni és megbecsülni nem akarja, a jövőre érdeme nincsen és jövője nem is lesz. Midőn e soraim kézbe jutnak, én már meshedi utamon ballagok, mely városból a török követség útján nemes jótevőmet hogylétemről tudósítom. Így a szultán nevezett hatósága késznek nyilatkozik gyors felelettel szolgálni, valahányszor az Akademia a cím alatt: *Monsieur Ismael Efendi premier secrétaire de la Légation Ottomane à Teheran* hozzá fordul.»

Levelemhez egy sebtében czeruzával teleírt papírlap volt még hozzá mellékelve. Közvetlenül indulásom előtt írtam e sorokat, melyek döntő fordulatát jelentették vállalkozásomnak:

«Még egyszer feltöröm a levelet. Egy kasgári, khinai műszülman társaság, mely Mekkából Khíván és Bokharán át messze hazájának tart, s melylyel a követségen ismerkedtem meg, meghí, hogy vele a Káspi tenger részéről a pusztán át tegyem meg az utat. Beleegyeztem. Már holnap a legszorosabb dervis-inkognitóban elindulok, tiszta koldus minőségben. Ha ez utam, melyen semmi európai elődöm nincsen, sikerül; ha el nem árultatom, nevet szerzek az Akademiának és magamnak az egész Európa előtt. Éljen édes hazánk! *Vámbéry.*»

Ha most, életem alkonyatán, midőn a szenvedély heve már ellobbant, szívem kihűlt és fejem kezd jéghideggé válni, ha most visszagondolok ifjúkorom ez örületes csinyjére, természetes, hogy nyaktörő és az ép emberi ész által semmiképen sem igazolható lépésnek kell jellemeznem ez egész vállalkozásomat. Mindenesetre kétségtelen, hogy elhatározásom keletkezésében és megvalósításában nem fakadt a számítás és a megfontolás forrásából, hanem inkább ugrás volt a sötétségbe és roham a bizonytalanságba. Mert elfelejtettem megfontolni azt, hogy testi erőm nem merül-e ki a szokatlan küzdelemben és hogy béna lábammal képes leszek-e gyalogszerrel megtenni a nagy utakat? Nem vettem számba eléggé a Középázsiai kényurak

bizalmatlanságát sem és megfeledeztem különösen arról, hogy Bokhara fészke nem csak a legvakbuzgóbb fanatizmusnak, hanem a világ legálnokabb gazembereinek is. Nem sejtettem, hogy éjjel és nappal temérdek kém, hírvivő és szolgálatkész zsoldos vesz majd körül és a pusztaságban ép úgy, mint a bazároknak, az úton, a mecsetekben és a klastromokban lesni és fürkészni fogja minden szavamat és mozdulatomat. Semmi esetre sem gondoltam reá, hogy arcom európaias vonásai a tiszta ural-altáji néptömegek és a hamisítatlan iráni típusok közepette rögtön szembe fog tűnni idegenszerűségével és állandó kérdőjel gyanánt fog kísérni; s a legkevésbé forgathattam eszemben azt, hogy kémlelő szemek igyekeznek majd átlátni inkognitómon, daczára nyelvem gyakorlottságának, daczára edzett idegrendszeremnek és daczára az iszlám szokásaiban és erkölceiben való minden otthonosságomnak. A legkevésbé sem gondoltam a bokharabéliek ördögi ravaszságára és fortélyosságára és a khivai üzbég udvar megdöbbenő durvaságára. Hogyan is gondolhattam volna reá, mikor az iszlám-világ többi részétől évszázadok óta elszigetelt országok és népek a Nyugatnak akkor teljesen ismeretlenek voltak és régi, jórészt teljesen őseredeti kultúra és tudatlanság állapotában élvén, semmi közösségben sem állottak a nekem ismeretes törökök, perzsák, kurdok és arabok szokásaival? Minden léptemmel, a mely e különös világban előre vitt, nőttön-nőtt csodálkozásom, meglepődésem, de egyben félelmem is. Átláttam, hogy merőben idegen és ismeretlen gondolkörbe tévedtem, hogy eddigi tapasztalataimmal bajosan fogok itt boldogulni, és hogy e szerint össze kell szednem minden erőmet, hogy megmenekülhessek a veszedelemtől.

En nem tudom, hogy minden nélkül,
 török, minden fánad és daczára,
~~meg~~ ~~csak~~ kimondhatom go kedv.
 És nem engedhetem go kedv.
 Kivétel vendégszeretők ~~szolgálatát~~ ^{szolgálatát} ~~küldését~~ ^{küldését}.
 Ottthon az ügyünk a valóság előcselén
 állnak, most a kivétel keretében ~~egy~~ ^{mint}
~~gondolom~~ ^{gondolom} egy sem illehet, jobb ke-
 zű, ha egy ~~szóval~~ ^{szóval} több jószágunk
 ezt ösrehozom, hanem a szó any-
 agján kiadás, hogy ez a szó kusa
 után meg a Duna partján ~~örök~~ ^{csendes}
 pihenésre akaszt.

Egy lap Vámbérynak Teheránból Eötvös József báróhoz 1863 márczius 20-ikán írt leveléből, mielőtt útra kelt volna Bokhara és Szamarkand felé.

Inkognitómat e szerint csak nagy lelki küzdelemnek szokatlan testi erőfeszítéssel való egyesítésével őrizhettem meg szerencsésen. Az előbbi illetőleg vándorlásom egész ideje alatt nem volt szabad helyt adnom bármily elernyedésnek és nappal ép úgy, mint éjszaka, álomban vagy ébrenlétben, egyedül vagy társaságban, ügyelnem kellett szerepemre, mindig résen kellett állnom és a legkisebb hiba vagy mulasztás által sem volt szabad gyanút ébresztenem, vagy magam elárulnom. Jobbára éjnek idején, midőn körülöttem már mindenki elaludt, gyakorolnom kellett magam bizonyos arcfintorgatásokban, szemem és fejem elforgatásában; igyekeztem utánozni a napközben útitársaimon megfigyelt taglejtéseket és oly nagyra viheti az ember a mások modorának és szokásának elsajátításában, hogy alig két hónap elmúltával viseletben, modorban és beszédmódban hűséges mása lettem hadsitársaimnak és egyes turkománok igazi khokándinak vagy kasgárinak tartottak. E megtévesztésben jelentékeny része volt szegényes és piszkos külsőmnek is. Arczom redőiben és bőröm folytonosság-hiányaiban meggyülekezett a homok és a szenny, valóságos kérget vonva föléje, melyet a szent mosakodások nem vihettek le róla már azért sem, mert a pusztaságban a víz gyakori hiánya miatt a *tejemmum*hoz, vagyis a homokkal való mosakodáshoz kellett folyamodnom. Szakállam kusza és bozontos lett, szemem tüzebben és vadabbul forgott és járásom - esetlen, formátlan ruhám, de tán a gyakori és hosszas lovaglás miatt is - olyan nehézkessé, lomhává és ingataggá vált, mintha ifjú koromtól fogva mongol vagy török bandák közt éltem volna napjaimat. Nem titkolom, nem is titkolhatom, hogy eleinte nagyon nehezemre esett és óriási önuralmamba került viselni e testi megerőltetéseimet. Rizst enni, mely a zsír hiánya miatt faggyúval van föleresztve, hozzá olyan tálból, melyben piszkos, sebes tatárkezek vájkálnak, bizonyára nem tartozik a világ legkívánatosabb dolgai közé; és ép oly kevésbé lehet az élet kellemetességei közé számítani azt, ha az ember szűk helyen alvó koldusok tömegébe kénytelen befurakodni és ott tölteni az éjszakát. E dolgoknak egyike ép oly kellemetlen, mint a másika s ha ily kényszerhelyzetemben nem kevésbé súlyos ifjúkori szenvedéseim és nélkülözéseim emlékében kerestem vigasztalást, a párhuzam, melyet e kettő között vontam, mégis arra a következtetésre vezetett, hogy az európai koldus még mindig jobb helyzetben van sorsának középázsiai osztályosánál, mert az éhség, a szomjúság és a férgek csapásai nem léphetnek fel a Nyugaton olyan rettentő erővel, mint Turkesztánban.

Leírhatatlan az, hogy mennyit kellett szenvednem ez utóbb említett, rendkívül tolakodó és Középázsiaiban ijesztő szaporaságú állatkáktól és bármilyen utálatos is ez a csapás, nem állhatom meg, hogy meg ne említsem, mily módon szabadultam meg tőlük, ha csak rövid időre is. A dervisek a vadászást e férgekre nem csak a toaletthez tartozónak, hanem a gyönyörűség egy nemének tekintették, melyre különösen ebéd után szakítottak időt. Eleinte elég volt ölö és védelmi fegyvernek a hüvelykujjam körme is e tolakodó vendégek ellen s mindenestre rendkívül fura volt látni a szorgos keresésben elmerült embercsoportokat. A tisztálkodás második stádiuma az volt, hogy az izzó parázs fölé tartottuk ruhánkat; e közben az állatkák, elkábúlva a melegségben, a tűzbe hullottak és sajátságos sercegés közben kimúltak tűzhalállal. Ez *auto da fé* hiányában az ember meghintette homokkal a ruháját s midőn kitette a nap égető sugarainak, a pediculának kénytelenek voltak az alsó hűvös rétegből a felső melegebb rétegre menekülni, akkor aztán könnyű szerrel lerázhatta őket az ember. Ha sem tűz, sem homok nem állott rendelkezésre, az ember letette ruháját egy hangyaboly közelébe és átengedte az alkalmatlan férgeket a hangyák kényének, a melyek minden irányból megkezdették a támadást és elhurczolták rágóikban az apró fenevadakat. Érdemes megemlíteni, hogy télen még jobban szenvedtünk miattuk, mint nyár idején, mert a mikor Herat és Meshed közt való útamban összekuporodva egy helyre húztam meg magamat, a meleget kereső állatkák arra a helyre gyülekeztek mind, amelyen legnagyobb volt a testem melegsége és alig hogy jobb oldalamról a bal oldalamra fordultam, a borzasztó vendégek valóságos népvándorlásra keltek és ismét megszállották a melegebb testrészeket. Bizony csak most értettem meg igazán, hogy a zsidók szentírása miért helyezte a vér után mindjárt a második helyre a tetvet

az isten tíz csapása közt! E csapás mellett sokat szenvedtem az utazás sok fáradalma miatt is. Mindenekelőtt a borzasztó hőség miatt a Balkán hegységtől a khivai oázisba való megérkeztémig, hol a hőmérő májusban, mint utóbb Markusov ezredes jelentéséből megtudtam, 50, sőt 52°-ot mutat Reaumur szerint s a hol ráadásul még hihetetlen kínokat szerez az utasnak az iható víz hiánya. Az ember úgyszólván tüzet szí a tüdejébe, a bőre szemlátomást kicserződik és a szeme szinte belevakúl a levegő rezgésébe. Reggel 8 órától délután 3-4 óráig azt hittem, hogy fűtött kemenczében vagyok és még nagyobb ez a kín, ha az ember keresztbe vetett lábbal az alig fél méter széles kosárban (kedseve) kénytelen ülni az izzadságtól és sebetől rossz szagú teve hátán. Közben, ha az állat nem tudott már tovább menni a mély homokban, kénytelen voltam leszállni és gyalogszerrel tenni meg mellette hosszú utakat. Lábam bénasága miatt ilyenkor jobb kezemmel *fokosomra* kellett támaszkodnom² és e gyalogló útaim közben egyszer úgy megdagadt a jobb karom, hogy napokon át pokoli kínokat szenvedtem miatta. De nem tekintve e kellemetlenségeket, általános hogylétem kitűnő volt, mi annál inkább csodálkozásba ejtett, mert a félig nyers kenyér, melyet a pusztán sütöttünk, erősen össze volt keveredve homokkal; és még sem terheltük meg vele a gyomrunkat. Ilyen nagy és hatalmas varázsa van a szabad ég alatt való állandó tartózkodásnak és a kalandos vállalkozás közben érzett lelki felindulásnak!

Emléktárgyak Vámbéry középázsiai utazásából.
A kamcsi. - A fokos. - A kosbág. - A tatár bőrkulacs.

De még mindig sokkal könnyebben beletörődtem a testi szenvedésekbe, mint a minden érzékemet és idegerőmet lefoglaló lelki küzdelmekbe. A gyanú egy nemének vettem már a legbizalmasabb barátaim körében esett minden, ha még oly ártatlan pillantást, minden intést és tagmozdulatot s titkos célzást láttam bennök átlátszó inkognitómra. Ilyenkor megfeszítettem minden erőmet, hogy vidám arczkifejezéssel, vagy valami pajzansággal leplezzem el aggodalmamat és legtöbb esetben valóban sikerült is más, jobbára közömbös tárgyra fordítanom a beszélgetést, noha a gyanútlan emberek, mint később meggyőződtem, eszökben sem forgatták, hogy leleplezzenek, mert merőben tájékozatlanok lévén az európai dolgokban, sohasem vonták kétségbe efendi voltomat. Szerencse, hogy az ily óvatossági rendszabályokra csak a városokban, nevezetesen Bokharában és Szamarkandban való tartózkodásom idején volt szükség, de merőben fölösleges volt az egyszerű falusi nép és a nomádok közt, mert ez utóbbiak soha színét sem látták európai embernek. Az a siker, melylyel a természetnek eme vad, de alapjában véve egyszerű gyermekei közt végig játszottam inkognitó-szerepemet, néha föl is hevítette képzelődésemet a netovábbig. Emlékezem például egy eszeveszett gondolatomra, melynek kivihető voltát akkor nem is tartottam olyan természetfölöttinek, a mely azonban most nevetségesnek tűnhetik mindenkinek, még magamnak is. A Görgen táján és az Etrekben lakó turkománok közt az idegen Rum (nyugat) felől érkezett szent férfiú tiszteletének és tekintélyének tetőpontján állottam; özlött hozzám a nép fiatalja és öregje, hogy kikérje áldásomat és betegséget gyógyító szent lehelletemet, a mikor elém állott egy fehérszakállú aggastyán, ki valósággal az emberrablásba és gyilkosságba öszült bele, és nagyon komolyan így szólt hozzám: - Seikhim (sejkem)! Mondd, mint vélekednél arról, ha egy nagyobb alaman (rablóbanda) élére állnál s a te szent és áldáshozó vezetéssel nagyobb szabású támadásra vállalkoznánk az eretnek siíták (perzsák) országába? Ötezer lándzsáról kezességet vállalnék. Erős vitézek és tűzvérű lovak nagyot művelhetnének Allah segítségével, ha támogatnál bennünket egy fatihával (imádsággal). - És most bizonyára azt hiszi a tisztelt olvasó, hogy érdeme szerint csak tréfával ütöttem el ezt az ajánlatot. Korántsem! mert a vén turkomán farkas szavait nem tartottam merő képtelenségnek és mindössze ha némi aggodalmat keltettek bennem. Tudniillik számításba vettem a perzsa hadsereg példa nélkül álló fejtelenségét és gyávaságát és mert nagyon is jól ismertem a turkománok örült erőszakosságát, rablótermészetét és elszántságát s tudtam, hogy egyetlen egy turkomán képes tíz perzsát is rablánczra fűzni, agyamban megvillant ez a gondolat: Hopp, mi volna, ha ilyen regényes csínyre vállalkoznál? Sahrud felől egészen nyitva áll a perzsa határ és ötezer turkomán könnyű szerrel fölvehetné a harcztot tízezer, sőt még több perzsával is. Honnan vesz hamarosan ennyi katonát a perzsa sah? Teheránban találnék egynehány kalandos olasz és francia tisztet, a kik talán hozzám csatlakoznának. Minden esetre szerencsésen beüthetne támadásom a főváros ellen és nincs benne semmi lehetetlenség, hogy, ha csak egynehány napra is, a perzsa trón birtokába jutnék. Hogy ötezer turkomán csak nagy bajjal volna a fegyelem lánczában tartható és hogy sikerem, az európai politikára való tekintettel, a legjobb esetben is csak pünkösdi királyság volna, - arra gondolni nem akartam. Annyira benne voltam akkor a körülöttem lévő középkorias világ párázatában és fölhevült képzelődésem oly messzire kalandozott el a múlt idők mezőselein!

A hol inkognitómnak olyan emberekkel szemben kellett megállnia a tűzpróbát, kik Indiában és Törökországban való járásuk-kelésük közben találkoztak európaiakkal is, természetesen kemény csatákat kellett vívnom és valóban nagy veszedelemben forogtam. Ezekben a körökben nem találkoztam azzal az alázatos tisztelettel és bámulattal, mely az idegen férfit és a szent hadsit megilleti, hanem inkább a fürkészőbb kérdésekkel nemzetiségemet, utazásom célját illetőleg s a legügyesebb és legékesebben szóló feleleteim sem voltak képesek leszerelni a gyanakvást és eloszlatni a kételkedést. Ebben a tekintetben felejthetetlen az a kalandom, a melybe khivai utazásom közben az afgánokkal keveredtem. Az 1840-iki brit okkupáció idején az angol büntető bíróság elől megszökött kandahárbeli, ki előbb a Kaspi-

tenger mellett levő afgán telepen tartózkodott és utóbb több éven át Khivában kóborolt, erősen állt a mellett a véleménye mellett, hogy bármennyire otthonos vagyok a nyelvekben és az iszlám dolgaiban, mégis álruhába bújt európai és következőképpen veszedelmes kém vagyok. Kezdetben a lehető legudvariasabb és legelőzékenyebb módon bántam vele, hízelegtem minden tőlem telhető módon a hiúságának, de nem voltam képes lefegyverezni a gonosztevőt és egy este csak hallottam, a hogy egészen mellettem így szólt a kerván basinak (a karaván fejének): - Fejemet teszem rá, hogy ez az ember frengi, sőt hogy talán orosz kém, a ki fel fogja írni ólom tollával minden hegyünket és völgyünket, minden patakunkat és forrásunkat, hogy az oroszok majdan vezető nélkül jöhessenek országunkba és benneteket gyermekeitekkel és nyájatokkal együtt elraboljanak. De Khivában, hála a khán gondviselésének, készen várja a kínpad és az izzó vas tűzén elválík majd, hogy miféle érczből van ökelme. - Az ilyen szeretetreméltó beszédet az arcz izmainak minden moccanása nélkül és különösen a lélek leghatalmasabb tükrének, a szemnek minden villanása nélkül megállni, valóban nem kicsiny dolog. Megőriztem hideg egykedvűségemet még a későbbi, ehhez hasonló jelenetek közben is. De egy este, midőn ez az afgán a pusztán való átvonulásunk közben, ópiumpipáját szíva, nyugodtan ott ült előttem éjjeli fekvőhelyén és a szemem a vízi pipa fölött izzó parázs fényénél összetalálkozott az ő mámorban úszó pillantásával, nekem a következő pokoli gondolat lopódzott a lelkembe: - Hogyan lenne, ha ennek az embernek, ki vesztetre tör, beledobnám egyik strichnin pilulámat a csészéjébe, amelyből épen most szürcsöli a teáját? Ezen módon megmenekülnék tőle s elérhetném tudományos czélomat. - A gondolat mindenestre borzasztó volt, Aram Jenőre emlékeztető, Bulwer regényében. Kivettem a pilulát ruhám béléséből s egy darabig ott tartottam az ujjam közt, egészen közel a csészéjéhez. Az éjszaka halálos csöndje és ez ember ópiummámora kedvezni látszott ördögi szándékomnak; de midőn szemem, az érzések tusája közben szétnézve, az ég fényes világosságú boltozatára esett, lelkemet hirtelen megragadta a csillagtábor bűbajos ragyogása, a fölkelő hold első sugarai a szememre estek, megálltam, elszégyeltem magam a művelt emberhez nem méltó gondolkodáson és a végzetes pilulát gyorsan elrejtettem ismét dervis ruhám bélésébe.

Az idő és veszedelmes szerepem folytonossága sok tekintetben megkönnyítette még is feladatomat és sok mindent elviselhetővé tett számomra a megszokás. Képes voltam pusztá gyakorlatból mozdulatlanul ülni, mint a kőszobor és legfőljebb, ha, mintegy imát morzsolva, csak az ajkam mozgott, míg a megfigyelésemre kiküldött bokharai kémek egészen fesztelenül gyanúsították inkognitómat és vitába elegyedtek nemzetiségem és vallásom talányáról. De én régtől fogva nem tartottam már attól a veszedelemtől, hogy elpirúlok, vagy elhalványúlok, vagy hogy szememmel elárúlom belső háborgásomat. Olyannyira beleéltem magam a dervis egyéniségébe, hogy idő múltával merőben önkéntelenül mutatkoztak meg rajtam a dervis szent életével összefüggő kedélyhullámzások. Mikor útítársaim a kő-, vagy a pálczaorákulomhoz folyamodtak, hogy megtudják, mi vége lesz a Khalata-sivatagon veszedelmes utazásunknak, én is ép olyan kíváncsian néztem a földre és ép olyan szorongó aggodalommal lestem a kavicsok, vagy a pálczikák helyzetét, mint a babonahit kábúltságában élő bennszülöttek. Sőt nekem a jövőndöbe látásnak még nagyobb erejét tulajdonították, mint minden többi társunknak és feszült érdeklődéssel hallgatták magyarázataimat. Midőn megérkeztünk Bokharába, Bahaeddin, a középázsiai szent sírjához és elvégeztük mellette a megszokott imádságokat, reggel nyolcz órától késő estig kibírtam e szent gyakorlatokat, csak úgy, mint bármelyik utitársam. Ép úgy imádkoztam és kiáltottam föl vadúl, zokogtam és őrjöngtem szent megsemmisüléssel, mint bármelyik közülök és még ma is csodálkozva kérdelem magamban, hogy honnan vettem a könyűknek azt a szünetlen záporát, melyet szemeim ontottak és minden legkisebb megindúltság, vagy belső meghatottság nélkül, hogyan vehettem részt e komédiában órák hosszáig. Szívesen elismerem, hogy a természet a mímelés jelentékeny művészetével ajándékozott meg, - a miért utóbb III. Napoleon is feldicsért velem folytatott beszélgetésében - mert a tettetést kora ifjúságomtól fogva megtanúltam az emberek gyöngéi és ostobaságai

miatt és, hogy célomat érjem, kezdettől fogva váltakozva kellett viselnem a zsidó, a keresztény, a szunnita és síita álarczát, noha lelkem mélyében kárhoztattam minden pozitív vallást. Mind a mellett azt hiszem, hogy az erőt mindehhez nem ez egyéni tulajdonságaimból, hanem inkább az önfentartás ösztönéből és a nem szűnő életveszedelem érzetéből merítettem: ezek segítettek veszedelmes kalandom véghezvitelében. Minden esetre szörnyű fenevad a halál-félelem; egyre a fogát csattogatva vigyorog reánk és ha idő múltával meg is szokja az ember, a mennyiben érzéketlenné lesz iránta és föl sem veszi, mégis csak hat reánk szünetlenül és ha erős idegrendszer támogatja, átsegítheti az embert minden viszontagságon.

Messzire vinne, ha sorra el akarnám itt mondani inkognitómnak azokat a jobbra érdekfeszítő és válságos pillanatait, a melyekről csak töredékek jelentek meg előbbi könyveimben és írásaimban. Hogy útleírásaimban nagyon is röviden és velősen emlékeztem meg élményeimről, azt mindjárt kezdettől fogva szememre lobbantották komoly bírálóim. A tudós Jules Mohl például így ír a *Journal Asiatique*-ben (1865 márczius-áprilisi szám 371. oldal): «M. Vámbéry est un voyageur singulièrement modeste, qui ne raconte de ses aventures, que ce qui est indispensable à son histoire, et l'impression que donne son ouvrage est, qu'il ne raconte pas tout ce qui lui arrive.» *Vázlatok Középázsia*ból című könyvemben pótoltam ugyan egyet s mást, de a teljességnek még sok a hiánya. Az önéletrajzi följegyzések kerete is szűk volna hozzá. Öndicsőítésbe és személyem túlbecsülésébe kellene esnem. Ha még is megemlékeztem több részletről, csak azért tettem, hogy egyes okok és következtetések megjelölésével ellensúlyozzam azt az ámulatot és csodálkozást, a melyet inkognitó-utazásom Európában keltett s mely még jóakarátú bírálóimat is kételkedővé tette rendkívüli, a vérbeli európai ember szemében szinte érthetetlen élményeimben. De a ki elolvasta gyermek- és ifjúkorom történetét, a ki tudja, hogy 18 éves koromig csak nagyritkán laktam jól, szegényes ruhában jártam és küzdöttem a nyomorúság minden nemével, az nem talál csodálni valót kalandjaimban. Fájdalom, elég korán kénytelen voltam belső meggyőződéselem ellenére cselekedni és a vallási, társadalmi és politikai viszonyok sokszor késztettek reá, hogy gyakoroljam magam az alakoskodásban, mert kitűzött célomat csak így érhettem el. Semmi sem természetesebb, mint az, hogy Középázsia-ban is képes voltam fölvenni és szerencsésen végigküzdeni a harcot a szükséggel, a nyomorúsággal és az emberi ész mindennemű megtévelyedésével. Bizonyos, hogy nem volt előttem európai ember, ki megpróbálta volna, hogy a kolduló barát mezét öltse magára; mert Burckhard, Burton és Snouck Hugronje Mekkában, Wolf és Burnes Bokharában és Conolly a turkomán sivatagon a kellő eszközökkel gazdagon ellátott ázsiai úr szerepében vagy hivatalos ruhájokban tették meg utazásukat. Csak kevesen tették ki magokat oly fáradalmaknak, mint én, de kollégáim közül kevesen, sőt talán egy sem járta végig gyermekkorában az életnek olyan szigorú iskoláját, mint én. Ezt tessék figyelembe venni és megszűnik rögtön mindaz a meglepődés és mindaz a csodálkozás, melylyel a nyugaton középázsiai kalandom hírét fogadták s a mely még mindig irányt szab e kalandom megítélésében. Sohasem szenvedhettem a tudósok és írók ismeretes szerénységét, mert a hazugság mezébe bújtatott erény utálatot keltő. Most is csak a teljes őszinteség szól belőlem, midőn kijelentem, hogy nem volt semmi rendkívüliség az én középázsiai kalandomban, mert az egész csak hatványozott mértékben való folytatása volt Törökországban és Perzsiában átélt korábbi élményeimnek, ezek meg formájok és jellemők szerint ama tapasztalásaim és küzdelmeim mellé sorakoznak, melyekben mint zsidó fiúnak, mint koldusdiáknak és mint házi tanítónak bőven volt részem. Sokszor kérdezték tőlem: hogyan viselhettem el az örökös félelmet és halálos aggodalmaimat és hogy nem szállott-e meg néha a gondolat, hogy biztos romlásom órája immár bekövetkezett? E kérdésre válaszom ez: Nem! A halálos veszedelem gondolatához ép úgy hozzá szokhat az ember, mint minden más érzéshez és alkalmatlan csakis akkor volt nekem ez a gondolat, midőn a nagyon is váratlanul jelentkező válság nem hagyott rá időt, hogy a menekülés módján gondolkoghassam. Ilyen volt az az eset, midőn közel voltam hozzá, hogy szomszédjaim pusztuljanak a Khalata-sivatagon és a nagyfokú láz kínjában már elájultam. Ilyen volt az is, midőn

Szamarkandban, az emirnél való kihallgatásom előtt, az udvari poroszlók egyike megtapogatta a nyakamat és így szólt a czimborájához: - Épen ma felejtettem otthon a nagy késemet, - a mi egyébként lehetett merőben véletlenül tett megjegyzése is. A többi, ha még oly válságos pillanatban is, meg tudtam őrizni egykedvűségemet, sőt lelkem vidámságát is; mert az ifjúkor életkedve ritkán engedi erőre kapni a kétségbeesést, olyan tárházát rejt magában a bizalomnak, melynek kincseit csak a betegség vagy az aggkor képes elfogyasztani.

VI. Fejezet. Visszatérésem Európába.

Nem tudom, mi lehetett az oka, hogy legnagyobb testi és szellemi erőfeszítéseim közben, midőn már egészen beleéltem magam a muzulmán koldulóbarát szerepébe és talán már eléggé megedzettem volna magam egy nagyobb felfedező utazás végbevételére is, mégsem fájlaltam túlságosan, midőn Szamarkandban megtudtam kasgári útitársaimtól, hogy a mennyei birodalomban kitört politikai zavarok miatt nem igen ajánlatos, sőt szinte lehetetlen is, hogy tovább utazhassam Khinába. A kiábrándulás kellemetlenül érintett, de vigasztalhatatlan nem voltam miatta. Annyira megviseltek a rendkívüli fáradalmak, hogy képzelődésemet nem izgatta már oly nagyon, mint annak előtte, az a szép gondolat, hogy a szárazföldön át Pekingbe menjek és onnan a Kün-Lün-ön át térjek vissza Indiába. Egy darabig mindenesetre foglalkoztatta becsvágyamat az a gondolat, hogy Marco Polo nyomdokaiba lépjek és a nagy velencei dicsőségének fényével övezve térjek haza s hivatkozhattam arra, hogy béna koldus létemre megtettem az újkor legnagyobb szárazföldi utazását. De a fáradt és kimerült testben elbágyad a lélek, megbénul a becsvágy és e legjobban éltető eszköz hiányában megbénul csakhamar a tetterő is. Midőn a bokharai emirrel való veszedelmes kalandomból szerencsésen megmenekültem és útitársaim átadtak egy Mekkába tartó másik zarándokcsapatnak, lelkemben először éreztem a szerencsés megmenekülés örömét, mely nőttön-nőtt, a hogy a hátam mögött tudtam Szamarkandot és közelebb jutottam Ázsia délnyugati tájaihoz. Megmenekülésről szólok, holott visszatérő utamban, a mindenhol felébredt gyanakvás következtében, a legkevésbé sem lett kisebb a veszelelem, a nyomorúságom pedig a szigorú évszak közeledtével és új utitársaim érezhetően hideg magatartása miatt jelentékenyen megnövekedett. Szenvedéseim poharának csak ekkor értem keserű aljához. Csak most következtek legkeservesebb és legkínosabb pillanatai egész útazásomnak. Mert, hogy minő éhséget, hideget és fáradalmat kellett túrnöm Szamarkandtól Meshedig, toll azt leírni nem képes, az európai olvasó pedig, olvasva, szinte hihetetlennek tartaná.

A nép, mely az Oxustól Heratig vívő út környékét lakja, műveltségnek fokára nézve úgyszólván középhelyen áll a moszlim-fanatikus bokharióták és a félig, vagy egészen nomád, bizonyos tekintetben még az ősi kezdetlegesség állapotában élő középázsiai nép között. E nép sokat szenved egyrészt a kormány zsarnoki önkénye, másrészt a puszták lakóinak féktelensége és rabló természete miatt. A nyomasztó nagy szegénység és a nyomorúság minden változata kiirtotta e népből az emberiség és a vallás minden érzelmét, és ha itt-ott vet is egy-egy obolust az átvonuló zarándokoknak, nem jámborságból teszi, hanem inkább csak a vendégszeretet ősi szokásából. Semmire sem mehettünk itt üveggyöngyeimmal, talizmánjainkkal, áldásainkkal és egyéb szemfényvesztéssel. Meglátszott ez embereken, hogy szívesen lettek volna jó emberek, de nem lehettek azzá és helyzetem, teljes pénztelenségemben, szinte a kétségbeesés karjaiba döntött. Pozsonyi koplalásom órái és üres gyomrom szenvedései a Három-dob utcza szegényes lakásban mivé is törpültek szemben azzal a nyomorúsággal és elhagyottsággal, melyet az Oxustól délnek vívő útaimon éreztem? A részvét egyetlen jóleső mozzanatát, mely amaz időből az emlékezetemben maradt, abban a bánásmódban leltem, a melyben *Rahmet Bi*, a bokharai emir kamarása és utóbb minisztere részesített az Oxus partján levő Kerkiben, mely azóta már az oroszok birtokába esett. Ez a férfi, a kiről később még szólni fogok, úgy látszik, átlátott inkognitómon és egy darabig küzdött magával: eláruljon-e, vagy inkább jó szívének sugallatára hallgasson? Hogyan és miért győzött benne ez az utóbbi érzélem, máig sem tudom megfejtani. Mindenesetre az ő megnyugtató felvilágosításai oszlatták el a határ őrzésére hivatott kerkii helytartó gyanúját és tették számomra lehetővé, hogy szabadon folytathattam útamat. Ha nem tévedek, a költészeti műzsája tette őt hajlandóvá e jószívúságre, mert Rahmet Bi néhanapján perzsa verseket irogatott és el volt ragadtatva, midőn látta, hogy költeményei megnyerték tetszésemet.

A harcias, rabló természetű és vadul fanatikus afgánok közt nem leltem párját Rahmet Bihez hasonló embereknek. Ő maga nemcsak, hogy szembetűnő barátsággal bánt velem Kerkiben, hol küldetésben volt az erszári turkománok között, hanem további védelmem érdekében ellátott még a következő, Középázsia perzsa nyelvjárása szerint megírt kísérő levelével is, melyet furcsasága okáért itt közlök eredetiben és fordításban:

Az eredeti.

«Maalum bude based ki darendei khatt duagui dsenabi aali Hadsi Molla Abdurresid rumi ez berai ziareti buzurgani Bokharai serif ve Szamarkand firdusz manend amede, buzurganra ziaret numude, dsenabi aalira dua kerde baz bevatani khod mirefte est. Ez dsenab Emir ul Muminim ve imam ul Muszlimim nisan mubarek der deszt daste eszt. Baed ki der rah ve reszte bahadsi mezkur kesi mudakhele nenumude her kudam muvafiki hal izaz ve ikram hadsi mezkurra bedsa arend. Nuviste be sehr Szafar 1280 (1863).

A fordítás.

Szolgáljon tudomására mindenkinek, hogy ez írás előmutatója, a Törökországból való nagyérdemű Hadsi Abdur Resid, azzal a szándékkal jött közibénk, hogy a nemes Bokharában és a paradicsomhoz hasonlatos Szamarkandban levő szent sírokhoz zarándokoljon. Minekutána zarándoklását a szentek sírjánál elvégezte és ő fenségének (az emirnek) bemutatta hódolatát, most visszatér hazájába. Minthogy birtokában van egy írásnak (útlevélnek), melyet Ő Felsége, az igazhívők fejedelme és minden moszlimok imámja (a szultán) adott ki számára, illő dolog, hogy az említett hadsit senki utazása és pihenő állomásai közben ne háborgassa és hogy a lehetőséghez képest mindenki tisztelettel és megbecsüléssel viseltessék irányában. Kelt 1280 Száfár havában.

Bokhara földjén e szerint biztosságban voltam és nem kevésbé a Maimene-n át az afgán határig vivő úton is. De túl e határon Árgus szemek kísérték folyton lépteimet és óriási fáradalmak vártak reám.

Heratban való többheti tartózkodásom alatt a puszta földön háltam a kellemetlenül hideg őszi éjszakákon és a szó legigazibb értelmében koldulással tettem szert sovány táplálékomra a fanatikus siíták, vagy a zsugori afgánok közt, kik kenyér helyett akárhányszor csak szidalommal tartottak s mivel abban a gyanúban álltam köztük, hogy frengi vagyok, oldaldöfésekkel traktáltak, vagy halállal fenyegettek. Most is elfog a borzadály, mikor arra az utálatos táplálékra emlékezem, melyen akkor éltem s ha eszembe jut, milyen bős pillantásokkal méregettek ezek az emberek engem, kit az ifjú emir parancsa szerint nem volt szabad megbántaniok, de kit még is a lelkők mélyéből gyűlöltek. Ha visszagondolok az India északi részén még manapság is gyakori *gházi-támadásokra*, melyekben egy-egy fanatikus afgán meggyilkolja a gyanútlan angolt, csak azért, hogy egy kafir vére árán a paradicsomba juthasson, - nem mondhatok mást, mint azt, hogy valóságos csoda volt megmenekülésem. Minden afgán, ki elment a czellám előtt, haragtól izzó pillantásokat vetett reám. Valósággal erényszámba ment volna közöttük, ha valaki agyonlő, de haragjuk azért még sem fajult soha tettelegességgé.

Az utolsó három pénzdarab, melyet Vámbéry, kolduló dervis szerepében, Karsiban kapott.

Ez a rejtett düh leghevesebben Heratból Meshedbe való utazásom közben tört ki ellenem, a hol a kőszívű afgánok meleg bundájokba húzódva, gyönyörűséggel nézték, a hogy éhezve és vaczogó foggal, könnyű ruhában, takaró nélkül töltöttem az éjszakákat a fagyasztó hidegségben. Hogy nem pusztultam el e rendkívüli szenvedések és nélkülözések közepette, sőt, hogy éhezve és fázva bár, mindig megőriztem jókedvemet, azt egyes egyedül annak a boldog örömnak köszönhettem, hogy kalandjaimnak immár vége szakad, mert úgy reméltem, hogy a mint a perzsa határra érek, biztonságban leszek minden veszedelemtől.

Olyan erősen és ellenállhatatlanul hatott reám e tudat varázsa, hogy Meshedbe érkeztem után és Khoraszán tartományon át vivő hosszadalmas utazásom közben is napokig valóságos mámorában éltem az örömnak és minél távolabb éreztem magam az elmúlt veszedelmek rémétől, azaz minél közelebb jutottam Teheránhoz, a hol az első európai kolóniára voltam találandó, annál erősebben vert szívem és képzeletem rózsaszínű egén annál szédítőbb tánczra keltek jövőm képének káprázatos alakjai. Hogy e boldog felindultságom megfelelő arányban áll-e véget ért kalandom tényleges eredményeivel, és hogy munkám méltó-e az elismerésre, e kérdés eldöntéséhez eleinte nem volt meg a józan ítéletem. Beértem azzal a gondolattal, hogy én voltam az első európai ember, ki a Kaspi tenger déli partjáról a hirkániai sivatagon át Khivába, onnan a Khalata-sivatagon át Bokharába, e városból pedig Heratba jutott. Tudtam, hogy Európa tudományos köreinek ismeretlen a keleti török nyelvnek az az anyaga és ismeretlenek azok a kéziratok, melyeket összegyűjtöttem s melyek engem a turkológia terén felfedezővé és specialistává fognak avatni; és végezetül nem voltam csekély véleménynyel utazásom módjáról, mert bíztam benne, hogy a közvetlen érintkezés, melyben belső Ázsiának mindaddig csak fogyatékosan ismert törzseivel álltam, okvetetlenül nagy értékűvé teszi utazásom néprajzi eredményeit. És valóban, ha czéhbeli filologus és hivatásos nyelvbűvár vagyok, nem is kötik le érdeklődésemet olyan nagy mértékben a kereskedelem és az ipar, a politika és a föld- meg a néprajz kérdései s nem válik belőlem Ázsiának az a gyakorlati ismerője, ki érdeklődött minden iránt, a mi belső Ázsiára vonatkozott és fönntartotta benső kapcsolatát a messze földön élő népek sorsának alakulásával. Ha eszembe jutott volna, hogy hiányos készültségem miatt oly véghetetlenül sokat hanyagoltam és mulasztottam el, hogy például fogalmam sem volt a geológiáról és földrajzi felvételre képtelen voltam (a mi egyébként merő lehetetlenség lett volna, mert csak egy kis darab czeruzát vittem magammal a köntösöm bélésébe rejtve), hogy a földleírásnak és a természettudományoknak egyáltalán csak bizonytalan és kétséges szolgálatára lehettem képes, okvetetlenül jelentékenyen kevesebbet mutatott volna örömeim fokmérője. De az eféle gondolatok természetesen elkerültek örömeim végtelenségében és harminczegy éves földi létem ideje óta először éreztem, hogy igazi siker aranyos gyümölcse és a nagy munka édes jutalma int felém a messzeségből s ejt könnyen érthető elragadtatásba. Szünetlen ujongás és örömmámor kísért Meshedből Teheránba vivő hosszú téli úton, a melyen két hátsó állott rendelkezésemre, mert Husszam esz Szaltana herczeg, Meshed kormányzója, bőségesen ellátott az utazás minden kellékével. Özbég kísérem, a ki Khivából jött velem és hű társam volt minden örömömben és bánatomban, nem kis mértékben volt elcsodálkozva kedvemnek ezen a változásán. Órák hosszáig nem fogytam ki a kedvelt operák dalaiból és áriáiból, melyeket a jó fiú a nyugati iszlámság szent himnuszainak tartott és ennél fogva nem kis mértékben örvendezett rajta, hogy ilyen mély vallásosság vett erőt a nyugati dervisen. A mikor tehát én operai dallamokat dúdoltam, ő kíséret gyanánt moszlim dicsérő énekeket és szent himnusokat zengett különös orrhangján. Nevezetes egy duett volt az; gondolom is, hogy emberi fül addig nem igen hallott még hozzája hasonlót. Efélék voltak az okai annak, hogy tréfálkozva tettem meg a lóháton négy hétig tartó és a legedzettebb utast is megviselő utazást Meshedtől Teheránig, és hogy testben ugyan megfogyva, sőt a felismerhetetlenségig eltorzult arccal, de ritka épségben és emelkedett lélekállapotban vonultam be Perzsia fővárosába.

Ha az a barátságos és szeretetteljes fogadtatás, melyben Dolmage ezredes úr részesített, már Meshedben meggyőzött róla, hogy Ázsiában semmiféle választófal el nem különíti egymástól az európaiakat és hogy örömben és bánatban közös kapcsolata fűzi össze őket egymással a napnyugati testvériességnek, a perzsa fővárosba való megérkezésem alkalmával még teljesebb meggyőződést szerezhettem a közösségnek erről a kapcsolatáról. A hír, hogy szerencsésen megmenekültem a középázsiai zsarnokok kezétől, egyforma örömmel töltötte el az egész európai kolóniát. Öreg és fiatal, gazdag és szegény, előkelő diplomata és szerény kézműves, valahány európai ember csak volt Teheránban, mind látni és ünnepelni akart és csak kevesen tudtak uralkodni meghatottságukon és nem rejthették el könnyeiket, midőn borzasztóan elváltozva és lefogyva látták viszont azt a jókedvű magyar embert, kit duzzadó egészségben láttak útra kelni. A turkomán sivatagból a török követségnek írt levelem révén már volt tudomásuk arról, hogy szerencsésen megérkeztem e veszedelmes rablófészekbe. De azóta nem hallottak rólam hírt és nincs mit csodálkozni rajta, hogy a legkalandosabb hírek keltek szárnyra és leltek hitelt a perzsa fővárosban fogságomról, kivégzésemről és szomorú végemről. Középázsiai zarándokok, a kik csekélységemet összetévesztették a megérkeztem előtt fogságba vetett olasz selyemkereskedőkkel, még hajmeresztő részleteket is beszéltek a kínzásokról, melyekkel kivégeztek. Némelyek látták, a mikor fölakasztottak a lábamnál fogva, mások jelen voltak, midőn a citadella tornyáról a mélységbe dobtak, ismét mások a maguk szemével látták, hogy a bakó fölnégyelt és tagjaimat az ebek martalékaúl vetette. Minthogy Bokhara a legsötétebb barbárság és kegyetlenség fészkeének hírében állott, a teheránbeli európaiak könnyen hitelt adtak ez elbeszéléseknek. De a hogy most nagy viszontagságaim látható jeleivel, ámde ép bőrrel tértem vissza és arczomról le lehetett olvasni rendkívüli élményeimet, annál melegebbek és őszintébbek voltak a rokonérzés jelei, a melyekkel elhalmoztak. Az emberek szinte versenyre keltek egymással, hogy valami módon kitüntessenek és bizonyosságát adják szívességüknek. Az egyes követségek disztribúciót adtak tiszteletemre. *Sir Charles Alison*, az angol követ, felszólított, hogy készítsek jelentést utazásaimról³ és hivatalos ajánló leveleket adott lord Palmerstonhoz, lord Strangfordhoz, Sir Justin Sheilhez, Sir H. Rawlinsonhoz és London több más előkelő politikusához és tudósához.

E levelek nagy hasznomra voltak és a legnagyobb befolyást gyakorolták pályám későbbi alakulására. *Giers* úr, Oroszországnak akkor teheráni követe, a későbbi kancellár, felhívott, hogy menjek Pétervárra és egyben kifejezést adott annak a nézetének, hogy a Néva partján kétségtelenül a legjobban értékesíthetem Turkesztánban szerzett tapasztalásaimat. Az orosz követségen egyáltalán a legcsábítóbb képet festették jövőmről; de mikor én kijelentettem, hogy magyarságommal és politikai nézeteimmel összeegyeztethetetlennek tartom azt, hogy szigorúan autokratikus viszonyok közt éljek és működjek, a diplomata urak úgy vélték, hogy még nagyon is naiv és hogy még mindig ábrándozó vagyok minden megpróbáltatásom ellenére.

Teherán bizony fontos elhatározásaimnak lőn kiinduló pontjává; mert ha akkor hajlok az oroszok rábeszélésére, ki tudja, minő állást foglalok el ma Turkesztán kormányzatában? De hát természetesen nem is lehetett róla szó, hogy Északnak forduljak, mert a czár birodalmának minden kincse és minden fénye sem lett volna elég arra, hogy elnyomja bennem azt az idegenkedést, melyet gyermekkoromtól fogva éreztem nemzeti törekvéseink eltiprói s az önkényuralom és a féktelen abszolutizmus e megtestesülése ellen. Annál készségesebben fogadtam el az angolok ajánlásait, mert régtől fogva megszerettem már e népet fenséges irodalmáért és szabadságérzetéért és mert hozzá Keleten is őket tartottam a Nyugat egyetlen méltó képviselőinek. Így hát egészen természetes, hogy már Teheránban tisztában voltam Európában teendő lépéseimmel és Londont tekintetem nyugatra való utazásom vég-céljának.

Vámbéry arczképe.
Készült Teheránban, 1864 január havában,
néhány nappal Középázsiából való megérkezése után.
M. Carlian perzsa kir. udv. fotografus felvétele.

Majdnem három hónapig pihentem ki Teherán európai társaságában középázsiai vándorutam fáradságait. Friss emlékezetemből kiegészítettem az útközben titkon, kis papirdarabokra, arabs betűvel, de, hogy minden gyanú ellen védve legyek, magyar nyelven, czeruzával írt följegyzéseimet; sőt elkészültem már utazási művem vázlatával is, s elhatároztam, hogy Angliában adom ki legelőbb e könyvem. Pompás légvárakat építettem magamnak és valósággal dúskáltam jövőm képének színpompájában, bár halovány fogalmam sem volt a reális alapon nyugvó életpályáról. Egyelőre beértem azzal a tudattal, hogy olyan részeivel és pontjaival ismerkedtem meg Ázsia világának, melyeket európai ember előttem még nem látott. De arról, hogy hol és miképpen fogom értékesíteni e fölfedező útam eredményeit, a siker örömmámorában egyáltalán nem gondolkoztam. Nem is gondolkozhattam volna; először azért, mert nem voltam tisztában a módjával tapasztalataim értékesítésének, másodszor azért, mert még kétségeim voltak a sikerhez nélkülözhetetlen tollfoghatóságomban és harmadszor azért, mert haboztam, hogy voltaképpen mely nyelven írjak legelőbb.

A lelkemet vívó reménységek zavarából csakis az az egyedül biztos és boldogító érzés vált ki határozottan, hogy szerencsés felfedező útam hírt és dicsőséget szerez nevemnek Európában és hogy végre lesz életpályám; de arról, hogy milyen természetű lesz ez a pálya, nem volt fogalmam egyáltalán. Nem is igen vettem rá ügyet és csak az volt minden törekvésem, hogy minél gyorsabban visszatérhessek Európába és legelőbb otthon, a Magyar Tudományos Akademiában léphessek föl, azután pedig Európa közönsége elé terjeszthessem jelentésemet vándorlásaimról.

مَهِدِیْ مِصْرَ بِالْاِیْکِ نُوْرُوْکِ یَکِ چِتُوْرُنَا یَکِ رُوْمِ
 ۲. تُوْرَتِ قُوْرُوْکِ یُوْبُرِ دُوْرَتِ قُوْپُوْلَا یَکِ تَیَپِ لَاقَاشِ
 رُوْمُوْقَاتِ تَلَا نَمِ سَابَرِ سِیُوْمِ قَایِ اُوْتُوْنِکِ اَزِیْبِیْ
 قُوْمِیَاسِ قُوْرُقَاْمَرِیْ -

Azaz: *Meshedi Miszr* (állomás a nagy pusztában) balra egy torony, egy csatorna és egy rom - két ledőlt torony, jobbra dör (négy kupola) - egy napi lakás - Romokat temasa (nézni) nem szabad - szívem fáj - útunk azdik (eltévedtünk) - kompasz megmentett.

Egy lap Vámbérynak a pusztában arab betűvel, de jórészt magyarul írt feljegyzéseiből. Íratott Karsiban, már visszatérőben Szamarkandból.

Még Teheránban, friss benyomásaim alatt megírtam és útnak indítottam jelentésemet az Akademiának. Az első fogalmazását féltékenyen őrzöm azóta ázsiai útam emlékei közt s az emlékezésnek szánt e művemben itt közlöm főrészét a maga eredeti formájában:

«Sirazból 1863 január 10-ikén visszatértem Teheránba. Itt azon kellemetlen hírt vevém, hogy a középázsiai bonyodalmak, nemcsak hogy nem csillapodtak, hanem még nagyobb hévvel folyva az előbbi veszélyes közlekedést végkép megszakították. Lelkem csüggedni kezdett, részint a hatalmas akadály miatt, részint azért is, mert hazámból hozott utiköltség tisztán elfogyott. Ugyan ekkor volt, hogy arról tudósítottam, miszerint a tek. Akademia oly kegyes volt segélyezésemre 43 aranyat küldeni minden további meghagyás nélkül, vajjon ez összeget visszajöveletemre vagy tovább utazásomra fordítsam. Ilyképen teendőimnek saját ura lévén, nekem életkérdéssé vált középázsiai utam forró kívánsága új tüzet lobbantott föl lelkemben és minden út elzárás, minden baráti lebeszélés daczára mennem kellett, mert menni akartam. Ily lelki tusában mintegy 3 hétig valék, midőn egyszer egy khinai tatár khokandi és más közép-ázsiai emberekből álló zarándok-koldus (Hadsi) társaság Mekkából Teheránba érkezék, hogy innét éjszának tartva, a Kaspi-tengeren át hazájukba térjenek. E társaság feje tisztelkedésre és egy kis baj orvoslására a török követségnél jelentkezett és nekem esetleges alkalmat nyújtva azon ötlettel együtt, hátha ezek kíséretében útamot megtenném. Ő Excell. a követ és hivatalnokai tervemet örültségnek tekintették, attól tartván, nehogy ezen vad kinézésű, rongyokba öltözött tatárok, kiket mentoraimnak fogadtam, még Középázsia földjére érkeztem előtt útban maguk meggyilkolnak. Igaz, magam is először féltem, de tervem valóítására ennél noha merész, de czélszerűbb eszközt nem találva, a nemes jótevőm atyai tanácsát megvetni kénytelen, az utazást hamar és legnagyobb titokban elhatároztam, roppant szerencsének nézve, hogy utitársaim szájából az alig ismert khinai-tatár török szójárást tanulmányozhatom. A török követ az elszántságom láttára legalább a lehetséges biztosítás kedvéért hivatalosan ezen koldusok kezébe adott és a Koránra őket megesküdtetve, könyvelt szemekkel engemet útra indított. Magából értetődik, hogy üdvösségi szempontból, ruhám, helyzetem és életmodorom a társaiméhoz idomítani akarván, a legnyomorultabb rongydarabokkal testemet fődve, mindenféle lepel nélkül a szabadon hálva, oly éltet kellett viselnem, a miről minden legszegényebb eredetem daczára, ezelőtt soha sem álmodtam, mi eleinte visszariasztott, lesz-e elég testi erőm, ezen nélkülözéseket egész utam hosszában, hol majd természeti és éghajlati viszontagságok is hozzájárulandanak, eltűrhetni?...

«Ily előkészületek, ily rendszabályokkal 1863 Mart. 28. Teheránból elindultunk és 10 nap alatt Mazendrán hegyei és erdőin át a Kaspi-tenger partjára értünk. Szükségesnek tartom

megjegyezni, hogy ezen kis időhatár is elég vala arról meggyőzni, miszerint utitársaim testi lelki barátaim, kik minden mongol vad arczvonásuk daczára a rongyfedte mocskos kebel alatt nemes szívet rejtenek, kik a koldusi álarczot nem nyomorúság, hanem a nehéz utak bizonytalansága parancsolta szükségből vették magukra és kik áljellememről mitsem sejtve, mint valódi *oszmánli török dervist*, ha tőlük kitelik, minden veszélyből megmentenek. Lelkem tehát nyugodtabb volt és csak kevés szorongatottsággal a perzsa parttól, mint hazám és világom legszélsőbb határövétől búcsúzva, egy türkmén tengeri rabló sajkáján Középázsia földjének tartottunk. A Kaspi-tenger keleti partján legelső állomásom, miután az Asuradannál czirkáló orosz őrhajók nekem halálos szeméből a Magyarok Istene megmentett, a Jomut Türkmen fajnak Gömüstepe nevű táborzata vala, hol 20 napig igen szívesen látott vendégképen, valamint ezen úgy a Göklen fajnak törzseit bebarangolva, Nagy Sándor félig ismert bástyáján kívül más eddig ismeretlen görög régiségeket láttam.⁴

Különösen várromok és régi templom vízvezetékét és korgánokat és miután a nevezetes fajok nyelve, szokása és költészetéről a *lehetséges* ismereteket megszerzém, egy hadsi társammal együtt egy tevét olcsón vásároltam és kis koldus karavánunkkal a nagy Hirkániai pusztának tartottam. Valamint helytelennek látom a tek. Akademia figyelmét a türkmének közti tartózkodásomról, mi fölötté érdekes volt, továbbra igénybe venni, úgy ezen a földkerekség legbajosabb, legveszélyesebb pusztai útjának részleteitől is megkimélem. Hogy szenvedtem és mennyit az éhség, szomjúság, nap és szél hevétől meztelen koldus minőségemben, azt a Hazám, azt a nyugoti világ csak akkor tudja meg, ha az angol kabinet százezzeivel rendelkező Conolly Sándor elődöm, ki Bokharában terveért vértanuskodott, emlékiratait kézbe veszik. Nekem a legszélsőbb perczekben azon édes vigaszom vala, hogy kedves hazám napszámosa fényes polczán állok; azon édes öntudat, hogy halál, vagy siker kockáját oly czélért vetettem, mely a világ legnemesebbike; azon buzdítás, hogy ily játék tisztelete csak milliók közül egyet szerencsétlet.

ساداتو افندي ولى نعمت وى منتم
 اوچ هفته اقامت اينديكم صهاره تركان ترك ايله ايك شتر اولمده اول بر ديار غيت و وطن اصليمده
 بعيد دوشونم وى رزم نك بالكر اولاد ينهم و ملائم اولاد افندي بر چند سطر يازيمه نرات ايندن
 معلوم نيدارى اولديغى اوزره قبلده اولاد يكرى كود نيكى كچه سور دست بيابان اينديكى برل جهات
 بتصده ده طولاي جهانده مشهور در نهالك و قيو و مهلك كشيدي درج انتهرب آلاى بر قايح رها ايله
 تصديق اينديكم اول شوبنده كزي فراموش بيورمليك و اول ابدال بيورمليك انعامدن محروم بر اقايد
 قانبا جام بر درى كوشنيدى الطاف مهانغوايسى ايله قولكيزى مسرور اينده طابيعى اينده
 ريام صاحب شهرت اولاد خام ياد بكي قباغت سلطنت سيد مايل و هو كار اولد بى ايچو
 تصديق اينده بر پاسورط احام بيورملى بى ماريهوى دولت عليه نك اصدق بنده لر بنيدر و رعيت
 قبول اينيس مضراولمز قالنا بو عريضى عزتو ناطم بكن افندي و قستلو محصل افندي اظهار ايندي
 هله سنه خلوص مخصوص اقام بيورملى صحتم و عافيتيم كال دره نند در ان شاه هيوه دم كنه
 تصديق نرات اينديكم

«Huszonkét napi utazás után, melyben két társunk és négy teve áldozatul estek, az Oxus-folyó egyik messze karja partján levő művelt telekre és öt nap múlva Khiva Kharezm (a régi Khovarasmia) fővárosába értünk. Ennek uralkodója *Szeid Bátor Mehemed Khan* török utilevellem felmutatása és Hadsí társaim, kik itt nagy tiszteletben részesültek, kimondására szíves vendégeként fogadott és nagyon bámult, hogy 30 aranyból álló ajándékát dervisi következtességből vissza utasítva, inkább azon engedelemért könyörögtem, kényem szerint szabadon kóboroghatni. Beleegyezése folytán Khivából északnyugatra eső Aral-tó és annak déli partján lakó fajokra egy futó pillanatot vethettem és miután ismét Khivába utitársaim körébe léptem, már ők a bokharai útra való előkészületeket téve az indulásra csak jövetelemet várták vala. A Khan minden lebeszélése daczára, hogy a bokharai emir egy gyanuskodó rossz ember, ki a vendégszeretet szent törvényét annyiszor lábbal tiporta, én inkább a barátim félelemhárító szavaira hallgatték és az Oxuson Khankánál átkelve, a nevezett folyó bal partjáról Bokharának tartottam.

«*Julius*. Az időtáj Moharrem hó eleje vala. Kis karavánunk a roppant forráságban baljára a nagy homok pusztát ugyan, de jobbra az enyhítő édes vizű Oxust birta, az élelmiszerünk az árpaliszt mellett rizsszel is megszaporodott és egyébként lassan-lassan ballagva már azon reményben valánk, hogy hat nap múlva a híres nagy Bokharába érünk, midőn egy este egy meztelen szökevényre bukkanván, azon rémhírrrel lepetünk meg, hogy a Teke türkmén faj egy száguldozó csapata (csapao) a Kirgizek ellen az Oxus folyó tulsó részéről átkelt és öt lovától, lisztjétől, mindenétől megfosztotta. «Az Istenért forduljatok meg, monda a szökevény, mert hajnal felé útjokba estek, az ádáz Teke hádsiságtok v. szentségteket nem tekinti, ő tevéitek és lisztjeiteket elviszi és ti éhen vesztek a pusztában.» Ez halálcsapás vala kis karavánunkra nézve és félórai tanácskozás után abba egyeztek, hogy az én kompaszom és az ő csillagismeretükbe bizván, az éjszak-keletre a khalatai homokságba magunkat vetjük. A homok itt olyan laza, hogy a tevék térdig elsüllyednek, a Teke lovas nem üldözhet bennünket, mert nincs ló a világon, mely egy félórai utat itt megtehetne. Rögtön a terv kiviteléhez léptek és a karavánunk megfordult. A fordulatnál szívem valóban remegni kezdett. Tevém minden gyeplőrántás daczára mindig az Oxusra tekintett, és is csak nehezen búcsúztam annak a Dunánkhoz hasonló hajjaitól és a pusztai nap vérpiros hajnalszakadtakor csak vékony ezüst fonalként olykor-olykor tündökölt könnytelt szememben.

«Hat napig bujdosunk ezen rettenetes hegyeit és völgyeit órákban változtató homok tengerben, hol az út nyomait csak tevék és emberek csontvázai jelölik és melyekre bukkanni a mint magától értetődik, karavánunkban mindég nagy szerencsének tartatott. Az ég azonban nem sokára megmentett és midőn nyolcz nap múlva a szörnyű pusztaság végződött, kétórányi távolságból Bokhara város tompa idomtalan tornyai látszottak.

«Íme tekintetes Akademia ez rövid vázlata azon készülétek, azon veszélyek és fáradságoknak, melyek Bokhara, Középázsia fővárosa, több európai elődöm kínpadja és sírja kapujához vezettek. Igen keserű munka, melyre ilyen jutalom vár! Lelkemnek elegendő oka volt csüggedésre, de a sors úgy intézkedett, hogy az utitársaim, kiknek eleinte gyilkát féltem mindég, itt is őrangyalként oltalmukba vettek és valahányszor európai arczvonásom, melyeket elrejtteni nem tudtam, melyek annyi tatár arcz között feltűntek, egyik vagy másik helyen gyanut költve éltemet veszélyeztették, mindannyiszor kedves utitársaim bátran előálltak erős esküvel bizonyítandók, hogy én egy valódi és igazi török dervis vagyok, kit ők a Nagy Szultán követe kezéből kaptak és kiért mint kedves vendégükért halni is tudnának. Hogy Mekkából jövő szenteskedő társaim e szavai Bokharában üresen el nem hangzottak, az magától értetődik. Az Emir főtisztje (mert ő maga hadjáraton vala), európai lételemről egy cseppet kételkedett, de a Szultán pecsétjével ellátott utilevél, ily baráti hűség és török nyelvem szerencsés hajlékonysága minden ellenem való nyilvános föllépését meggátlák. Bokharában három hétig időztem s

miután a látni valót megszemlélve a város tudományossága és könyvtáraitól kellő fogalmat szereztem, a khivai tatárság felé tartó barátaimmal Szamarkandba mentem.

«Szamarkand, az emírség harmadrendű városa, miután Bokharából szabadon menekültem, rám nézve már veszélyes nem volt, tíz napig szabadon is mulattam benne az Európában túlbecsült régiségeket tanulmányozva s már a visszatérésemről gondolkoztam, midőn az Emirnek a khokandi hadjáratból visszajövele az utolsó s tán legnagyobb veszélylyel fenyegetett. Én a zsarnok elől ugyan megmenekülhettem volna, de ezt káros rendszabálynak tekintettem. Maradtam tehát Timur fővárosában, míg a fejedelem kétszeri kihallgatásán színlelt barátság álarca alatti gonosz tervéről meggyőződtem és a nélkül, hogy a zsarnok búcsúját vártam volna Szamarkandból elosonva nyugatra vissza útam kezdém. E percztől fogva szemem a kedves nyugat, új életem forrása, az édes Hazám felé fordul, de szívem még nem mert örülni, mert először kedves barátaimtól is, kik innét messze keleti hazájukba siettek, elváltam - ők valódi bajtársaim voltak, kiknek hűségének életemet köszönöm és örökké szent lesz előttem emlékek. Mert annyi barbárságban egyedül magamra hagyatva, még negyven állomásnyi utat meg kell tennem, hogy megmenekülésem kikötőjének tartott Perzsia keleti határát elérjem. Igaz, a tatár szójárás és szokások elsajátítása nagy segítségemre voltak, de bezzeg zokon esett a sok gyanuskodó kérdésekre megfelelni, dervis létemről bizonyítást adni, barátaim nélkül, kikre azelőtt mindig hivatkozhattam. Az ég úgy akarta, hogy a nehézségeken is szerencsésen túlmenve, barátaim és minden utolsó fillértől megfosztva, a koldusbotomra a szó teljes értelmében támaszkodva, útam folytathassam. Szamarkandtól a pusztán Kerkinek tartottam, mely várnál az Oxuson átkeltem és a herati karavánnal Andkhaj Memene és Bala Murgábon át Herátba utaztam, honnét sok szenvedés után Meshedbe érkezve, méltóságos báró Eötvös József úr és én kegyelmes uramnak ujjonszületésem hírét tartalmazó leveletem címéztem.»

A kedvező időjárás beálltával odahagytam a perzsa fővárost, azzal a szándékkal, hogy ugyanazon az úton, a melyen odajöttem, tudniillik Tebrizen és Erzerumon át Trebizondba megyek. A milyen félelemmel, aggodalommal és bizonytalansággal volt teli odautazásom, ép olyan gyönyörűséggé s a legfényesebb reménységekkel teljessé alakult visszatérésem a Fekete-tenger partjaira. Gyors napi járatokban röptem át az egyes állomásokon. Az utazásban megédzett testemnek valóságos gyermekjáték volt a régebben fáradalmas út, kellemes sétalovaglás csupán, mely valóságos diadalmenetté alakult a meleg fogadtatás következtében, a melyben európai barátaim Tebrizben részesítettek. Forró ölelések, vendégségek, ünneplés és csodálat követte egymást bátor vállalkozásom sikere miatt; svájcziai, francziák, németek, angolok és olaszok, mindenki büszke volt reá, hogy egy bénalábú európai ember megállta helyét az emberrabló turkománok közt és a vadul fanatikus Középázsiaiban s az ó-világ ez eddig elzárt részét közelebb hozta felfedezései által a Nyugat világához. Azon a fent közölt jelentésen kívül, a melyet utazásomról Teheránból a Magyar Tudományos Akadémia elnökségének küldöttem, a diplomáciai képviselők részéről is mentek hivatalos jelentések az illető kormányokhoz, azonkívül pedig számos tudósítás az európai sajtó orgánumaihoz. Sikerült vállalkozásom híre e szerint megelőzte jöttömet s midőn Konstantinápolyba érkezve, bemutatkoztam *Prokesch-Osten* grófnak, az osztrák internuncziusnak és *Aali pasa* nagyvezérnek, úgy láttam, hogy már teljesen tájékozva vannak utazásomról és a meleg fogadtatás, melyben részesítettek, kétségtelen jelét adta az élénk érdeklődésnek, melyet Középázsia addig elzárt tájai iránt éreztek. Konstantinápolyban várt már végtelen öröömre *Eötvös József* báró itt következő levele is:

«Pest, 20/4 1864.

«Tisztelt barátom! - Ide mellékelve küldöm a gőzhajózási jegyet, melyet a gőzhajózási társulat Kegyed számára kiadott. Nem szükség mondanom, mennyi örömmel értesültem szerencsés megérkezéséről Teheránban s mennyi érdeklődéssel várjuk valamennyien visszajöttét. Valamint az erély, melyet Ön utazásánál kifejtett, úgy fáradságainak tudományos eredményei, melyeket leveleiben ígér, csak igazolni fogják véleményemet, melyben Ön iránt mindig voltam. Fogadja addig is, míg azt személyesen tehetem való tiszteletem s rokonszenvem kifejezését, melylyel vagyok őszinte barátja

Eötvös.»

Csak néhány óra hosszáig időztem Konstantinápolyban, a melyet az igazi európaiság képviselőjének, sőt a nyugati műveltség netovábbjának színében láttam, ekkor azután egy Lloyd-gőzösön Küstendse és Csernavoda irányában, majd a Dunán, Pestre utaztam, hová 1864 május havának első felében szerencsésen meg is érkeztem.

Meg se próbálkozom leírni azt a benyomást, melyet édes hazám viszontlátása keltett lelkemben. Gyöngye is volna hozzá a toll, hogy tolmácsa lehessen annak a meghatottságnak, melylyel amaz ország földjére léptem, melynek őstörténete első sorban ösztönzött veszedelmes vándorútamra s a melynek nemzeti kezdetei, mint említettem, már ifjú koromban életre keltették bennem azt az érdeklődést, melynek kielégítése végett mondhatatlan veszedelmekkel és nélkülözésekkel járó utazásomra vállalkoztam. E viszontagságoknak most szerencsésen a végére jutottam. Midőn a Lánchíd mellett a pesti kikötő partjára léptem és tatárommal, khivai utazásom ez élő tanujával, a közeli Európa-szállóba siettem, azt hittem, nem bírok örömmel. Nem is gondoltam rá, hogy a milyen egyedül és elhagyottan keltem útamra évekkel ezelőtt, ép olyan magamban és észrevétlenül térek most haza is. Évek mulva, midőn jelen voltam azon a fogadtatáson, melyben Livingstone-t, Speke-t és Grant-ot, Palgrave-t, Burton-t és különösen Stanley-t részesítették Londonban: azon a fogadtatáson, melyben részt vett egy egész nemzet; melynek rendkívüli eseményére hetekkel sőt hónapokkal előre hívta fel a figyelmet a sajtó, és külön vonatok mentek elébe a nemzeti hősként ünnepelt utazónak; midőn láttam, hogy milyen fényes megbecsüléssel fogadták még Bécsben is - hol az utazókat éppen nem szokták a nap hőséneke tekinteni - Payert és Weyprechtet: lelkemnek annál fájóbban esett egészen figyelmen kívül hagyott megérkezésem szomorú pillanata és honfitársaim bántó közömbössége. Senki sem keresett fel, senki sem vett rólam tudomást, egyetlen hűség jóakarómon, Eötvös József bárón kívül. Midőn megérkeztem, nyomban hírt küldöttem hozzá magamról és megkaptam azonnal sietve írt válaszát:

«29/5

«E perczen veszem sorait, örömmel értesültem megérkezéséről s még inkább fogok örülni, ha mentül előbb találkozunk, ha tehát foglalatosságai engedik, jöjjön hozzám holnap reggel, ha lehet fél tíz óra előtt - fél nyolczkor már találhat - mert később embereket várok s szeretném, ha legalább egy fél óráig háborgatás nélkül szólhatnánk egymással.

«Őszinte tisztelettel, lekötelezettje

Eötvös.»

Úgy látszott, hogy az Akadémia körében, a melynek pedig kiküldöttje voltam, minél kevesebb érdeklődést keltett szerencsés végű vállalkozásom, mert midőn a legközelebbi hétfői ülésen az Akadémia termébe léptem, csak Szalay László, az Akadémia fenkölt szellemű és nagy műveltségű titkára és Eötvös báró, az én nagylelkű pártfogóm fogadtak meleg öleléssel, ezzel adva jelét szerencsés menekülésemen érzett belső örömüknek, és egyébként is vigasztalni igyekeztek a részvétlenség miatt, mely mindenütt nyomon kísért. Magyarország az osztrák önkényuralom szomorú korszakát élte akkor. A nemzet az abszolutizmus bilincseiben nyögött, közéletnek és társadalmi szellemnek nem volt nyoma sehol, minden reménykedés,

várakozás és epedés csak a nemzeti kormányzat visszaszerzését és az Ausztriával való kibékülést áhította; és habár Ázsia a magyar őstörténet szempontjából nem is volt minden érdekesség nélkül való, nagyon csekély, vagy semminemű mélyebb hatást nem kelthettek az akkori Magyarországon a föld- és néprajzi kutatások és az ó-világ addig merőben ismeretlen részeinek feltárulása. A kinek kenyérre van szüksége, nem keresi az ínycsiklandozó édeségeket s a politikai léte és jövője miatt aggódó nemzetnek rossz néven ki vehetné, ha minden gondolata és minden törekvése első sorban alkotmányos jogainak visszaszerzése és nemzeti önállósága felé fordul és ha a művelődés és a felvilágosodottság terén az általános tudományosság alapvető elemeire, nem pedig a messze világgrészek föld- és néprajzi fölfedezéseire veti figyelmét? Magyarország kultúrélete Középázsiaiból való visszatérésem idejében munkásságának és alkotásának kezdőfokán állott és az Akademiának, az önkényuralom Árguszemeitől leginkább megkimélt nemzeti intézménynek, inkább politikai és nemzeti, mint objektív, közhasznú és tudományos színezete volt. A társadalom is, mely alkotmányos jogainak helyreállítására vágyakozott, természetesen sokkal kevésbé érdeklődött az Oxus tájai és e tájak népe iránt, mint a tudományban haladottabb Nyugat szerencsésebb nemzetei. Hiszen Németországban, a szigorúan tudományos élet hazájában is sokkal csekélyebb érdeklődést keltett utazásom, mint Angliában és Oroszországban, hol a kormányok figyelmét részint politikai, részint gazdasági érdekek fordították e tájakra és nélkülözhetetlenné tették ez addig hozzáférhetetlen országok behatóbb ismeretét.

سوم عوت اول كن نجا بالاه حامى بلال و سيع
 كبلد بر جوو باشيوزوم غنندم عوت م
 رفامند و داع هوت كريا و ملقيريلتر اولار
 تسيع ايلراسى عايب انا فليد بر ع
 حامى بلال و سيع واصل اولور كبلد بر تا
 اغلا بر جو داع

Magyarul: A visszatérés kezdete. Hadsi Bilal és seikh nem jött el. Sok basibozuk Khokandból visszatér. - Társaimtól búcsúszom, nagy sírás és szívszakadás közt. - Végre Hadsi Bilal és a seikh is megérkezik, a búcsúzás sírása megújul.

A menekülés Szamarkandból.

Egy lap Vámbérynak Középázsiaiban titkon írt feljegyzéseiből.

Kelt Szamarkandban.

Mint említettem, az igazságosság és a méltányosság álláspontjáról nézve és tekintetbe véve a politika napi kérdéseinek mindent lefoglaló érdekét, talán kevés, vagy semmi okom sem lett volna reá, hogy panasszal említsem az utazásommal szemben tanúsított hidegséget, vagy hogy közömbösséget, avagy érdemeimnek szándékos el nem ismerését lássam benne. De a heves lelkitusák olyan pillanataiban és hatása alatt állva megduzzadt önérzetemnek, melyet a Perzsiában és Törökországban élő európai kolóniák részéről visszatérő utamban tapasztalt

megbecsülés növelt nagyra, nem csoda, hogy a szenvedély felkorbácsolt hullámai csakhamar elhallgattatták bennem a nyugodt ítéletet és lelkem erős lehangoltság rabságába esett. Pesti tartózkodásom első napjai is keserves csalódást szereztek már nekem. Azt gondoltam magamban: - Ez hát a jutalma mérhetetlen fáradalmaimnak és szenvedéseimnek, és ilyen hálát érdemeltem a nemzettől, melyért, hogy felderítsem eredetét, kockára tettem életemet; és ez legyen az elismerés az Akademia részéről, melynek, úgy reméltem, hasznára leszek tudományos utazásom eredményeivel? - Megsértett hiúságom hatása alatt állva, kínosan esett illetén fölébredésem az álomból, melyben hazautazásom egész folyamán ringatóztam. Reményeimnek ez a semmivé válása - holott e remények éltettek és öntöttek belém bátorságot a legnagyobb nélkülözések és halálos veszedelmek közepette - legborzasztóbb percze volt életemnek. Órák hosszáig tépelődtem Európa-szállóbeli magányos szobámban e fájó csalódásomon; nem hittem és nem hihettem valóságában s a megbántott lelkemen ejtett seb annyival fájdalmasabb volt, mert íme, győzedelmeskedve életharczom egyik legnehezebb fordulatán, ott voltam megint, a hol annak előtte voltam, azaz nem tudtam még mindig, hogy mihez fogjak és mit tegyek jövőm megállapítása érdekében.

Némelyek azt ajánlották, hogy lépjek újra félbenmaradt konstantinápolyi hivatalnokpályámra, mások viszont úgy vélték, hogy a pesti egyetem keleti tanszékére kellene pályáznom, a mit annál inkább meg kellene tennem, mert a keleti nyelveknek az előtt is volt már tanítója egyetemünkön, elhunyt mesterem, Repiczky János személyében. Az elsőnek említett terv megvalósítására nem volt sok kedvem, mert a Kelet a kiállott viszontagságok után nem vonzott többé és látva az ázsiai világ állandó hanyatlását, annál nagyobb szenvedélylyel csüngtem a Nyugat hatalmasan pezsgő, tetterős életnyilvánulásain. A tanári állásra már nagyobb volt a hajlandóságom, mert mindenek előtt nyugalomra vágyakoztam és mert reméltem, hogy általa megszerzem magamnak azt a nyugalmat, melyre szükségem lesz, hogy feldolgozhassam utazásom nyelvi és néprajzi eredményeit. De fájdalom, sok nehézség állta útját, hogy a keleti nyelvek egyetemi tanszékét elnyerhessem, mert Magyarországot akkor még Bécsből kormányozták és nem igen remélhettem, hogy jóbarátokat és pártfogókat leljek a közigazgatásnak ebben a középpontjában én, ki Keleten létem alatt bizalmas összeköttetésben álltam a magyar emigrációval s kit ennek következtében soha semmi sem húzott Ausztriához. Én hát e két tervnek egyikétől sem voltam valami nagyon elragadtatva s mert Teheránban lakó angol barátaim azt tanácsolták volt, hogy Londonban adjam ki utazási művemet s e végből fölös módon elláttak a brit világváros különböző állásban és rangban levő férfiainhoz szóló ajánló levelekkel, könnyen szántam rá magam, hogy kimegyek Angliába és az ázsiai utazások leghivatottabb fóruma, a londoni földrajzi társaság előtt lépek fel utazásom eredményeivel. Ugy lehet, az is hozzájárult ez elhatározásomhoz, hogy négyheti pihenésem után újra felébredt bennem az utazás kedve és hogy akkori helyzetem reménytelenségében új életre kelt vágyam a kalandos élet változandóságaira. Röviden szólva, elhatároztam, hogy minél előbb kezembe ragadom ismét a vándorbotot s a keleti élmények mezejéről bele vetem magam a Nyugat életküzdelmének kellő közepébe. Igen ám, de könnyebb azt kimondani, mint megtenni, mert míg a keleti utazáshoz elég nyelvek és a szokások ismerete, a pénz meg néha inkább veszedelmére, mint hasznára válik az embernek, nyugaton a dolog ép ellenkezőleg áll. Mivel pedig üres zsebbel érkeztem Pestre, nagy fejtörésembe került és csalódásomat még keserűbbé tette a kérdés, hogy honnan kerítsem elő a londoni utazás költségét. Hiába fordultam egy kis kölcsönért azokhoz, kiket barátaimnak hittem; hiába ígértem, hogy négyszeresét adom vissza a kért összegnek, hiába utaltam reá, hogy a művelt Nyugaton való fellépésem hasznára lesz a nemzetnek - süket füleknek beszéltem és a hidegség, melylyel kalandjaim szóbeli elbeszélését fogadták, némelyekben, sajnos, kétségeket is támasztott ellenemben. A tudatlanság a gyanúsítás szülőanyja és mert sokan délibábosnak és túlzottnak vélték élményeim, senki sem merte a pénzét reám bizni s elhagyottabbnak és tehetetlenebbül álltam hazámban, mint Középázsia vad pusztaságain.

Hála nemes jóakaróm, Eötvös József báró fáradozásainak, végre rá lehetett bírni Dessewffy Emil grófot, az Akadémia elnökét, hogy adott néhány száz forintnyi előleget a tudós társaság könyvtári alapjából. Kétségtelenül segítség volt ez végső szükségemben, csak ne történt volna meg az, hogy a gyámolító kéz, mely felém nyúlt, koromsötét nyomokat hagyott, melyek örök időre elcsúfították a jótett emlékét. Tudniillik megkaptam ugyan a pénzt, de csak azzal a feltétellel, hogy biztosítékul leteszem az elnöknel keleti kézirataimat, utazásom e legértékesebb zsákmányait. És bármilyen dicséretes volt is e gondosság és kötelességtudás az Akadémia vagyonát féltő buzgó és nemes elnök részéről, reám nézve mélyen sértő és bántó volt ez az eset. Midőn kézirataimmal telt izákomat a gróf lakására vittem, ellenállhatatlanul erőt vettek rajtam e gondolatok: - Tehát nem hisznek bennem. Csavargónak néznek, kinél, mert nincs benne becsületérzés, veszélyben az Akadémia pénze, talán vissza sem fizeti soha. Én tőlem, ki úgy küzdöttem és szenvedtem az Akadémia céljaiért, mint előttem kevesen, ki bűvárlataim eredményével ki akarom vinni az irodalom világpiacára nemzetem szellemi törekvéseit és az európai közös kultúrtörekvések munkatársa gyanánt akarom bemutatni az e tekintetben még kevésbé ismert Magyarországot, - tőlem, a fanatikus rajongótól és ábrándozótól, zálogot kérnek most egynehány nyomorult forint miatt! - Ez nagyon is erős volt, nagyon is mélyen megbántott és ez ejtette az első mély sebet tüzesen hazafias szívemen.

Könnyű hát elképzelni, hogy milyen lélekállapotban hagytam el azt a várost, melybe éveken át oly mélyen vágyakoztam; s ha nem mosolyog reám a Londonban várható elismerés reménysugara, még borzasztóbb lett volna csalódásom. Azt kérdezem már most a szíves olvasótól: hogyan ne jutottam volna ily körülmények közt arra a gondolatra, hogy mindezt a megalázást és gyanúsítást, mindezt a borzasztó félreismerést és a fáradalmas munkának mindezt a szántsándékos semmibebevését nem tulajdoníthatom másnak, mint egyesegyedül homályos eredetemnek és zsidó származásom baljóslatú csillagának? Lehet, hogy tévedésből fakad a föltevés, melyből kiindultam, mert azt hiszem, hogy igazi magyar és keresztény származású kutató sem tarthatott volna számot kedvezőbb fogadtatásra Magyarország akkori szellemi elernyedtségében. De a kínos gyanú mégis csak bele vette magát lelkembe és nehéz volt onnan kiirtani.

A zálogra kapott szerény pénzecskevel tehát mihamarább útra keltem és Pestről Londonba vivő útam, szerencsére, számos bizonyítékát nyertem a jövő kedvezőbb kialakulásának. Már Bécsben észrevettem az újságok reám vonatkozó közleményeiből, hogy utazásom jelentékeny érdeklődést keltett, mert míg otthon akadtak, és pedig éppen az akadémiai körökben, irígy és szűkkeblű emberek, kik a megérkezésemet követő napon gúnyos közléseket tettek rólam a napi lapokban és a többi közt például szememre vetették azt, hogy a fejemen fönn-tartott fezzel léptem az Akadémia termébe, - holott a nehéz turbánhoz szokott fejemet csak fokról-fokra szoktathattam újra a könnyebb fejviselethez - a külföldi újságokban lelkes dicséretemet olvastam, sőt elvétve fölöttébb meleg részvétet is láttam sorsom iránt. A hogy közelebb és közelebb jutottam a Nyugathoz, mind gyakoribbá váltak e bizonyítékok. Kölnben már meginterviewoltattam a *Kölnische Zeitung* s mikor Dowerben vonatra szálltam és a kupéban szót ejtettem londoni utazásom céljairól angol utitársamnak, a véletlen mindjárt egy olyan ismeretségbe kevert, mely mai napig is talányszerű előttem. A kocsiban ülő közvetlen szomszédom, egy *Smith* nevű úr, ezt a nevet olvastam a névjegyén, oly annyira pártolásába fogadott, hogy a mikor megérkeztem az óriási világvárosba, maga szállásolt el a Hotel-Victoriában, pompás szobát nyitattott számomra, este és másnap megvendégtelt fejedelmi vendégszeretettel, magánlakást bérelt számomra és, mint utóbb megtudtam, még az első hónapra eső bért is előre kifizette helyettem. Mikor új szállásomon elhelyezkedtem, a derék férfiú eltávozott, de hogy ki lehetett ez a Smith úr, annak mai napig sem juthattam nyomára. Soha az életben többé nem mutatkozott előttem és csak föltevés alapján gyanítom, hogy a napi lapokból értesülve jöttömről, e nemes emberbarát bizonyos sejtelmével birt a reám váró

szerepnek és a mennyire tőle tellett, ő akarta megtenni nekem az első baráti szolgálatot. Bizony baráti szolgálat volt is az, mert máig sem tudnám megmondani, hogy szerény módommal mihez is foghattam volna az angol Bábelben és hogy, teljesen ismeretlenül, miképpen is lelhettem volna helyem a nyugat világában.

Vámbéry dervis-ruhában.
1864-ben, Londonba érkezte után készült felvétel.

Mikor már némiképpen otthonossá váltam a brit metropolis nyugoti részén, kézhez adtam ajánló leveleimet. *Sir Roderick Murchison*, a irályi földrajzi társaság elnöke; *Sir Henry Rawlinson*, a közép-ázsiai kérdések legnagyobb tekintélye; *Sir Henry A. Layard*, a külügy-minisztérium másodállamtitkára; *Sir Justin Sheil*, a volt teheráni követ és last but not least *Lord Strangford*, a moszlim Kelet nagy ismerője, a legmelegebb módon fogadtak valamennyien, kérdéseket tettek hozzám utazásom részleteiről és a közép-ázsiai állapotokról. Örülve a hozzám intézett szakszerű kérdéseken, nem kis mértékben csodálkoztam rajta, hogy az angol szertartásosság jéghidegsége helyett mindenhol élénk részvételt és képmutatás nélkül való őszinte rokonérzést leltem. Nyomban tisztán állt előttem, hogy itt elememre találtam és hogy meggleltem úti tapasztalataim értékesítésének egyetlen és legjobb piacát. De hogyan is lehetet volna másképp? Angolország, a föld egész kerektségén elszórt gyarmataival, világra szóló kereskedelmével és a föld legelrejtettebb zugában történő események iránt érzett élénk érdeklődésével a nagy világeszmék egyetlen országa e földön és az is marad minden időkben. A föld- és néprajzi tudomány művelése itt szoros kapcsolatban áll a nép gazdasági, politikai és nemzeti vonatkozásaival és mert a széles és nagyszerű látókörről mellett minden kicsinyes nemzeti féltékenykedést legyőzött a gyakorlati haszonra való törekvés, csak természetes, hogy nagyon kevés ügyet vetnek itt a felfedező utas eredetére és hovatartozandóságára s annak a francziának, németnek vagy magyarnak, ki a föld- és a néprajzot gazdagította, szívesen elfelejtik a «foreigner» Angliában egyébként nem igen kedvelt minőségét. Ezt a megfigyelést Angliában való tartózkodásomnak már első napjaiban megtehettem és később természetesen

annál meglepőbb és reám nézve annál jólesőbb módon érvényesült az angol népjellemnek ez a kitűnő vonása. Nem szólva egy csekély és inkább tréfás, mint komoly epizódról, a legkisebb zavaró hang kellemetlenségét sem éreztem a részemül jutott fogadtatásban. Minthogy arcomnak erősen barna színe és még inkább a perzsa és a török nyelvben való társalgásom sokakban kétséget támasztott európai vagyis magyar származásomban, a Kelet némely ismerői kezdetben álruhába bújt ázsiaiak tartottak és egy ideig tartózkodón viselkedtek velem szemben; de midőn Kmetty tábornok, az időtájt Londonban lakó honfitársam, ki ismert Konstantinápolyból, kellő megnyugtatóssal szolgált a kételkedőknek, annál nagyobbra nőtt csodálkozásuk és két héttel a Themse partjára való érkezésem után egész seregét számláltam már barátaimnak és ismerőseimnek, kik szóban és írásban terjesztették híremet, sőt az egykori dervist váratlanul hírneves és divatos emberévé tették a londoni társaságnak.

Ez az epizód nincs minden mulatságos elemek nélkül és bizonyosságul szolgál arra, hogy a született nyelvbéli, vagy igazabban: beszélő találat megtevesztheti az idegen országok és emberek legalaposabb ismerőit is. Ázsiában töröknek, perzsának és középázsiaiak tartottak és csak nagy ritkán gyanúsítottak európai származással. Itthon Európában meg azt hitték, hogy titkos perzsát, vagy oszmánlit fedeznek föl bennem. Valóban nevezetes játéka az ethnikai sokoldalúságnak!

Első föllépésem sikerét természetesen az az előadásom tetőzte be, a melyet a legválogatottabb körökből álló nagy közönség előtt a Royal Geographical Society égisze alatt a Burlington House-ban tartottam. Itt mondtam első angol beszédemet; minden esetre erősen felöltő idegenszerű kiejtéssel, a hogy másnap a *Times* írta, de folyékonyan beszéltem egy óra hosszáig és tökéletesen megértettek. Ez estétől datálódik a nagyközönség által elfogadott «Explorer» («felfedező útazó») címem és e minőségem következtében lényeges változás történt anyagi viszonyaimban is, mert a helyett, hogy magamnak kellett volna kiadót keresnem, a kiadók most már valósággal elhalmoztak mindenféle ajánlataikkal. A könyvkiadás dolgaiban való teljes járatlanságomban rászorultam a baráti tanácsra és lord Strangford volt is oly szíves, hogy támogatott e fontos kérdésben, a mennyiben elkísért *John Murray*-hoz, kit joggal mondtak a kiadók fejedelmének, és rövid beszélgetés után rendbe hozta közöttünk az egész ügyletet. A szerződés egyszerű levélből állott, a melylyel tudtomra adták, hogy a nyomtatás költségének levonása után maradót tiszta haszon fele része engem illet, ki fenttarthatom magamnak a jogot, hogy az első kiadás elkelte után új megállapodásra léphessek. Minden esetre egyike volt ez a lehető legrosszabb föltételeknek, de nekem, úgy vélte a nemes lord Strangford, nem az összeg kisebb vagy nagyobb volta a fődolog, hanem a társaságba való bevezetésem és a társadalmi helyzet; és mert Murray, ő lévén a «Prince of the Publishers», csak a fashionable világ szellemi termékeit szokta közreadni, másnemű hasznát fogom látni a vele való összeköttetésnek, tudniillik ez összeköttetés jó beajánlás lesz számomra az előkelő társaságba. Angliában, a szigorú formák és külsőségek hazájában, nagyon helyes is volt ez a felfogás. Az Albemarle Street-en levő kiadóboltot, mert Murray-nak ott volt a könyvkereskedése, melylyel akkoriban a királynő is összeköttetésben állott elhunyt férjének emlékiratai miatt, Lord Derby pedig a Homérosz-fordítása révén, tényleg a legfőbb irodalmi fórumnak tekintették, mely egyben tökéletes gentlemanné is avatta a szerzőt, bár minden esetre a nélkül, hogy az anyagiakkal is kellőképpen fölszerelte volna hozzá. Midőn megkötöttük az üzletet és Murray így szólt hozzám: -«You can draw upon me» - vagyis váltót forgathat üzletházamra, ha pénzre lesz szüksége, - nekem úgy tetszett, hogy koldusból gazdag emberré váltam egy csapásra. Nyomban igénybe is vettem az ajánlatot ötven font sterling erejéig, melyet később követtek más összegek is és pénzügyi helyzetemnek ez a hirtelen átalakulása alighanem a fejembe száll, ha barátaim még jókor figyelmezzék nem tesznek reá, hogy csalóka reményekben ringatózom, és értésemre adják hogy a kiadó ajánlata nem egyéb pusztá udvariasságnál,

a melynek meg vannak a maga határai s hogy csak az első leszámolás után lehetek majd tisztában tartozásom és követelésem mérlegével.

De örömem mámorában nem sokat bajlódtam akkor e fontos kérdéssel. A kit felkaptak már egyszer a londoni High-life dagadó hullámai, ki részt vett a Dinnereknek és Lunch-oknak végnélkül való lakmározásain, a Home-Partykon, bálokon és az efféléken, melyekbe az úgynevezett «Season»-ban okvetlenül belevonják a társaság «arszlán»-ját, könnyen megértheti, hogy milyen kevés érkezése marad ilyenkor az embernek és hogy a milliomosokkal való örökös együttlétben milyen könnyen esik az ember abba a hiedelembe, hogy a kiapadhatatlan jóllét forrásánál van ő maga is. Napról-napra elárasztott a posta a Lunch- vagy Dinner-partyk-ra, a futtatásokra, a vadászkirándulásokra, a pompás Country-house-okban való vendégségre és minden elképzelhető szórakozásra és multságokra szóló meghívók tömegével. Tizedrészét is alig ismertem azoknak, kik felajánlották vendégszeretetüket. Jóbarát és régi ismerős gyanánt fogadtak mindenütt és valósággal elhalmoztak minden nemével a kitüntetésnek. Az egyik kidicsért a másik előtt és a «Fashion» (divat) drákói törvénye köteleességévé tette mindenkinek, hogy ünnepelje az idegent, ki Angliában teszi közzé legelőbb és Anglia javára akarja kamatoztatni veszedelmes útazásának eredményeit, és a maga részéről is éreztesse vele a nemzet háláját. Nem kételkedem benne, hogy e mozgalom indítékaiban előkelő része volt a Heroworshiping (a hősök tisztelete) angol divatjának, de talán a «Snobbism»-nak, vagyis a nagyok, a gazdagok, az előkelők és a műveltek majmolásának is, mert sokaknak igen halovány fogalmaik voltak a messze Középázsiairól. De én nem fogadhattam közömbösen a szellemi törekvésért és küzdésért való elismerés emez önkénytelen megnyilatkozását és csodálkoznom kellett rajta még olyan esetekben is, midőn szemet szúrt a gyakorlati hasznot néző spekuláció, mely a háttérben állt. Midőn láttam, hogy milyen tisztelet köszönti az Afrikából akkor másodízben hazatérő *Livingstone*-t, hogy mint kelnek versenyre egymással a névtelen meczenások abban, hogy jelentékeny összegeket bocsássanak rendelkezésére és mennyi elnézéssel tűrték furcsa bogarait és szeszélyeit; midőn láttam, hogy milyen szerepet vitt a társaságban egy *Burton*, egy *Speke*, egy *Grant*, egy *Du Chaillu* és egy *Kirk*, és ennek következtében arra a meggyőződésre jutottam, hogy ezeket az ünnepelt «Traveller»-eket nem tudományukért, hanem férfias jellemökért, személyes bátorságukért és vállalkozó szellemükért csodálják, tüntetik ki és jutalmazzák, azonnal tisztába jöttem a brit nép kiválóan gyakorlatias irányával és megoldva állt előttem a talány, hogy a kis Albion hogyan tett szert hatalmára és nagyságára, gazdagságára és a föld kerekességét átölelő birtokaira. Igen, a «Traveller» sokkal nagyobb tekintélyben áll az angolok előtt, mint a legnagyobb tudós és művész a szárazföldön. Messze országokat és világrészeket látott és tudja, hogy honnan lehet beszerezni a legolcsóbb nyersterményeket és hol lehet a legelőnyösebben elhelyezni a honi sziget ipari termékeit. Útat nyit a hittérítőnek és a kereskedőnek és a nyomukban járó szenvedelmes vadásznak is; és valamint hozzá járult a múltban Anglia nagyságának megalapításához egy *Drake*, egy *Raleigh* és *Cook* tetteire, azonképen manapság meg az epigonok buzgalmatól és kalandvágyától remélik és várják az ország politikai és gazdasági érdekszférájának kiterjesztését.

Ha futó pillantást vetünk Angliának a földgömb különböző részein tett legújabb hódításaira, okvetlenül igazoltnak látjuk a nemzeti szokás és felfogás e fölöttébb egészséges irányzatát. Londonban való fellépésem idején láttam rendkívüli fénnyel ünnepelni *Stewart* urat, az ausztráliai pusztaságok bátor kutatóját, ki nagy fáradaimai következtében, valósággal romja volt önmagának. Ausztráliának alig volt akkor több egy millió lakójánál, holott napjainkban már négy-öt milliónyi tömege van az ott letelepült angoloknak. Nőttön-nőtt a kutatók, hittérítők és gyarmatosok száma és az anyaföldtől ez immár szinte független gyarmatnak jelentékeny szerepe van a brit világhatalomban. És így áll a dolog Afrikára nézve is. A hatvanas évek elején nagy nemzeti eseménynek tekintették *Livingstone*, valamint később *Du Chaillu*,

Burton, Speke, Grant, Baker stb. afrikai útazásait, melyeknek jelentősége iránt érdeklődést mutattak nemcsak politikusok és a kereskedők, hanem az egyszerű munkások és kézművesek is. És most, alig félszáz év múltán, angol lobogó leng a sötét világrész legkülönbözőbb, de legértékesebb részein. Vasútak szelik át a partvidékeket; Szudánban, Ugandában, Buluvájóba és más országokba bevonul brit köntösben a Nyugat művelődése és a legutóbbi délafrikai háború idején az egész nemzet, gyarmataival együtt, olyan buzgalmának és hazafiasságának adta jelét az afrikai brit hatalmi állás érdekében, mintha London, vagy Birmingham védelméről lett volna szó. A ki érdeme szerint méltányolja az idegen országok fölfedezése iránt való mély nemzeti érdeklődést, nem csodálkozhatik Anglia politikai nagyságán és egyáltalán nem lelhet kivetni valót a tiszteleten, melylyel ott az utazót fogadják. Ily körülmények közt nem állhat meg az angoloknak ez a közmondása: «Trade follows the flag» (a kereskedelem nyomon követi a lobogót), mert elől jár a fölfedező, utána megy a hittérítő és csak azután jelentkezik a kereskedő és végezetül, a zárójelenet középpontján, a lobogó!

Az én útazásomhoz természetesen nem fűződhetek eféle várakozások. Nálam a fősúlyt azokra a hírekre vetették, melyeket Khivából, Bokharából és Heratból és főképen Oroszországnak Ázsia déli részei felé irányuló és Középázsia teljes elszigeteltsége következtében eddig figyelmen kívül maradt titkos mozgalmairól hoztam s amelyekre a politikai körök rendkívül kíváncsiak voltak már azért is, mert kalandos és bizonytalan hírek keltek szárnyra az északi kolosszusnak a Jaxartes irányában való előrenyomulásáról. Fellépésemnek ennél fogva politikai jelentősége volt, s ha ehhez még hozzáteszem, hogy útazásom különös módja, nevezetesen dervis-szerepem ép annyira feltűnt az idegizgató sportban kedvöket lelő angoloknak, mint a hogyan megcsodálták a különböző európai és ázsiai nyelvekben való otthonosságomat, némiképen érthetővé válhatik az a rendkívüli fogadtatás, mely részemül jutott. Semmi sem érthetőbb, mint az, hogy a gyors színváltás Londonban való tartózkodásom elején valósággal elkábított és merőben új, álmaimban sem ismert világot tárt föl előttem. Napokig küzdöttem, míg képes voltam felölni az európai s hozzá még angol életmódot és szokásokat. Egyszerűen kínos és gyötrelmes a különbség az ázsiai országok szabad életmódja közt, a hol élelem, ruházkodás dolgában és az emberekkel való érintkezés közben csak annyi kényszert vesz magára az ember, a mennyit jónak lát, és az angol társadalmi élet szokásaihoz és szabályaihoz való, mindig szigorúan megkövetelt alkalmazkodás között. Az ember sokszor a legkényelmetlenebb és legneveltségesebb helyzetbe jut és igaza volt a jó Livingstone-nak, midőn egy ízben azt mondotta nekem: - Milyen boldogan éltem Afrikában; milyen szép a szabadság a póre barbárság közepette is, ha szembe állítja az ember a mi elpuhult társadalmunk zsarnoki etikettjével!

Engem is nem egyszer bántottak eféle gondolatok; én is gyakran vágytam vissza vándorló útam fesztelen életmódjához és változatos eseményei közzé, de mindez csak múló hatása volt pillanatnyi benyomásaimnak. Reám egészen másképen hatottak a legfelsőbb rendű és a legalacsonyabb kultúra ellentétei, mert lelkem mélyén hazámnak a két szélsőség közé eső műveltségi fokához ragaszkodtam; hazámhoz, melyben, úgy reméltem, minden megbántás után is csendesebb kikötőmre akadok, mint a nyugati munkálkodás zajos és pihenést nem ismerő középpontjában. Ilyen az ember. *Non datur saltus is natura* - de még kevésbé van ugrás a kultúrában, s minden lelkesedésünk és csodálatunk mellett is sok időbe tart, míg el tudunk szakadni hagyományainktól.

VII. Fejezet. Londonból Budapestre.

Sokszor kérdezték tőlem, hogyan lehet az, hogy az után a sok keserű csalódás után, mely Ázsiából való visszatérésem után hazámban ért és azután a fényes fogadtatás után, mely Angliában részemül jutott, még is Magyarországot választottam állandó lakhelyemül. Sokan ütköztek meg azon az elhatározásomon is, hogy az irodalmi munkálkodás nyugalmas pályájára léptem, holott a gyakorlati pályán talán jobban és egyéniségemnek inkább megfelelő módon értékesíthettem volna a Kelet népeivel egy éven át folytatott belső érintkezésem tapasztalásait. Hát e kérdéseket minden esetre már Londonban is felvetették előttem, de akkor, még közvetlen hatása alatt állva a szenvedélynek és a honvágnak, magam sem tudtam még helytálló választ adni reájuk. Ámde most, midőn szememről a káprázatok fátyola lehullott s midőn száraz és józan ítélet foglalta el helyét az egykori ábrándnak és lelkesedésnek, most már tisztán látom okait ez elhatározásomnak. Látom, hogy nem tehettem másképp; hogy e lépésem egyrésztől kapcsolatban volt egyéni hajlandóságaimmal, felfogásommal és világnézetemmel, másrésztől pedig egyenes következése volt születésem körülményeinek, nevelésemnek és a Magyarországon akkor még uralkodó nézeteknek, s hogy ennek következtében semmi okom sem lehet, nem is szabad, hogy legyen a megbánásra.

Mindenek előtt ki kell jelentenem, hogy Angliában, minden zajos és fényes fogadtatásom és minden ünneplésem mellett sem tettek semmiféle részről bárminő reális, jövőmet illető, határozott ajánlatot és senki sem mutatta legcsekélyebb szándékát sem annak, hogy gyakorlati tapasztalataimat az állam, vagy magántársaságok javára igénybe vegye. Emlékiratom, melyet a brit követ felszólítására már Teheránban írtam meg a középázsiai helyzetről, tényleg kezéhez jutott Lord Palmerston-nak, az akkori miniszterelnöknek. Az ősz államférfiú nagyon szívesen fogadott, gyakori vendége is voltam házának és sűrűn étkeztem vele együtt Carlton House Terrace-ban egy bizonyos Tomlin úrnál, vagy a 16. Belgrave Squareon Sir Roderich Murchinson-nál. Kezdésére meghívtak különböző más előkelő házakhoz is, mert a vidámságra hajló öreg úr különös kedvét lelte élénk társalgásomban és Ázsiából hozott anekdotáimban, melyekkel ebéd végeztével, a hölgyek visszavonulása után szoktam előhozakodni. A teheráni angol követségnek a diplomácia körében híres fehér szamaráról mondott történeteim és a perzsák, valamint a közép-ázsiai khánságok udvari életének mulatságos epizódjai a komoly hangulatok perceiben is nagy hatással voltak a lord nevető idegeire és szájról-szájra jártak a Westend egész fashionable társaságában. De, mint már említettem, végre is csak a *«lively foreigner»*-t (az életrevaló idegent), a merész és a nyelvekben jártas utazót látták bennem s ha már néhanapján érdeklődtek is jövőm iránt, jobbra csak azt kérdezték tőlem, hogy melyek volnának legközelebbi útterveim és mikor kelek újabb fölfedezésekre. Uramisten, én, ki tíz éves koromtól fogva, tehát huszonkét esztendő óta folyton útban vagyok, ki oly kemény tusákat vívtam a sorssal és olyan véghetetlenül sokat szenvedtem; most, midőn életemben először jutottam zöldágra és midőn, mint hittem, valamelyes sikerre is tettem szert, én most újra belevessem magam az életküzdelem háborgó tengerébe? Nem teszem meg, gondoltam magamban. Harminczkét éves vagyok és nem volt még részem a nyugalmas és békés élet örömeinek egyetlen pillanatában sem és nem gyűjtöttem még annyi vagyont sem, hogy saját ágyamban pihenhessek és a magam asztalánál dolgozhassam kedvem szerint. Egyszer már, gondoltam magamban, végét kell szakítani ennek a bizonytalan és nyughatatlan életmódnak. Fáradtnak, nagyon fáradtnak éreztem magam és a nyugalmas élet vágya természetsszerűen leszerelt bennem minden messze és nagyobb célokra törő becsvágyat és csirájában megölt minden tervet, mely életpályámat, úgy lehet, sokkal fényesebbé tette volna, de sokkal boldogabbá, mint a milyenné később alakult, semmi esetre sem.

A szíves olvasó, ki ismeri már gyermekkorom küzdelmét és vergődését, ki nyomon követett ifjú korom tövises útjain és ismer mint házitanítót és mint autodidaktát, minden bizonnyal szememre veti csüggettségemet és megró kitarásom és állhatatosságom hiánya miatt. Meglehet, hogy figyelmen kívül hagytam anyámnak ezt az aranymondását: - Az ember az éjszaka első felében tegye rendbe az ágyát, hogy jól alhasson a másik felében. - Csüggeteg voltam, de elhatározásomat, bármennyire meg is érdemli a gáncsol, természetszerű következtése gyanánt kell tekinteni a korán kezdett és soká tartó életküzdelenek. Az ember nincs vasból megalkotva, a nagyon is hosszas feszültségre elernyedés következik okvetlenül s mert életem első szép fele vége felé hajlott, jellememből kiveszett a régebbi nagy akaraterő. Becsvágyam szárnyai sokkal gyöngébbek voltak, semhogy ragyogóbb eszményeket tűzhettem volna magam elé s beértem azzal a kilátással, hogy szerény tanári állást kapok a budapesti egyetemen és valami szegényesen csak megélek belőle.

Angolországban, hol a harmincz éves kor elején életküzdelenek ügyszólván első korszakát éli az ember s az energia épen csak kezdi bontani szárnyát, sokan helytelenítették és gáncsolták nyugalomvágyamat. Londonban egyszer meglátogatott egy hatvan éves férfiú, ki meg akart tanulni perzsául, hogy pályát teremthessen magának Indiában, én pedig harminczkét éves koromban már be akartam fejezni gyakorlati életpályámat! Igen, óriási módon nagy különbség ez, de a ködös éjszak szülöttjének sokkal szívósabb és sokkal erősebb természete van, mint annak, ki Délen született. Szervezetem, korábbi szenvedésem és nélkülözéseim némiképen igazolták csüggettségemet s engednem kellett, noha még csak felét értem el czélomnak.

Ilyféle érzelmek vettek rajtam erőt londoni tartózkodásom első hónapjának vígságai közt. Csakhamar átláttam a körülöttem sugárzó fény káprázatán és mert hamarosan tisztán állt előttem, hogy a társadalom vezető embereivel és a nagy befolyású, hatalmas egyéniségekkel való személyes ismeretségem aligha juttat álláshoz Angliában, azon voltam, hogy e helyzetemet legalább lépcsőnek használjam fel otthon keresett érvényesülésemhez, mert úgy reméltem, hasznomra lesz az Angolországban szerzett elismerés otthon, a hol jó beajánlásnak szokták venni a külföld méltánylatát. Mindenekelőtt munkához láttam, hogy megírjam utazási művemet. E munkámban, melynek megírása alig tartott tovább, mint három hónapig, s mely élményeim közvetlen benyomása alatt készült, főképen kalandjaim száraz és cziczomatlan elmondására törekedtem. Történelmi és nyelvészeti részeket már azért sem szóhettem volna bele, mert keleti kézírataim zálogul Pesten maradtak és mert Angliában fölösleges megterhelésnek tekintenek mindent, a mi nincs vonatkozással az idegen országok politikai, gazdasági és kereskedelmi viszonyaira. Mikor *Travels in Central Asia* című könyvem első levonatai barátaim kezébe jutottak, sokan voltak ugyan, kik megrótták előadásom rövid s tömör voltát, de írásmódom tetszett mindenkinek s midőn könyvem megjelent, a bírálatok és ismertetések oly pazarul szórták reám a dicséretet, hogy feltüzelt hiúságom könnyen tévedésbe ejt, ha nem tudom, hogy a vendégszeretet szól belőlük, melylyel tartozni véltek az irodalom terén Angliában fellépő idegennek. Magától értetődik, hogy irodalmi zsenégem nagyban hozzájárult népszerűségem fokozásához és ismeretségem körét az előkelő társaságon kívül, melybe félhivatalosan ajánlottak be Ázsiából, kiterjesztette Angolország tudományos, művészeti és üzleti életének valamennyi rétegére is. Annyi szabad időm sem volt, hogy lélegzethez juthassak. Most már kétszer annyi meghívót kaptam a postán, mint annak előtte, az autogramm-gyűjtők és a fotográfusok valósággal ostrom alá fogtak és nincs benne túlzás, ha azt mondom, hogy hónapokon át vendégségben költöttem el ebédemet s hogy napokkal és hetekkel előre meg volt állapítva, kinek mikor leszek vendége.

Az ünnepeltetésnek ez a gyönyörűsége egyrésztől ugyan költséges és fáradalmas volt, mert külsőmben és megjelenésemben nem volt szabad szem elől tévesztenem a *distinguished foreignert* («az előkelő idegent») megillető formákat, de általa másrésztől annyira meg-

ismerkedhettem a londoni társasággal és egyben a nyugati világ legelőkelőbbjeinek társadalmi életével és viszonyaival, hogy máskülönben aligha ismerkedhettem volna meg velők. Fiatal koromban soha sem jártam messzebb nyugatnak Ausztria határánál és csak az irodalom révén ismerkedtem meg Európa különböző országaival, melyekről ennél fogva csak elméleti ismereteim voltak. És most Ázsia közepéből, vagyis a régi műveltség és a szörnyű barbárság egyik szélsőségéből, beleestem a nyugati és új műveltség másik szélsőségébe s a milyen hatalmas benyomást tett rám az, a mit láttam és tapasztaltam, ép olyan érdekesnek találtam a két kultúra közt vont párhuzam eredményét. Legjobban az angol falusi házak gazdagsága, kényelme és fényűzése lepett meg, melylyel szemben valósággal nyomorúságos látvány Keletnek voltaképpen csak regékben és mondákban föllelhető pompája, s mely csodálatra készítetett engem, ki Fortuna asszonyt világeletemben csak messziről láthattam. Legnehezebben az angol nagyok lukullusi lakomáihoz és asztaluk díszéhez tudtam hozzászokni. Mindig csak eszembe jutott derviskorom ideje, midőn összekoldult kegyelemkenyérből és a magamfőzte piláfból állítottam ki ebédjeimet, holott most a fogások végeláthatatlan sorát kellett végig ennem és a legkülönbélebb italokat kellett innom hozzája. A legfurcsábban olyankor éreztem magam, midőn arszlánságomnak ebben az időszakában gyermekkorom nyomorúságára és koldusdiák korom idejére emlékeztem. Valóra vált előttem a koldus és királyfi története és e tekintetben felejthetetlen az az éjszakám, melyet Aumale herceg Richmond közelében levő pompás falusi lakában töltöttem. Lord Clarendon-nal, az akkori külügyminiszterrel és Angolország más előkelőivel együtt voltam e ház vendége. Ebéd után a társaság a fényűzéssel berendezett dohányzó szobába vonult és éjfél körül mindenkit onnan vezetett a maga hálószobájába egy lakáj, két hatalmas ezüst karos gyertyatartót vitt előtte. Midőn a hajporos parókájú, skarlátszín selyemruhába bújtatott szolga engem is elkísért az ágyasházamba, melyben fénylett és ragyogott minden a drágaságtól, és készült reá, hogy segítségemre legyen a vetkezésnél, elhárítottam a szívességet és lelkem őszinteségével mondtam, hogy köszönöm, nem vagyok az eféléhez hozzászokva... A szolga visszavonult. Én pedig nem tudtam levenni bámuló szemem a körülöttem áradozó pompáról. Ez a hálószoba tele volt drágasággal, a bútor roskadozott benne az ezüst edények és a műtárgyak alatt. Mikor fölvettem himzett brokát takarómat és lefeküdtem a dagadó párnák közé, képzeletem visszaszállt húsz évvel; eszembe jutott a Három-dob-utcai négy ágyas szoba, hálópajtasommal, a szabólegénnyel. Elmerengve az emberi sors különös változatain és elmélkedésbe merülve akkori és mostani helyzetem nagy különbözőségén, nem tudtam a szemem lehúyni és majdnem fél éjszakán át álmatlanul forogtam selymes ágyamban. Gyermekes és nevetséges volt ez az elmélkedés, mert hiszen csak vendégül időztem a körülöttem levő pompa fényében. De az ember nehezen szabadul meg a pillanat benyomásaitól és valahányszor ehhez hasonló helyzetbe jutottam, egyidőre mindig elmélkedővé tett a különbség a nyomorgó koldusdiák és az angol társadalom ünnepelel arszlánja közt.

De a jóllétnél és a gazdagságnál még sokkal jobban megragadott az a szabadelvűség, mely a társadalmi érintkezés minden arisztokratikus formái mellett is elkerülhetetlenül szemébe tűnt a délkeleti európai embernek, hát még az olyannak, ki egyenesen Középázsia tájairól érkezett első ízben a Themse partjára. Ki hazámban annak előtte önkéntelen csodálattal álltam meg egy-egy herceg, gróf vagy báró előtt s ki utóbb Ázsiában megsemmisüléssel s valóságos imádattal kellett hogy tekintsek egy-egy pasára, khánra, vagy szerdárra, nem csekély bámulatba estem, látva, hogy a figyelemnek milyen csekély mértékével adóznak Anglia klubjaiban és még nyilvános helyiségeiben is egy-egy hercegnek, lordnak és baronetnek. Mikor első ízben fordultam meg az Athenæum Club olvasótermében és fődött fejjel, a *Times*-t olvasva, ugyanegy asztalnál szemközt álltam lord Palmerstonnal, alig uralkodhattam magamon csodálkozásomban és szemem többször pihentettem «Mister Pam» erőteljes vonásain, mint a city-újság hasábjain. Utóbb, a Cosmopolitan Club-ban, mely csak éjfél után nyílt meg és nem a legjobb hírek örvendett az álszentelkedő körökben, bemutattak az akkor még huszonhárom

éves *walesi herceg*nek is. Látva a hatalmas Albion jövő uralkodóját, a hogy ott ült egymagában a sodawaterje és brandyje mellett a nélkül, hogy a klub többi tagja csak tudomást is vettek volna jelenlétéről, valóságos borzadály fogott el egy királyfival szemben tanúsított ily közömbösség miatt. Jómagam csak a legmélyebb hódolattal és elfogódottsággal közeledhettem az ifjú herceghez és Viktória királynő - nálunk, a szárazföldön sokszor igaztalanul megítélt - fiának páratlan kedvessége és igazi szívbeli jósága lehetett az oka, hogy bátorságot merítettem leülni melléje és beszélgetni vele félóra hosszáig. Azóta is többször és még jobban szemembe tűnt az egyéni szabadságnak és függetlenségnek ez a kiválóan angol jellemvonása és természetes, hogy meglepően hatott reám, ki a megalázkodó Ázsia és a szervilis keleti Európa viszonyaihoz voltam hozzászokva. Egyáltalán a lélekemelő és nevetséges, a nagyszerű és kicsinyes benyomások csodálatos keveréke hagyta emlékét lelkemben angolországi tartózkodásom első hónapjaiban. A bámolat és a megvetés, a dicséret és a gúny érzelmei váltották egymást bennem szüntelenül s ha most fölvetem magamban a kérdést: mi is volt az, a mi akkor Angliában nekem visszatetszett és a mi kedvezőtlen bírálatra indított, úgy látom, hogy elsősorban az egymástól óriási távolságban levő két kultúrából eredő, nekem, a merőben idegennek tehát ellenszenves életszokások, melyekhez nehéz volt alkalmazkodnom s melyeket ennek következtében megvettem. Az etikett és a társadalmi szabályok kényszer-zubbonya nem egy kék foltot ejt maguknak az angoloknak testén is, hogy ne ejtett volna hát a kontinens lakóján, ki hozzá ép akkor tért vissza Ázsia pusztaságairól? A hosszabb tartózkodás gondolatától visszariasztott az a másik körülmény is, hogy kietlenül érintett, sőt egyenesen visszariasztott a tömegeknek az az örök sietsége, mohósága, versenyfutása, az a kétségbeesett tusa és küzdelem a dicsőségért s a gazdagságért és minden másodpercznek az a véghetetlen féltése és kiaknázása. Ha megálltam a Lombard Street, vagy a Cheapside sarkán, vagy ha szembe találkoztam a Ludgate Hill útján, a veszettül tovaszáguldó emberekkel, úgy éreztem, mintha a démonok világába keveredtem volna. Midőn láttam: hogyan lökdösik egymást az emberek és hogy az omnibuszkocsis az emberélet veszedelmére milyen gyorsan kanyarodik be az utca sarkán, csak azért, hogy egynehány pennyvel több hasznót rakhasson zsebre, és hogy ez a létért való küzdelem milyen élesen és irgalmatlanul jelentkezik a társadalom minden rétegében és az emberi élet minden változatában: bennem felülkerekedett a keleties kényelem vágya és anélkül, hogy meghódoltam volna a Nirvána theóriájának, mégis nagyon erősnek és nagyon anyagiásnak találtam ezt a hajszát és ezt az átabotát, mely a legnagyobb mértékben visszatetszett akkor még rajongó természetemnek. Valóban téves volt ez a felfogásom, mert Angliát nagygyá épen ez a minden téren megmutatkozó egyénisége tette; ez a pihenést nem ismerő igyekezet és küzdés, ez a minden félelemnek, ingadozásnak és érzélgésnek megvetése azokban a pillanatokban, midőn a kitűzött eszmék megvalósításáról van szó. De sajnos, akkor még rabja voltam az ázsiaiságnak és ha utáltam is az ázsiai emberek renyhességét, nemtörődömségét és vak fanatizmusát, azért nem kevésbbé érintett kellemetlenül itt mindeme dolgoknak merev ellentéte. S mivel kerestem az arany középútat, visszavágytam hazámba, a hol - e két világ mesgyéjén - úgy reméltem, meglelem boldogságomat.

Ha most, sok év elteltével, visszaidézem lelkem elé a londoni társaságról megmaradt személyes emlékezéseimet, a politikai, tudományos és művészeti élet akkor élt kiváló embereiben számos vonását lelem meg a néha - igaz, furcsaságában és külöнкödésében tetszelgő - ember-szeretetnek és a lelki nemességnek. Minden esetre oly vonások ezek, melyek szembetűnően kivesztek az újabb nemzedékekből. A brit világbirodalom óriás épülete akkor még épülőben volt, még nem bontották le állványait, egyes részei még befejezetlenek voltak; és mert a díszes alkotást a maga egészében látni még nem lehetett s ennél fogva még nem tehettem meg nagyszerűségének egységes benyomását, a nemzetben csekély nyomai mutatkoztak még az önérzet amaz újabban sokszor megrótt szertelenségének. Szívesen hallgattak ugyan, mikor Angliának a moszlim Keletre való hatalmas befolyásáról beszéltem, szemmel láthatóan örültek rajta, mikor fennen dicsértem Angliának Oroszország előtt való civilizátori előnyeit,

de úgy látszott, nem hisznek a maguk szemének és nyilatkozataimat sokan pusztán udvarias-ságnak vették, melylyel háláját rója le a vendégszeretetért az ünnepelt *foreigner*. Az érdeklődés, melyet külföldi ember idegen ország iránt mutat, megütközést szokott kelteni és különösen gyanús lehetett Angolországgal szemben gyakorolt jóakarató bírálatom. Munkáim tekintélyét csak egyes, később ismeretessé vált nyilatkozatok állapították meg, mint például *Hübner* báró nyilatkozatai Indiáról szóló útleírásaiban, vagy *Garcin de Tassy* tudós írásai az angol művelődésnek Hindosztánra gyakorolt befolyásáról.

Az akkori vezető államférfiak közt leginkább *lord Palmerston* személyéhez vonzódtam. A francia könnyed modorával és a német alaposságával megáldott igazi brit férfiút ismertem meg benne; a politikust, ki óriási emlékező tehetségével teljesen otthonos volt a külügyek mérhetetlen területének legapróbb részleteiben, s a kinek pontos ítélete volt Törökország, Perzsia és India földjéről és népéről. Úgy tetszett, mintha fejében tartaná a Kelettel és Nyugattal váltott diplomáciai jegyzékek javarészét; s nekem különösen azok a tréfás megjegyzései tetszettek, melyeket beszélgetés közben, egy-egy bon-mot kapcsán ejtett bele a rendkívül komoly kérdésekbe. Asztalbontás után *Tomlin* úrnak az *Athenæum Club*hoz közel eső házánál, vagy *Sir Roderick. Murchison*-nál a *Belgrave Square*-on, a hova gyakran hivatalos voltam én is, különösen fel szokott tűnni beszédességével. Ha megigazította a kis csokrot széles, fehér nyakkendőjén s a torkát köszörülte egy kissé, az ember számot tartott már valami tréfás ötletére; ha pedig nem voltak jelen hölgyek, olyan tárgyakra is kiterjedt a beszélgetés, melyekről egyébként nagyrítkán esik szó az álszemérmes angol társaságban. Ilyenkor elő kellett állnom az egyes országok háremtörténeteivel és anekdotáival s minél vaskosabbak voltak ezek a históriák, annál jobbizúen kaczagott rajtuk a nemes, akkor már nagykorú miniszterelnök. De szabadon táltak fel ilyenkor egyéb útszéli dolgokat is. Egy este például arról folyt a beszéd, hogy a khinaiak és tatárok hogyan hallgattatják el az ordító szamarat. Elmondottam, hogy midőn a turkománok támadásától félve, neki vágtunk a *Khalata* sivatagnak, társaim, attól tartva, hogy szamaraink elárúlnak bennünket ordításukkal, zsírral bekent hegyes czöveket vertek a fülesek hátulsó felébe, mitől aztán alaposan el is ment a kedvök az ordítástól. *Lord Palmerston*, a mellette ülő *mr. Layard* másodállamtitkárhoz fordulva megjegyezte: - Ugy-e bár, *Layard*, az ilyen zsírral bekent czövek sokszor tenne jó szolgálatot a parlamentben is? - Sokszor a leglényegesebb napikérdéseket szellőztették a társaságban és nekem, őszintén szólva, jól esett, hogy nem nézték bennem az idegent és megtiszteltek bizalmukkal. Nem kevésbé jól bánt velem *lord Granville*, a későbbi külügyminiszter. Kissé tartózkodóbb volt ugyan, de áldott jó ember volt és kedvét lelte benne, ha asztalánál a saját nemzetük nyelvén beszélgettem a különböző országok követeivel. Nővére, *Mrs. James*, ki nagyon befolyásos hölgy volt a *high life* társaságában, a legkülönfélébb részokről küldette számomra a meghívókat és ő volt, a ki azt tanácsolta nekem, hogy állandóan telepedjem le Londonban. Ehhez hasonló biztatásban volt részem *Sir Justin Sheil*, Anglia teheráni követe és felesége részéről is. Nagyon kiváló, jószívű emberpár volt; oktattak az előkelőség szabályaira: hogy miképen öltözködjem és hogyan viselkedjem az asztalnál, a szalonban és az utcán. Az angol szokások orthodoxiája ellen elkövetett vétségeimet sokan vették rossznéven s egyszer egy hölgy, meglátva az omnibusz tetején, a honnan legjobban végig lát az ember London tarka utcái sokadalmán, egészen komolyan így szólt hozzám: - Vigyázzon magára, uram, hogy valaki észre ne vegye odafönn, mert különben nem jelenhet meg gentleman módjára a társaságban. - Angliában azon fordul meg minden, hogy az embert fölveszik-e a társaságba. Szigorúan ítélik meg az embert ruhája színéről és szabásáról. A *high life* hölgyei elvárják, hogy a legjobb híréből való legyen kalapunk, esernyőnk és sétapálcánk. Nagyon sok függ attól, hogy mely clubhoz tartozunk és természetesen attól is, hogy mely körökkel érintkezünk. Mikor így adhattam meg czimemet: «*Athenæum Club, Pall Mall*», tekintélyem hőmérője tetemes emelkedést mutatott rögtön.

Könnyen érthető dolog, hogy nekem nem sok kedvem telt ezekben a semmiségekben. Kezdetől fogva az egyszerűséget és a fesztelen életmódot szerettem s idegenkedtem mindig a formáságoktól és a külsőségektől; de akkor alkalmazkodnom kellett a kényszerűséghez és jó arcot vágva a rossz játékhoz, ráadásul még meg is kellett köszönnöm nevelőimnek jószándékú tanácsaikat. Őszintén szólva, helylyel-közzel igen nemes lelkekkel találkoztam ez emberek társaságában. Tiszta emberiességből vonzódtak hozzám és sohasem felejttem el azt, hogy milyen kedvesen bántak velem. Különösen kiemelem sorukból a már előbb említett *lord Strangfordot*, a ragyogó tudományos tehetséggel megáldott és a moszlim Kelet földrajzában, történetében és nyelveiben rendkívül tájékozott férfiút. Évekig élt követségi titkár minőségében a Boszporus mellett és nemcsak az oszmán, perzsa és hindosztáni nyelveknek volt alapos ismerője, hanem az Európában akkor még merőben ismeretlen csagatáj nyelvnek és irodalomnak is. Egész részeket mondott el emlékezetből Nevai költeményeiből, otthonos volt Szádi, Firdúzi és Baki műveiben, akár csak mint Miltonban és Shakespeare-ben, a mellett pedig alaposan tájékozva volt a balkáni népek, valamint Közép-Ázsia és India egyes törzseinek néprajzi és politikai viszonyairól. Valóságos élő csodának tartottam ezt a lord Strangfordot. Ha megrázva hosszúszakállas ösztövére fejét, Ázsiáról kezdett beszélni és bírálni kezdte lord Palmerston politikáját, szerettem volna följegyezni minden szavát, mert valóságos kincses bányája volt ő a Kelet ismeretének. Minden esetre feltűnő volt, hogy nem küldötték ki angol követnek e férfiút valamelyik keleti udvarhoz. Lord Palmerstonnak gyakran szemére is vetették, hogy ő, a híres miniszterelnök, nem viseltetett jó indulattal ír földijéhez és ez az érzés vezette akárhányszor lord Strangford tollát is a *Pall Mall Gazette*, a *Saturday Review* és a *Quarterly Review* hasábjain. Lord Strangford nekem a legszívesebb jóakaróm volt azok közt a barátaim közt, kiket Angliában egyáltalán leltem; sőt ennél is több volt, mert önzetlenül fogta pártomat és korai halála mély bánatot okozott lelkemnek. Agyszélhűdésben halt meg s mint lady Strangford-tól hallottam, *Csagatáj nyelvtanulmányaim* olvasása közben, melyet hálám jeléül neki ajánlottam.

A nemes lord Strangford után emlitem *Mr. Spottiswoodeot*, a nagy matematikust, ki sürűn hívott meg házához, valamint *Sir Alexander Gordont* Mayfairben, kinek nővére, Egyiptom e kiváló ismerője, különös módon érdeklődött utazásaim iránt. Szívesen látott vendége voltam *lord Houghton*nak, úgy a városban a Brook Streeten, mint Yorkshire-ben lévő ferrybridgei falusi birtokán. A városi lakásán megtartott lunch-party-k néhanapján különösen érdekesek voltak. A ház ura, kinek nagy kedve tellett az éles ellentétekben, asztalánál összehozta a mohammedánok fanatikus barátjaképen ismert lord Stanley of Alderley-t a nem kevésbé fanatikus protestánszal, dr. Wilberforce oxfordi püspökkel, kit közönségesen *Soapy Sam* néven emlegettek. Voltak is olyankor heves csatározások Krisztus és Mohammed tanai közt; az ellenfelek egyáltalán nem bántak szörmentén egymással és egymásra mért erős vágásaikkal ugyancsak mulattatták a társaságot. Még czifrább dolgok történtek lord Houghton falusi lakában. Itt kötöttem ismeretséget egyszeri látogatásom alkalmával oly híres férfiakkal, minők *lord Lytton*, Indiának utóbb alkirálya, *Algernon Swinburn*, a költő, ki részleteket olvasott föl *Atalanta in Caleydon* című, akkor még befejezetlen költeményéből, mi a vézna ifjút valóságos elragadtatásba vitte és last, but not least, az észak-afrikai küldetésből ép akkor hazatért Burton, a későbbi *Sir Richard Burton*. Ő mézesheteit volt a geniális lord Houghton házában töltendő. A társaság, melyben különösen feltűnt nekem *Madame Mohl*, Jules Mohl, a híres orientalista felesége, éppen Burton, a nagy utazó tiszteletére gyűlt össze és mert az ünnepelt a legkésőbbben érkezett, lord Houghton, a következő tréfát rendezte: Én kimentem a szalonból, mielőtt Burton megjelent volna ifjú hitvesével, az ajtó mögé álltam, és az volt a teendőm, hogy adandó jelre elmondjam, igazi moszlim átmenetekkel, a Korán első *szúráját*. Úgy tettem, a hogy megállapodtunk. Burton minden színt váltott meglepetésében és felugorva székéről, ezt kiáltotta: - That is Vambéry! - noha az előtt soha sem látott és hangomat soha sem hallotta. Később évekig tartó baráti viszonyban álltam e rendkívüli férfival, kit én

határozottan a XIX. század legnagyobb utazójának tartok, mert a legalaposabb ismerője volt az egész moszlim Ázsiának, kitűnő arab tudós volt, felfedező utazásokat tett Speke-vel együtt Afrikában, borzalmas kalandokat élt át a dahoméi udvarnál, felkutatta Észak- és Dél-Amerika ismeretlen vidékeit, irodalmi hírnevet is szerzett a *Luziáda* és az *Ezeregy éjszaka* fordításával; egyszóval, e rendkívül tehetséges, hazájában érdeme szerint soha sem méltányolt, furcsa szokásai miatt különösen feltűnő és gyakran félre is értett férfiú, elejétől fogva tárgya volt őszinte csodálatomnak. Barátaim közé számítottam kor- és szakbeli társát, *Gifford Palgrave*ot is. Klasszikus műveltségű angol ember volt, előbb az anglikán, majd a katolikus egyház híve. Egy darabig a jezsuita rend kötelékében is állott, mint tanítója a beiruti misszióiskolának, midőn pedig már egészen otthonossá vált az arabs nyelvben, felfedező útra indult a mindaddig ismeretlen Nedsd-be, a vohabiták fővárosába, kikről nem egy érdekes és új dolgot mond el utazásáról írott könyvében. Klasszikus szónok lévén, választékos beszédével valóssággal megigézte hallgatóit és a mi Spurgeon volt a templomban a Gladstone a parlamentben, az volt Palgrave a Földrajzi társaság felolvasó termében. Nagyon megszerettem volna e férfiút, de szemének örökös pislogásával mindig eszembe juttatta egykori jezsuita voltát. Különösen áldott szívű bajtársammal ismerkedtem meg *Livingstone Dávid*ban, a nagy afrikai fölfedezőben, kitől nagyon jól esett az elismerés, melyet e megjegyzésbe foglalt: - Kár, hogy nem Afrikát választotta tevékenysége színhelyéül!

Barátaim közé számítottam más utazókat is, köztük Speket, Grantot, Kirket és ha akkori irodalmi ismerőseimről is szólnék, első sorban *Dickens Károly*ról kellene megemlékeznem, kivel az Athenæum Clubban ismerkedtem meg s ki több ízben szólított fel, hogy vele egy asztalnál költsem el ebédemet. Dickens nem volt valami kiválóan beszédes ember, de nagyon érdeklődött kalandjaim iránt s midőn egy ízben azzal a mentséggel köszöntem meg másnap estére szóló meghívását, hogy kiadómnál John Murray-nál kell ebédelnem Wimbledonban, megjegyezte: - Tehát az agyvelővárba megy? mert bizonyára tudja, - folytatta - hogy Murray háza nem téglából épült, hanem emberi agyvelőből. - A politikusok, művészek, színészek, bankárok, tábornokok közt, egy szóval a társadalom minden körében és rétegében is voltak barátaim, ismerőseim. Nem volt rá okom, hogy elhagyatottság, vagy elhanyagoltság miatt panaszkodjam. Más ember bizonyára jobban is érezte volna magát Londonban, mint én és jobban kiaknázta volna a maga javára a mindenki részéről tapasztalt előzékenységet. De én akkor még teljesen idegennek éreztem magam a Nyugat társaséletében. Bizonyos értelemben nem bontakoztam még ki az ázsiai gondolkodásmód rabságából és a modern kulturáért való minden lelkesedésem mellett is nehezen békültem meg e világnézet főfeltételeivel: a szakadatlan munkával, az örökös loholással és pihegéssel, az előretörtetés soha sem lankadó igyekezetével és a küzdelem hideg kiméletlenségével. Angliában való első tartózkodásom elszomorított és csüggeteggé tett.

E lehangoltságomhoz hozzájárult a csalódás utazási művem anyagi sikerében s erre aztán hirtelen felébredtem a remélt jóllét álmaiból. Látva könyvemnek Európában és Amerikában való lelkes fogadtatását és olvasva a sajtó nagy dicsőreteit, azt reméltem, hogy legalább is oly összeghez jutok az első kiadás elfogytával, mely biztosítja függetlenségemet. Az újságok óriási összegekről irtak, melyeket állítólag kiadómtól kaptam, vagy kapni fogok, és tehát nem kevéssé voltam meglepődve, midőn az év végén kézhez kaptam az első leszámolást, mely szerint 500 font sterling jutott nekem a tiszta haszonból; ez összegnek körülbelül egyharmad részét már ki is adtam Londonban s a szerény maradvány, mely az egykori dervisnek mindenestre fölért egy kis vagyonnal, semmiképen sem lehetett elég a londoni high life viszonyaihoz szoktatott európainak, de még a saját otthonát megalapítani készülő írónak sem. A szép remények és nagy várakozások ábrándja szétfoslott s miután megizleltem a Heszperidák aranyos gyümölcsét, visszatérőben voltam ismét szerényen terített asztalomhoz, sőt talán a szegénységhez és a mindennapi falat kenyérért való küzdelemhez is. Húsz éves nehéz küzdés

után ott álltam megint, a hol pályám kezdetén állottam, azzal a különbséggel, hogy most már volt hírem, nevem, a mi tőkének bizonyára tőke volt, de csak később hozhatta meg kamatait.

Legkevésbé sem csodálkoztam tehát rajta, hogy e kétségbeesett helyzetemben a pesti professzorság szalmaszálához kapaszkodtam és a keleti nyelvek kathedráját tekintetem a mentőcsónaknak életem még mindig viharos tengerén. Az otthoni hideg fogadtatás mindenestre kijózanító hatással volt reám és kételkedővé tett benne, hogy e szerény célomat is elérhessem; de honvágyam és a nyugalom vágya legyőzte aggodalmaimat s kétségeimet, és hihetetlen könnyűséggel szakítva el magam a Themseparti világváros zajos és üres kitüntetéseitől, Pestre siettem, hogy angolországi diadalútam végeztével és a művelt Nyugat elismerésével koszorúzottan, honfitársaim elé álljak. Fogadtatásom ezúttal könnyen megérthető okok miatt egy kissé melegebb volt, de nem sokkal fényesebb, mint a mikor hazatértem Ázsiából. A műveltség ifjúkorát élő kis népek dicséretben és gáncsban igen gyakran követik példáját a nagyobb, hatalmasabb és a műveltségben haladottabb nemzeteknek. Az emberek nagyobb társaságára is illik a mindennapi életben bevált mondás, mely arról szól, hogy az öregek példáját követik a fiatalok. Ez az utánzás, vagy mondjuk inkább: ez a visszhang teljesen érthető is, midőn oly tettek megítéléséről van szó, melyek távol esnek a szerény körben mozgó szellemi és nemzeti törekvésektől. Midőn visszatértem Angliából, nagyobb érdeklődés fogadott hazámban; de Magyarország osztrák fenhatóság alatt élt még mindig s hogy a professzorságot elnyerhessem, Bécsbe kellett utaznom a császárhoz audienciára. A felséges úr nagyon kegyesen fogadott, tudakozódott utazásom részleteiről és azonnal teljesítette kérelmemet, megjegyezve, hogy sok viszontagságot álltam ki és valóban érdemet szereztem ez állásra. Csak az az egy ellenvetése volt, hogy még Bécsben is kevesen adják magukat a keleti nyelvek tanulására és hogy Magyarországon bizonyára még kevesebb hallgatóra tarthatok számot. Megjegyzésemre, hogy «Ha nem lesznek hallgatóim, akkor magam fogok tanulni», mosolygott és kegyesen bocsátott el az audienciáról.

Örök hálával gondolok e nemes uralkodó jóindulatára, noha más részről már ez első felépésem alkalmával éreznem kellett az osztrák bürokrácia töviseit és egyben az Ausztria felsőbb köreiben uralkodó középkorias szellem, vagy talán még inkább örökletes tudatlanság és korlátoltság dohos illatát. A. herczeg főudvarmester, kinél jelentkeznem kellett, a londoni osztrák nagykövettől hozott ajánlásom daczára olyan hidegen és lenézően fogadott, mintha lakásjáért folyamodtam volna hozzá, s míg a Nyugaton fejedelmi személyek, utóbb még Napoleon császár is, kéznnyújtással fogadtak és leültettek, az osztrák arisztokrata tíz perczig hagyott állni, nyers hangon szólított meg s én azzal a benyomással távoztam szobájából, hogy az írástudó emberrel különben bánnának még Khivában és a turkománok közt is, mint az osztrák fővárosban.

Fájdalom! - és ez bántott legmélyebben - a társadalmi viszonyok itthon sem voltak különbe. Itt is sötét, áthatolhatatlan, undok alakok képével befestett kárpit gyanánt meredt elém az osztály- és valláskülönbség választófala és itt is útamat állta a vak előítélet szörnyetege. Az irodalmi törekvéseknek a Nyugaton és a Keleten való méltánylásában nőttön nőtt a különbség, a hogy a Themse partjától közelebb jutottam hazám földjéhez; mert bár a magyar közvélemény szívesen csatlakozott az Angliából és Franciaországból áthallatszó elismeréshez és szeretettel, sőt nemzeti büszkeséggel fogadta a külföld elismerésével hazatérő honfitársat, még is lehetetlen volt észre nem vennem a társadalom előkelőinek és az irányadó köröknek sértő hidegségét és tudatos tartózkodását. Sokaknak rontotta meg örömét és sokakban fojtotta el a méltánylás és az elismerés érzetét az, hogy annak a külföldön ünnevelt magyar embernek homályos a származása, családi összeköttetései egyáltalán nincsenek és hozzá még zsidónak is született. Katholikus egyházi részről ért az első bántalom, még pedig azért, mert protestáns lettem és nem katolikus. Mintha bizony alkút nem tűrő szabad gondolkozással törődtem is volna bármilyen felekezetiséggel.

A császári kabinetrendelet értelmében én lettem volna az első, ki nemkatholikus létre tanszéket kapott a pesti egyetemen. Hogy tehát a katolikus intézménynek hirlelt főiskolát szégyenbe ne tegyék egy úgynevezett protestáns, másszóval eretnek kinevezésével, megtagadták tőlem a «tanár» címét és ennek következtében három évig «tanító» minőségében, évi ezer forintos fizetéssel működtem a pesti egyetemen. Vagyis olyan fizetéssel, a minő Angliában, a teljes ellátás értékét is beleszámítva a havi fizetésbe, kijár minden valamirevaló századajkának is. Pénzügyi szempontból tehát itthon sem vált be a fáradalmas és életveszélyes utazásom.

Hogy igazolhassák ezt a megalázásomat, bizonyos körök nagyon rajta voltak, hogy érdemeimet minden lehető módon kisebbítsék és leszállítsák. Bölcs és tudós emberek fizikai lehetlenségnek minősítették azt, hogy béna lábammal megtehettem volna utazásomat a messze Keleten és kibírhattam volna az állítólag átélt veszedelmeket és fáradalmakat. - Hazudik a zsidó. Henczeg és szélhámoskodik, mint minden hitsorsa - mondták nem csak szóbeszéd közben, hanem nyomdafestéket is láttak eféle kinyilatkoztatások s midőn hivatalos bemutatkozásomon jártam az egyetem rektoránál, kiből püspök lett utóbb, a nagyérdemű férfiú a következő kedves megszólítással fogadott: - Ne higgye, hogy tájékozatlanok vagyunk kétes jelleméről. Tudjuk jól, hogy gyöngé lábon áll a keleti nyelvekkel s hogy a tanszékre való hivatottsága nagyon kétséges. De nem akarunk ellene szegülni ő felsége parancsának és ön csak e kényszerhelyzetnek köszönheti állását. - Ilyen szép fogadtatásban volt részem, miután elárasztottak tiszteletök jeleivel Párizs és London tudós orientalistái és miután nemzetem szolgálatában megtettem egy oly utazást, mely életveszedelem, nélkülözések és szenvedések dolgában kējutazásnak minden bizonynyal nem volt mondható.

Minthogy a műveltség alantasabb fokán álló kisebb társadalmi rétegek, különösen, ha gondolkozni nem szeretnek vagy nem is tudnak, ítéletökben jobbra az irányadó emberek nézeteihez szoktak alkalmazkodni, egészen természetesnek találom, hogy bizonyos köreink éveken át gyanakvó szemmel néztek reám és utazási művem szavahihetőségét - mely munkámat időközben a Kelet és Nyugat számos nemzete átültette nyelvére - kurtán-furcsán kétségesnek nyilvánították. Eféle okok hasonló viszonyok közt már máshol is jártak eféle következtetésekkel s ha az egész Ázsiával kereskedést űző Velenczében is megszülethetett a «Marco Million» csúfneve, mért lett volna csodálatos az ilyen Magyarországon, hol, nem szólva a nemzeti őstörténelem vonatkozásairól, a távol Kelet dolgai senkit sem érdekeltek? Népünk milliói között talán csak egynehányan voltak olyanok, kik hallották hírét Khivának és Bokharának s műveltségük akkori viszonyai közt nem kelthettek különös csodálatot a felfedező utazásai. Az önkényuralom jármában szenvedő és az alkotmány helyreállítására vágyó nemzet nem foglalkozott mással, mint *csak* a politikával s minthogy azt az egynehány tudóst, ki lelke mélyén meg volt győződve sikerült vállalkozásom jelentőségéről, külföldön szerzett sikereim elvakították, az irigység fulánkja pedig megsebezte őket, helyzetem valóban kétségbeejtő volt és évekig kellett viselnem a félreismeretés legszomorúbb következményeit. Az őszinte méltánylat a ritka kivételek közé tartozott, de ezer szerencse, hogy néhanapján még is volt benne részem. Jóleső érzéssel tapasztaltam *Deák* Ferencz becslését s hallottam, hogy az Öreg úr egy alkalommal, midőn rólam vitáztak, így szólt Szentiványihoz: - Hagyjátok Vámbéryt; az az ember messzebbre ért másfél lábával, mint nagyon sokan a két lábukon. - *Jókai* Mór megszeretett és a szívébe zárt. Első találkozásunkról lebilincselő kedvességgel emlékezett meg *Kakas Márton levelei* közt⁵ s azontúl is nagyra tartott.

Egy újságnak az az ötlete támadt egyszer, hogy megkérdezte a közélet nevezetes embereitől, melyek a legkedvesebb olvasmányai? *Jókai* ezzel az egy sor írással felelt, örömmre és megelégedésemre: - A biblia, Shakespeare és Vámbéry! - Azok közt, kik ama szomorú napjaimat szeretetök és becslésök jeleivel megédesítették, melegen emlékezem még *Dalmady*

Győzőre, ki Londonból való hazaérkeztemkor lelkesen ünnepelt s így kezdette a *Hazánk s a Külföldben* hozzám írt költeményét:

*«Itthon vagy hát, szoríthatom kezed!
Visszahozott nekünk a végezet.
Ládd, a végzet sokkal jobb, mint magad:
Helyrehozza mulasztásaidat.
Kalandok és merények embere,
Neveddel az egész világ tele;
Addig űzted, kerested a halált,
Hogy szemközt a halhatlanság talált!»*

Sajnos, csak a kivételes és nemes lelked hittek bennem. Midőn Törökországnak Magyarországra kinevezett első konzula Budapestre érkezett, minden oldalról azzal a kérdéssel ostromolták, hogy csakugyan igaz-e, hogy tudok törökül, s midőn azt felelte, hogy úgy beszélek és úgy írok törökül, a hogy a művelt oszmán egyáltalán csak képes, - az emberek nem tudtak hová lenni csodálkozásukban. Más alkalommal, midőn azt mondtam, hogy perzsául fogok beszélni Rawlinsonnal, egyik legjobb barátom és jóakaróm így szólt hozzám: - Minket, nem bánom, tarthat ilyen beszéddel, de vigyázzon, hogy másokkal ne igyekezzék effélét elhíttetni. - Néhány hét múlva Rawlinson született perzsának hitt engem, de idehaza mesebeszédnek tartották, hogy magyar tudós tudhatna perzsául is. Bizony, ilyen szomorúan alantas fokon álltunk akkor a tudományok dolgában Magyarországon.

Vámbéry és tatárja.
A «*Hazánk s a Külföld*» 1864. évi folyamából.

Az olvasónak méltán feltűnhetik és most magam is csodálkozom rajta, hogy mélyen megbántott önérzetem és fájón megsebzett becsvágyam nem lázadt fel e mindenek felett szomorú helyzeten és hogy békén tűrtem az örökös sértegetést és gyanúsítást. Hát bizony sokáig érthetetlen volt magamnak is ez a rendkívüli jelenség egy oly minden ízében dicsvágyó és önérzetes ember jellemében, a minőnek akkor magamat ismertem. Magam is vádoltam magam a bátorság és határozottság hiánya miatt és örökös szégyenpír borítaná el arcomat, midőn e gyávaságomra emlékezem, ha nem szolgált volna mentségemül a létért való húsz éves küzdés nyomában járó teljes kimerültség és elernyedés enyhítő körülménye és ellenállhatatlan vágyam, hogy az élet nyugalmas révébe juthassak. Mit bántam én, hogy nem ismerik el otthon állítólagos érdemeimet, mikor a haladottabb Nyugaton munkám értékét annyira felülmúló elismerésben volt részem? Mit törődtem vetélytársaim és irigyeim kedvezőtlen bírálatával, mikor végre nyugalmas zugolyra leltem, mikor bebútorozhattam két szerény szobámat és boldogan azt mondhattam magamban: «Végre hát meglected otthonodat és havi nyolczvan és egynehány forintos csekély, de biztos jövedelmeddel végre megtelepedhetel és régi vágyad szerint zavartalan és békés irodalmi munkásságnak szentelheted magad.» A midőn kis lakásomat végképen berendezve, leültem ripszszel bevont kanapémra és először tartottam szemlét szobámon, gyermekes öröm fogott el, látva a sok apróságot, melyet mind a kényelem kedvéért szereztem be s melyet először mondhattam magaménak. Harminczhárom évig küzdöttem a létért a siralomnak e völgyében, míg elérhettem azt a végtelenül boldogító tudatot, hogy most már nem vagyok tehetetlen játékszere a sors szeszélyének, nem vagyok kényére kiszolgáltatva a kínos bizonytalanságnak, hanem nyugodtan és elégedetten közeledhetem kitűzött célomhoz és tapasztalataim feldolgozásával szolgálatára lehetek a világnak. Más, születésük körülményeinél fogva szerencsésebb halandók érthetetlennek, sőt nevetségesnek gondolhatják akkor érzett boldog elragadtatásomat; szememre vethetik, hogy korán vágytam a nyugalomra és hogy a kicsinyes eredmény nem volt méltó munkám fáradoalmához. De kit sorsa évekig hányt-vetett a háborgó tengeren, megőrül a szárazföld legkisebb és leg-hitványabb rögének is s a ki sohasem ismerte a bőséget és a gazdagságot, annak egy száraz, de biztos falat kenyér ép olyan fenségesen jól esik, mint a konyhaművészet legtökéletesebb remekei.

Ilyen érzelmekkel telepedtem meg a tanulmányaimtól, törekvéseimtől és életnézeteimtől idegen társadalom közepette és ezek az érzelmek voltak védőpajzsom az inkább tudatlanság, mint szándékos rosszindulat vezérelte bírálatok támadásai és bántalmai ellen. Valósággal tobzódtam új életpályám első heteinek és hónapjainak örömeiben. Friss munkakedv fűszerezte életemet; lelkem régi, elpusztíthatatlan derűje visszatért s ha mindennapos nyolc-tíz óráig tartó munkám végeztével kimentem a szabad ég alá, azt hittem, hogy nincs én nálam boldogabb ember az egész világon. Az Angliában és Magyarországon tapasztalt bánásmód nagy különbözősége miatt lehetőleg kerültem a társas érintkezést, hogy kitérhessek útjából a szükségtelen megbántásnak. Ennek következtében egyrésztől több érkezésem volt a munkára, másrésztől pedig a külfölddel való sűrű levélváltásra indítva, kénytelen voltam irodalmi munkásságom súlypontját, valamint igyekezetem és törekvésem célpontját a külföldre helyezni. Eleinte rosszul esett ez a kénytelenség, de csakhamar megnyugvást leltem nemes jóakarómnak, Eötvös József bárónak abban a megjegyzésében, hogy Magyarország nem lehet alkalmas tere irodalmi tevékenységemnek és hogy nagyobb hasznára lehetek hazámnak, ha tollam alkotásait idegen nyelven bocsátom a világ piaczára. Jobbára német és angol nyelven írtam, kiterjesztettem munkásságomat az ázsiai népek és országok gyakorlati és elméleti ismeretének legkülönbélebb ágaira és két év sem telt belé, hogy tollam a legkeresettebbek egyike volt Középázsia, sőt az egész moszlim Kelet föld- és néprajzi, nyelvészeti, tudományos és politikai irodalmában. Minthogy irodalmi munkásságomról külön fejezetben fogok megemlékezni és önbírálatot gyakorolni, itt csak azt említem meg, hogy életemnek ebben a szakában ifjúkorom legmerészebb eszményeinek megvalósítására szenteltem magam és hogy

voltaképen csak most kezdtem élvezni igazán fiatalkori tanulmányaim gyümölcsét. Szótár segítségével nélkül olvastam a legkülönbözőbb európai és ázsiai nyelveken és mert alkalmam volt a gyakorlatban is élni e nyelvek legtöbbjével, sokkal könnyebben bántam velök és írásban is hasznukat vehettem. Lassan-lassan kis kézi könyvtárat is alapíthattam szakművekből és mert sűrű levelezésben álltam a szakbeli társakkal és a Kelet ismeretének barátaival, nem ütközött nehézségbe, hogy - bár tanulmányaim középpontjától távol - munkás életet folytathassak a nyelvészet, a néprajz és az újságírás terén. Helylyel-közzel érezte magát a szellemi ösztönzés és a szakemberekkel való érintkezés hiánya. Különösen sokszor vágyakoztam nézetváltásra a Kelet ismerőivel, mert Pesten csak az ural-altáji összehasonlító nyelvészet néhány orthodox művelőjével érintkezhettem. De az ember könnyen lemond minden ösztönzésről, ha van benne tűz és lelkesedés és e jelmondatommal: *Nulla dies sine linea*, melyhez lelkiismeretesen tartottam magam mindig, végre mégis csak célomat kellett érnem és át kellett gázolnom minden akadályon.

Szorgalmammal és kitartásommal, munkakedvemmel és komolyságommal győzedelmeskedhettem mindem nehézségen, csak az emberek megátalkodott butaságán és irigységtől epés természetén soha! Minél többet dolgoztam, hogy irodalmi tevékenységemmel fenntarthassam az utazásommal szerzett híremet, annál bőszültebben dúlt ellenem az irigység és annál erősebb kísérletek történtek arra, hogy lerontsák hitelemet és minden elképzelhető hibával és bűnnel vádoljanak. Keserűen panaszkodtam egyszer e miatt Eötvös bárónak s ez a nemes és okos ember így szólt hozzám: - Az ön utazásainak és tanulmányainak tere idegen tér ez országban és csak nem hiszi azt, hogy önmagát vádolja a társadalom tudatlansággal és értelmetlenséggel, mikor sokkal egyszerűbb és kényelmesebb a mód, hazugnak és csalónak kiáltani ki Önt, kit nem értenek meg. - Igen, ez volt az igazi képe helyzetemnek, de nekem azért mégis csak fáj a mellőzés, mely nyomon kísért. Életemnek abban a szakában, mikor jól esett volna gyermekes hiúságnak a nyilvános elismerés az Akademia, vagy az akkor megalkult első alkotmányos kormány részéről, sem az egyik, sem a másik nem mutatta legcsekélyebb jelét sem annak, hogy megjutalmazásomra, vagy méltánylásomra egyáltalán hajlandó. Az Akademia rendes tagjai közé csak Középázsiaiból való visszatérésem tizenkettedik évében ajánlottak, midőn már egész sora előzött meg a merőben jelentéktelen embereknek és midőn mellőztetésem végre már lehetetlen volt, holott előkelő származású, de minden érdem nélkül szűkölködő férfiakat megválasztottak tiszteleti tagnak, sőt bevették őket az igazgató tanácsba is. Az állami elismerést illetőleg, a mit mostani gondolkodásommal minden esetre nevetségesnek és helytelennek tartok, annak idejében még is feltűnt nekem, hogy a koronázási jubileum alkalmával, midőn számos magyar író és művész kapott kitüntetést, csekélységem még csak szóba sem került, holott másrésről úgy szoktak emlegetni, mint az egyetlen magyar embert, ki magyar tudást vitt ki a világ piaczára és a magyar Akademia nevét igyekezett ismertté tenni a Nyugat világában. Sok más bizonyítékát sorolhatnám még el a szándékos mellőzésnek és semmibevevésnek; de mért untatnám tovább olvasóimat megsértett hiúságom kicsinyes okaival? Mindjobban meggyőződésemmé vált, hogy idegenné lettem hazámban, és mindjobban szembe kellett hogy tűnjék helyzetem ferdesége; nincs hát mit csodálni rajta, hogy egyre közömbösebbé vált előttem az a hely, melyre az előtt lelkem mélyéből vágyakoztam és hogy Angliába, az idegen országba vágytam inkább, a hol jobban megértettek és jobban méltányoltak s a hol tanulmányaim több érdeklődést, törekvéseim több figyelmet keltettek.

Semmi tehát nem természetesebb, mint az, hogy ily körülmények közt külföldi utazásokkal és kongeniális elemekkel való személyes érintkezésem által igyekeztem felderíteni és egyensúlyban tartani lelkemet. Ez okok húztak Németországba, Franciaországba, de leginkább Angliába. Németországban ismeretségbe jutottam kiváló orientalistákkal, kiknek ép oly mértékben csodáltam elméleti tudását, mint a milyen mértékben szemembe tűnt a gyakorlat terén való képtelenségük és félszagságük. Szelidlelkű, szerény és derék embereket ismertem meg

bennök, kik barátságosan fogadtak, mert távol álltam klikkjeiktől, de mindig jelentősen rázták a fejüket, valahányszor áruló jelét adtam elméleteikben való járatlanságomnak, vagy értekezéseik, megjegyzéseik, glosszáik fogyatékos ismeretének. Figyelmesek voltak hozzám, de csakhamar észrevettem, hogy a tudósok czéhén kívül álló műkedvelőnek tartanak. Irodalmi munkásságomnak ez a megítélése teljesen igaztalan semmi esetre sem volt, mert mindig gyakorlati orientalista voltam s maradok. A theoretikus urak épen csak arról feledkeztek meg, hogy szobatudósnak minden bizonynyal bajos lett volna dervis módjára járni be az iszlám annyi országát és belső érintkezést keresve a néppel, szembe szállni minden viszontagsággal és minden veszedelemmel.

Franciaországban már valamivel jobban mentek dolgaim. A politikai helyzet itt már éreztette szükségét az ázsiai viszonyok gyakorlati megismerésének s a Kelet ismeretének elméleti művelőin kívül mindig meglehetősen számmal akadtak Ázsiának gyakorlati francia ismerői, kik melegen üdvözöltek és a társaságukba befogadtak. Azok között, kikkel Párizsban megismerkedhettem, első sorban említem III. Napoleont, ki inkább a divat kedvéért, mint tudományos érdeklődésének kielégítése végett, a fogadtatás megtisztelésében részesített. Mikor Metternich herceg, az akkori osztrák követ kíséretében megjelentem a Tuillériákban és megpillantottam a császárt, ki a Pavillon d'Horloge előtt épen Krisztina spanyol királynőtől búcsúzkodott, szánandó benyomást tett reám e hitvány testű, petyhüdt képű és fehéresen fakó szemű férfiú. Még siralmasabban esett ki félóráig tartó beszélgetésünk eredménye. Szemmel láthatólag készületen várta látogatásomat, mert töméntelen írással borított asztalán ott láttam az utazási művem angol kiadásához mellékelt térképet. A szokásos szertartások után azonnal leültetett és beszélgetni kezdett velem Magyarországról. Arra a megjegyzésemre, hogy az Akadémia megbízásából utaztam be Középázsia, a császár megjegyezte, hogy már sokszor és sok dicséretes dolgot hallott Magyarországról; mikor pedig némi felvilágosítással szolgáltam Magyarország szellemi törekvéseiről, a beszélgetést Középázsia fordította. Kezdetben inkább irodalmi színt igyekezett adni az egész beszélgetésnek, a mennyiben épp akkor megjelent *Jules César*jával kapcsolatban a parthusok néprajzi eredetéről kezdett beszélni. Csak lassankint tért át Középázsia politikai helyzetének tárgyalására és azzal a kérdéssel fordult hozzám, hogy lord Palmerstonnak átadott emlékiratomban kiterjeszkedtem-e Középázsia és India gazdasági vonatkozásaira és hogy voltaképen miben látom az Angolországot fenyegető veszedelmet. Úgy látszik, fejtegetéseim nem feleltek meg előre megalkotott véleményének, mert igyekezett megczáfolni az angol érdekek veszedelmére vonatkozó nézetemet, a mennyiben utalt Angolországnak Indiában elfoglalt szilárd helyzetére, mely fényesen bevált az 1857-iki szipoj lázadás alkalmával, holott Oroszország még csak kezdetén van középázsiai hódításainak. Mikor erre azt feleltem, hogy orosz részről nem annyira India meghódítására, mint inkább az angol fegyveres erő fenyegetésére gondolnak, hogy ez által megkössék kezét a Konstantinápolyt illető orosz tervek egyik főellenzójének, a császár úgy érezte magát, mint a kit sarokba szorítottak és így szólt: - Az eféle eshetőségtől meglehetősen messzire vagyunk és a keleti kérdésnek ezt a pontját illetőleg mindenesetre figyelembe veendőek még más tényezők is. - A politikai vitatkozásról, mely szemmel láthatólag nem volt ínyére, a császár hirtelen ismét utazásomra terelte a beszélgetést és dicsérni kezdte kalandom vakmerőségét és a vállalkozásom alapjául szolgáló nagy nyelvbeli készségemet. Azt mondotta: - Nagy színjátzó képességének adta jelét és mindenesetre bámulatos, hogy gyöngé testével (bénaságomra czélzott) képes volt elviselni annyi fáradságot.

Utóbb Mathilde hercegnő szalonjában is volt alkalmam találkozni a császárral, de kénytelen vagyok bevallani, hogy nyomát sem fedeztem fel benne annak a szellemi nagyságnak, melynek éveken át hallottam hírért. Tudott kedves és szeretetreméltó lenni, szófukarságával és arcának komolyságával adta a mély gondolkozót, de bágyadt szeme a mesterkélt beszédmódja csakhamar elárulta a kalandort, kit egy nagy név öröke és egy nemzet könnyelműsége

rendkívüli állásba juttatott. Valamivel fürkészőbb elméjű és tájékozottabb férfiúnak találtam miniszterét, *Drouyn de l'Huys* grófot, de párisi ismerőseim közt a legérdekesebb egyéniség kétségtelenül a nagy *Guizot* volt, kinek a Rue de Bacban, *Madame de Mohl* szalonjában mutattak be. Az öreg úr hetvennyolcz éve daczára tele volt sziporkázó tüzzel és emlékezőtehetsége csodálatraméltó volt. Szemmel láthatólag akkor lelte bennem a legnagyobb kedvét, midőn élénk beszélgetésbe keveredtem a különböző európai és ázsiai nyelveken és nem sajnálta a fáradságot, hogy még minél több nemzetiséget küldjön a nyakamra, mert szeretett volna zavarba hozni. M. de Guizot pártul is fogott melegen, befolyása következtében meghívót kaptam a legkülönbözőbb szalonokba, de minden udvariasság sem volt képes tartós érdeklődést kelteni bennem a párisi társaság iránt. A beszélgetés főtárgyához, a szépirodalomhoz, a zenéhez és a plasztikai művészethez, tudatlan ember létemre, nem szólhattam hozzá, a társadalmi érintkezés túlfinom szokásait utáltam, mert nem leltem semmi érdeklődést Ázsia iránt, nem úgy, mint a londoni körökben, melyeknek szertartásossága egyébként ép úgy ellenkezett izlésemmel. Oly férfiak, mint *Barthélemy St. Hilaire*, *Garcin de Tassy*, *Pavel de Courteille* és még más szakbeli társaim, jelentékeny vonzóerőt gyakoroltak ugyan reám, de Franciaország nagyjában és egészében még is hidegen hagyott, mert nem találtam meg benne a nagy világpolgári eszméket, a föld legtávolabb vidékein lakó emberiség mozgalmait iránt való érdeklődést s mert rögtön felismertem, hogy a nemzeti hiuság miatt itt nem egykönnyen boldogulhat az idegen.

Egészen másképp állt a dolog tul a csatornán és minél sűrűbben fordultam meg az idők folyamán Angliában, annál otthonosabbnak éreztem magam és annál szorosabbra szövődtek ismeretségem kötelékei társadalmának különböző osztályaival. Londonból meghívtak a középázsiai viszonyok egyik, vagy másik tárgyáról szóló felolvasásra a vidéki városokba is és ily módon élénk összeköttetésbe jutottam az ipari élet középpontjaival.

Előadásaimban jobbra Középázsia amaz országairól szoltam, melyekben huzamosabb ideig tartózkodtam és szólnom kellett ez országok kereskedelméről, iparáról, nyers terményeiről, közlekedési viszonyairól és a gyakorlati életre vonatkozó egyéb megnyilatkozásairól. Némely helyen, mint például Birminghamben, felszólítottak, hogy hozzam magammal Középázsiaiban vásárolt ruhámat, hogy a gyárosok megismerkedhessenek a népviselet színével, kelméjével és divatjával s később hallottam is, hogy eféle angol gyártású szöveteket bizonyos idő múlva tényleg importáltak is Afganisztánon át Bokharába. Más helyeken meg kalandjaimról kellett szólnom, mindenesetre vonatkozással a föld- és néprajzi viszonyokra és még az úgynevezett kis városokban is mindig figyelmes, előadásom iránt érdeklődő hallgatóságra leltem. Érinteni szoktam utazási tapasztalataim politikai oldalát is, és minél jobban támadtam Oroszországot, annál nagyobb tetszést arattam. Közben elég mulatságos epizódjai is voltak ez előadásaimnak, melyeknek végeztével mindig kérdésekkel fordult hozzám a közönség. Például egyszer azt kérdezte tőlem D. úr, a nagy rovartudós, hogy nem szolgálhatnék-e neki egynehány közép-ázsiai tetűvel, mert különös tanulmánya tárgyává tette e férgeket és épen nagyobb művet készül kiadni róluk. Válaszomra, hogy Középázsiaiban, sajnos, nagyon is szoros összeköttetésben álltam ez állatkákkal, de most már, Istennek hála, meglehetősen távol állok tőlük, a tudós azt kérdezte, hogy vajjon a tatár, kit magammal hoztam, nem bocsáthatna-e rendelkezésére egynehány spécziest, mert gyűjteményében képviselve van a tetű minden fajtája, a kínai, a sziámi és a többi féle, csak épen a középázsiai hiányzik belőle végképen. Tagadó választ kellett adnom erre a kérdésre is, de a lelkes bogarász még mindig nem tágított és azt mondotta, hogy elhelyezhetnék talán egy európai, illetőleg magyar tetvet a tatáron, mert érdekes volna megtudni, minő átalakulást lehetne ez esetben megfigyelni. Természetesen nem vállalkozhattam e tudományos szivességtételre sem, de még sokáig derültem D. úr esetén, ki némi idő múlva ki is adta két kötetben a pediculáról szóló munkáját.

Mindig buzdító hatással voltak reám angolországi felolvasásaim. 1868-tól fogva ily módon, rövid megszakításokkal, meglátogattam az Egyesült Királyság különböző városait. Bath, Birmingham, Leeds, Sheffield, Bradford, Leamington, Norwich, Kendal, York, Wakefield, Edinburgh, Belfast, Halifax, Glasgow, Dundee, Aberdeen, Newcastle-on-Tyne, Brighton, Cardiff és más városok egyszer, kétszer, sőt többször is sorra kerültek. Mindenhol részem volt a legtekintélyesebb és leggazdagabb polgár vendégszeretetében és a pillantás, melyet ily módon a brit nép társadalmi, vallási, erkölcsi és politikai viszonyaira, valamint uralkodó nézeteire és felfogásaira vetettem, csak fokozta e rendkívüli nemzet iránt érzett bámulatomat és lelkesedésemet. Ha két évig megszakítás nélkül itthon voltam Magyarországon, már szükségét éreztem, - mint a franczia mondja: «pour me retremper dans l'esprit européen» - hogy elernyedtt idegeimet megedzendő és szabadságeszméimet felfrissítendő, útra keljek ismét Angliába. Mint a hogy a Keletről való hazatérésem közben nyom nyom után haladtam előre a Nyugat élet- és gondolkozásmódjában, erkölcsiben és szokásaiban, míg Angliába érkezve, elértem a nyugati műveltség és gondolkozásmód tetőpontját, visszatértemben ép oly fokozatosan éreztem közelségemet a Kelethez, az ó-világ tévedéseire, visszaéléseire és babonáihoz. Évekig tettem ezt a kevésbé örömdetes megfigyelést. Mindannyiszor megújultak bennem az említett kellemetlen benyomások s ha még sem hallgattam arra a szívbeli hajlandóságomra, hogy állandóan megtelepedjem a lelkemnek inkább megfelelő nyugatias gondolkozás és törekvés középpontján, annak különböző és nyomos okai voltak. Mindenek előtt elkábított és kifárasztott a közvetlen érintkezés a művelt Nyugat eme tényezőivel. Beláttam, hogy ez a fáradhatatlanság, hogy ez az örök küzdés, ez az eszeveszett hajsza nélkülözhetetlen és elkerülhetetlen, ha célzt akarok érni, de jobbnak láttam, hogy távoli nézője maradjak e nagyszerű színjátéknak és hogy csak néhanapján való látogatásaimmal gyűjtsek új erőt a küzdelemre. De más részről, bármilyen nagy volt az ellentét és az ellentmondás gondolkozásom módja és világnézete s a honfitársaim gondolkozásmódja és világnézete közt, sokkal jobban és sokkal mélyebben ragaszkodtam a hazám földjéhez, semhogy képes lettem volna megválni és végképen elszakadni annyi sok kedves honi szokásomtól. És végezetül, én mint magyar ember és mint a nemzeti őstörténelem és nemzeti nyelv kutatója léptem a világ elé s ha most elhagyom hazámat, ez az eljárásom kétes világosságot vetett volna emberi és írói jellememre. Sorsomnak ez volt hát a rendelése, hogy maradjak, tőrjek békén s a lehetőséghez képest törődjem bele kellemetlen helyzetembe. Nehéz volt ez a küzdelem, ez az örökös önmegtagadás és ez az örök inkognitó-élet, mely osztályrészemül jutott Európában ép úgy, mint Ázsiában. Itt is, ott is idegenszerű és hozzám nem való környezetben éltem s ha mégis képes voltam éveken át hozzá törődni e kénytelenséghez és némán viselni minden mentális injuriát, köszönöm ezt az édes munkának és különösen irodalmi munkásságomnak, mely feledtetett velem mindent s mely boldoggá lett.

Sokszor kérdezték tőlem, hogy miért nem vettem számot az itthon uralkodó irányzattal és hazafias okokból a nemzeti politika törekvéseire csatlakozva, miért nem vettem részt az 1867-ben új életre kelt politikai mozgalmakban? A célszerűség szempontjából és kiválóan gyakorlatias világnézetemre való tekintettel, csakugyan ajánlatos is lett volna belépnem a magyar parlamentbe. De visszatartott két, igen fontos ok ettől a lépéstől. *Először* nem volt meg a kellő készségem e pályára. Soha sem tanultam magyar közjogot, azonkívül pedig sokkal kevésbé voltam tájékozva az ország politikai és gazdasági kérdéseiben, semhogy becsvágyamnak megfelelő helyzetet vívhattam volna ki magamnak a magyar réalpolitikuskok közt. *Másodszor*, ha le is győzőm ezt a nehézséget, még akkor is olyan akadályok állják útamat, melyek merőben lehetetlenné teszik számomra, hogy pályám kívánságom szerint alakulhasson. Magyarországon, de az európai szárazföld más országaiban is fontos szerepe van a közéletben a születésnek és a származásnak. E közmondás: *Boni viri vinique non queritur origo* csak szólásmód és semmi egyéb s ha az alkotmányos korszak elején élénken jelentkező szabadelvűség kedvezett volna is becsvágyamnak, - a miben egyébként még tamás

vagyok, mert nálunk eddig még egyetlen zsidó származású polgár sem lett vezető államférfiúvá - lehet-e föltenni, hogy a bécsi legfelsőbb körök tűrtek volna bárminő betolakodást az ő ó-konzervatív irányzataikba? Nekem számot kellett vetnem e körülménnyel s mert becsvágyam nem tűrhetett félmunkát és korlátozottságot, inkább egészen elvonultam a politika küzdőteréről.

VIII. Fejezet.

Inkognitó-utazásom európai és ázsiai visszhangjai.

Daczára minden bántalomnak, melyet túrnöm kellett, nagyon kellemesen folytak az Ázsiából való visszatértemre következő első évek a szép Budapesten. Örömem telt benne, ha a különböző európai és ázsiai nyelvek köntösében láthattam utazási könyveimet, néprajzi és politikai értekezéseimet és nem izgattak fel többé a bírálatnak néhanapján jelentkező kellemes vagy kellemetlen hangjai. Csak egy dolog érdekelt különösen: az, hogy milyen hatást keltenek a távol Keleten, vagyis Középáziában, az utazásaimról szóló jelentések, mert sejtettem, hogy szerencsésen véget ért inkognitóm híre Indián és Oroszországon át eljut a Zerefsan partjaira. Hogy nem tévedtem e föltevésemben, bizonyítékát adták az évek múltán ama tájakról jött híradások. Az első hírt Lankenau úr, egy orosz diplomata révén kaptam, kit Kauffmann tábornok, nemsokára az orosz fegyvereknek Szamarkandnál aratott győzelme után, alkudozás végett Bokharába küldött, a megleckéztetett Mozaffar-Eddin emírhez. Lankenau úr állapította meg a Bokhara és Oroszország közt létrejött béke feltételeit, hosszasan időzött a Zerefsan mellékén levő khánságban is, s mert tanúja volt az akkori eseményeknek, különösen pedig az 1869-ben legyőzött bokharai trónörökös (Kette-Töre) lázadásának, négy év múlva, midőn visszatért Németországba, elmondotta egynémely élményét a napilapokban. Ezek közül való az a cikksorozat is, mely 1872 június havában jelent meg a *Frankfurten Zeitungban* e címmel: *Rakhmed Inak - rajz Középáziából - H. v. Lankenau orosz eredetije után* - s mely második közleményében így szól:

«Az egész khánságban ő (t. i. Rakhmed Inak) volt az egyetlen ember, kit a vakmerő Vámbéry nem ejtett tévedésbe álruhájában. Ez utazó azt mondja, hogy a mikor bemutatkozott Rakhmednek, ki az emir távollétében akkor egész Bokhara kormányát vitte, nem nézhetett minden félelem és rettegés nélkül az éles elméjű helytartó szeme közé, mert tudta, hogy vagy fölfedezte már titkát, vagy közel volt hozzá, hogy fölfedezze.

«Midőn utóbb megkérdeztük egyszer Rakhmed Inaktól (későbbben szerzett címe volt ez), hogy emlékszik-e még arra a nagyon sötét képű és béna, zarándok úton lévő jámbor hadsira, ki mintegy öt évvel azelőtt Bokharába és Szamarkandba érkezett, mosolyogva felelte: - Ámbár évről-évre sokan zarándokolnak e szent helyekhez, mégis tudom, hogy kire gondolsz. Az a zarándok nagyon tudós egy hadsi volt, sokkal tudósabb, mint a többi bokharai bölcs együttvéve.

«És most megmondottuk neki, hogy ez a hadsi európai ember volt és megmutattuk neki Vámbéry könyvét, melyből lefordítottuk számára ezt a részt, melyben a híres utazó Rakhmedről beszél.

«- Azzal én tisztában voltam - felelte Rakhmed, de tudtam azt is, hogy nem veszedelmes ember és nem akartam tönkre tenni oly tudós férfiút. Hiszen a mollák maguk voltak a hibások, hogy nem vették észre, kit vettek maguk mellé útitársul; ki mondotta nekik, hogy beszennyeztessék szemöket és agyvelejöket?»

Nos, ez a Rakhmed, vagy igazabban Rahmet, kiről én már előbb is említést tettem, úgy látszik, hogy rangban előbbre ment Középáziából való távozásom óta, mert Lankenau Szádin, a bokharai khánság egyik kerületének bekje (helytartója) gyanánt említi. Természetesnek tartom, hogy még emlékezett csekélységemre, de kellő fenntartással kell fogadni azt a megjegyzését, hogy moszlim tudományosságom miatt kimélte életemet. Nem mondom, hogy nem vettek sokan gyanúba, hiszen erre vall az is, hogy sokan akartak leleplezni; de le nem leplezett

senki s ezt szerencsés nyelvbéli talentumomnak köszönhettem, mint a hogy Törökországban és Perzsiában sem tartottak soha európainak. Ha a bokharai urak felismertek volna, most bizonyára nem volnék abban a helyzetben, hogy megírhassem emlékezéseimet.

Évekkel utóbb, 1882-ben, újabb hírt kaptam középázsiai inkognitóm hatásáról és pedig Edmond O' Donovan úr, a *Daily News* levelezőjének munkája révén, ki 1879-1881-ben beutazta Középásziát és visszatérve Angliába, 1882-ben kiadta két kötetes művét e címmel: *The Merv Oasis: Travels and Adventures East of the Caspian during the Years 1879-1881 including five months Residence among the Tekkes of Merv.*

E könyv első kötetében olvasható, a mint következik:

«Rendesen lakásomon szoktam maradni (a szerző a gömüstepei jomútok közt, a Görgen mellett való tartózkodását írja le, kik között én is megfordultam), jegyzeteket készítve, vagy beszélgetve azzal a sok látogatóval, ki előzőnlötte Durdi sátor-csoportját. Ugyanaz a hely volt ez, hol Vámbéry lakott. Bár neki egyidőre sikerült, hogy elpalástolja európai voltát, utóbb a benlakók mégis megtudták igazi kilétét, kétségtelenül az asuradai hajóállomás oroszaitól. A híres magyarról beszélt nekem egy Kan Dsan Kelte nevű ember, Kocsaknak, a volt házigazdájának fia. Ez úgy írta le az utazót, hogy hasonlított Timur Lenkre, a híres középázsiai hódítóra, tudniillik egy kissé béna volt. Vámbéry kilétének híre természetesen csak bizonyos idővel a jomútoktól való távozása után terjedt el, mert máskülönben alighanem elbántak volna vele és bizonyára nem engedték volna meg neki, hogy eltávozzék. De legfurcsább e dologban az, hogy arra a kérdésemre, vajjon mikor érkezett Vámbéry Gömüstepebe, az én emberem csak nagyon bizonytalan választ adott. Ez is jellemző a turkománokra nézve.»

Az angol utazónak ez az elbeszélése engem természetesen nagyon érdekelt. Kan Dsan-nak, kit én Khandsannak említek útleírásomban, halovány sejtelve sem volt igazi mivoltomról. Ő, valamint a többi turkomán is, Konstantinápolyból jött hamisítatlan, jámbor és lelkes oszmánlinak tartott, kihez valósággal zarándokoltak az emberek s kitől ajánlóleveleket kértek a teheráni ottomán követséghez. Hajdár efendi, a török szultánnak a perzsa udvarnál akkor lévő meghatalmazottja, utóbb vissza is adott nekem két ilyen levelet, melyeket drága ereklyeként őrök emlékeim közt.⁶

Nincs benne kétség, hogy pórus járak, ha lelepleznek és Khandsánnál utóbb járt középázsiai zarándokoktól tudom, hogy mennyire bántja a turkománokat, hogy a kövér falatot elszalasztották. Ez urak mindenesetre tévednek; mert igaz ugyan, hogy III. Napoleon császár követelése folytán a perzsa sah 12.000 arany váltságpénzt fizetett Monsieur de Blocqueville-ért, ki Perzsiát szolgálva, Mervnél fogságba esett, de én értem ugyan senki egy fillért sem fizetett volna s mivel testi fogyatékoságom miatt nem keltem volna el a rabszolgaságon, mert egy jó erőben levő számár többet ér egy béna hadsinál, semmi esetre sem látták volna jó hasznát ennek a fogásuknak.

A legújabb időben esett tudomásomra a harmadik hír afganisztáni inkognitóm hatásáról és bevallom, hogy nem csekély meglepődésemre. Utazási művem olvasóinak nem lehet ismeretlen az a sajátyszerű kaland, melyen Heratban estem keresztül. Jakub herceg, e tartomány helytartója, Shir Ali Khán, Afganisztán akkori emírének fia, ki már annak előtte is látott angol embereket, tatár utitársaim között felismerte európai arczvonásaimat és le akart leplezni. Mindig csodálkoztam rajta, hogy ez tényleg sikerült neki, mert hitvány koldus-alakom, melyről szinte lerítt az éhség és a nyomorúság, valóban csekély alapot szolgáltatott gyanakvásának. E rejtély titka most már kiderült. Jakub khán, ki a sors számos válsága után atyjának trónjára lépett, abba a szerencsétlen helyzetbe keveredett, hogy Kabul fanatikus csöcseléke,

mindjárt kormányzatának elején, felkoncizolta Sir Lewis Cavagnari angol követet és egész kíséretét. Erre az angolok megszállták a fővárosát. Magát Jakub khánt foglyul Indiába vitték s az angol kíséretben, mely a trónjától megfosztott és fogságba vetett fejedelmet magával vitte, részt vett a Kheiber-szoros bejárájánál sok éven át alkalmazott Warburton Róbert ezredes, a kiváló tiszt és az India északnyugati határán élő néptörzseknek e kétségtelenül legkitűnőbb ismerője. Ez a tiszt, kit utóbb Sir R. Warburton néven emlegettek, visszatérve Angliába, megírta élményeit ily című könyvében: *Eighteen Years in the Kheyber* (1879-1898) *With Portraits, Maps and Illustrations*. London. John Murray. 1900. Könyvének 89. és 90. lapján így ír:

«Miután bevezettek Jakub khán emirhez és láttam, hogy minden kívánságát teljesítették, megkoczkáztattam egy kérdést arra az időre vonatkozóan, midőn Vámbéry Ármin, miután bejárta Khivát és Bokharát, Heratba érkezett és megjelent Muhammed Jakub khán szerdár színe előtt. Vámbéry úr azt állítja könyvében, hogy miután áldást osztott, leült a szerdár mellé és jó erősen oldalba lökte a vezírjét. A fiatal szerdár, arczába bámulva, így szólt: - *Valla au billa faringi haszti*. - Vámbéry tagadta ezt és más tárgyra terelte a beszélgetést. Miután Jakub khán emirt emlékeztettem erre a dologra, azt kérdeztem tőle, igaz-e, hogy Vámbéryban felismerte és mi oknál fogva ismerte fel az európaiat?

«A volt emir így szólt: - Egy emeleti szobában voltam, figyelemmel kísérve csapataim dísz-szemléjét. Az ablakom előtt levő nyílt térségen zenekar játszott. Észrevettem egy embert, ki a lábával taktust ver a zenéhez. Tudtam mindjárt, hogy európai embernek kell lennie, mert ázsiai ember nem tesz ilyesmit. Később, midőn ez az ember feljött az én darbar-omba, azzal vádoltam, hogy frengi. De ő tagadta ezt. Mindamellett nem firtattam tovább a dolgot, mert attól tartottam, hogy gyanú támad ellenében és akkor nem igen lett volna biztos az élete. Ugyanezt a dolgot elmondotta nekem Muhammed Hasszán khán szerdár is, Jakub khán emirnek Jellalabadba érkezése előtt hat héttel. Meg kell jegyeznem, hogy Jakub khán szerdár-ral együtt Heratban volt ő is, midőn Vámbéry Ármin úr ott járt Középázsiaiban való csodálatos kalandjai és viszontagságai után. Különös dolognak látszik, hogy Vámbéry, miután Khivában és Bokharában tett veszedelmes utazásai alatt hónapokon keresztül óráról órára együtt volt dervis-társaival, együtt étkezett velök és részt vett minden imádságukban és kikerülte a felfedeztetést, egy élesszemű megfigyelő előtt mégis elárulta magát azzal, hogy lábával taktust vert a zenéhez, melyet egy rögtönzött zenekar Herat várának főterén játszott!»

Sir Robert Warburton joggal csodálkozik. Magam is elámulok rajta, hogy megeshetett rajtam az eféle és annak, hogy Melpomene lön árulóm, csak abban lelem magyarázatát, hogy mindenkor nagy kedvelője lévén a zenének, öntudatlanul vertem ki lábammal az ütemet, midőn évek elmúltával először hallottam európai dallamokat. A Nyugat zenéjének hatása alatt feledtem éhséget, nyomorúságot és életveszedelmet, mely különös mértékben fenyegetett a fanatikus afgánok közt. Ilyen ellenállhatatlan erővel hatnak lelkünkre a honi hangok a távol messzeségben!

E három, véletlenül megtudott hiteles értesülésen kívül évek multával kaptam még egynehány bizonytalan hírt a konstantinápolyi Bokhara-tekkékben (bokharai kolostorokban) megszállott középázsiai zarándokoktól. Inkognitó utazásom körül, főképen keleti Turkesztánban, legendák keltek. Hadsi Bilal, ki legbensőbb barátom volt a zarándok-karavánunkban, s ki még a hetvenes években is meglátogatta Mekkt és Medinát, megátalkodottan ragaszkodott hamisítatlan moszlim voltomba vetett hitéhez; sőt mi több, annak a nézetének adott kifejezést, hogy ha már csakugyan inkognitót öltöttem, inkább Európában öltöttem és hogy tulajdonképen a keresztény voltomhoz férhet szó. Hogy mennyiben volt igaza, döntsék el az emlékezés olvasói. Az előítéletek, a babonahit és a fanatizmus dolgában a műveltségét oly nagyra tartó Nyugat csak annyiban különbözik a vad Ázsiától, hogy a Nyugaton előrehaladott polgáriasult-

ságunk törvényeinek védelme alatt szelídebbé váltak az emberek szenvedélyei, hogy kevesebb veszély fenyegeti a közéletben az idegen vallás és politikai gondolkodásmód híveit, mint Ázsiában, a hol a törvények hiánya és a fejtelenség miatt nincs védelem sehol. Sajnos, nekem meg voltak e tekintetben a magam szomorú tapasztalásai. A hol nem ismerték származásomat, sokkal nagyobb elismerés kísérte küzdelmes életpályámat, mint azokban a körökben, a hol mint zsidónak született embert rossz hírbe keverték és már eleve hazugnak és csalónak bélyegeztek. És ez volt sorsom a politikai nézeteim tekintetében is. A francia-orosz szövetség megizmosodásának idejéig sok jóbarátom volt Franciaországban, kiket mind elvesztettem abban a pillanatban, midőn mint oroszellenes író sorompóba léptem Angolország ázsiai hatalmi állása mellett. Még Angliában is éreztették velem a politikai küzdelmek pártszenvédelmeit. Ashton Dilknek, a bőszerű liberálisnak és oroszbarátnak Eugen Schuyler-rel, a szentpétervári amerikai követség titkárával együtt, kinek őse az amerikai szabadságharc idején kitűnt az Angolország ellen folytatott küzdelemben, az a gondolata támadt, hogy költött dolognak nyilvánította középázsiai utazásomat és ebben az értelemben síkra szállott ellenem az *Athenaeum* 2397. számában. Az volt megírva a közleményben, hogy én, a keleti nyelvek ismerője, soha sem is voltam Bokharában és Szamarkandban s könyvem voltaképpen a Boszporusz partján gyűjtött tapasztalásaim alapján írtam meg; és bebizonyítandó az állítását, megemlékeztem, hogy zöldnek mondtam a Timur sírján álló híres nefrit-követ, holott ez a kő tényleg kék. Angolországi barátaim csekélybe, vagy semmibe vették ezt a támadást és nem kis mértékben estem csodálkozásba, midőn W. Grigorieff, a híres orosz orientalista kelt védelmemre és *Bokhara története* című könyvem éles bírálatával, megengedhetetlennek és nevetségesnek mondván az utazásom hitelességét kétségbe vonó támadást, a jelenkor merész és nevezetes utazójának nyilvánított. *A segítő kéznek ez a mesterfogása*, határozottan orosz ellenes irányomra való tekintettel, minden esetre igen sikerült dolog volt, de a jó cselekedet hatását tévesztette, mert politikai írásaim oroszellenesek voltak és azok is maradtak. Idő múltával Schuyler úr, az amerikai diplomata is, minden angolgyűlölete mellett meggondolta a dolgot, mert 1886-ban Budapesten időzván, a következő levéllel fordult hozzám:

«Budapest, Hotel Königin von England.
«Monday Nov. 8. 1886.

«Dear Mr. Vambéry, -

«If you are willing to overlook some hasty criticism of mine, when I was in Central Asia and will receive me, I shall be most happy to call upon you.

«Believe my dear Sir yours most sincerely

«Eugene Schuyler.»⁷

Természetes, hogy a *hasty criticism*-ra való minden tekintet nélkül igen melegen fogadtam Schuyler urat és amaz időtől fogva sűrűn érintkeztem vele levélben is. Ez epizódot csak annak bizonyítására említettem meg, hogy mennyire megbízhatatlanok néha a bíráló nyilatkozatok és hogy a vallási és a politikai különérdekek milyen könnyűszerrel támadják meg az embert jellemében és becsületében. Míg egyrészt egy bizonyos William Davies (?) nevű professzor úrnak az az ötlete támadt, hogy ál-Vambéry minőségében előadásokat tartott és a hasonlatosság kedvéért még sántán is járt, a miért elhalt barátom, Kiepert tanár 1868. jan. 22-én leleplezte; mások viszont egész egyszerűen csalónak akartak feltüntetni és személyes okokból meg akarták rontani hitelét kimondhatatlan veszedelmeim és nélkülözéseim eredményének. Bizony, bőséges alkalmam volt megismerni minden változatukban az emberi gyöngeségeket; úgy tetszett, hogy a kegyetlen sors egyáltalán nem akarta tőlem eltávolítani a keserű poharat. És hogy mindezek után sem veszítettem el bizalmamat és lelkem derűjét, azt egyes-egyedül annak az édes munkakedvnek köszönhettem, mely rózsaszínű fátyolt borított minden kelle-

metlenségre s melylyel derült jókedvvel néztem nyugalmas dolgozószobám ablakából a világ folyására.

A kedvezőtlen bírálat, melyet nem kerülhet el író és legkevésbé kerülheti el a rendkívüli élményeken átment kutató, soha engem nem sértett és nem bántott, és kellemetlenül csak az irigységtől sugallt és a gonosz célzattal intézett támadás érintett, melyben különösen az orosz sajtó tűnt ki ellenemben. Madame de Novikov (leánykori nevén Olga Kirejev) különös módon igyekezett megrontani a hitelemet Angliában; hogy élet vegye oroszellenes tollamnak, azzal a fölfedezéssel lépett föl ellenemben, hogy voltaképen nem is vagyok magyar, hanem csaló zsidó vagyok, ki soha Ázsiában nem járt és meg akarom bontani Angliának és Oroszországnak egymáshoz való jó viszonyát. Az orosz politikának a Themse partjára helyezett eme kipróbált eszköze tudvalevőleg különös barátságában és jóindulatában volt részes Gladstone úrnak, de a mily kevésbé sikerült palástolnia kaczerkodásával és hazugságaival Oroszországnak Anglia ázsiai hatalmi állása ellen folyó áskálódásait, ép oly kevésbé sikerült neki az, hogy gyermekes rágalmaival megrendítse az angol közönség előtt kivívott hitelemet és tekintélyemet. A túlbuzgó bírálat célját téveszti mindenütt, de leginkább a politikában. Nem szólva az eféle esetekről, minden tekintetben volt rá okom, hogy meg legyek elégedve kalandos utazásom bírálatával.

IX. Fejezet.

Tudományos és irodalmi munkásságom.

Az ázsiai világ körül sok éven át végzett gyakorlati tanulmányaim, melyekről számot adtam az előző lapokon, önként érthető módon alapjául szolgáltak a nyugodt életmód kényelmétől támogatott irodalmi munkásságomnak. A tudásnak az az anyaga, melyet ez idő alatt felhalmoztam, ellenállhatatlan módon készítetett reá, hogy leírjam mindazt, a mit láttam és tapasztaltam. Ha most, az élet szép nyarának elmúltával, visszapillantok életem munkás korszakára, előre kell bocsátanom azt a vallomást, hogy irodalmi tevékenységem nemcsak időben, hanem minőségében és szellemi irányában is tökéletesen megfelel tanulmányaimnak. Mint a hogy autodidakta módjára, minden vezetés és útbaigazítás, sőt határozottan kitűzött cél nélkül folytattam tanulmányaimat, azonképen irodalmi pályám terén is minden gyarlóságával, fogyatkozásával és hibájával kellett fellépnem a készületlen autodidaktának. A mint vannak naturalista költők, én naturalista tudós voltam. De mert a *poetica licentia* példája szerint nincs és nem is lehet szó *scientifica licentia*-ról is, a nehézségek, melyekkel meg kellett küzdenem, ép oly jelentékenyek voltak, mint azok a hibák és fogyatkozások, melyeket a bírálat joggal minősített kivetni valónak munkáimban. A milyen mohó és hebehurgya voltam a tanulásban, amiben egyébként fényes emlékező képességem és lángbuzgalmam a főhibás, ép olyan elhamarkodottnak és türelmetlennek mutatkoztam nem egy irodalmi munkám létrehozásában és ha hozzáfogtam valamely könyvem megírásához, figyelmen kívül hagytam a *nonum prematur in annum* parancsát és nem volt békém és nyugtom, a míg munkámat befejezve és nyomtatásban nem láttam. Minthogy, szerencsétlenségemre, a nyelvészetnek és a néprajznak addig meglehetősen ismeretlen és csak kevesek által művelt terén mozogtam és ennek következtében a forrásmunkák nagyon kevésbé bőséges anyagával rendelkezhettem, vajmi csekély ügyet kellett vetnem alig is létező elődeim műveire. Lelkem természeténél fogva nem is lett volna reám nézve kellemes a források alapos tanulmányozása. Tulajdonképen sohasem is felelhetett volna meg nekem, hogy számon tartsam azt, a mit mások mondtak, hogy szórshasogató megjegyzésekbe bocsátkozzam és bírálgassak, vagy köznapi szólásmóddal élve, hogy azon kérődzsem, a mit mások már megettek. A tudományos fegyelmezettség szemüvegén át nézve mindenesetre hiba volt ez, de engem csak az újdonszerű, az ismeretlen és az előttem még meg nem írt dolog izgatott. Csak a vadonatúj tárgyaknak volt reám nézve különös ingere, csak ilyenkor égtem a vágytól és leltem meg az irodalmi ösztönzést s ámbár nem féltem tőle, hogy mások megelőzzenek, az újdonszerűség és eredetiség, majd, hogy azt nem mondom: a fölfedezés örökös hajhászása, minden mértéket meghaladó módon sietségre ösztönzött és útját állotta irodalmi munkáim körültekintő és gondos kidolgozásának.

Ha tehát ezek után a csekélységemről eddig megjelent életrajzokban tudósnek emlegetnek, ez a semmi esetre sem találó minősítés annál inkább visszatetszik nekem, mert valóban minden vagyok inkább, csak tudós nem vagyok és nem is lehettem azzá, a szónak ismeretes értelmében. Ahhoz, hogy tudós legyek, nem volt meg az előképzettségem, az iskolázottságom és a vérmérsékletem. A tudósról el lehet mondani, hogy *non nascitur, sed fit*, holott én világéletemben csak velem született jó és rossz tulajdonságaim hatása alatt álltam és egyes egyedül e tulajdonságaim által vezettettem magam. Mindenesetre nagyok és súlyosak az ilyképen megalkotott egyéniség árnyoldalai és hibái, de a kárt, mely ily módon támadt, némiképen jóvá is teszik bizonyos előnyök. Az óvatosság hiánya bátorrá és vakmerővé teszi az embert és minél csekélyebb a mélység, annál nagyobb a terjedelem azon a téren, melyet az ember kiszemelt magának, hogy megmunkálja. Csak is ily módon lehet magyarázatát lelteni, hogy miért terjed ki irodalmi munkásságom a Kelet ismeretének oly különböző területeire s hogy miként lehettem nyelvész, geográfus, néprajzi író, történetíró, ethnológus és politikus egy

személyben. Az úgynevezett tudós czéh minden gyarlósága és nevetséges volta között leginkább gyűlöltem és leginkább találtam ellenszenvesnek a tudósok úgynevezett szerénységét. Semmit sem utáltam annyira, mint az anyagi célok képmutató takargatását, holott e célokat a tudósok épp úgy, sőt talán még inkább hajhásszák, mint a többi ember, és semmit sem tartottam megvetni valóbbnak, mint a dicsérettel és elismeréssel szemben színlelt közömbösséget, mert hiszen a tudós és az író egyike a világ leghívságosabb teremtményeinek.

Minthogy nem vagyok hivatásos tudós, nincs rá szükségem, hogy szerény legyek a tudósok megszokott módja szerint, s midőn e helyen irodalmi munkásságomról szólva, felsorolom munkáimat és önbírálatot gyakorlok magamon, egyszerűen félreteszem a tudós szerénységét és egészen szabadon és fesztelenül kívánok véleményt mondani tollam alkotásainak jó és rossz oldalairól.

1. Utazásom Középázsiaiban,

mely különböző európai és ázsiai nyelveken jelent meg több kiadásban, érdekes olvasmány utazásom különös módjánál és kalandom újdonszerűségénél fogva. Előtte is tettem már inkognitó-utazást Mekkába és Medinába Burton, Burckhart, Maltzan, Snouck-Hugronje és máshol mások, de mint dervis, a ki csak alamizsnából élt s kinek viselnie kellett a fakírság minden sajátosságát, én voltam az első és az egyetlen európai ember, ki ily utazásra vállalkozott. De bármilyen érdekesítő is kalandjaim leírása, utazásom földrajzi tudományos eredménye semmi esetre sem áll megfelelő arányban a kiállott nélkülözésekkel és szenvedésekkel. Csillagászati fölvételeket nem tehettem, nem is volt meg hozzájuk a képesítésem. Oro- és hydrográfiáról sem lehetett szó; merőben tájékozatlan voltam a fauna és flóra tudományában, a mi pedig a geológiát illette, ezt a tudományt nem ismertem a nevéől sem, midőn utam nyugatról e tájakra vezérelt. De mindezzel szemben örömmel hivatkozhatom arra, hogy én voltam az első európai vándor, ki Középázsia egynémely részében megfordult és ennél fogva még is én írtam be nem egy nevet a földabroszba, valamint hogy nekem sikerült nem egy addig ismeretlen adatot szolgáltatni a törököknek e tájakkal való néprajzi vonatkozásairól. Ez utazási művemet kedvelté határozottan kalandjaimnak érdekesítő elmondása tette és az örökös veszedelem, melyben ez utazásom közben forogtam. Az európai olvasó bajosan alkothat magának fogalmat szenvedéseimről és nélkülözéseimről s ezek vonták rám a művelt világ bámulatát és rokonérzését; de aki olvasta e lapokat és ismeri gyermek- és ifjúkorom küzdelmét, nem fog rajta csodálkozni, hogy a nyomorúság és a nélkülözések korán végigjárt iskolája eléggé megedzett későbbi, bármily nagy küzdelmeimre. A szegény zsidó fiú és a későbbi középázsiai koldus helyzete közt nem is olyan nagy a különbség. Az éhezés egy hajszálnyival sem kedvesebb s nem kevésbbé gyötrelmes a művelt Európában, mint Ázsia homokságain és a keresztény társadalomban megvetett és kigúnyolt zsidó fiú szenvedése még elviselhetetlenebb, mint az az örökös félelem, hogy fel találják ismerni a fanatikus mohammedánok. Minthogy pedig első művemmel rendkívüli feltűnést keltettem, barátaim tanácsára kibővítettem ez első jelentést és kiadtam

2. Vázlatok Középásziából

czímű könyvemet, a melyben egyrészt újabb pótlásokkal akartam gazdagítani kalandjaim első leírását, másrészt pedig el akartam helyezni olyan néprajzi, politikai és gazdasági adatokat, melyeknek Londonban való feldolgozásához, hol utazási művemet megírtam, nélkülözhetetlenül szükségem lett volna otthon maradt kézirataimra. E könyvemmel, melyet szintén lefordítottak több nyelvre, már nagyobb figyelmet keltettem a tudományos körökben és ennél fogva tiszteletbeli tagja lettem több földrajzi társaságnak. De a szigorúan tudományos jelzöt ez a könyvem sem érdemli meg, mert daczára a benne foglalt számos új adatnak, egészben véve mégis csak töredékes munka és magán viseli a műkedvelő kéz nyomát. Ahhoz, hogy szakbeli ethnografus lehessen, sokkal többet kellett volna tudnom az embertanról és az

anatómiáról és a megbízható alapra helyezett leírást egyszerűen lehetetlenné tette számomra az embertani bűvárlathoz nélkülözhetetlen mérések és rajzok hiánya. Csak a politikai helyzetről, vagyis az Anglia és Oroszország középázsiai versengéséről szóló fejezetnek volt némi értéke. Ez értekezésem, mely legelőbb az *Unsere Zeit* hasábjain jelent meg s mely az Európa és Amerika közt ép akkor elhelyezett tenger alatti kábel első nagyobb táviratának szolgált anyagául, sokat tárgyalták és sokat vitatták a hivatalos és nem hivatalos körökben; neki köszönhetem, hogy befogadtak a politikai irodalomba és egyben a nagy gyűlölséget Oroszországgal; azt a keserűséget, mely az orosz napisajtóban azóta mintegy elválaszthatatlanul hozzá nőtt nevemhez. Irodalmi munkásságomnak erről a részéről bővebben fogok szólni később, itt még csak azt említem meg, hogy nem eltökélt szándékkal és nem is örömet léptem akkor erre a mesgyére. Nekem tisztán nyelvészeti tapasztalataim ismertetése volt a szemem előtt és hogy megfelelhessenek e szándékomnak, mindjárt Londonból való visszatértemkor hozzáfogtam

3. Csagatáj nyelvtanulmányok

czímű munkám kidolgozásához. Hogy autodidakta létemre, ki gimnáziumot nem végeztem, ki soha rendszeresen grammatikát nem tanultam s kinek a nyelvészetről egyáltalán csak rendkívül kusza fogalmai voltak, eléggé merész voltam arra, hogy nyelvészeti munka megírására és hozzá német nyelven való megírására vállalkoztam és könyvem a szakbeli filologusok szigorú fóruma elé mertem vinni, ez csakugyan több volt a merészségnél, azt lehetne mondani, hogy vállalkozásnak nem kevésbé volt vakmerő középázsiai utazásomnál. Szerencsém volt, hogy akkor nem ismertem még a *furor teutonicus*t és a nyelv kutatók epés természetét. Úgyszólván merőben új téren mozogtam, mert azon kívül, a mit Quatremère *Chrestomathie Orientale*-jában csagatáj szövegfélét kiadott és a mi eredeti szövegben Baber és Abulghazi kiadásában megjelent, a keleti török nyelv teljességgel ismeretlen volt az orientalistáknak. Én léptem fel legelőbb a népies irodalom, a közmondások és a török belső Ázsia egyes tájszólásainak szemelvényeivel, egész lajstromát közöltem a keleti török műveknek, melyeknek Európában senki hírét nem hallotta s én adtam ki az első keleti török szótárát, melyet *Pavel de Courteille*, a francia tudós felvett *Dictionnaire Turk-Oriental* című később megjelent művébe, melynek előszavában így ír: «J'avoue tout de suite, que j'ai mis à contribution ce dictionnaire, en insérant dans mon travail autant que je le pouvais» és melyben általában így jellemzi az első nyelvészeti munkámat: «Livre le plus instructif qui fait grand honneur à son auteur» (Preface, XI.) Még inkább meglepett az, midőn *Budagov* orosz orientalista, aki pedig még jóval közelebb állt e nyelvterülethez, felhasználta munkámat nagyszabású szótárában. Ebből én, bár a kritikai folyóiratok keveset foglalkoztak első nyelvészeti művemmel, bátorságot merítettem és kezdettem belátni, hogy az ember ezen a téren is végezhet hasznos munkát, ha mindjárt nem is iskolázott nyelvbűvár. «Csak az első lépés nehéz» ezt tartja a népbölcsesség. Csagatáj nyelvtanulmányaimat csakhamar nyomon követték egyes értekezéseim a szakfolyóiratokban és minél kedvezőbb volt a fogadtatás, annál mélyebben igyekeztem behatolni a török nyelv régibb nyelvmélekeibe. E törekvésemben írtam meg

4. Ujgur nyelvmélekek

czímű könyvemet, egyikét legnehezebb, de leghálásabb munkáimnak, mely a turkológia terén részemül jutott s mely speczialistájává avatott a török nyelvjárásoknak. Már David *török nyelvtanából* és Joubertnek a *Journal Asiatique*-ban megjelent értekezéséből tudomást szereztem egy titokzatos ujgur kézirat létezéséről; midőn pedig lord Strangford még újból is figyelmeztetett reá és ajánlotta, hogy próbálkozzam meg a megfejtésével, égtem a vágytól és nem is volt nyugtom addig, a míg kölcsön nem kaptam az értékes kéziratot a bécsi császári könyvtárból. Az elmosódott, bizonytalan írásjegyek, melyekből egyes hangok értékét kellett megállapítanom, az idegenszerű szókincs és végül a szöveg sajátságos, eredeti tartalma való-

sággal ellenállhatatlan hatással volt reám. Egy évnél tovább napról-napra, órákon át meresztettem szemem a sibillai jelekre, míg végre sikerült helyenként elolvasnom és meg is értenem a kéziratot. Örömöm határtalan volt és el is határoztam rögtön, hogy kiadom a megértett részt s midőn nagy fáradsággal és költséggel, - mert előbb meg kellett öntetni a betűket - magam előtt láttam a negyedréti pompás kötetet, valóban azt hittem, hogy jelentékeny munkát végeztem. E hiedelmemben megerősítettek szakbeli társaim rendkívül elismerő bírálatai, de sajnos, pusztán hiedelem volt az egész, mert az északi és északkeleti török nyelvhatár szó-járásait illető ismereteim nem voltak elégségesek arra, hogy megérthessem és teljesen kibetűzzem az *egész* kéziratot. Hivatottabb és alaposabb készültségű utódom, dr. W. Radloff már nagyobb sikerre hivatkozhatott és a nehéz munkából reám eső megnyugvás azon alapszik, hogy az elsőbbség joga az enyém és hogy harmincz év múlva dr. Radloff az én kísérletem alapjára állva, jutott magasabb nézőpontjára és tágabb szemhatárához, még pedig annnyival könnyebben, mert idő múltán a *Kudatku Bilik* egy arab betűvel írott és e szerint könnyebben olvasható példányának jutott birtokába.

Ujgur nyelvemlékeim tehát minden fogyatkozásaik és hibáik mellett, díszei közé tartoznak tudományos irodalmi munkásságomnak és sokan voltak, a kik az utazásaim közben tanúsított kitartással állították párhuzamba azt a türelmet, melynek e munkám kidolgozása közben tanujelét adtam. Mindenesetre bebizonyítottam, hogy az ember úttörő munkát is végezhet szakmájában, még ha nem is tartozik a tudós, vagy az iskolázott nyelvészek közé. E, bár félig sikerült kísérletem kapcsán folytattam még egy ideig bűvárlataim a turkologia terén. Megírtam

5. A török nyelv etimológiai szótárát,

az elsőt e nemből, mely a nyelvészeti irodalom terén megjelent, s melyben, minden előmunkálat nélkül, addig gyűjtöttem, okoskodtam és hasonlítottam, míg sikerült kikutatnom és egyes szócsaládokba rendeznem a tö- és gyökérszókat. E sikamlós talajon, melyen sokszor a nyelvtudomány legnagyobb tekintélyei is megcsúsznak s esetenként zuhanásukkal felbőszítik a szaktudósokat és nagy mulatságot szereznek a világnak, a nélkülözhetetlen szakismeret hiánya miatt én természetesen még több és még nagyobb ballépést tettem. Mindamellett nem vonhatja kétségbe még legádázabb ellenségem sem, hogy sikerült kiderítenem jelentékeny számú török szó etimónját és megállapítani elvont fogalmak konkrét jelentőségét. Olyan nagy hatással volt reám a fölfedezés ingere, hogy hónapokon át éjjel és nappal csak török gyökérszók jártak az eszemben és mert jobbára emlékezetből dolgoztam és jegyzeteket tulajdonképpen soha életemben sem gyűjtöttem, igaz gyönyörűségemre szolgált, midőn a legnagyobb messzeségekig követhettem ugyanegy fogalom változásait és átalakulásait s megállapíthattam összefüggéseket. Az eféle tanulmány, nem is szólva előismereteim hiányosságáról, alapjában véve a legkevésbé felelt meg gondolkozásom irányának; a szófejtő játék csábító leple alól csakhamar előtűnt a tárgy száraz volta és egyhangúsága s igazán örültem, midőn ez etimológiai szórakozásom

6. A török-tatár nép ősi műveltsége

czímű munkám kidolgozására vezetett. Ezzel már otthonosabb és inkább megfelelő térre jutottam, mert a nyelvbűvárlást itt messzelátó gyanánt használhattam, melylyel a török néptörzs távol múltjába nézhettem és a törökség ethnikai, erkölcsi és társadalmi viszonyainak akárhány értékes mozzanatát fedezhettem fel. Annál az őszinteségnél fogva, melyet ez önbírálatomban kötelezővé tettem magamra nézve, lehetetlen ki nem emelnem, hogy e kis munka egyike tollam legjobb alkotásainak. Gazdag értékes újmutatásokban - mindenesetre csak újmutatásokban - a török nép tanának terén és természetesen nem is eredhetett más, mint utazó nyelvbűvár tollából, ki a nyelv ismeretét egyesítette az illető nép szokásainak, jellemének és világnézetének felismerésével s ki mindkét téren az emlékező képességnek oly

frissességével rendelkezik, mint én s a gyakorlatban szerzett tapasztalat hatása alatt áll. A méltánylás, melyben a szaktudósok e művet részesítették, nagy örömömre is szolgált és első sorban adta meg az ösztönzést arra az elhatározásomra, hogy megírjam

7. *A török faj ethnologiai és etnográfiai tekintetben*

czímű munkámat. E nagyobb szabású művemben megkíséreltem összegyűjteni egyrészt a török nép egész területén szerzett tapasztalataimat, másrészt azokat a megjegyzéseket, melyeket az e tárgyra vonatkozó európai és ázsiai irodalomban leltem. Minkét irányban rendelkezésemre álltak bizonyos előnyök, mert először nem volt még előttem néprajzíró, ki, mint én, oly sokáig és oly bizalmasan érintkezett volna e népcsalád egyes tagjaival és másodszor, nem sok néprajzíró akadhatott olyan, ki oly mértékben lett volna képes kiaknázni és értékesíteni a soknyelvű forrásbeli anyagot. Itt is töretlen úton jártam és munkám eredménye bővelkedik az úttörő munka minden jó és rossz tulajdonságában. A bíráló általánosan kedvezően és dicsérettel emlékezett meg róla, annál inkább csodálkoztam tehát rajta, hogy könyvemnek nagyon is csekély volt a kelendőse. Azt hittem, hogy népszerű vagy legalább a művelt közönségnek való könyvet írok, annál nagyobb volt tehát a csalódásom, látva, hogy tíz év alatt háromszáz példány sem kelt el belőle. Úgy vettem észre, hogy a nagyközönség vajmi kevésbé érdeklődik a törökök különböző ágai és törzsei, vagy származásuk, erkölcsük és szokásaik iránt s hogy a föld- és néprajz csak az érdekes kalandok borsával és tulajdonképpen csak ezeknek kedvéért tetszik az olvasók szűk körének. A török népről írott könyvemben első ízben található meg e faj valamennyi törzsének és hajtásának teljes képe és ámbár hozzá hasonló munka még egyáltalán nem jelent meg a többi ázsiai népcsalád egyikéről sem, mégis rosszul számítottam a sikert illetőleg. Angliában kivívott kedvező irodalmi helyzetem dacára sem sikerült kieszközölnöm, hogy e művem angol kiadásban is megjelenjék.

Minthogy a keleti török nyelv és irodalom egyik legkedvesebb tárgya volt tanulmányaimnak és e téren igyekeztem mindig újat művelni, a *Török faj*-jal egy időben közzétettem

8. *A Seibaniász*

czímű özbég hőskölteményt, melyet a bécsi császári könyvtárban őrzött eredeti kéziratból több egymásra következő nyári szabadságidőm alatt másoltam le és később saját költségemen kinyomtattam. A másolás rendkívül fárasztó volt, a 4500 párvers leírása nagyon megerőltette szemem, de e költemény történeti és nyelvészeti értéke megérdemelte, hogy ez az unikum - mert a mai napig sem hallottam, hogy volna valahol még egy példánya - ismeretessé és a történelmi bűvárlatnak hozzáférhetővé váljék Európában és Ázsiában is.

A fakszimilékkel és kromolitografikus czímképpel díszített szép kiadás körülbelül 1400 forintomba került és mert alig kelt el belőle több 60 példánynál, negyedrészt sem vettem be reá költött pénzemnek. Természetes, hogy a szakbeli bíráló nem terjedt tovább a *Journal Asiatique*-ben megjelent rendkívül kedvező ismertetésnél. A tudós világ többi, még orientalista része is alig vett tudomást e kiadványról, - mert a keleti nyelvek eme részének művelői nagyon csekély számmal voltak Európában s kevesen vannak most is - mely eddig még Oroszországban sem részesül a megillető figyelemben.

E szerint nem vádolhatom magam azzal, hogy irodalmi munkásságom e részére az erkölcsi, vagy anyagi sikerek ösztönöztek volna; e tekintetben csakis a személyes hajlandóság és a tárgy szeretete volt reám irányadó hatással és csak az anyagi kénytelenség miatt és talán a változatosság okáért fordultam el néha-néha kedves tanulmányaimtól és vettem magam arra az irodalmi foglalkozásra, melynek közönsége nagyobb s mely inkább tarthat számot az anyagi sikerre. Ez volt az oka, hogy nemsokára Középázsziából való visszatértem után kiadtam

9. Vándorlásaim s élményeim Perzsiában

czímű jelentésemet, a melyben a föld- és néprajz eléggé ismert és előttem bőségesen és kitűnően leírt terén mozogtam. Legfeljebb, ha a siíták közt ál-szunnita minőségemben átélt személyes és változatos kalandjaim tarthatnak számot e könyvemben némi érdeklődésre és talán még későbbi középázsiai vándorlásaimmal való okozati összefüggésük, de egyébként csekély értéke van ennek az egész kötetnek és nem is keltett szinte semmi figyelmet Anglián, Németországon, Svédországon és Magyarországon kívül, hol fordítása megjelent. Nem sokkal különb sors kedvezett

10. Keleti életképek.

czímű könyvemnek, mely részben már előbb megjelent egyes német folyóiratokban, főkép a *Westermanns Monatshefte*-ben, de másrésről újabb leírásokat is közölt a törökök, perzsák és a középázsiai népek családi életéből, valamint közvetlen szemlélet alapján megírt vázlatokat e népek vallásáról és életmódjáról. E művem, tudomásom szerint, az eredeti német kiadáson kívül megjelent dán és magyar fordításban is, de ámbár olvasott könyv volt és sokat is irtak róla, a *Verein für deutsche Litteratur*-tól egyízben kapott tiszteletdíjon kívül kevés hasznot, vagy tán egyáltalán semmi hasznot sem hajtott. Az illető országokban mindenesetre jelentékeny mértékben hozzájárultam a Kelet ismeretéhez, mint a hogy

11. Az iszlám a XIX. században.

czímű könyvemmel is felhívtam a művelt közönség figyelmét azokra a társadalmi és politikai átalakulásokra, melyek okot szolgáltattak a moszlim Keleten való közbelépésünkre és reformtörekvéseinkre; de anyagi tekintetben úgy az egyik, mint a másik, célját tévesztette. Távol attól, hogy, mint sokan feltették, az iszlámság védelmére akartam volna vállalkozni, inkább kiméletlenül lerántottam a leplet az átmeneti korszakra nézve jellemző hibákról, gyarlóságokról és előítéletekről, de másrésről minden cziczoma nélkül reámutattam saját mulasztásunkra és hibáinkra is. Célom volt ugyan, hogy kedvezőbb ítéletre indítsam az európaiakat Ázsia moszlim társadalmát illetőleg és hogy bebizonyítsam, hogy türelemmel s egy kissé kevesebb önzéssel és kapzsisággal többre mehetünk, hogy még nincs rá jogunk, a végenyészetnek szánt társadalomnak tekinteni az iszlámot és pálczát törni fölötte. Minthogy e tanulmányomnak tisztára elméleti színezete volt, de talán a benne kifejezésre jutott szabad vallási felfogásom miatt is, Angliában nem adhattam ki könyvemet, melynek e szerint nagyon szűkkörű volt a közönsége, de megfelelően válogatottabb is s nekem meg volt az az elégtétele, hogy sikerült felvetnem egy igen fontos kérdést.

Népszerű irodalmi munkásságom terén rendkívül meglepett a sikere ez angol nyelven megjelent művemnek:

12. *Life and Adventures of Arminius Vambéry, written by Himself,*

mely rövid időn hét kiadásban jelent meg és szokatlanul elterjedt Angolországban, Amerikában, Indiában és Ausztráliában. Egyike ez legjelentéktelenebb és legigénytelenebb munkáimnak; voltaképen egyszerű tákolmány az egész, melyet egy angol kiadó felszólítására tettem közzé s mely semmi esetre sem méltó arra a fogadtatásra, melyben része volt. Ebből is láttam, hogy milyen igaz ez a közmondás: *Habent sua fata libelli*; mert az egész könyv nem egyéb, mint vándorlásaim és velök törökországi és perzsiai élményeim összefoglalása, melyek most jutottak első ízben az angol közönség kezére. De e könyvem rendkívül kedves fogadtatását az ifjúkoromról szóló egynehány rövid fejezetének köszönhettem, mely rövid kivonata volt jelen könyvem első fejezeteinek. A selfmademan életének e részletei nem lehettek hatás nélkül az egyéniségében erősen kifejezett angol-szász népre. Nem tudom, milyen számban jelentek meg e könyvem különböző kiadásai, de azt, hogy az angolul beszélő emberiség minden rétegében és osztályában mily nagy mértékben terjedt el és mily mély

hatást keltett e mű, gyaníthattam a róla megjelent több, mint száz ismertető cikkből és abból a három világrészről kapott számtalan magánlevélből, melyben csodálkozásuknak adtak kifejezést olvasóim. A rokonérzés s az elismerés e bizonyítékai helylyel-közzel mulatságosak, de helylyel-közzel mélyen meghatóak is. Egy angol hölgy, az angol főúri körök tagja, mély fájdalommal említi, hogy könyvemben egy árva szót sem talált Jézus Krisztusról és a bibliáról, pedig nagy vállalkozó szellememmel és szívós jellememmel nagy hasznára lehettem volna a kereszténységnek, s ez a mulasztásom, így szólt a hölgy, mindig sötét pontja marad életemnek. Egy new-yorki quaker felszólított, hogy vegyem fel vallását, mert abból az agyagból vagyok gyúrva, mely jellemző sajátja a quakerségnek. Kérdezték tőlem: hogy nem születtem-e valamely szigeten, mert kalandos szellemem csak a világ oly szülötteinek szokott tulajdona lenni, kik a földnek a sós hullámok által körülnyaldosott részein látták meg a napvilágot; sőt akadt olyan furcsa ember is, ki a horoszkópiomom iránt érdeklődött és vándorló kedvemet a csillagképek különös alakulásának tulajdonította. Különösen érdekesek azok a levelek, melyeket fiatal gyerekektől kaptam ez alkalommal, a többi közt egy tizenéves fiútól, kit kalandjaim története vándorló kedvre buzdított s a ki közölte velem azt a titkát, hogy meg akar szökni szülői házából. Albion ez ifjú gyermeke úgy vélekedett, hogy a mit megtehettem én idegen létemre, azt brit fiú létére hihetőleg képes lesz megtenni ő is; s egy darabig csakugyan tartottam tőle, hogy a gyerek megteszi azt, a mit mondott és egyszer csak látogatásával tisztel meg budapesti lakásomon. Olyan erős volt ez ifjú elhatározása, hogy levelének utóiratában közölte velem a jelszavát és rajzát annak a címernek, melyet választani fog magának abban az esetben, ha híres ember válik belőle.

Érdekes, hogy e könyvem csak az angol-szász közönségben keltett föltűnést és nem akadt fordítója más külföldi nyelvekre, sőt magyar anyanyelvemre sem. A mennyire nem találja különösen épületesnek az alacsony származású és mély szegénységben született ember élményeit az ó-világ hibáiban leledző nyugat-európai társadalom, mely még mindig nagyra tartja a vérbeli nemességet, ép olyan gyönyörűségét leli a szabadság eszméinek légkörében nevelkedett angol-szász a nehéz küzdelmek történetében, melyek végre meghozzák a sikert az egykori szegény zsidó fiú, szolga és házitanító számára. Ez a legfőbb ok tette népszerűvé legjelentéktelenebb könyvemet az angol-szászok közt. E könyvemmel sokkal nagyobb mértékben sikerült elterjesztenem a világon a moszlim Ázsia ismeretét, mint minden más munkámmal együttvéve, sőt nagyobb mértékben, mint a czéhbeli orientalistáknak igen sok más tudós munkájukkal.

Nem tagadom, hogy e könyv nem remélt sikere indított főképen ez önéletrajzom megírására.

Minthogy változatos irodalmi munkásságomban főképen a moszlim Keletre vonatkozó általános ismeretek terjesztésére törekedtem s minthogy itthon sok oldalról szememre vetették, hogy tanulmányaimnak magyar nemzeti részét egészen elhanyagoltam, elhatároztam, hogy önálló műben fejtem ki nézeteimet

13. A magyarok eredetéről.

Arra, hogy miképen szándékozom megfelelni e még manapság is nyílt kérdésre, utaltam már egyes korábban megjelent tudományos értekezéseimben is, a mennyiben hangsúlyoztam, hogy Árpád és hadi népe, mely a kilenczedik század utóján megalapította a mostani Magyarországot, határozottan török vándornép volt, mely jobbára a török néplánczolatnak északnyugot felé szorított lánczszemét alkotva, az Ural folyó mellékéről a Volgán át Európába, illetőleg Pannoniába nyomult és államot alkotott a mostani Magyarországon. A mi pedig a magyarok ethnoszát és nyelvét illeti, az nem egyéb a legtarkább nyelvkeveréknél, a mennyiben a török nomádok, részben vándorlásuk közben, temérdek, velök törzsrokonságban álló finn-ugor elemet vontak magukhoz, de Magyarország sík földjein is találtak rokon népmaradványokat, velök lassankint elvegyültek s ily módon keletkezett Pannoniában a mostani

magyar nép és a mostani magyar nyelv. Tekintve az eredetnek ezt a talányszerűségét és figyelemmel a nyelvészeti hozzávetések rugékonyságára, könnyű megérteni, hogy Magyarországon már régtől fogva és sokat vitáztak és írtak a nemzet eredetéről. A nézetek több ízben megváltoztak s midőn én a vitába beleszóltam, a túlnyomó részben finn-ugor eredet elmélete volt felül. Munkámmal e szerint az utóbbi ellen fordultam, mennyiben a török nomádok életét és vándorlásait általánosságban illető személyes tapasztalataim alapján, de nem kevésbé támaszkodva a történelmi forrásanyagra is, igyekeztem igazolni Árpád török nemzetiségét illető állításomat. Megengedtem, hogy keveréknyelv a magyar, de hozzátettem, hogy a vegyülékben nem a finn-ugor, hanem a török-tatár elem uralkodik. E nézetemmel szemben a nyelvészek, de különösen legbuzgóbb és egyuttal minden bizonyára legképzettebb képviselőjük, a német születésű *Budenz* a szófejtegető nyelvbúvár minden szenvedelmével a magyar nyelv kiválóan ugor jellege mellett szállt síkra. Az ellenpárt érvei jobbra az összehasonlító nyelvészet általuk szentnek és érinthetetlennek tartott főszabályaira támaszkodtak, de engem soha más belátásra nem bírhattak és még kevésbé győzhettek meg arról, hogy tévedek. A küzdelem, melyet fanatikus ellenfeleim, sajnos, átvittek a személyeskedés terére is, eltartott jó sokáig, de ezúttal is bevált a régi diák közmondás: *Philologi certant tamen sub iudice lis*. Az ellenséges iskola etimologikus bukfenczei és grammatikus erőszakosságai, az általuk remélnél egészen más hatással voltak reám, a mennyiben erősen megrendítették hitemet az összehasonlító nyelvtudomány egész fegyvertárában. Beláttam, hogy ugyanilyen kézzelfogható módon bármely tetszés szerinti ural-altáji nyelvről be lehet bizonyítani, hogy a legkövetlenebb rokonságban áll a magyarral. A «nyelv» és «köldök» etimologikus összekapcsolása csak azért, mert hosszú, lecsüngő tárgynak látszik mind a kettő, és a képzelt gyökszók felhasználása az érthetetlen dolgok igazolására, a mivel tudós ellenfelem elfogadhatóvá igyekezett tenni elméletét, mindenesetre nagyon is ábrándos és nagyon is gyöngé volt szellemem gyakorlatias iránya számára. Ennélfogva felhagytam a vitatkozással és beértem azzal az eredménnyel, hogy a honalapító magyarokat nem nyilvánították most már, mint annak előtte, kizárólag finn-ugor eredetűnek, hanem csak a nyelvüket mondták annak és hogy még legádázabb ellenfelem is megengedte, hogy Árpád és hadi népe származására nézve török is lehetett. A külföldi tudományosság természetesen nagyon csekély mértékben vett részt e kizárólag magyar vitatkozásban és annál jobban esett pártomon látnom Ranke-t, a német történelmi kutatás nesztorát, ki, utalva egy *Ibn Daszta* és egy *Porphyrogenitus* történelmi tanuságtételére, a kilencedik század vége felé Magyarországra beözönlött magyarokat törököknek tartotta. Itthon a közönség nagy többsége az én nézetemhez csatlakozott és könyvemnek 700 példányból álló első kiadását három nap alatt elkapkodták.

E jelenség oka minden esetre inkább a nemzeti és politikai, mint a tisztán tudományos érdeklődésnek tulajdonítható, mert az ázsiai eredetűre büszke nemzetnek sehogy sem tetszett, sőt egyenesen sértőnek látszott, hogy őseit vérrokonságba keverték a magas északvidék halászatból és vadászatból élő nyomoruságos osztják, vogul népével és Szibéria más népfoszlányaival. A harci erényeire, vitézségére és függetlenségére sokat tartó magyarságnak inkább megfelelt a húnokkal és az avarokkal való rokonság, kiket csak a középkor kereszténysége rajzolt borzalmat keltő népnek; s a nemzeti hagyománynak tökéletesen igaza is van, midőn ezt a nézetet vallja, mert, mint bűvárlataim későbbi folyásában meggyőződtem és mint ily című munkámban:

14. A magyarság keletkezése és gyarapodása

ki is fejtettem, a mostani magyar nép az ural-altáji elemeknek a magyar síkságokon lassanként való és időmérték szerint meg sem állapítható letelepedéséből keletkezett. Eleinte a Pannóniában élő szlávok harcosai és védelmezői lévén, utóbb urokká és parancsolójukká lettek, olyanformán, mint Galliában a frankok és Oroszországban a varégek, mindamellett azzal a különbséggel, hogy az utóbbiak felcserélték nyelvöket az alattvalóik nyelvével és beolvadtak

az általuk meghódított nép többségébe, míg a magyarok mind a mai napig megőrizték nyelvüket és nemzeti egyéniségüket és idő multával képesek voltak a magyar ethnoszt megteremteni. Ebből a szempontból nézve a dolgot, nem Ázsiában, hanem a Duna középső medencéjében született meg a magyarság, melynek tarka ethnosza különféle nevek alatt működve azelőtt, harciasságával réme volt a keresztény Nyugatnak s mely Nagy Károly vezetése alatt nagy keresztény szövetséget hívott ki önmaga ellen. A nyugatnak ez úgyszólván *első keresztes háborúja* mindenestre meggyöngítette, de meg nem törte az ural-altáji harcosok hatalmát, mely annak előtte Moldvától Felső-Ausztriáig terjedt, mert a Tisza mögé visszavonult maradványaik nemsokára segítséget kaptak a törzsük szerint «*madsar*»-nak, vagyis magyarnak ismert törökök részéről, Árpád vezérlete alatt, kinek utódai felvették a keresztséget és politikai és ethnikai tekintetben megalapították a mai Magyarországot.

Nevezetes a dologban, hogy ez a néptani felfogás legkevésbé úgynevezett ősmagyar honfitársaimnak van ínyére. A hazafiak szebbnek tartják az Árpád és sok százezer harcosának bejöveteléről szóló regényes hagyományt, mintha volna csak egyetlen egy nemzet is Európában, mely nem a legkülönbözőbb elemekből verődött össze és nem később lépett csak fel a maga egészében. De nálunk magyaroknál, ez a gyermekes hiúság azért is nevetséges, mert sokkal dicsőségesebb az, ha egy kis néptöredék századéveken át él a győztes szerepében és nemzeti kiválóságával képes magába olvasztani az idegen elemeket, mint ha hódít a kard erejével, azután beolvad a legyőzött elemekbe, mint a frankok, a varégek és még mások is. Mindhiába; a népeknek ép úgy át kell esni a gyermekkoron, mint az egyes embernek és egyáltalán nem csodálkozom rajta, hogy a néptani problémát illető felfogásom és nézetem nem részesült különös tetszésben Magyarországon.

Tudományos irodalmi munkásságom ez ismertetése végén meg kell még említenem, hogy átmerészkedtem a történetírás nekem merőben idegen területére is, s mint a hogy az eféle kockázatos vállalkozásoknál már meg szokott esni, inkább adtam jelét merészségemnek, mint készülségemnek és rátermettségemnek.

15. Bokhara története

czimű két kötetes munkám, mely németül, magyarul, angolul és oroszul is megjelent, mindenestre többet ártott, mint használt irodalmi hírnevemnek. E művem megírására egynehány keleti kézirat ösztönzött, melyekre Bokharában tettem szert s melyekről azt hittem, hogy Európában ismeretlenek. Részben így is volt, mert a *Tarikhi Narsakhi* és *Szeid Rakim khán* történetének, melyek bőséges anyagot szolgáltatnak Középázsia történetéhez, orientalistáink soha sem hallották hírét. De nagyjában és egészében megtévedtem irodalmi ismereteim fogyatékosága miatt, mert egyes időszakokat, főképen Középázsia régi történetét már feldolgozták volt a szakemberek s én csak az újabb korról mondhattam újat. A szakbeli bírálat rám is rontott irgalmatlanul és szemmel látható kárörömmel; különösen Oroszországban, a hol már akkor is gyűlöltek politikai munkásságom miatt, nagy volt a csatazaj és Grigoriev tanár minden erejéből rajta volt, hogy kimutassa könyvem haszontalan voltát és ezzel megsemmisítő csapást mérjen az oroszellenes publiczistára. A második *criticus furiosus* Gutschmied professzor volt; tudós úr a maga nemében, de egyben junker is a legjavából, ki Istenért és királyáért síkra szállott és rajtam már azért is ki akarta próbálni kisdud fegyverét, mert német renegátnak tartott és a germánság kötelékéből való szökésem miatt méltónak ítélte a megfeddésre. A tudós úrnak köszönettel tartozom a rendreutasításért, melyre tudományos botlásommal reászolgáltam, de a renegátság vádját kénytelen vagyok visszautasítani, mint a hogy tulajdonképen soha sem érthettem meg, miért akasztották nyakamba Németországban a német eredet tisztességét, miért tartottak hamburginak, majd drezdainak és stuttgartinak, holott dédszüleim már Magyarországon születtek és magam tiszta magyar érzésben nevelkedtem. E

valódi magyar neveltetésem és szülőhazám nemzeti szellemével való egygyéolvasásom volt az oka, hogy német nevemet utóbb magyarrá változtattam.

De, hogy visszatérjek Bokhara történetéről írott könyvemre, őszintén be kell vallanom, hogy több csalódást szerzett nekem, mint örömet az a becsvágy, hogy én irjam meg elsőnek Transoxánia történetét, mert daczára minden túlságos dicséretnek, melylyel avatatlan tollak megtiszteltek, csakhamar be kellett látnom, hogy az előmunkálatokat illetőleg nem volt elég tájékozottságom és nem aknáztam ki eléggé a rendelkezésemre álló anyagot sem.

Több szerencsével jártam második tisztán történelmi munkámmal.

16. The Story of Hungary

czímű könyvemet értem alatta, mely egyidőben jelent meg Angliában és Amerikában. Ezúttal tisztára az a szándék vezetett, hogy bejuttassam hazám történetét a «Story of the Nations» című nagy gyűjteményes mű sorozatába. Minthogy magam csak egynehány fejezetet írtam belőle és egyébként magyar szakférfiak támogattak benne, voltaképen csak a szerkesztő címeire tarthatok igényt, de örömöm tellett irodalmi keresztapaságomban, mert az előbb angolul megjelent és később több más, még spanyol és japán nyelvre is lefordított történetkönyv olyan nagy kelendőségnek örvendett, minőre idehaza sem lehetne számítani. A szolgálatot, melyet e könyvvel hazámnak tettem, itthon sohasem méltányolták, sőt nem tűnt fel a könyv megjelenése sem.

Ezzel végeztem volna húsz év alatt *önállóan megjelent* részint tudományos, részint népszerű irodalmi munkáim felsorolásával és még csak ez időszakra eső újságírói munkásságomról kívánok számot adni.

Nem titkolhatom el azt, hogy abban az arányban, a mint korban előrehaladtam, megfogyatkozott, ha nem is munkakedvem, de minden esetre a munkabírásom. Az, a mit hatvanas éveimben tanultam meg, vagy tulajdonképen csak akartam megtanulni, nem sokáig maradt meg emlékezetemben és semmiesetre sem szolgáltatott olyan anyagot, melyből képes lettem volna maradandó, tehát értékes művet alkotni. Csak az évtizedek óta megszokott serénység ösztönzött a további munkálkodásra és ez ösztönzés hatása alatt keletkeztek e kisebb munkáim:

1. *The Travels and Adventures of the Turkish Admiral Sidi Ali Reis, in India, Afghanistan, Central Asia and Persia during the years 1553-1556.* London 1899. (Szidi Ali Reisz török tengernagy utazásai és kalandjai Indiában, Afganisztánban, Közép-Ázsiában és Perzsiában 1553-1556-ban.)

2. *Noten zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei Sibiriens.* Helsingfors 1899.

3. *Alt-Osmanische Sprachstudien.* Leiden 1901.

Mindamellett eszembe sem jutott, hogy ez igénytelen dolgozatokkal magamra vonjam a szakférfiak különös figyelmét. Nem mindenkinek adatott meg, mint Mommsennek, Spencer Herbertnek, Rankennek, Schottnak és másoknak, hogy birtokában maradjanak csorbítatlan szellemi erejüknek aggkorukban is. *Sunt certi denique fines!* S aki nem akarja észrevenni, hogy beköszöntött a tél, könnyen megeshetik rajta, hogy vesztese lesz jobb napokban gyűjtött hírnevének.

X. Fejezet.

Politikai pályám és helyzetem Angliában.

Sokan csodálkoztak rajta, hogy az ember hogyan lehet orientalista, ethnografus, nyelvész és politikai író egy személyben s akárhányszor hibámúl rótták fel, hogy ilyen sokszerű irodalmi munkásságra adtam magam. Erénynek, vagy hasznos dolognak és magam sem mondom ezt a tarkabarka foglalatosságomat, de tény az, hogy éveken át úztem, megemlítem hát röviden az okokat, melyek reája bírtak. Elmondottam már, hogy konstantinápolyi első tartózkodásom idején hogyan lettem újságlevelezővé és hogy a politikai körökkel való állandó érintkezésem folytán hogyan léptem az író politikusok sorába. A politikai események iránt való érdeklődésem ezután soha sem lankadt el, sőt élénkebbé és elevenebbé vált, midőn Perzsiában és Középázsiaiban szerzett személyes tapasztalataim úgyszólván beszerzési forrásává avattak azoknak a híreknek, melyek befolyással voltak a politikai napi kérdésekre s a melyekről nem tudtak a beavatott politikusok sem. Hozzjárult ehhez még az a körülmény is, hogy az olyan utazó, ki éber szemmel nézi a társadalmi, gazdasági és szellemi élet minden mozgalmát, gyakorlati emberré válik okvetetlenül, sőt egyenesen elképzelhetetlen az, hogy az éveken át a maga erejére utalt, az idegen világ minden osztályával és rendjével érintkező vándor kizárólagosan az elméleti kutatás terén maradjon. A nyelveket én nemcsak célznak tekintettem, hanem eszköznek is; az, kinek sikerült oly mértékben elsajátítani szóban és írásban az idegen nyelvjáráásokat, hogy úgy élhet velők, mint az anyanyelvével, minden időben megőrzi eleven érdeklődését az illető népek és országok iránt, részt vesz örömeikben és bánatukban és teljes életében otthonosnak érzi magát közöttük. Természetesen egészen másként áll a dolog a pusztán nyelvészeti vagy régészeti célok után járó elméleti utazóval. Az országot és a népet ő csak mellékes dolognak tekinti és ha megszerezve a remélt elméleti ismereteket, oda hagyja munkásságának színterét, könnyen megfélekedezik róla, mert hiszen idegen volt akkor is, a mikor rajta járt és mindig idegennek is tartották.

Velem az eféle dolog meg nem történhetett. Annyira elsajátítottam az oszmán, a perzsa és a keleti török nyelveket, hogy mindenhol bennszülöttnek tartottak. E három nyelven öreg koromig a tollammal is folyton munkálkodtam, és kötve hiszem, hogy volna még európai ember, ki, mint én, oly sokszerű levélbeli érintkezéssel maradt volna összeköttetésben a messze országok keleti népeivel.

Mikor Ázsiából hazatérve, részt vettem az akkor támadt politikai kérdések vitájában s mint az eseményeknek úgyszólván szemtanúja, egy és más dologról megkérdeztetve, felvilágosításokkal szolgáltam a vezető államférfiaknak, minden jó szándékom mellett sem kerülhettem el, hogy a politikai pályára lépjek. Az első ösztönzést e tekintetben lord Palmerstontól kaptam, ki Sir Roderick Murchison, a londoni földrajzi társaság akkori elnöke útján felszólított egy memorandum elkészítésére. Megfeleltem e kívánságnak, átadtam jelentésemet Oroszországnak a Jaxartes mellett elfoglalt állásáról és Középázsia politikai helyzetéről, megfelelő módon kitérve a perzsa és a török politika mezejére, a mit megtenni annál inkább módomban volt, mert a porta körében élve, szemtanúja voltam a politikai eseményeknek, politikai levelező voltam már annak előtte is és Teheránban ép úgy, mint Konstantinápolyban, állandó összeköttetésben voltam a diplomácia köreivel. Lord Palmerston, többszöri fogadtatásom alkalmával, mindig a tréfálkozó és figyelmeztetéseimet komolyszámba nem vevő diplomata szerepét adta velem szemben. Azt mondotta, hogy a dolgokat az Oroszországot gyűlölő magyar hazafi szemével nézem, hogy a magyaroknak és a lengyeleknek tüzes az agyvelejök (hot brains), és hogy mindenesetre sok víz folyik még le a Themsén, a míg a kozákok az Oxus vizében itatják meg lovukat. Mikor néhány hónappal Londonba érkeztem után megjött a híre,

hogy Csernajevev bevette Taskendet és nemsokára azután átadták a Dowling Streeten Gorcsakov híres jegyzékét, az angol miniszterelnök tréfálkozó kedve némiképen megcsappant, és a befolyásos politikai körök sűrűbben kérték véleményemet a bokharai emir hadi erejéről, a jelentékenyebb hadi útakról és a középázsiai közvéleményről. De a nagy kora mellett mindig éber lord Palmerston még akkor sem akarta, hogy átlásson terveim; megőrizte az olimpusi nyugalom és a jéghideg közömbösség látszatát és érdeklődésének egyetlen jelét azzal mutatta nekem, hogy biztatott, írnam csak tovább is leveleimet a *Times*hoz és tájékoztassam az angol közönséget Középázsia népéről és országairól.

De az angol sajtó és közönség egészen másképp viselkedett. A nagy többség természetesen erősen hajlott az optimizmusra. Az 1842-iki afgán hadjárat borzalmi élénk emlékezetében voltak még az embereknek s a krími háború sikertelensége után különös kedvöket lelték a struczpolitikában, Oroszországnak India határai felé való előrenyomulását agyrémnek tartották és mulattak rajta, hogy milyen állhatatosan és következetesen hangoztatom, hogy veszedelem fenyeget Oroszország felől. Ha közzé tenném most mindazt az újságcikket, értekezést és parlamenti beszédet, melyek annak idején nézeteim czáfolatára és a közönség minden áron való megnyugtató végett Angliában és Indiában megjelentek, az önámításnak és a biztosság álmába való tudatos elringatásnak igen szomorú képe kerekednék ki belőlök. Csak kevesen voltak pártomon, jobbára csökönyös konzervatívok, mert ez a párt határozottan oroszellenes irányt követvén, tetterős politikát követelt; engem vajmi kevéssé zavart a tömegek közömbössége s az optimisták gúnyolódása és csufondárossága. Minél jobban kacagtak nézeteimen, annál nagyobb buzgalommal és tüzzel álltam védelmekre és nem kiméltem sem időt, sem fáradságot, hogy annál szembetűnőbb bizonyítékokkal léphessek a nyilvánosság elé. Középázsiai és perzsa összeköttetéseimet sűrű levélváltással is fenntartva, és szorgalmasan forgatva az orosz újságokat, a védelemnek mindig bőséges anyaga állt rendelkezésemre és mert nyitva álltak előttem a *Times* és a tekintélyes heti és havi folyóiratok hasábjai, könnyű volt olyan munkásságot kifejtennem az újságirodalomban, mely hatott politikai ellenfeleimre és végre megtörte a nagy olvasóközönség közömbösségét is. Minthogy sokan csak az oroszok ellen bosszút lihegő magyar embert látták bennem, mások meg derűlten nézték, hogy idegen létemre oly buzgó védelmezője vagyok a brit államérdeknek, a mi bizalmatlanságot keltett már azért is, mert az idegen államérdeknek ilyenmő védelme a ritkaságok sorába tartozik és különösen Angliában, melyet a szárazföldön annyira irigyelnek és oly kevéssé kedvelnek, példa nélkül állott. Ha letelepedtem volna Angliában és közhivatalnoki állást kérek, mindenestre más színe lett volna igyekezetemnek, s utóbb kevesebb figyelemben részesülök és csekélyebb tetszés jut osztályrészemül. De mivel ragaszkodtam itthoni szerény professzori állásomhoz és mert idegen létemre fáradatlanul s az anyagi haszon minden vágya és kilátása nélkül harczoltam az európai szárazföldön is a brit érdekek védelmében és a közvélemény felébresztése érdekében magában Angliában is, végre sikerült elhárítani magamról minden gyanúsítást és lefegyverezni legádázabb ellenfeleimet is. Ama kevesek között, kiknek különösen nem tetszett politikai tevékenységem, ott láttam Gladstonet, az angol-orosz szövetségnek egyházi és politikai kérdésekben való szorgos támogatóját. De azért hallottam, hogy barátai előtt azt a nyilatkozatot tette rólam: - Vámbéry professzor működését eleinte gyanakvó szemmel néztem, de mióta hallom, hogy szegény ember, hiszek fanatizmusában. - A szigetlakó, szeparatista és a nemzeti büszkeségtől áthatott angol végre kénytelen volt mégis tűrni, hogy beleártja magát országos ügyeibe egy jövevény és folytatja kéretlen beavatkozását Nagy-Britannia külügyi politikájába, sőt hogy szívósságával és csökönyösségével hatni is képes az angol közvéleményre.

Természetes, hogy ez nem egynehány hét vagy hónap, hanem az évek egész sorának volt műve. 1865-től 1885-ig a levelek, cikkek és értekezések egész tömegét tettem közzé az angol, német, francia, magyar és amerikai folyóiratokban Középázsia, Perzsia és Törökország

politikai és gazdasági helyzetéről, melyek összegyűjtve több kötetre mennének. Angliában főképen a *Times* és néhanapján más napilapok, valamint a *Nineteenth Century*, a *Fortnightly Review*, a *National Review*, az *Army and Navy Gazette*, a *New Review*, a *Journal of the Society of Arts*, a *Leisure Hours*, az *Asiatic Quarterly Review* és a *Good Words* című folyóiratok hasábjait szoktam igénybe venni. Németországban a *Münchener* (azelőtt *Augsburger*) *Allgemeine Zeitung*-ba, az *Unsere Zeit*-ba, a *Deutsche Rundschau*-ba, a *Westermanns Monatshefte*-be a *Deutsche Revue*-be, a *Welthandel*-be és egynehány azóta már rég beszünt napilapba és havi folyóiratba dolgoztam. Itthon sűrűn írtam a *Pester Lloyd*-ba, Ausztriában néha a *Neue Freie Presse*-be és a *Monatschrift für den Orient*-be, Franciaországban a *Revue des deux Mondes* és Amerikában a *Forum* és a *North American Review* közölték cikkeimet. Közreműködésemet akkor keresték és kívánták leginkább, mikor a középázsiai kérdés kiélesedett, mint például 1868-ban Szamarkand bevétele, 1873-ban a khivai hadjárat, 1876-ban Khokand elfoglalása és 1885-ben a Pendsdeh-affair alkalmával, egyébként pedig rá kellett magamat kötnöm a közönségre és akárhányszor nemcsak a szárazföldön, hanem Angliában is bajjal érhettem el, hogy szavam meghallgatták és figyelembe vették. Mindaddig, a míg az oroszok hatalmi állásukat annyira meg nem szilárdították, hogy veszedelem nélkül bocsáthatták az idegen utazókat ujonnan hódított területeikre, megmaradhattam az egyetlen és legfőbb tekintélynek a középázsiai kérdésekben. De utóbb elvesztettem lassankint ezt a kiváltságomat, mert a Középázsiairól tájékozott írók száma nőttön nőtt; ámde a keleti nyelvek és az orosz nyelv ismerete s nem kevésbé a tárggyal való hosszas és beható foglalkozásom mindig bizonyos elsőbbséget biztosított számomra irodalmi versenytársaim előtt. Időről-időre, midőn a középázsiai kérdés az események előterébe lépett, nagyobb önálló művekkel álltam elő. Így keletkezett

17. Oroszország hatalmi állása Ázsiában

című munkám, mely németül és magyarul jelent meg s mely Oroszországnak Ázsiában folyton tartó hódító előrenyomulását festette. Lényegében Mac Neil-nek a krími háború idejében megjelent *The Progress and present position of Russia in the East* című munkáját vettem e művem alapjául, bővítve újabb toldásokkal. De ép úgy, mint elődöm, én is siket füleknek beszéltem akkor (1871-ben); az emberek nem sok ügyet vetettek akkoriban Oroszország ázsiai politikájára, sőt engem is elvakúlt oroszgyűlölőnek bélyegeztek. Ha most, midőn az északi kolosszus fél Ázsiára kiterjesztette már polip-karjait és a nyugat békebontójának tekinti őt mindenki, visszaemlékezem a nagy politikusok gúnyos mosolyára, nem szabadulhatok meg attól a érzéstől, hogy milyen kár volt, idejében való gondoskodással élet nem venni a mostani veszedelemnek s hogy nem látták be, milyen nagy hasznát veszi majdan Oroszország Európával szemben annak az erőnek, melyet Ázsiában merített. Második önálló politikai munkám, melyet a könyvpiacra vettem,

18. Középázsia és az angol-orosz határkérdés

című, németül és angolul megjelent munkám volt. Tulajdonképen gyűjteményes kiadása ez a különböző folyóiratokban megjelent értekezéseimnek. E könyvem a khivai hadjárat idején, a belső-ázsiai események iránt mutatkozó élénkebb érdeklődés folytán, nagyobb figyelmet keltett és számomra, ha nem is anyagi, de mindenesetre erkölcsi elismerést hajtott. De a legnagyobb hatást

19. A küzdelem India birtokáért

című dolgozatom keltette, mely 1885-ben jelent meg, midőn a két óriás ázsiai versengése elérte netovábbját s a világ a pendshedi eset után küszöbén állt annak az eseménynek, hogy Angolország háborúba keveredik Oroszországgal. Ez a kis könyvem (eredeti címén: *The Coming Struggle for India*), melyet húsz nap alatt írtam meg s mely angolul, francziául, németül, svédül és guzerati nyelven (keletindiai nyelv) jelent meg egyidőben, belső tartal-

mával semmiesetre meg nem érdemelt óriási feltűnést keltett és anyagi tekintetben is jelentékenyen bevált. A dicsérő és köszönő levelek egész özönét zúdította reám Angliából, Amerikából és Ausztráliából. A levélírók valósággal nagy próféta gyanánt ünnepeltek és olyan angol hazafinak mondtak, kinek Albion körül szerzett érdemei megbecsülhetetlenek és feledhetetlenek lesznek minden időben. Kaptam ugyanakkor egynehány nem épen hizelkedő levelet is az angol szocialistáktól és anarkistáktól, kik mindenek előtt szememre vetették, hogy beleártom magam hazájuk dolgaiba és kárhoztattak izgató figyelmeztetéseimért s másodsorban igyekeztek meggyőzni róla, hogy igazságtalan és embertelen dolog az, hogy Angolország pénzt és vért áldozzon idegen népek civilizálására és meghódítására, holott saját földjén a polgárok százezrei pusztulnak el a szegénység és a nyomorúság miatt. A gyarmatpolitika csak a főúri népet teszi gazdaggá és árasztja el bőséggel, míg a munkás a tőke elnyomása következtében éhen pusztul, - így panaszkodott egyike kéretlen levélíróimnak.

Az angol középosztály és arisztokrácia tagjai mindenesetre másképen gondolkoztak. Húsz éves, Anglia érdekében minden gúnyos ellenvetések dacára lankadatlan buzgalommal folytatott politikai munkásságom sokakat meggyőzött róla, hogy igaz barátja vagyok Angolországnak és ha voltak is olyanok, kik fanatikusnak és *anglománnak*, sőt bolondnak tartottak, a túlnyomó többség még is oly írónak tekintett, ki becsületesen rászolgált az ország tiszteletére és elismerésére s kit idegen származása dacára Nagy-Britannia nagyságának és hatalmának előmozdítójául kell tekinteni és megbecsülni. Bármilyen hideg, büszke és tartózkodó egyébként a brit az idegennel szemben, engem nyilvános fellépésem alkalmával úgy Londonban, mint a vidéken, mindig feltűnő melegséggel és igazi lelkesedéssel fogadtak. Sokaknak feltűnt irataim angolbaráti szelleme és sokan fordultak hozzám azzal a kérdéssel is: hogyan lehetett az, hogy távol az események színhelyétől, akárhányszor jobban és gyorsabban voltam értesülve a dolgokról, mint a követségek és a titkos ügynökök jelentéseiből merítő angol kormányok? Nos hát, erre nagyon egyszerű választ adhatok. *Először* is nekem voltak személyes tapasztalataim s mert a távol Kelettel folytatott levelezéseimre is támaszkodhattam, az idő folyamán nem egy hozzávetésem bevált. *Másodszor* pedig sokkal nagyobb figyelemmel kísértem az orosz sajtó híreit és nyilatkozatait, mint az angol politikusok, kik között az orosz nyelv ismerete akkor még nagyon kevésbé volt elterjedve. Engem magamat is meglepett, midőn publiczista munkásságom szóba került interpellációk formájában az angol parlamentben is. Mr. Eastwick 1870. május 22-ikén ezzel a kérdéssel fordult a kormányhoz: «Mennyiben felelnek meg a valóságnak azok a hírek, melyeket mr. Vámbéry említ a *Times* e hó 18-iki számában közzétett levelében arról, hogy Jakub khán bevette Heratot?» - Lord Enfield, az akkori államtitkár, megczáfolta az állításomat, de nekem azért mégis igazam volt, mert Herat valóban kezébe esett Shir Ali khán lázadó fiának. 1875. június 3-án Hanbury úr ezt a kérdést terjesztette a külügyminiszter elé: «Fölkeltette-e (a miniszter) figyelmét Vámbéry úrnak a *Times* június 2-iki számában megjelent levele, mely hirt ad egy új orosz expedícióról a Felső-Oxus eddig ismeretlen területei felé; közölték-e az expedíció célját az angol kormánynyal, és vajjon, mint Vámbéry úr állította, Weinberg diplomata tagja volt-e az expedíciónak, és ez az expedíció politikai, vagy tudományos jellegű volt-e?» - Mr. Bourke, az akkori államtitkár, erre azt felelte a parlamentben, hogy nagy érdeklődéssel olvasta Vámbéry úr levelét, de a kormány e dologra vonatkozólag még semmi hirt sem kapott. Gyors értesülésemmel megint csak nekem volt igazam és természetes, hogy ily körülmények közt megnőtt írásaim tekintélye.

Anélkül, hogy akartam, vagy kerestem volna, elismert ázsiai politikus lett belőlem és mindenki az ország hű barátjának tartott. Évről-évre kaptam a meghívókat, hogy tartsak előadást Angliának Ázsiában való jelenéről és jövőjéről s ha belefáradva a sok írásba kerestem az üdülést s a változatosságot, kimentem Angolországba és a legkülönbözőbb városokban, mint Londonban, Manchesterben, Birminghamben, Bradfordban, Sheffieldben, Leedsben, Edin-

burghban, Glasgowban, stb. szerény tiszteletdíjért előadásokat tartottam, melyekkel felhívtam a nagyközönség figyelmét a Keleten levő gazdasági és politikai érdekeire s az Ázsia civilizációján való közreműködésre serkentettem. Mindenesetre ritkítja párját az olyan idegen, kit évtizedeken át nyugtalanít egy neki idegen ország java és bánata. Tárt karokkal fogadtak is mindig Angliában és a társadalom minden osztálya kitüntetett elismerésével.

Különösen meglátszott ez 1885 tavaszának válságos idejében és örökké felejthetetlenek maradnak előttem azok a tüntetések, melyekkel Londonban és az egyesült királyság más városaiban fogadtak. Már a május 2-án, Herat jelentőségéről tartott előadásom alkalmával, a zsúfoltságig megtelt minden zugában az Exeter Hall nagyterme a legelőkelőbb körökhöz tartozó hallgatósággal. Lord Houghton, a meeting elnöke, köszönetet mondott nekem az ország nevében s az újságok jórésze másnap vezércikkben méltatta szolgálataimat és azt a kitartást, melylyel mindig szembeszálltam a vezető politikusok bűnös optimizmusával és pártoskodásból eredő hibáival. Néhány nap múlva a *Constitutional Union* védősége alatt jobbra főnemeseiből álló konzervatív körben a Willis Rooms-ban tartottam előadást e kérdésről: «Anglia és Oroszország Afganisztánban, vagy ki legyen az úr és parancsoló Ázsiában?» Előadásomon megjelentek az angol arisztokrácia vezető emberei s valóban megilletődtem, midőn a szónoki emelvényen egy herceget, számos lordot, marsallt, tábornokot, volt minisztert és Nagy-Britannia sok híres politikusát és íróját láttam a hátam mögött. Emlémem visszaszállt a múltba, előttem volt az a sötét őszi éjszaka, midőn koldus módjára egy pad alá huzódtam a pozsonyi sétatérre; eszembe jutott mindaz a becsmélés, megvetés és nyomorúság, mely zsidófiú és éhező autodidakta koromban ért s midőn szembe állítottam akkori nyomorúságomat azzal a fényvel, mely ezen a napon körülvett, csodálkoznom kellett a sors különös szeszélyein. Hogy lord Hamilton, lord Napier of Magdala, lord Cranbrook és mások hogyan nyilatkoztak rólam előadásom előtt és után, azt megismételni tiltja szerénységem (de ismétlem, hogy nem az a képmutató, undok tudósszerénység!). Elég az, hogy elégtétellel mondhatom, hogy a politikai harczvonalba állítottam a büszke angol arisztokráciát az akkor hatalmon levő liberálisok bűnös optimizmusa ellen és ha ez a tény egyrészről fénypontja gyanánt tekinthető politikai munkásságomnak, másrészről bizonyoságul szolgál arra is, hogy milyen nagylelkű és fennkölt szellemű az a büszkesége miatt annyiszor gyalázott brit nemzet, ha az érdem elismeréséről és hazájának érdekéről van szó.

Nagy hevenben, melylyel Anglia politikai kérdéseibe avatkoztam, csak utóbb tűnt fel nekem ez a körülmény. A többi közt érdemes itt megemlékeznem e következőről. Midőn az 1880-iki utolsó afgán háború befejeztével minden áron hatalomra akarta dönteni ellenzékének politikáját a kormányra jutott liberális párt és elhatározta, hogy Kandahart, ezt a fontos határállomást visszaadja az afgánoknak, nyílt levéllel fordultam lord Lyttonhoz, India akkori alkirályához; óva intettem őt e lépéstől és reá mutattam a belőle származó veszedelemre. Levelemet átvette az egész sajtó és néhány nap múlva a következő táviratot olvastam a német újságokban:

«London, február 22.

«Minthogy ma nagy meetinget tartanak Kandahar megszállásának fenntartása mellett, épen kapóra jött Vámbérynak Lyttonhoz írt nyílt levele. E levél kifejti, hogy Kandahar feladása helyrehozhatatlan kárt tesz Ázsiában Angolország tekintélyének, mert az ázsiai nép csak a gyöngeség jelét látná benne. Vámbéry kijelenti azt is, hogy Kandahar megszállása kellő határozottság mellett semmi esetre sem járhat veszteséggel s csakis hasznára válhatik Indiának, mert a kandaharbeliek a legjobb kereskedői Középázsiaának. Végül kifejti azt is, hogy az oroszok néhány év múlva Merv megszállása nélkül is Kandahar kapui előtt fognak állni.»

Maga lord Lytton ez ügyben a következő levelet írta nekem:

«Knebworth Park, Stevenage, Herts,

«1885 február 22-én.

«*Kedves Vámbéry tanár,* - Nagyon lekötöztetett Kandaharra vonatkozó érdekes és értékes levelével, és még fokozta lekötöttségemet azzal, hogy beleegyezett a levél közzétételébe, a mivel éltem is. Midőn pár évvel ezelőtt Houghton lordéknál szerencsém volt megismerkedni önnel, nem igen gondoltam, hogy még reászorúlok és igénybe fogom venni becses segítségét abban a törekvésben, hogy Angliának a Keleten való uralmát megmentsük a halálnak attól az egyetlen formájától, a melytől az istenek maguk sem tudják megóvni kegyeltjeiket: az öngyilkosságtól. Mindamellett tartok tőle, hogy mostani őrzőit, kik esküsznek Mózesre és a prófétákra, nem téríti meg más - mint a halál. A megtérésnek az az egyetlen formája, melyre ők hajlandóknak látszanak, Themisztoklesz dicsekvő mondásának megfordításával, a nagyhatalomnak kishatalommá való átalakulásával végződhetik.

«Fogadja, kedves Vámbéry tanár, őszinte tiszteletem kifejezését

Lytton.»

Az Anglián kívül álló Európában vajmi ritkán, vagy talán sohasem tartják érdemesnek előkelő állásban levő kormányférfiak, hogy így beszéljenek az íróemberrel. S ha már szabad népet jellemző ily eljárás magában véve is elég arra, hogy a becsvágyó író elbájolja és még nagyobb lelkesedésre ragadja, kérdem mit szóljon az olyan író, ki tudja, mily dicső munkásságot fejt ki Angolország Ázsiában, ki ifjúkorától fogva rajongott a politikai szabadságért és megundorodva az Ausztriában azelőtt divatban volt középkorias előítéletektől, itt származása miatt való minden szégyenkezés nélkül oly szabadon mozoghatott és munkálkodhatott? Mondjanak bármit az angolokról (mert nekik is megvannak a maguk igen nagy hibái), de azt az egyet meg kell nekik hagyni, hogy ők mindenekelőtt emberek és csak azután brittek, hogy ők tették a legnagyobb haladást a tizenkilencedik század dicső korszakában és hogy például egy Disraeli és mások szereplése merő lehetetlenség volna nemcsak Németországban és Ausztria-Magyarországban, a hol bizonyos tekintetben még mindig érezhető a középkor dohos illata, hanem még a szabadságát olyan nagyra tartó Franciaországban is. Kérdezem továbbá: van-e ember a világon, ki megőrizhetné egykedvűségét, midőn elgondolkozik arról a szerepről, melyet ez a kis szigetcsoport játszik az egész föld kerekén és arról, hogyan kormányozza és vezérli szebb jövő elé ez a kis nép több száz milliónyi különböző színű, nyelvű, és különböző hitet valló embertársát? Az ily rendkívüli és valósággal tüneményes energia mindenesetre csodálatra kell, hogy ragadja a gondolkozó és az emberiség története iránt érdeklődő íróembert; mert ha tiszteletet kelt bennünk hatalmi állásával a dicsőségnek tetőpontján álló Róma, miként hagyna bennünket közömbösen a nála sokkal nagyobb, hatalmasabb és fenségesebb Albion csodás életműködése? Ezek és a hozzájuk hasonló okok tettek elfogulttá kezdettől fogva Anglia iránt, ezek miatt lelkesedtem érdekeiért és az ázsiai angol-orosz versengés kérdéseiben ezért foglaltam mindig Anglia mellett állást. És tehettem volna másképp, vagy szabad lett volna másképp tennem, midőn Oroszországnak szabadságharcunkba való gyalázatos beavatkozására gondoltam, és ha fontolóra vettem azt, hogy a csár kormányát, a zsarnokságnak ezt a borzalmas eszközét, minden elképzelhető bűnnek és visszaélésnek ezt a fertőjét, az emberi nemnek ezt a gyalázatát hódítások által erősíteni és támogatni nem szabad? Minél nagyobbra nő a csári uralom Ázsiában, annál erősebb eszközök esnek a kezébe, hogy elnyomhassa Európa szabadságát és annál könnyebb lesz Oroszországnak, hogy baráti szolgálatokat tehessen az önkényuralomra áhító saját fejedelmeinknek. Angolország nagysága kárunkra nem, hanem csak hasznunkra válhatik és szabad ember nem

nézheti irigy szemmel a sikert, melyet a tizenkilencedik század műveltségének ez a méltó fáklyavivője arat Ázsiában.

Ez irányban kifejtett irodalmi munkásságom mindenesetre szemet szűrt a ravasz moszkovitának és nem érdekesség nélkül való a mód, melyen el akarták hárítani útjokból. Pesten egyszer megtisztelt látogatásával egy ismert orosz államférfiú és a következő megjegyzéssel kezdte a szót: - Midőn a nagy görög hadvezér Perzsiába menekült, bemutatkozott Cyrusnak, Görögország legnagyobb ellenségének. Magyarországra jöttem és tiszteletemet teszem önénél. - Természetes, hogy szívesen fogadtam, a mennyire csak lehetett: a kipróbált diplomata pedig mosolyogva megjegyezte: - Nagyon sokat dolgozik, de úgy látszik, nincs túlságosan nagy módban. *Bizonyára sokkal vagyonosabb lenne, ha egyáltalán semmit se dolgoznék.* - Mosolyogva feleltem én is, hogy Ázsiában megszoktam a dervis-életet, hogy lelkileg és testileg mindamellettt egészen kitűnően érzem magam és hogy a szellemi eredményre való tekintettel nem szándékozom és nem is óhajtok változtatni ezen az állapoton. - Vagy úgy! - mondotta a moszkovita, erősen a szemem közé nézett és hamarosan más térre vitte át a beszélgetést. Történtek más kísérletek is, hogy letérítsenek megkezdett útamról és hogy tönkre tegyék jó híremet Anglia és a szárazföld szemében. De hiú volt ez uraknak minden fáradozása, mert a zsarnoki kormányoknak és poroszlóinak minden gyűlölsége hatását veszítette egy szabad nép zúgó tetszésével és az egész szabadelvű Nyugat helyeslésével szemben.

Londonból 1885 tavaszán, midőn háború volt készülöben Anglia és Oroszország között a pendsehi kérdés miatt, sok más városba kaptam meghívást. A leveleknek és táviratoknak oly óriási tömegét kaptam napról-napra, hogy csak fizetés nélkül, pusztá hazafiságból felajánkozó magántitkárom segítségével győztem feldolgozásukat. Csak egynehány kiváló jelentőségű vidéki város meghívását fogadtam el, mert nagyon is fárasztó lett volna és nagyon is próbára tette volna testem erejét, hogy napközben úton legyek és minden este más-más helyen viseljem a hivatalos fogadtatás fáradozását, megtartsam előadásomat és részt vegyek a társas vacsorákon. E körútam legemlékezetesebb állomásai gyanánt említem meg Newcastle-on-Tyne-ban és Brighton-ban való fellépésemet. Az első helyen említett észak-angolországi nagy iparúzó városban a színház volt helye felolvasásomnak, igazabban szólva szabad előadásomnak. A ház minden zugában megtelt, egymás hátán szorongott a hallgatóság és a roskadásig telve voltak a karzatok. Voltam már szabóinas, szolga, házitanító, efendi, dervis, minden voltam már ezen a világon, csak színpad-i hős voltam ezúttal első ízben, és ámbár nem bántott a lámpaláz, mégis rendkívüli hatással volt reám az emberek ez óriási sokasága és az a lelkesedés, melylyel fogadtak. Gyakran szakította meg perczekig tartó tapsvihar másfél óráig tartó beszédemet, midőn pedig utalva az indiai császárságot fenyegető veszedelemre, ily szókkal fordultam hallgatóimhoz: - Ama hősök szellemei, kik elestek az Indiáért folytatott küzdelemben, kik e kisdud sziget úrává tették a legnagyobb ázsiai birodalmak egyikének és hatalmassá és gazdaggá is tették, e hősök szellemei azt kérdezik tőletek: Vajjon semmivé akarjátok-e tenni munkánk gyümölcsét és azt akarjátok-e, hogy az ellenséges kéz elrabolja a brit korona legszebb drágagyöngyét? - szinte könnyekre fakasztott a ház minden zugából visszhangzó frenetikus «No! No!» kiáltás és bámúlva láttam, hogy milyen tüzes lelkesedésre képesek a ködös éjszaka gyermekei. Ehhez hasonló jelenetet értem meg Brighton-ban, hol beszédem szintén rendkívüli hatással volt a hallgatókra. Előadásom végeztével szokás szerint sokan tódultak föl a szónoki emelvényre, hogy kézzel és lájjal adhassanak kifejezést köszönetüknek. A többi közt hozzám lépett egy előkelően öltözött koros hölgy is, megragadta mind a két kezemet és zokogásban fúló hangon így szólt hozzám: - Óh drága jó Angolországom, ön jó szolgálatot tett neki. Uram! dicső, aranyos ország ez, tegyen vele jót továbbra is. A jó Isten meg fogja önt jutalmazni e cselekedetért! - A szegény asszony reszketett, mikor ezt mondotta és rendkívüli felindultságra valló tekintetét nem fogom elfelejteni, a míg csak élek.

Mint nagyon jellemző dolgokról, meg kell hogy emlékezzem még a barátságnak azokról a megnyilvánulásairól, melyeket magánemberek, nekem azelőtt merőben ismeretlen angolok részéről tapasztaltam *Lecturing touromban*. Több vasúti állomáson csak azt láttam, hogy hirtelen megnyílik kupém ajtaja és étellel s itallal gazdagon megrakott kosárban elém adják a reggelit, rajta egyszerűen ilyféle felirásokkal: «*From an admirer*», vagy «*From a grateful Englishman*». De a legnevezetesebb mégis az a vendégszeretet volt, melyben egy bizonyos Russel Shaw nevű londoni úr részesített. Már Budapestre elém küldötte meghívóját. Midőn Londonban kiszálltam a pályaudvaron, elém állt egy szolga és átadott egy levelet, melylyel Shaw úr rendelkezésemre bocsátotta fogatát. A szolga átvette útimálhámat, Westendbe hajtottunk, megálltunk a Sackville Street 26. számú háza előtt, hol bevezettek a tiszteletemre dúsan feldíszített, több szobából álló lakosztályomba. Készen leltem ott már mindent, a mit kényelemem csak megkívánhatott. A legfinomabb fajtájú szivart, likőrt, pompás íróasztalt, levéljegyeket stb. Minden a rendelkezésemre állott s alighogy végeztem az öltözködéssel, megjelent a szakács és kedves ételeimet tudakolta, elém terjesztve azt a kérését is, jelölném meg az időt, mikor lunchot és az ebédet felszolgáltatni kívánom. Délután volt már, midőn megjelent vendéglátó gazdám, kérve előbb engedelmemet, hogy bemutatkozhassék. Természetes, hogy Shaw urat a lehető legszívesebb módon fogadtam a saját házában; ő pedig megkérve, hogy kedvem szerint hívjak vendégeket és rendelkezem konyhájával, pinczejével és fogatával, eltávozott. Három hétig voltam e vendégszerető ház lakója. Shaw úr alig hogy mutatkozott ez idő alatt és csak az elutazásom előtt való nap tette nálam tiszteletét. Kérdezte, hogyan éreztem magam, aztán szerencsés utazást kívánva, ismét eltávozott. Soha életemben többé e férfiút nem láttam. Mindenesetre igaz példaképe volt az angol szeretetreméltóságnak.

Lehet-e és szabad-e hát csodálni, hogy az elismerésnek ily önkéntelen megnyilatkozásai egészen más színben láttatták előttem politikai munkásságomat, mint annakelőtte gondoltam és reméltem volna? Mindenesetre beláttam, hogy a publiczistaság egymagában nem ruházott volna fel ily tekintélylyel, ha nem szolgál alapjául tisztán tudományos munkásságom, mely ha ismeretlen maradt is a nagy közönség előtt, Angolország irányadó köreinek ítéletében megállapította hitelemet. A publiczistaság csak akkor lehet igazi méltánylatra, ha pusztán elkalandozást jelent a komoly irodalom mezejéről és valamint nem ok nélkül keltik rossz hírét az ujságírásnak a «félbenmaradt tehetségek» jelzőjével, viszont a szigorúan és kizárólagosan elméleti írómesterség, sajnos, nagyon is gyakran viseli magán a meddség bélyegét. Kétségtelen, hogy nem minden szaktudományt lehet a gyakorlat terén életelevenné és népszerűvé tenni, de mikor a tanulmányt a messze földön élő népekkel való sűrű érintkezés útján kell fenntartani, a hirlapírás nélkülözhetetlen kapcsolatot jelent az elmélet és a gyakorlat között és a könnyű irodalmi foglalkozás ép olyan elkerülhetetlen, mint a milyen jótékony és éltető hatással van az ember szellemére. Mikor néhány óra hosszáig szövegkiadással, nyelvhasználással, vagy tisztán néprajzi tanulmányokkal foglalkoztam, szükségét éreztem, hogy ujságcikket írjak és a szókkal való piszmozgás egyhangúsága után ily módon keressek üdülést a politikai hozzávetések mezején. A nap legalkalmasabb idejét, tudniillik a reggeli órákat egyesegyedül komoly tanulmányaimnak szenteltem és csak harmincz és ötven éves korom közt áldozhattam egynehány órát este is a komoly tanulmányoknak. Cikkírással csak délelőtt tíz és tizenkét óra, vagy délután két és öt óra közt foglalkoztam és pedig íródeák segítségével. A gyakorlat és a megszokás révén annyira vittem, hogy különböző nyelveken két, sőt egyszer három íródeáknak is mondtam tollba különféle vezércikkeket, vagy más cikkféléit. Az ilyen erőpróbák csak akkor jártak fejfájással és vértódulással, midőn már közel voltam az ötvenhez: föl is hagytam velök, de azért még ötvenes éveim után is sokáig diktáltam hevenyészve cikkeket, mint a hogy egyáltalán, még tudományos műveimet sem véve ki, mindig csak emlékezetemből írtam és dolgoztam. Nem szólva derviskori vándorlásom idején arab írásjegyekkel, de magyarul írt jegyzeteimről, soha jegyzőkönyvet nem hordottam magammal, következésképen soha jegyzeteket nem készítettem később írandó munkáim

számára. Persze, a milyen az anyag, olyan a munka. És erős önámításba esném, ha említetlenül hagynám azokat a hibákat és fogyatkozásokat, melyekben nem egy irodalmi munkám szenved épen a feldolgozás e szokatlan módja következtében. Nem, ilyen vakká sohasem tett a hiúság. A milyen szokatlan és furcsa volt tanulókorom, ép olyan sajátyszerűvé fejlett később irodalmi termékenységem s ha mégis van, a miért boldog elégtétellel nézem húsz éves irodalmi munkásságomat, ez a valami nem lehet más, mint a fáradást nem ismerő szorgalom és a szigorú ragaszkodás e jelszavamhoz: *Nulla dies sine linea*, melylyel életem nyarának szép évadját töltöttem. Magánéletem, vagy közszereplésem semmi néven nevezhető eseménye nem rendíthette meg az életmódomat és semmi a világon sem lett volna képes reábírní, hogy másnemű élvezetekre áldozzam az édes munkának szánt órákat, vagy hogy eltérítsen kitűzött célomtól.

Hiszen abban a szerencsés helyzetben voltam, hogy soha sem kerestem és nem is ismertem azt, a mit közönségesen mulatságnak, szórakozásnak, vagy időtöltésnek mondanak. Valamint küzdelmes tanulókoromban is nyolcz, vagy tíz órán át oktattam és hat órát szenteltem saját tanulmányaimnak, azonképen szinte hatvan éves koromig lehetségessé tette kifogástalan testi egészségem, hogy naponta kezdetben tíz, utóbb hat óra hosszáig dolgozhattam, nem is szólva arról az időről, melyet a különféle napilapok és tudományos folyóiratok olvasására áldoztam. Színházban teljes életemben csak egynehányszor voltam, hangversenyre pedig már azért sem jártam, mert nem volt érzékem a magasabb zenei élvezetek iránt. Szívesen jártam volna esti társaságokba, melyekben szakbeli társak között szellemi ösztönzést és jóleső nézetváltást lelhettem volna; de hazámban, a hol csak a nemzeti politika céljai és eszményei foglalják el a társadalmat, nem voltak művelői a Kelet gyakorlati ismeretének, nem volt senki, aki érdeklődött volna Ázsia időszerű eseményei iránt és ahhoz az egynehány tudóshoz, jobbára nyelvészhez, ki esténként *more teutonico* derekasan fenekére nézett a pohárnak, már azért sem szegődhettem társul, mert természetemnél fogva mindig idegenkedtem a szeszes italtól és minden rendetlenségtől. Otthont, «*sweet home*»-ot, e szó angol értelmében szerény mértékben sem adott nekem a sors, mert feleségem, e házias, jólelkű és kitűnő asszony, éveken át betegeskedett és ha nem lett volna a világon az a szép fiú, kivel megajándékozott, s ki utóbb derék tudományos emberré lett, családi boldogságról tulajdonképen sohasem szólhattam volna. De földi boldogságomnak erős vára volt könyvtáram és dolgozószobám; oly vár volt ez, melyből beláttam három világrészt, s a melyből Európa, Ázsia és Amerika különböző országaival folytatott sűrű levelezéssel fenntarthatam személyes és tudományos összeköttetéseimet. Lélekben tehát mindig benne éltem a különböző országokban és nyelvekben, és török, perzsa, üzbég, kirgiz, német, francia, angol és amerikai emberekkel váltott leveleim révén megőrizhettem a különböző nyelvekben való otthonosságomat s megtarthattam az eleven kapcsolatot ama távoli országok politikai, gazdasági és vallási viszonyainak legaprólékosabb részleteivel is. Mindennapi postám e szerint állandó összeköttetést biztosított köztem és ama távol vidékek közt, melyeken éltem és a melyeken mindig édessé és kellemessé tette számomra a gondolatban való ottlétet az élénk képzelet.

Inkább ennek az oknak tulajdonítom, mint a velem született nyelvbéli képességnek azt, hogy több, mint negyed század elteltével is folyékonyan és hibátlanul beszélhettem a különböző ázsiai és európai nyelveken. Mindig egyforma könnyűséggel bántam a magyar, német, tót, szerb, török, tatár, perzsa, francia, olasz és angol nyelvekkel s kiejtésem és mondatkötésem formáinak kisebb, vagy nagyobb tökéletességét jobbára a bennszülöttekkel való rövidebb, vagy huzamosabb személyes érintkezésem állapította meg. Másként állt a dolog a tollforgatással e nyelveken. Ebben a tekintetben nem vált be a latin mondás igazsága: *Quot linguas calles, tot homines vales*, mert ámbár többféle nyelven írtam, mégis be kell vallanom őszintén, hogy szedésre kész módon, vagyis hibátlanul nem voltam képes írni egyetlen egy nyelven sem. Régebben sokat és meglehetősen jól írtam magyarul. Később jobbára németül és

angolul írtam s a mit 1864 óta közzé tettem, ez említett két nyelven írtam meg. Hogy a stílus folyékonyságára szert tehessek, más szóval, hogy otthonosabbnak érezhessem magam az idegen szójárásban, régebben félórát, vagy még hosszabb időt is töltöttem minden nap az illető nyelveken való olvasással. Ily módon jöttem bele az idegen szójárás beszédmódjába, vagyis inkább sajátosságaiba és tollfoghatóvá az angol, német vagy török nyelven csak akkor lettem bizonyos mértékig, midőn gondolkozni tudtam már e nyelveken. E szerint anyanyelvemről szólni mindenestre vajmi bajos volna s én különösen már azért sem tehetem magamévá azt a felfogást, hogy a melyen az ember önkéntelenül gondolkozik, az a nyelv az embernek anyanyelve, mert a hosszas gyakorlat és megszokás képessé tett reá, hogy gondolkozzam minden olyan nyelven, a melyben lélekben, vagy tényleg hosszabb időn át élnem adatott. Minthogy pedig ifjú koromtól fogva sokat olvastam németül, ezen a nyelven végeztem tanulmányaimat és később is minden idegen nyelv között ezt kezeltem a legkönnyebben és a legsűrűbben is. De ép olyan könnyen írtam utóbb angolul is, különösen, ha néhány hétig Angliában éltem; és ha nem is vittem annyira soha, hogy bennszülöttnék tartsanak, mint a hogy annak tartottak teszem a törökök, francziák, németek és a perzsák, néha mégis nagy elégtétellel töltött el a bírálát, mikor olvastam a dicséretet, hogy az idegenszerűségnek nyoma sincs kiejtésében, s mikor dicséretét hallottam írásmódom zamatosságának.

A nyelvbeli viszonyok és átalakulások terén meglehetősen hosszú irodalmi munkásságom alatt tett e megfigyeléseimről áttérek most egy oly tárgyra, mely a legeltérőbb találgatásokra adott okot ismerőseim körében s a mely a maga általánosságában érdekelheti az olvasó közönséget is. Irodalmi munkásságom anyagi eredményéről szólok, melyet írásaim sokféleségére és nemzetközi voltára való tekintettel jelentékenyen túlbecsültek. Említettem már, hogy mennyi jövedelmet hajtott első utazási művem, mely Londonban Muraynnél jelent meg és ugyanakkor kifejezést adtam annak a keserű csalódásnak, melyet a reményeim és a valóság közt mutatkozó ellentét támasztott bennem. Nem sokkal jobban alakult a helyzet később megjelent angol könyveimmel sem, mert egyikök sem hozott többet a konyhámra 200 font sterlingnél, sőt nagyobb részök még ennyit sem. Németországban még szegényebben és szűkösebben jövedelmezett irodalmi munkásságom és 500 tallér volt a legnagyobb tiszteletdíj, melyet egyes népszerűen megírt munkámért fizettek. Nem ok nélkül említem a «népszerű» jelzót, mert tisztára tudományos munkáért semmit sem kaptam és három kötetet tevő szövegkiadásaim (csagatáj és uigur nyelv tanulmányaim és a Seibaniász) egymagukban belekerültek néhány ezer forintomba, hogy ne is szóljak *A magyarok eredete* és *A török faj* című munkáim költségéről, melyekért nem kaptam egy árva fillért sem. Annál jövedelmezőbb volt a cikkírás, különösen pedig Angliában, hol egyes havi folyóiratok húsz, sőt harmincz guineát is fizettek munkám ivéért. Tapasztalataim közé tartozik, hogy egy óra hosszáig tartó angol íróskodás többet ér hat óra hosszáig tartó német irodalmi tevékenységnek; de az is igaz, hogy a míg a német folyóiratok valóságos lerakodó helyéül kínálják magukat a még oly elméletinek tartott, vadul spekulatív és megemészthetetlen tárgyaknak, az angol review-knak a *matter of facts* hajhászásában csak is gyakorlati értékű és csak szenzációs tárgyak kellenek. A német szemleirodalom, úgy látszik, csak mostanában jött reá, hogy lehet értekezést írni komoly tárgyakról is anélkül, hogy nehézkes stílusunkkal és oldalakra terjedő jegyzetekkel halálra untassuk olvasóinkat s most már gyakrabban találunk bennök a messze országok és népek politikai és társadalmi viszonyairól szóló vonzóan megírt cikkeket is. Irodalmi pályám kezdetén még nem így álltak a dolgok. A német orientalista tudomány, mely vitathatatlanul a legtudósabb és a legalaposabb a maga nemében ezen a világon, főképen az ázsiai kultúrnépek multjával, ismert klasszikus művek szövegbírálatával és a sémi és árja nyelvek grammatikus fejtörő kérdéseivel vesződött, ellenben nem volt, vagy legalább ritkán volt a németek között művelője egészen a legújabb időkig a Kelet gyakorlati ismeretének, mert ez a kérdés nem vágott még nemzeti politikájok érdekkörébe. Viszont Anglia, indiai császársága és az egész ázsiai szárazföldre kiterjedő gazdasági összeköttetései miatt, régtől

fogva nagy érdeklődést tanúsított a Kelet országainak életnyilvánulásai iránt és valamint a tudósai is főképen ezen a téren lettek kiválóakká, azonképen nagy közönsége is az irodalomnak csak ezt az ágát méltatta figyelmére. A könyvtárban ülő egykori utazónak természetesen nem könnyű dolog új s a gyakorlati életet érintő kérdésekkel lépni előtérbe s ennek következtében csak nagy ritkán állhat elő gondolatébresztő munkával, és bármilyen fényes legyen is a tiszteletdíja, tollával mégis aránylag keveset kereshet és sohasem tehet szert oly helyzetre, mint teszem a szépíró, vagy az olyan tudós, ki ügyesen és népszerűen bánik a mindennapi életbe mélyen belevágó tárggyal és gondolatát képes alkalmas formában a piacra vinni.

Mindent egybevetve, csakis az erkölcsi jutalom tekintetében mondhatom gazdagnak és sikeresnek sok évi irodalmi munkásságomat. Az a gyűjtemény, melyet a *történetesen* birtokomba jutott bírálatokból és ismertetésekből állítottam össze, majdnem kétszáz német, francia, angol, urdu, olasz, magyar, török, orosz és újgörög nyelven írott cikket foglal magában, melyek elismerőleg emlékeznek meg irodalmi munkásságomról. A többi és nekem ismeretlenül maradt közlemény száma több százra rúghat; erre vallanak a világ minden részéből kapott leveleim, melyek egyébként inkább alkalmatlanságomra, mint épülesemre szolgáltak. Irodalmi munkásságom minden nagy hibái és számtalan fogyatkozása mellett, mégis oly helyzetbe juttatott, mely tútesz legvérmesebb reménységeimen és igazolja e mondást: *Et voluisse sat est*. A munka jó egészségben tartott, megelégedetté, tehát gazdaggá tett s én csak a munkát mondhatom minden áldás és szerencse igazi kútforrásának.

XI. Fejezet.

Munkám diadala.

Az olvasó, ha némi figyelmet vetett az előző lapokra, eltalálhatja könnyen, hogy miért és hogyan hozta meg munkám a diadalt, s hogy két világrészben éveken át vívott nehéz küzdelmem után voltaképpen miben lelhettem meg jutalmamat és elégtételségemet. A lélektani rejtély miatt nem kell épen messzire menni, nem is nagyon nehéz a megfejtése, mert míg más az alkotó kedv által megszállott, fáradhatatlanul céljuk felé törő halandók palástolni igyekezik a titkos rugót, mely élteti őket és helytelenül alkalmazott szerénységből a sors akarata nélkül való eszközének mutatják magukat, én kimondom minden szépítés nélkül, hogy *engem* mindig csak a határtalan becsvágy ösztönzött reá, hogy valami rendkívüli dolgot műveljek és híres ember váljak belőlem. Azt hiszem, hogy ez a tűz forrott már ereimben és ez az ördög lakozott már bennem, midőn a világra jöttem. Ez az önvallomás nem kergeti arczomba a szégyen pirosságát, mert ha most, hetven éves koromban, végig nézek tövises életútamon, látom, hogy alapjában véve épen ez a határtalan dicsőségvágy és a tetteknek ez az olthatatlan szomjúsága juttatott ellenkezésbe önmagammal munkásságom első idejében. Egyrésről az Ázsiában folyó európai munkában való együttműködésre ösztönzött az a hajlandóság, hogy gyakorlati érvényesülést szerezzek tapasztalataimnak és ismereteimnek, másrésről a csöndes szemlélődésre és a tanulószoba békés nyugalmanak körébe vonzott lelki hajlandóságom, vagy talán még inkább azok a szegényes és kisszerű viszonyok, melyek közt felnevelkedtem. Soha sem szenvedhettem az etikett szabályait és a maguk előkelőségében tetszelgő társadalmi körök követeléseit, s ha néhány órát kénytelenségből a diplomáciai világ vezető köreiben vagy a high life körében töltöttem, mindig elfogott az utálat ez üres és felfuvalkodott emberek tartalmatlan beszédje és fontoskodása miatt. Ilyen nézetekkel természetesen a legkevésbé sem voltam alkalmas a diplomáciai pályára, mert szellemem minden gyakorlatias iránya mellett is minden voltam inkább, csak világfi nem.

Meglehet, sőt talán nagyon valószínű is, hogy idő multával módosultak vagy jelentékenyen megváltoztak volna e nézeteim, ha abban az időben, midőn a nyilvánosság elé léptem, vagyis Középázsziából való visszatértem után alkalmam nyílt volna reá, hogy a tisztán tudományos pálya helyett az aktív élet terére lépjek. Valami bizonytalan kívánság, mint már jeleztem, élt is bennem ebben a tekintetben, de legyőzhetetlen nehézségek és akadályok állták akkor útamat. Angliában, habár *distinguished foreigner*nek (előkelő idegennek) tartottak, mégis csak idegen voltam, kit fontos állami dolgokban nem ajándékozhattak meg csak úgy egyszerűen teljes bizalommal, Ausztriában pedig - mert Magyarországon, mely külügyeinek vezetését a bécsi kézre bízta, diplomáciai alkalmazásról ily körülmények közt még ez idő szerint sem lehetne szó - a régi czopf lehetetlenné tette minden kilátásomat. A bürokrata és a junkerségtől áthatott Poroszországban némiképpen mégis már enyhült a plebejus származás ellen táplált előítéleteség: annyira leküzdötték már, hogy annak idejében a vaskanczellár diplomáciai szolgálatba fogadott majdnem minden német utazót, ki tapasztalatokat gyűjtött idegen országokban. Nachtigalt és Rohlfst-ot politikai megbízással Afrika nyugati és éjszaki országaiba küldötték, Emin pasáért valóságos harcot vívtak, és Brugschot, ki Minutolival csak egyetlenegy utazást tett Perzsiában, beosztották első titkárnak a teheráni német követséghez. Ausztriában én, dacára a fényes fogadtatásnak, melyben részem volt úgy Angliában, mint Európa többi részében is, sőt dacára az ázsiai politika terén kifejtett munkásságomnak, annyira ismeretlenül maradtam, hogy egyszer, amidőn az a szerencsétlen ötlete támadt a hadügyminisztériumnak, hogy kiadja Középázsziának titkon megszerzett térképét és szakértői felülvizsgálat végett Berlinbe fordult Kieperthez, ez volt kénytelen figyelmébe ajánlani a bécsi uraknak, hogy sokkal közelebb érnének egy e célra alkalmas magyar alattvalót, és csak ekkor fedezett fel

engem a bécsi katonai földrajzi intézet. Sok évig tartott ez a teljes semmibevevésem. Mikor Ausztria-Magyarország első ízben rendelt követséget Teheránba és a sajtó nevemet emlegette, kérdezősködésemre azt kaptam feleletül, hogy soha szóba sem kerültem és nem is kerülhettem, mert még csak császári és királyi asztalnok sem vagyok. Pedig, mint utóbb megtudtam, a sah és kormánya tetszéssel vették tudomásul amaz újsághíreket. Midőn Ausztria-Magyarország, Bosznia megszállása előtt, követséget küldött Konstantinápolyba, hogy kísérletet tegyen a kérdés békés megoldására nézve, senki sem gondolt reám, pedig ugyancsak világossá vált Abdul Hamid szultánnal való későbbi személyes viszonyomból, hogy senki e dolgot könnyebben ki nem egyenlíthette volna, mint én s hogy meg lehetett volna menteni az országnak ezernyi emberéletet és sok milliót, melyet így rá kellett áldozni az okkupációs hadjáratra. Az utolsó török-orosz háború válságos idejében jónak látták, hogy a Bosporus mellékén a diplomácia körén kívül álló követtel képviseltessék Ausztria-Magyarországot. A választás egy praktikus észjárásúnak és túlon-túl okosnak tartott arisztokratára esett, ki annak előtte mindenféle fajtájú dolgokban adta állítólagos jelét éleselméjűségének, kinek azonban halovány fogalma sem volt a keleti viszonyokról s ki roppant hibákat is követett el tudatlanságával és naivságával. Az, hogy a török udvari körökkel éveken át ápolt személyes összeköttetésemmel, az ország szokásaiban, nyelvében és erkölcsében való tájékozottságommal és a szultánnal való személyes ismerettségemmel nagyobb hasznára lehetnék hazámnak, nem jutott eszébe senkinek sem, még Andrássy grófnak sem, ki akkor a külügyek élén állott. Nevetséges! Az eféle gondolat nálunk tisztára szörnyűségszámba ment volna. Elvégre csak nem fogadhatnak zsidót és plebejus származású embert a diplomácia szolgálatába! A tudásnak és a tapasztalatnak csak másod- vagy harmadrendű jelentősége van, az irodalmi munkásságot pedig ösidőktől fogva bűnös dolognak tekintették Ausztriában. Születés, állás és rang, vagy a képmutatás és csúszás-mászás művészete többet ért a világ minden tudományánál; az, hogy milyen keserűen megbosszulta magát Ausztrián ez a középkorias felfogás, legjobban kiviláglik diplomáciájának közmondásszerű ostobaságából.

Ily körülmények között több volt a természetesnél, hogy letelepedésem után kezdetben egészen az irodalomra vettem magam és egyedül ettől a pályától reméltem üdvömet és boldogságomat. Nyugodtan ülve íróasztalomnál, megismerkedtem a szabadság és függetlenség édes örömeivel. Biztonságban éreztem magam ott a főlebbvaló bosszantásaitól és szeszélyeitől s nem kevésbé a társadalmi szabályok kényszerétől és sokkal kedvesebb volt nekem az az erkölcsi jutalom, melyet a becsületes munka végezetül nem tagad meg senkitől sem, mint a rangban és állásban való kitüntetés hiú fénye, melyért csak úgy áhítoztak körülöttem az emberek. A nélkül, hogy akartam volna, vagy talán inkább akaratom ellenére, végezetül a nekem való pályára szorítottak mégis a körülmények és felismertették velem a hivatást, mely leginkább felel meg multamnak. Ha tevékeny részt veszek az ázsiai események fejlődésében, talán gazdagabb és tekintélyesebb férfi válik belőlem, de boldogabb és elégedettebb semmi esetre sem; mert ámbár sohasem áltattam magam abban a tekintetben, hogy a nagyközönség, de még az előkelő körök sem tartják olyan nagyra az irodalmi hírnevet, mint a születés és a nagy állás előnyeit, elégtétellel láttam mégis, hogy a szellemi munka jutalma sokkal értékesebb és tartósabb, mint az a sok üres pompa és hiábavalóság, melylyel oly szívesen cziczomázzák magukat az emberek. Akárhogyan ócsárolják is a toll munkáját, mégsem változtathatnak semmit azon a tényen, hogy nagyobb, tartósabb és dicsőbb a győzelem, melyet általa ér el az ember, minden előnyénél, melyet más, ha még oly ragyogó életpályák nyújthatnak számunkra. Az író toll nem szorult rá a nagyurak kegyes fejbólintására, semmi szüksége sincs reá, hogy másra támaszkodjék, mint a kézre, mely vezeti, és ha volnának, kik e kor szapora és könnyű irodalmi termelését nézve, azt tartanák, hogy a toll erejét vesztette és nem képes már befolyást gyakorolni és az író nem emeli már fel a homályból és a legalantasabb állásból a tisztelet és a becsülés talapzatára, életem történetében a legékesebben szóló bizonyítékot lelhetik e téves nézetök megdöntésére. Mert ifjúkorom nehéz munkája

ráségített arra, hogy én, az egykori szolga és zsidó házitanító, magamra vontam a művelt Európa figyelmét, az irodalmi téren kifejtett fáradhatatlan igyekezetem és nagyratörésem is oly helyzetet teremtett számomra, mely minden érdemen túl kielégített s mely fölülmúlta legmerészebb várakozásaimat.

Megemlékeztem már irodalmi munkáimnak három világrészen túl elterjedt népszerűségéről; itt még csak azt említem meg, hogy még bizonyos exkluzív, az irodalmi munkával szemben hideg és tartózkodó körök sem zárkózhattak el minden elismeréstől és méltánylástól. Az angolországi sajtó, mely éveken át gúnyolta politikai nyilatkozataimat, végre kénytelen volt bűnbánóan beismerni, hogy igazam volt, hogy nagy szolgálatokat tettem az országnak és hogy körülbelül a legtöbb téglát én szolgáltattam az indiai császárság bástyafalának felépítéséhez. Egy előadásom közben, melyet 1889-ben az Exeter Hall-ban tartottam, Sir Donald Stewart, India volt főparancsnoka megjegyezte, hogy irataim sokszor öntöttek lelket a tiszték lankadó bátorságába és sokszor ösztönözték őket csüggedetlen kitartásra. Akárhányszor kaptam elismerő levelet (testimonials) India különböző részeiből a középázsiai eseményeken való éber őrködésemért és ama támadásokért, melyekkel szüntelenül ostromoltam a képzelt biztosság álmában szívesen elmerülő angol államférfiakat.

Sajátságos varázsa van az irodalmi téren éveken át tartó következetességgel kivívott sikereknek; azoknak a sikereknek, melyeket hiába kisebbít a legellenségesebb bíráló is, mert a toll, a küzdelem és a siker között ideig-óráig mutatkozó minden aránytalanság mellett is olyan nyomokat hagy, melyek sokszor csak rég feledett munkásság utóhangjai gyanánt évek múltával mutatják hatásukat. Minthogy épen politikai munkásságomról szóltam, furcsasága okáért megemlítem, hogy Reuss herceg, a német birodalom pétervári volt nagykövete, reáirányítva figyelmemet az *Augsburger Allg. Zeitung*-ban megjelent vezércikkeim hatására, így szól hozzám Budapesten, Bojanowsky német főkonzul házánál: - Úgy látszik, nem is tudja, hogy Szentpétervárott, az ázsiai ügyosztályban, milyen fontosságot tulajdonítottak a középázsiai politikáról tett nyilatkozatainak. Cikkei annak idejében nemcsak útmutatásul, hanem bátorításul is szolgáltak az oroszoknak és kegyed nagyon kétes szolgálatot tett velők az angoloknak. - Az események színhelyén tett személyes tapasztalataim, az a tartósan éber érdeklődés, melyet a középázsiai világ fejleményei támasztottak bennem és a becsvágy hatalmas ösztökélése mindenesetre nagyban hozzájárulhattak ahhoz, hogy szemem bátrabban és messzebbre vetette pillantásait, mint a czéhbeli államférfiaké; de arra, hogy irataim olyan hatást érjenek el, valóban sohasem gondoltam és elvonult életmódom mellett nem is gondolhattam. Midőn a német császárnak a transzváli Jameson-féle betörés alkalmából Krügerhez intézett távirata rendkívüli izgalmat keltett Londonban és az egész világ a Németországban lábrakapó angol-falásról beszélt, egy 1896. január 12-én kelt levelemben hozzászóltam e kérdéshez, természetesen angol-baráti szellemben. Minthogy a *Times* jónak látta egész hasábra terjedő leveletem főlapjának első oldalán közölni és pedig épen szombati napon, hogy annál tovább forogjon közkézen e levél, - természetes, hogy az «*A. Foreigner*» aláírással ellátott közlemény annál nagyobb feltűnést keltett a német sajtóban, s minthogy II. Lipót belga király történetesen épen Londonban járt akkor, a német újságoknak az a nevezetes ötlete támadt, hogy ő belga felségét gyanították a «*Foreigner*» álneve mögött. Természetes, hogy erre valamennyien neki támadtak a kóburginak és a *Norddeutsche Allgemeine Zeitung* 1896. január 21-iki számában eléggé paprikásan meglecckéztette ő felségét. Reám nézve nem lehetett közömbös látvány, hogy koronás fő szenved meg a tollam munkája miatt; közöltem is néhány tényállást Belgium bécsi követével, de köztudomásra ez a *quidproquo* nem jutott, mert a *Times* nem szokta elárulni munkatársait. Az ember alig hinné, hogy milyen messzire hat el, még a föld legfélreesebb zugába is, a sajtó befolyása. Török, vagy perzsa nyelven az iszlám népeiről közzétett nézeteimre válaszul nem csak az ottomán birodalom minden részéből, hanem Krimióból, Szibériából, Arábiából és Észak-Afrikából is kaptam leveleket és

nem fordult meg Budapesten moszlim ember, dervis vagy kereskedő, ki meg ne látogatott és nem biztosított volna honfitársainak rokonérzéséről.

India mohammedánjai a szultánnal való összeköttetéseim miatt különösen jó szívvel voltak hozzám és meg is hívtak, hogy tartsak előadást számukra egynehány városukban. Nekem csábító volt az ajánlat, mert el tudtam képzelni, hogy minő meglepetést keltett volna a vérbeli ázsiai nép között a hamisítatlan perzsa beszéd európai ember szájából.

India mohammedánjainak küldött nyílt levelem nagyban hozzájárult e jó viszony megszilárdításához és ha nem nehezedik hat évtized súlya vállamra, régóta megtettem volna már az utat Hindosztánba.

XII. Fejezet. Összeköttetésem a mohammedánsággal.

Röviden elmondom, hogyan és mi módon jutottam összeköttetésbe India mohammedánjaival. Midőn nyomasztó viszonyok közt Ázsia moszlimjai közt éltem és mélyen megundorodva kormányzatuk vigasztalan állapotán s a körülöttem látott nyomorúságon, vágyakozó szemmel a művelt Nyugatunk felé néztem, ítéletem sokkal kevésbé volt kedvező az e tájakon élő emberiségről, mint a minővé európai világunkkal való mélyebb megismerkedésem után alakult. Minél otthonosabbá váltam az európai országok viszonyai közt, annál világosabban tűntek szemembe a Keleten látott hanyatlás okai. Láttam, hogy nem lehetünk nagyra a mi fennen magasztalt emberszeretetünkkel, igazságosságunkkal és méltányosságunkkal; reájöttem, hogy a keresztény társadalom épen oly fanatikus, vagy talán még fanatikusabb a máshitűekkel szemben, mint az iszlám és sajnos, csakhamar arra a meggyőződésre jutottam, hogy nagy hangon emlegetett keleti kultúrmisszióink nagyon is gyakran csak palástolásául szolgál anyagi törekvéseinknek és csak ürügy az idegen országok és népek leigázására és kizsákmányolására. Mindez visszatetszést keltett bennem és ez érzéssel együtt ébredt fel szánakozásom és részvétem az iszlám amaz egyes népei iránt, melyekkel azelőtt személyes érintkezésben voltam. Szemem világosabban látott, szívem melegebben dobbant meg az ázsiai zsarnokság, önkényuralom és fejetlenség szánalomraméltó áldozatai iránt s mert közben a szabadságra, rendre és törvényességre vágyakozó ázsiaiak hangja néha-néha megszólalt az időközönként megjelenő török, perzsa és arab közleményekben, mélyebben átéreztem e panaszos kiáltásokat mindenkinél másnál, és lelki szükségét éreztem, hogy barátaimnak pártjára keljek nyomorúságukban. Ez volt a kezdete iszlámbaráti irodalmi munkásságomnak és különböző már értekezésem mellett *Az iszlám a XIX. században* című munkámat mondhatom e törekvésem első gyümölcsének. Utóbb az írott szó teréről a nyilvános beszédek terére léptem és a londoni Exeter Hall-ban 1889 május havában Törökország kulturális haladásáról tartott előadásom és más helyeken elmondott hasonló irányú beszédeim természetesen nemcsak Törökországban keltettek élénk visszhangot, hanem déli Oroszország, Jáva, Afrika és India moszlimjai között is; mert az iszlám tárgyilagos és elfogulatlan bírálói már megritkultak az újabb időkben. Indiában, hol az angolok szabad intézményei fölébresztették a mohammedánok közt az érdeklődést saját vallási közösségük minden öröme és bánata iránt, már akkoriban figyelmet keltett munkásságával a tudós *Abdul Latif Bahadur nábob* vezetésével Kalkuttában működő «Mohammedan Literary Society» és nem sok idő multával az Exeter Hall-ban tartott, előbb megemlített előadásom után a nábob megküldötte nekem ez egyesület történetét és munkásságának ismertetését, meleg hangú levéllel mondva köszönetet iszlámbaráti fáradozásomért. Én pedig megragadtam a jó alkalmat és India mohammedánjaihoz szóló levelemben kifejtve okait a moszlimság iránt érzett szimpátiámnak, azt tanácsoltam a hindosztánbelieknek, hogy haladjanak tovább az újkori műveltség útjain és ragaszkodjanak szilárdul az angol kormányzathoz, mely egyetlen szabad és emberszerető kormánya a Nyugat világának. Ez írásom így szólt egész terjedelmében:

«Budapest, Egyetem.

«1889. aug. 12.

«*Kedves Navabom*, - Szíveskedjék hálás köszönetem kifejezésével együtt tudomásul venni, hogy megkaptam a kalkuttai mohammedán irodalmi társaság keletkezéséről, fejlődéséről és tevékenységéről szóló füzeteket, melyeket szíves volt nekem beküldeni. Nagyon érdeklődve a mohammedán világ jóléte és kulturális fejlődése iránt, már hosszú ideje a legnagyobb figyelemmel kísérem az Ön által megalapított és oly csodálatosan jól vezetett társaság

tevékenységét. Alig kell hangoztatnom azt, hogy nagyon lekötözött, midőn módot nyújtott arra, hogy összeköttetésbe lépjek Önnel, a kinek oly szellemi képességei vannak, a ki oly hazafias ember és annyira hűséges odaadással van nemzetéhez.

«Miután életem legnagyobb részét a mohammedán nemeztek és országok tanulmányozásának szenteltem, a legnagyobb érdeklődéssel viseltetem a kalkuttai mohammedán irodalmi társaság működése iránt. E társaság legékesebben szóló bizonyosságát szolgáltatja annak, hogy az a nemzet, melynek szentkönyveiben ez a mondás áll: «Kutassad a tudományt a bölcsőtől a sírig», nem akar és nem tud hátramaradni a kulturális előrehaladásban, és hogy az iszlám még alkalmas és hajlandó arra, hogy újból visszaszerezze a középkor dicsőségét, midőn a korán követői a civilizáció fákhavivői voltak az emberi nem között.

«Politikai szempontból történik tehát, hogy szerencsét kell kívánnom Önnek tevékenységéhez, ahhoz, hogy Ön terjesztette hitsorsosai között az angol köntösben jelentkező művelődés fensőbbségének tudatát azzal a fakó és kétes fényvel szemben, mely máshonnan jöhet. Nem vagyok angol ember, és nem ismeretlenek előttem Anglia indiai szereplésének tökéletlenségei és tévedései. De mint olyan ember, a ki Európa és Ázsia több vidékén élt, és a ki súlyt vetett arra, hogy mélyére lásson a dolgoknak, biztosíthatom Önt, hogy Anglia nagyon fölülmúlja a többi európai nemzetet igazságosság, emberiség, szabadság és tisztos bánásmód dolgában azokkal szemben, a kik gondjára vannak bízva. Önök, indiai mohammedánok, kik mint Khalid utódai, joggal büszkélkedhetnek azzal, hogy Indiában meghonosították a monotheizmust, Önök vannak hivatva arra is, hogy Hindosztán népének a legjobb tanácsot és példát adják, a legalkalmasabb eszközöket választván az Önök páratlan, de elavult kultúrájának fölfrissítésére. Óhajtottam volna, hogy Törökország, mely szép haladást tett a modern tudományokban, átvehette volna, mint tanító és civilizáló elem a mohammedán világ irányítását. De szegény Törökországnak, ellenségektől körülvéve és a folytonos háborúskodástól elgyöngyülve, a maga léteért kell erősen küzdenie, tehát nem kísérheti figyelemmel távoli hitsorsosait, bármilyen nemes és hazafias mostani uralkodója, kit büszkén vállalok barátomnak.

«Mohammedán vezető híján, Önök Indiában a legjobb úton vannak, elfogadván Anglia gyámkodását. Ön pedig, uram, ki vezeti e mozgalmat, a legjobb szolgálatot teszi nemzetének és vallásának, biztatván a mohammedánokat, hogy térjenek a nyugati kultúra és tudomány ösvényére. Szeretném, ha korom megengedné, hogy meglátogassam Indiát. De még nem mondtam le arról a tervről, hogy az indiai mohammedánoknak néhány előadást tartsak perzsa nyelven, melyet úgy beszélek, mint anyanyelvemet. És ha Indiába megyek, ott társaságuk védnöksége alatt fogok megjelenni, arra törekedve, hogy egy kövecskével hozzájáruljak az Ön iparkodása által emelt nemes épülethez.

«Bocsánat e levelem nagy terjedelméért. Remélem, szíves lesz alkalmat adni levelezésünk folytatására, és a jövőben is eljuttatja hozzám társasága kiadványait.

«Tisztelője

«Vámbéry Ármin.»

«Abdul Latif Bahadur navabnak C. I. E. Kalkutta.»

Egyáltalán nem is gondoltam, hogy különös hatása lesz e levelemnek, tehát nagyon csodálkoztam, midőn nemsokára nyomtatásban is megjelent, és részletes bevezetéssel ellátva, sok ezer példányban kezére került India mohammedánjainak. «Indiában» - így kezdődött a bevezetés - «a politika főeseménye egy levél, még pedig nem valami hivatalos vagy a nyilvánosságnak szánt levél. Eszünk ágában sincs, hogy arra a nagy gonddal készült iratra célozzunk, melyet az alkirály *saját személyében* - megkülönböztetésül attól a hatalmas gépezettől, melyet «the Governor-General in Council» néven emlegetnek - Pertap Singh

kasmiri maharadzsához intézett, mert ez a levél már néhány hét óta közkézen forog. A levél, melyről szólunk, nem jön felsőbb helyről s hivatalosnak semmi tekintetben sem mondható; magánközlése egy szegény, de kitűnő európai panditnak (tudósnek). Tegnap jelent meg a reggeli lapokban és megjelenik még a *Reis and Rayyet* e heti kiadásában. Vámbéry tanárnak Abdul Latif Bahadur nábobhoz írt leveléről szólunk, stb.»

Az indiai sajtó tényleg napokon át foglalkozott ez írással, melyet sokféleképpen kommentáltak és úgy angol, mint mohammedán részről a nap fontos eseményének nyilvánítottak. Meghívtak, hogy jöjjenek el Indiába, hol a mohammedánság vendégének fognak tekinteni. Úgy tervezték, hogy külön bizottságot alakítanak evégből s én nyilvános beszédeket fogok mondani az országban. Egyszóval, ünnepelni akartak, mint Anglia és az iszlám barátját. «Kalkutta, 1890. 16. Toltollah (aug. 12-én)» kelt levelében ezt írta nekem Abdul Latif Bahadur nábob:

«Neve oly ismeretessé vált közöttünk, mint a szálló ige s mivel nagyra becsüljük Önt az iszlámnak Európában való nemes és hajthatatlan védelméért, rendkívüli kitüntetésnek vennők, ha láthatnánk Önt saját szemünkkel és hallgathatnók beszédét saját fülünkkel.»

Visszagondolva ifjúkorom régi küzdelmére és lelkem elé idézve azt a sok bántalmat és megálázást, melyben szegény zsidófiú létemre bőséges részem volt, nagyon csábított a gondolat, hogy ünnepelt vendég gyanánt tiszteltessem és csodáltassam magam Indiában, a rádzsák, a pompa és a fény hazájában. De ábrándjaim kora letűnt! Közel voltam a hatvanhoz, a túl-élettség korához, életünknek ahhoz a szakához, mely hideg komolyságával útját állja a hiuság minden csábításának. Nem sokáig űzhette velem játékát a képzelet az indiai fogadtatásról, hol rózsafüzérrel ékesítik, dicshimnuszokkal ünneplik és édes illatszerekkel árasztják el a jövővényt; a józan megfontolás csakhamar elűzte ez ábrándképeket. Köszönettel visszautasítottam a meghívást, de fenntartottam összeköttetésemet India mohammedánjaival s nem zárkóztam el a bramánoktól sem, tanúsága szerint dr. Mookerjeevel, a *Reis and Rayyet* című újság nagyműveltségű szerkesztőjével váltott leveleimnek.⁸

Nem kevésbbé élénk érintkezést tartottam fenn a Gondali Thakor Szahibbal (herceggel) s más hindosztáni tudósokkal és államférfiakkal. Az a körülmény, hogy sokan ez úrak közül kitűnően írtak angolul és egynémelyikük még latin és görög idézeteket is szőtt levelébe, rendkívül meglepett engem, ki művelődésünknek csak az iszlámra tett hatását ismertem addig. Bizony mondom, Angolország nagy dolgot művelt Indiában és igaza volt Bismarcknak, a midőn azt mondotta: Ha Angolország elvesztené Shakespearet, Miltont és minden szellemóriását, az, a mit Indiáért tett, egymagában elegendő volna arra, hogy megállapítsa az emberi művelődés körül szerzett érdemeit.»

Iszlámbaráti irodalmi munkásságom természetesen még nagyobb figyelmet keltett Mohammed tanításának török hívei között, még pedig annál is inkább, mert éveken át voltam munkása a török sajtónak és egyesekkel állandó levelezésben is álltam. Oroszellenes politikai írásaim révén szellemi összeköttetésbe jutottam Krimia és Oroszország más részeinek tatár alattvalóival is, kik tőlem kértek tanácsot arra nézve, hogy mittévők legyenek nemzeti és vallási szorongattatásukban. Sokan ajánló levelet kértek tőlem a török kormányhoz és megható volt a részvét, melynek tanujeleit láttam az iszlám világának legmesszebb pontjairól, midőn híre ment, hogy lábtörés miatt ágyban fekvő beteg vagyok. A mohammedán ember, ha oszmán volt, ha tatár, ha perzsa, afgán vagy hindosztáni, ritka esetben mulasztotta el, hogy felkeressen, ha Budapesten át vitte útja, és köszönetet mondjon munkásságomért. Akárhányan igazi dervisnek hittek, ki európai inkognitót öltött, hogy üdvére és javára lehessen az iszlámnak.

Azt, hogy a közel és távol Keleten élő régi barátaim ily nézettel voltak felőlem, leginkább azoknak a híradásoknak tulajdonítom, melyeket a moszlim világ minden tájáról Budapestre, Gülbaba sírjához zárandókló dervisek vittek szét rólam. Ezek, a magyar fővárosban járván,

meglátogattak s élő emlékeztetői lévén egykori kalandjaimnak, szívesen látott vendégeim voltak. Evlia Cselebi, a tizenhetedik századbeli török utazó utleírása szerint Gülbaba már a török világ ideje előtt ismerkedett meg Magyarországgal és sírjának Szolimán hada megadta ugyanazt a tiszteletet, melyben Konstantinápoly meghódítása után II. Mohammed Ejub temetkező helyét részesítette. Valóban megható volt látni, hogy milyen messzire elhatott s milyen tartósan megmaradt a híre az iszlám ez útegyengetőjének az óvilág igazhívói közt. Láttam törököket, arabokat, perzsákat, afgánokat, indusokat, kasmirbelieket, sőt tobolszki tatárokat is, kik sírjához zárandokoltak. Pedig a kérdés, hogy a Rózsák atyja Mohammed hitének melyik felekezetéhez tartozott, nincsen tisztába hozva, mert igaz ugyan, hogy az oszmánok e síremlék kimélését a passzaroviczi békében egyenesen kikötötték, de másrésről Naszreddin sah, a perzsák királya is azzal a gondolattal járt, hogy mint a siíták ura, meg fogja újítani e siítának tartott szent síremlékét és tett is intézkedéseket ez óhajításának megvalósítása érdekében. Gülbaba különösen a dervisekre volt nagy vonzó hatással. Elzárandokoltak sírjához üres zsebbel, járatlanul az ország nyelvében, és szembe nézve minden veszedelemmel. Egyikök Kadrije testvérének tartotta, másíkok a Dselali-szerzet tagjának s ha egynehány napig itt tanyáztak a régebben szegényes, de most már pompásan helyreállított kupola alatt, elmaradhatatlanul meglátogatták csekélységemet. Mindenek fölött érdekes volt látni, milyen vizsga pillantásokat vetettek reám ezek a jobbára rongyos és lefogyott moszlim globe-trotterek. Megtévesztve a különböző ázsiai nyelvekben való otthonosságom, s még inkább egykori dervis voltom híre által s a barátságos fogadtatáson is felbátorodva, némelyek fölvetették előttem a kérdést: hogy még meddig időzöm a hitetlenek között ez inkognitómban és nem térek-e már vissza nemsokára az igazhitűek országába? Válaszomban legtöbbször utaltam Szádi sejkh, a Gulisztán («Rózsáliget») híres szerzőjének életére és élményeire, ki ámbár szintén igazi dervis volt, mégis különböző felekezetek körében élt, hogy annál jobban megismerkedhessék a világgal és végre, mint ember, örök emlékezetét hagyta a világnak. Minden különössége mellett és a fanatizmus külső jelei dacára, jelentékeny mértékét leltem nem egy ily dervisben a vallási kételkedésnek és a világpolgári eszméknek, a mit gondosan takargatnak ugyan, de mely mégis tökéletesen igazolja ezt a középkori mondást: *Qui multum peregrinatur raro sanctificatur*, vagyis, a ki sokat járja a világot, nem igen jut a szentek sorába. E dervisek által, kik gondolatban titkon vonzódtak hozzám, hírem, nevem friss emlékezetben maradt az iszlám világának legmesszebb vidékein. Mint legújabban, az *Illustrated London News* 1904. november 26-iki számában olvasom, Mr. Cunninghame Graham, egy ismert angol utazó, még déli Marokkóban is ráakadt nevemre. A Kintafi Kaid (főnök) fogságába esvén, egy perzsa vándorköltővel találkozott, ki azt mondotta: - Valóban merészlelkű ember az a *Bambura* (nevem elferdítése), az a perzsául beszélő keresztény dervis, ki a világ összes könyveit olvasta, ki bejárta az egész világot és járatos a világ minden tudományában. Hát bizony igen méltó ember ő a padisáhok barátságára. - A dervisek élő távirati ügynöksége a mohammedán nép mélyebb és magasabb rétegeinek és a tekkéből (klastromokból) és bazárokból, hol a néppel érintkeznek, szélteben elterjednek híreik a családi élet legbelsőbb rejtekéig. Nincs is rajta mit csodálkozni, hogy évtizedek múltával is jöttek még hozzám levelek Ázsia különböző országaiból.

A moszlim világ szélesebb köreivel fenntartott emez érintkezéseim révén idővel összeköttetésbe jutottam a moszlim Ázsia felsőbb rendjeivel is. De mindenek előtt megemlékezem Anglia királynőjénél, a világnak e köztudomás szerint leghatalmasabb mohammedán fejedelménél tett látogatásomról.

XIII. Fejezet.

Az angol udvarnál.

Abban a mértékben, a hogy műveim felkeltették a figyelmet az ó és új világ legmesszebb tájain, elterjedt hatásuk Európában is a legfőbb kormánykörökig, és nincs mit csodálni rajta, hogy a vándorbot és az író toll hercegeikkel és uralkodókkal is érintkezésbe juttatta a homályos származású íróembert. Angliában, hol a *selfmademannel* szemben az udvari etikett minden szigorúsága mellett sem keresik a származás feltételeit, nem maradhatott észrevétlenül a brit államérdekek e buzgó védelme. *The Coming Struggle for India* című könyvem megjelenése után Viktória királynőtől, kivel már előbb is találkoztam Sandringhamben, a walesi hercegnél, meghívót kaptam, hogy látogassam meg Windsorbán és a fogadtatás, melyben ez a kiváló és párját ritkító fejedelmi nő részesített, ép oly nagy feltűnést keltett a világban, mint a hogy valósággal meglepett engem magam is.

1889-ben, londoni tartózkodásom idején történt, hogy a következő meghívót kaptam:

THE LORD STEWARD
HAS RECEIVED HER MAJESTY'S COMMAND TO INVITE
PROFESSOR VAMBÉRY
TO DINNER AT WINDSOR CASTLE ON MONDAY THE 6TH MAY,
AND TO REMAIN UNTIL THE FOLLOWING DAY.
WINDSOR CASTLE, 5TH MAY 1889.⁹

E meghívásról előzetesen táviratilag is értesítettek, s mivel politikai okok miatt nem akarták csak úgy egyszerűen meghívni és megtisztelni az oroszellenes író, mert a szentpétervári udvar körében ezt leplezetlen kihívásnak vették volna, a táviratban hozzátették: «*to see the library and the sights of the castle*». («Hogy megtekintse a könyvtárat és a kastély látványosságait»). Olvasva e szöveget, azt gondoltam magamban, hogy ha II. Sándor cár minden különös tekintet nélkül és nyíltan fogadhatta és kitüntethette Stead-et, az oroszbarát író, talán nem lett volna szükség erre a kifogásra és Viktória királynő ép olyan könnyen fogadhatta volna az ellenkező nézet képviselőjét. De nem vettem ügyet e fölösleges óvatosságra; Windsorbába mentem, hol udvari hintó várt a pályaudvaron, a várkastély kapujánál pedig Sir Henry Ponsonby főudvarmester, ez a nemes gondolkodású kiváló férfiú fogadott igen melegen s ő kísért szállásomra is. Még le sem vethettem utazó ruhámat, midőn megjelent nálam a szeretetreméltó Sir Henry Ponsonby s az udvari szokáshoz képest elélem adta a *royal birthday book*-ot, kérve, hogy irjam bele nevem és születésem napját és esztendőjét. Nem volt épen utolsó társaság, melybe ily módon bejutandó voltam, mert a könyv tele volt a század koronás főinek, hercegeinek, nagy művészeinek, tudós fiainak és híres katonáinak névalírásával. De midőn eleget akartam tenni a felszólításnak, eszembe jutott születésem napjának bizonytalansága. Sir Henry, ki észrevette habozásomat, jóakarató mosolylyal kérdezte, hogy mi légyen oka zavartságomnak.

- Uram, - feleltem, - nem tudom határozottan, hogy mikor születtem és nem szeretnék valótlanúságot írni e királyi könyvbe.

S midőn elmondottam születésem körülményeit, melyekről e könyv első oldalán teszek említést, a nemes férfiú megragadta kezem és így szólt hozzám: - Ne szégyelje. Ő felsége többet ad vendégeinek munkásságára és érdemeire, mint származásukra. - Bejegyeztem hát 1832. márczius 19-ének megszokott dátumát, de még most is kötve hiszem, hogy akadt volna bár egy is a windsori udvar vendégei közt, ki ne tudta volna az évet és napot, melyen a világra jött.

Nem tekintve e kissé kínosan mulatságos epizódot, rendkívül kellemesen telt időm Windsorban. Az udvari méltóságok, kikkel mindjárt a lunchnél megismerkedtem, egymást múlták fölül szeretetreméltóság dolgában az ázsiai brit érdekek külföldi védelmezője iránt és különösen kitűntek ebben a tekintetben a katonatisztek, kik csakhamar politikai beszélgetésbe bocsátkoztak velem. Az angol, legyen bár udvaronc, katona, vagy egészen közönséges halandó, bátran kimondja politikai véleményét, az ép kormányon levő pártra való minden tekintet nélkül s nem kevésbé bámúltam, midőn a főbb udvari hivatalnokok egyike, ki buzgó tisztelője volt Gladstonenak, igen éles kifejezésekkel bírálta a konzervatív lord Salisbury politikáját és engem is belevont e bírálatába.

A történelmileg nevezetes kastély egyik sarkán levő kerek toronyszobában laktam s midőn elmerülve néztem a szép vidéket s a kanyargó Themst, és eszembe jutottak a képzetek, melyeket Shakespeare olvasása közben e királyi székhelyről alkottam, mély meghatottság vett rajtam erőt, láttára sorsom különös fordulatának. Ha valaki azt mondotta volna nekem akkor, hogy engem, ki szegényes viszonyok között éltem, sőt éhséget is szenvedtem, majdan vendégül lát és kitüntetéssel halmoz el Windsorban Nagy-Britannia királynője és India császárnője, hogy nagy udvari méltóságok vezetnek majd végig a lovagtermeken és mutogatják nekem a csodás birodalmi kincstárat, s hogy az udvari ebéden a harmadik helyet jelölik ki számomra a királynő közelében: valóban, minden élénk képzelőtehetségem mellett is a szemébe nevettem volna és bolondnak nyilvánítottam volna az illetőt. Soha sem kápráztatott el annyira a korona fénye, hogy az, ki viseli föltétlen hódolatra és imádatra készített volna. De Viktória királynőnek mindenki meghagyhatja, hogy elbűvölte az embert lényének igaz egyszerűségével, egyéniségének ritka szeretetreméltóságával és főképen azzal a módjával, a hogy ki tudta tüntetni a művészetet és a tudományosságot, Téved, a ki azt hiszi, hogy ez a nő, ki a monarchikus köztársaság élén állott, - a hogy joggal nevezik Angliát alkotmányánál fogva - csakis szimbolikus vezetője volt e hatalmas államnak és nem gyakorolt befolyást a nagyszerű gépezet működésére. Viktória királynő csodálatos emlékező képességgel volt megáldva; behatóan tájékozva volt minden kérdésben, élénken érdeklődött minden iránt s a beszédén és az arczán előmlő ünnepies komolysága mellett sokszor jelentkeztek a szellem ragyogó szikrái a sokak előtt fagyosnak tetsző külszínen, önkénytelenül azt a benyomást keltve az emberben, hogy tehetséggel megáldott fejedelmi nővel és okos asszonynyal áll szemtől-szemben.

Viktória királynőt néha merőben alaptalanul olyan uralkodónőnek mondták, ki hideg magatartásával, nagy tartózkodásával és ridegségével, aggályosan kimért kérdéseivel és feleleteivel nem tett különösen jó benyomást látogatóira. Ez az ítélet, mint említettem, épenséggel nem volt helyes. Igaz, hogy kezdetben bizonyos mértékig félénk és tartózkodó volt, de mihelyt tisztába jött okos és vizsgáló szeme az idegen egyéniségével és jellemével, a látszólagos fagyosságot fejedelmi kegy váltotta fel és az ember láthatta, hogyan melegszik fel és hogyan emelkedik fokról-fokra érdeklődése. Midőn részem volt abban a szerencsében, hogy Sandringham parkjában két számár által vont kis kocsiját kísérhettem, eleinte úgy látszott, hogy nem vet különös figyelmet beszédemre; de midőn a kíséretében levő udvari méltósággal középázsiai tapasztalataimról kezdettem beszélni, érdeklődése szemlátomást megnőtt és tudakozódni kezdett kalandjaim legapróbb részleteiről. Legjobban meglepett azzal, hogy jól megjegyezte magának és szabatosan ejtette ki az európaiak és különösen az európai nők számára idegenszerű keleti neveket; mi több emlékezett az udvaránál megfordult különböző ázsiai személyiségek arczvonásaira és sajátosságaira is és ítélete róluk mindig találó volt.

Egy este, gondolom Sandringhamban, hosszasan beszéltem velem a Keletről és különösen Törökországról. Pontosan emlékezett a fél századév óta Londonban megfordult török követekre s midőn beszélgetésünk közben hosszasan foglalkozott Fuad pasával, bátorságot merítettem és megkérdeztem tőle, hogy csakugyan megesett-e a Keleten sokat emlegetett következő anekdota. - Azt beszélük, - mondtam - hogy Fuad pasa egy küldetése alkalmával

szép melltűt adott át felségednek Abdul Medsid szultán megbízásából és felséged az ajándék drágaköveiből évek múltával egy pár fülönfüggőt készíttetett magának. Fuad pasa egy későbbi küldetése alkalmával meglátta és megcsodálta ezt a függőt és felséged erre így szólt hozzá: - N'est ce pas Sa Majesté le Sultan sera bien fâché d'entendre, que j'ai gâté la broche dont il m'a fait cadeau? - és Fuad pasa erre állítólag ezzel az elmés megjegyzéssel felelt: - Au contraire, Madame, mon souverain sera enchanté d'entendre que votre Majesté prête l'oreille à tout ce qui vient de sa part.¹⁰

A királynő nyugodtan végighallgatott, azután így szólt:

- Csinos történet, csak hogy nem igaz.

Úgy vettem észre, hogy e nőnek sokkal több érzéke van Angolország ázsiai hatalmi állása iránt, mint akárhány híres miniszterének; a perzsa sah is valósággal csodálatos dolgokat beszélt nekem, budapesti látogatása alkalmával, a királynőnek a Kelet dolgaiban való tájékozottságáról. Nagyot bámúltam rajta én is, midőn a hetven éves hölgy hindosztáni nyelvtanulmányairól beszélt nekem és megmutatta gonddal készült írásbeli gyakorlatait. Az a két nagyturbános és bő palástban járó indiai szolga, ki ebédközben a királynőt kiszolgáltatta és sétái közben mindig nyomon követte, meggyőző bizonyosságát szolgáltatatta annak az érdeklődésnek, melyet India fejedelemszonya az Ázsiában való brit hatalmi állás iránt tanúsított; és nem tudtam hová lenni csodálkozásomban, midőn láttam, milyen alázattal szolgálnak ki e hosszúszakállú ázsiai emberek egy asszonyt, ki hozzá még *keresztény* asszony is volt. Az embert nem hagyhatta közömbösen, midőn egy szerény és igénytelen asszony képében látta maga előtt a föld kerekiségének leghatalmasabb uralkodóját, ki majdnem négyszáz millió ember sorsát kormányozza. S midőn láttam Windsor udvari könyvtárában azokat az aranybetűs nagy papirtekercseket, az afganisztáni emír és más ázsiai hatalmasok dagályos nyelven megírt hódoló feliratait; vagy midőn megbámúltam azt a számos koronát, jogart és keleti fegyverzetet, mely halomszámra áll a windsori kincstárban, nem győztem betelni a britek nagysága és hatalma körül forgó gondolataimmal. Tiltja a köteles tartózkodás, hogy többet is szóljak Viktória királynőről, de nem hallgathatom el azt, hogy az a kegyesség, melylyel fogadott és azok a szavak, melyekkel kifejezte elismerését Anglia körül szerzett irodalmi érdemeimért, mindenha drágábbak és becsesebbek lesznek számomra, mint azok a kincsek és rendjelek, melyekkel más uralkodók megjutalmazni vélik az irodalmi érdemeket.

A királynő 1901-ben bekövetkezett halála után utóda, VII. Edwárd király adta számos bizonyítékát hozzám való kegyességének. Vele, mint már említettem, 1865-ben ismerkedtem meg. Már trónörökös korában sem mulasztott el egyetlenegy alkalmat sem, hogy megismerje teljes figyelmével irodalmi tevékenységemet. A politikai gyűlölség s az Angolország hatalma és nagysága miatt érzett irigység úgyszólván divatba hozta a kontinensen, hogy kigyót-békát kiáltottak e fejedelemre, kit úgynevezett «ifjúkori vétkeinek» szellőztetésével igyekeztek minden tekintetben elrágalmazni és feketére festeni. Pedig azt csak nem szabad bűnéül róni az eleven elméjű, vidám lelkületű és az udvari szertartások nyögét sehogysem kedvelő királyfinak, hogy szókimondó természetével nem szenvedhette az alattomoságot és a képmutatást és megőrizte a fesztelenség egy bizonyos nemét a bel- és külföld népeinek minden osztályával való érintkezésében s nyíltan, minden alakoskodás nélkül kereste az élvezeteket. Edwárd király demokratikus korunk szülötte volt mindig és az is maradt. Nem vet ügyet az osztálykülönbségre oly mértékben, mint más koronás fők szoktak és sohasem tartotta szükségesnek, hogy felvilágosodott és szabadelvű ember létére alárendelje egyéniségét uralkodói mivoltának. Európa és Ázsia minden fejedelme közt nincs egy sem, ki oly alaposan megismerkedett volna, mint ő, az ó- és új világ különböző országaival és népeivel s ehhez képest meg is van a teljes rátermettsége arra, hogy politikai vezetője legyen óriási birodalmának. Ha vele beszélgetve, említést tettem Törökország, Perzsia és India viszonyairól, tájékozottnak láttam a

kérdések minden részletében. És a mellett soha nincs befolyással ítéletére a faj és a vallás különbözősége. Még a londoni társaság közepette is mindig bizonyosságát adta demokratikus érzületének. Megesett, hogy egy zsidó vallású ujságszerkesztő asztalánál találkoztam vele s láttam, hogy olyan tisztelettel bánik a ház asszonyával, mint ha fejedelmi nő lett volna. A midőn pedig, budapesti látogatása alkalmával, észre vette, hogy a magyar főurak nem adják meg az írónak a Londonban megszokott tiszteletet, társas összejövetelt rendezett és karonfogva az író toll emberét, tüntetőleg az ő társaságában lépett a terembe s e szókkal mutatta be az összegyűlt főuraknak: - My friend, Prof. Vámbéry; barátom Vámbéry professzor!

Edwárd király avatott író és kitűnő szónok is; bizonyosság reá e címmel megjelent könyve: *Speeches and Addresses of H. R. H. The Prince of Wales 1863-1888*. London 1889. Ismétlem, hogy elhamarkodott ítélet nem volt még oly igazságtalan, mint a melyet az európai szárazföld bizonyos ujságjai mondtak a britek mostani királyáról. Midőn 1901-ben, nemsokára trónra lépte után, Londonban meglátogattam, nem csekély elégtétellel láttam, hogy a korona semmit sem változtatott egyéniségén. Csak olyan kedves és szeretetreméltó volt hozzám, mint annak előtte s megkért, látogassam meg mindig, valahányszor Londonba megyek. Tanújelét adta nemeslelkűségének hetvenedik születésnapja alkalmával is, midőn magántitkárától, lord Francis Knollystól a következő táviratot kaptam: «The King commands me to send you his warmest congratulations on the 70th anniversary of your birthday.» («A király meghagyta, hogy közöljem önnek legmelegebb szerencsekívánatait 70-ik születésnapja alkalmából.») És néhány nappal ez üzenet után a következő levelet kaptam:

«Marlborough House, Pall Mall, S. W.

«March 18, 1902.

«Dear Professor Vambéry, - I am commanded by the King to inform you, that he has much pleasure in conferring upon you, the third class (Commander) of the Victorian Order on your 70th birthday, as a mark of his appreciation of your having always proved so good and constant a friend to England, and as a token of His Majesty's personal regard towards you.

«I beg to remain Dear Professor Vambéry

«Yours very faithfully,

«Francis Knollys.»¹¹

Az igazi fejedelmi kegynek ez a megnyilatkozása természetesen jelentékeny feltűnést keltett a külföldön és itthon is, hol a kormány csak épen hogy tudomást vett ünnepemről, és teljes mértékben méltányolták is mindenfelé. Hogy miért éreztették velem itthon ez alkalommal is e mondást: *Nemo propheta in patria sua*, arról már volt szó e könyv egy másik helyén. Itt csak bizonyosságát akartam szolgáltatni annak, hogy VII. Edward király őszinte érdeklődéssel kíséri a szellemi törekvéseket és hogy nagy állásában sincs rá hatása a származás és a vallás különbözőségének. Közvetlenül trónra lépte után közölték azt a kérését a külföldi udvarok képviselőivel, hogy mutassák be neki a Londonban levő idegen írókat és művészeket, mert óhajt megismerkedni velök. Ezzel is megmutatta, hogy méltó fejedelme a szabadelvű Albionnak és egészen át van hatva századunk demokratikus szellemétől.

Híven a régi igazsághoz, mely azt mondja, hogy az alma nem messzire esik fájától, ép ilyen erények teszik kiválónvá fiát, a walesi herceget, ki szeretetreméltóságával és nyájasságával már is meghódította mindenek szívét. Sandringhami látogatásom alkalmával az akkor távol levő clarencei herceg lakosztályában laktam és ennek következtében közvetlen szomszédja voltam az akkor még egyszerűen «György herceg» néven emlegetett angol trónörökösnek. Egy délután, a hogy épen levelezésemmel voltam elfoglalva, meghívást kaptam, hogy menjek

le a kertbe és csatlakozzam a királynő társaságához; de mert előbb meg akartam mosni a kezem és többszörösen csengettem mindhiába, megjelent szobám ajtajában az ifjú herceg és kérdezte, hogy mit kívánok. Megmondottam s percz múlva visszatért a fiatal herceg nagy kancsóval a kezében, melyet mosolyogva tett le mosdóasztalomra. Nem is rossz, gondoltam magamban; - herceg szolgálja ki az egykori zsidó koldusdiákat. Sokszor nevettem ezen az eseten s emlékére «The Royal Jug-bearer» (a királyi kancsóvivő) melléknevével ruháztam fel Nagybrittania jövő uralkodóját. Atyjára üt a király többi gyermeke is. Szívesen emlékezem például a következő epizódra. Egy este díszebéd volt Sandringhamban Viktória királynő tiszteletére. Nekem Lujza hercegnőt kellett az asztalhoz kísérenem s midőn a walesi herceg, a mostani király, végigjártatta szemét a szalonban egybegyült vendégeken, hozzánk lépett s így szólt hozzám: - *Vambéry, why did you not put on orders?* («Vámbéry, miért nem tette föl a rendjeleit?») - Épen mentegetőzni akartam, mikor a hercegnő - most Fife hercegné - közbevágott e szókkal: Papa! a professzor néhány könyvét aggathatta volna a mellére, az lett volna a legillőbb dekorációja! - VII. Edward király igaz megbecsüléssel volt hozzám mindig és legbecsesebb emlékeim közé teszem el azt az üzenetét, melyet főhadsegédével küldött abból az alkalomból, hogy néhány sor ajánlással elküldöttem számára egy példányát ez önéletírás angol kiadásának. «A király»- így szól a levél - «meg van hatva az első kötetben levő ajánlástól és jól esik tudnia, hogy annyira ki volt érdemelve az a barátság, melyet önnel szemben kimutatnia öröme szolgált.» Hamisítatlan demokratikus szellem uralkodott a mostani király udvaránál, mikor még a trón örököse volt; és ezt a szellemet otthonossá tette a Buckingham-palotában is, nem kis bosszúságára akárhány szűkkeblű arisztokratának. VII. Edward király jobban megértette korát, mint sok más fejedelmi testvére és semmi sem természetesebb, mint az ő népszerűsége Angliában és Amerikában.

XIV. Fejezet. Érintkezésem Abdul Hamid szultánnal.

Minthogy épen fejedelmi elismerésről szólok, meg kell, hogy emlékezzem arról a fogadtatásról is, melyben a török szultánnál volt részem s mely különös ellentéte Konstantinápolyban régebben töltött napjaimnak.

Abdul Hamid szultánnal való személyes ismeretségem az időből ered, midőn a Resid pasával sógorságban levő Rifaat pasa házában éltem. Ali Galib pasa, az előbbi fia, ki Abdul Medsid szultán egyik leányát bírta feleségül, franczia nyelvre akarta taníttatni a feleségét s engem szemelt ki tanítójának, mert feltették rólam, hogy ismerve a török szokásokat, ügyelni fogok a háremélet szigorú szabályaira. Hetenként háromszor kellett megjelennem a pasának a bebeci öbölben levő palotájában és mindig egy eunuch vezetett a mabeinba, vagyis a hárem és a szelamlík közt levő szobába, hol leültem egy függöny előtt, melynek másik oldalán tanítványom, a hercegnő foglalt helyet, kit egyébként soha meg nem láthattam. Tanításom módszeréül az akkoriban divatozó úgynevezett Ahn-féle módszert választottam, mely egyes rövidebb mondatok betanulásából állott s ezeknek kapcsán a tanítvány lassankint megtanulta a szókincset és a formákat is. A függönyhöz fordulva előmondogattam a leczkét: père - baba; mère - ana; le père est bon - baba eji dir; la mère est bonne - ana eji dir stb.; a hercegnő a függöny mögött mindezt fennhangon megismételte s kiejtésben is igyekezett mindig szigorúan utánózni. Fatma szultánnak, így hívták a hercegnőt, lágyan csengő szelíd hangja volt, a miből azt következtettem, hogy szelíd a lelke is. Valóban kedves és jószívű nő volt, mert a midőn egy darabig már folyt a leczke, megparancsolta a mellettem, igazabban szólva: az ellenőrzésem végett ott álló eunuchnak, hogy szolgáljon nekem frissítővel s utóbb kérdezősködött állásomról és magánviszonyaimról is. A mabeinban adott e leczkeóráim közben időnkint belépő látogatók közt különösen feltűnt nekem egy haloványképű karcsu fiú, ki sokszor leült mellém, megpihentette rajtam szemét és előadásaim iránt érdeklődni látszott. Kérdezősködtem, hogy ki légyen ő s hallottam neve Hamid efendi herceg, testvéröccse tanítványomnak, és hogy élénk eszével különösen kitűnik testvérei között. Természetes, hogy idő múltával egyéb emlékeimmel ez az emlékem is elhalványodott.

Visszatérve Középázsiaiból, hol egészen más körben mozogtak tanulmányaim, Törökországtól, könnyen érthető okok miatt, távol tartottam magam és az oszmán néppel csak annyiban érintkeztem, a mennyiben nyelvészeti tanulmányaim vonatkozással voltak a nagy török népcsalád messze nyugatra szakadt ágának nyelvi és ethnikai múltjára. De ámbár újságíró tollammal leginkább Középázsia dolgaival foglalkoztam, mégis mélyen meghatott mindig a balsors, mely a portához társúl szegődött. Nem lehetett közömbös reám nézve az a föld, melyről ifjúkorom álmait szőttem, mely örök hálára kötelezett nemes vendégszeretetével s a hol olyan jól éreztem magam, mint szülőföldemen. Részt vettem minden fájdalomban és szerencsétlenségében s mikor csak alkalmam nyílt reá, mindig lándzsát törtem Törökország mellett. Ha nem is tartottam fenn a személyes érintkezést a portával, mindig szent kötelességemnek ismertem, hogy síkra szálljak tollammal e sokszor igazságtalanul elázott nép érdekében. Törökbaráti érzelmeim természetesen nem maradhattak ismeretlenül a Boszporus partján s midőn a törökországi vasút megnyitásával Sztambulba mentem, nyugodt és zajtalan, de annál melegebb és bensőségebb fogadtatás jutott részemül a törökök és uralkodójuk részéről. A kölcsönös viszony csak lassankint állapotodott meg köztünk s első utazásom alkalmával alig hogy észre vettek, mert régi ismerőseim közül, harmincz év elmúltával, már kevesen voltak életben és kevesen emlékeztek az egykori Rasid efendire, a hogy annak idején az udvar körében emlegettek. Második látogatásom alkalmával már sokkal jobban ment a

dolog, mert újabb megjelenésemmel újra éledt a török társadalom körében a jövevény nyelvbeli táltumának régi hírneve. A hol csak megfordultam, meglepődve néztek reám az emberek, mert sokan, kik régi időből nem ismertek, török efendi társalkodásomért. De hála régi összeköttetésemnek, csakhamar eloszlott a személyemet körülvevő titokszerűség. A török napilapok hasábos tudósításokat közöltek csekélységemről és magasztalva szóltak azokról a szolgálatokról, melyeket, hosszas távollétem daczára, az országnak tettem. Abdul Hamid szultán, ez az ép oly óvatos, felvilágosodott és nemzeti érzéstől áthatott, mint sajnos egy kissé félénk és határozottan önkényes fejedelem, nem akart mögötte maradni népének az elismerésben s minthogy első látogatásom idején egy kellemetlen eset megakadályozta benne, hogy jelét adja rokonérzésének, néhány hónappal az első látogatásom után személyes vendégül hívtak meg a török fővárosba. Hogy feledve legyen a mulasztás, most valósággal fejedelmi fogadtatásban volt részem. A Perába vivő magaslaton, melyre mint nagyon szegény ifjú kalandor kapaszkodtam fel 1857-ben, most udvari hintó ragadott fölfelé egy udvari tiszt kíséretével, ki a pályaudvaron fogadott; s midőn a legelőkelőbb szállóban elfoglaltam a szultán parancsa folytán számomra készen tartott lakosztályt és nemsokára fogadtam a főszertartásmestert, ki átadta uralkodója üdvözlését, bajos lett volna nem gondolnom ismét pályám mesés alakulására. A múlt ködében elvonult szemem előtt első, patkányokkal nyüzsgő szálláson Püspökynél, házörzőb minőségem A. őrnagy magános házában, népének és felolvasó szerepem a kávéházakban és küzdelmes pályám kezdetének sok más emlékeztetése. Órák hosszáig jártathattam volna szemem az ablakból és a Boszporus minden egyes pontján és a régi események százával tódultak volna emlékezetembe, ha másnap reggel meg nem zavar ez édes ábrándjaimban a szultán hadsegéde, mivel a Jildiz-palotába kellett mennem kihallgatásra. Midőn a Csitkioszkban, hol a szultán reggel fogadni szokott, átvágtam a nagy előcsarnokon, köszöntésekre felálltak a marsalok, a tábornokok s a nagyragu udvari hivatalnokok és szemem nem egynek arczáról olvasta le a csodálkozást azon, hogy hogyan, mi okból és mi végből látja a nagyúr olyan különös tisztességgel ezt a jelentéktelen külsejű, béna európai embert, ki még csak nem is követ. A szultán, midőn megjelentem előtte, néhány lépéssel elém jött, kezét nyújtotta és leültetett a mellette levő karosszékre. Már első szavaim hallatára, mert olyan előkelő nyelven szóltam, a hogy csak tölem tellett, meglátszott a csodálkozás a minden igazhívők uralkodójának arcán; amidőn pedig azt mondtam, hogy emlékszem reá abból az időből, midőn, mint tizenkét éves fiú jelen volt nővérének, Fatma szultánnak, Ali Galib pasa nejének palotájában azon a francia leckeórán, melyet e hercegnőnek adtam, a jég megtört s a máskülönb félénk és gyanakvó fejedelem úgy bánt velem, mintha régi ismerőse lettem volna. Intésére kiment a szobából szolgálattevő kamarása s én egészen magamra maradtam Abdul Hamid szultánnal. Olyan kitüntetés volt ez, minőben addig még nagyon kevés európai embernek volt része és nem is lehetett már azért sem, mert a szultán, járatlan lévén az európai nyelvekben, az udvari szertartás szabályai szerint nem maradhat négy szemközt külföldi emberrel. Beszélgetésünk jobbra a harmincz év előtt élt emberekre és eseményekre fordult; atyjára, Abdul Medsid szultánra, kinek szintén bemutattak egy alkalommal, Resid pasára, lord Stratford Canningre, kire a szultán jól emlékezett és amaz idők sok más emberére, kérdésére és eseményére. Minél inkább belemerültünk a beszélgetésbe, annál inkább eltűnt szemem elől a felség fénye és nimbusza; úgy tetszett, mintha egy török pasa, vagy efendi állt volna előttem, minővel akárhánynyal ismerkedtem már meg Sztambul előkelőbb köreiben; csak az volt köztük a különbség, hogy Abdul Hamid szultán szellemének nem egy kiváló tulajdonságával, csodálatos emlékező képességével és az európai viszonyok bámulatos ismeretével nagy mértékben felülmúlta legtöbb, bármily nagytehetségű alattvalóját. Magától értetődik, hogy magamtartása mind bátrabbá és mind fesztelenebbé vált ezek után, s midőn a szultán cigarettával kínált meg és saját kezével gyújtotta meg hozzá a gyújtót, ellenállhatatlanul erőt vett rajtam a mély meglepődés, ily kedvesnek látva a korlátlan hatalom-

mal uralkodó padisahot és Mohammed földi helytartóját, vagy - szintén gyakorta emlegetett nevén, - az Isten Árnyékát.

Az első kihallgatás tovább tartott félóránál s midőn a szultántól az ajtóig kisérve, keresztül-mentem ismét a főméltóságokkal népes előcsarnokon, ez emberek még jobban bámultak, mint az előbb és Sztambul udvari és Pera diplomáciai köreiből napokig emlegették azt a szokatlan viszonyt, mely a máskor félénk és tartózkodó szultán és csekélységem között fejlődött. Minthogy e viszonyt sokféle módon tárgyalták és magyarázgatták Európában is, röviden elmondom mi volt az oka a szultán velem szemben tanúsított figyelmének és miért vettem reá oly nagy gondot, hogy kegyének birtokában maradhassak.

Mindenek előtt kiemelem, hogy bennem a szultán az első európai embert ismerte meg, ki egyformán otthonos a Kelet és a Nyugat világában, ki járatos volt mindkét világrész nyelveiben, szokásaiban és politikai viszonyaiban, ki vele szemben nem viselkedett európai módjára kimérten, hanem simúlékony volt hozzá, mint a leghamisíthatatlanabb ázsiai. Mindig fez volt a fejemen, mikor előtte megjelentem; úgy köszöntöttem, mint a keleti ember szokta köszönteni fejedelmét. Beszédemben a megszokott dagályos szólásmódokkal éltem; úgy ültem, álltam és mozogtam, mint ahogyan keleti emberhez illik; egyszerűen, minden tekintetben alkalmazkodtam a szokáshoz, melyre a nyugati ember sohasem ügyel a szultán jelenlétében; s minthogy ráadásul hatottam reá tapasztalataimmal, ő pedig nagy tudásszomjával sokféle dologban tényleg szívesen tanult, okvetetlenül magamra kellett, hogy vonjam figyelmét, már e tulajdonságaim ritka összetalálkozása folytán is. Abdul Hamid szultán barátságának és szeretetreméltóságának második oka egyrészt magyar származásomban, másrészt addigi publicista munkásságom törökbaráti irányában volt keresendő, mely utóbbiról azonban mindenesetre csak később szerzett tudomást. A legutóbbi orosz-török háború idején tüntető módon kimutatott barátságunk mélyen meghatotta a szultánt és a keresztény magyar testvérnemzet iránt érzett szimpáthiája valóban melegen és őszintén mondható. A mi pedig írásaimnak netalánvaló érdemét illeti, a szultánnak épúgy, mint a törököknek általában, volt tudomása törökbaráti publicista munkásságomról, de a török fajra vonatkozó nyelvészeti és néprajzi műveimről nem volt halovány sejtelmök sem. Hírét sem hallották soha és midőn átadtam a szultánnak egy példányát «Ujgur nyelvemlékeim»-nek, kissé meglepődve így szólt hozzám: - Sohasem hallottuk hírét ily régi török nyelvemlékek létezésének és valóban nagyon érdekes, hogy őseink már az iszlám felvételének ideje előtt is általában írástudók voltak, mint a hogy világosan kitűnik ez idegenszerű írásjelekből. - Abdul Hamid szultán ügyességének és finom érzékének jellemzésére megemlítem még, hogy azonnal felismerve az ó-török dolgok iránt való élénk érdeklődésemet, elsőül hívta fel figyelmemet a kisázsiai Szöjüt-nek (az ottomán dinasztia bölcsőjének) fogadótermében függő képeire s az Oszmán mauzoleumában őrzött képekre, és a büszkeség egy nemével mondtotta, hogy e képek török festő kezének művei. Elmondotta továbbá, hogy a császári családban, mely szigorú elzárkózottságban él a többi más oszmánlitól, jelentékeny számmal használnak olyan török szokat és kifejezéseket, melyek ismeretlenek a külső befolyásoknak inkább kitett oszmánság többi része előtt. A szultán idézett néhány példát is s midőn azokban és azerbájdzsáni, vagyis turkomán nyelvmaradványokra ismertem, kedvteléssel mosolygott, mert úgy vélte, hogy e nyelvemlékek bizonyosságot szolgáltatnak az oszmán dinasztia hamisíthatatlanul megőrzött nemzeti jelleméről. Engem nagyon meglepett e jele a hűségnek, mert a törökök néhány évtizeddel azelőtt még szégyelték török voltukat - mert durvaságuk jelzőjét látták benne - s most ime láttam, hogy büszkeségét leli benne uralkodójuk!

A szultán hozzám mutatott figyelmességének harmadik és nyilván legnyomósabb oka tollam nemzetközi voltában keresendő és főképp abban, hogy írásaimnak mindig súlya volt Angliában. Abdul Hamid szultán, ügyes diplomata és nagy emberismerő léte, s különben is egyike lévén a legravaszabb keleti embereknek, kiket valaha ismertem, nagy súlyt vetett reá, hogy

miképen gondolkoznak és beszélnek róla Európában. A nyugati közvéleményt, melyet oly nagyon le szoktak nézni előkelőségükben tetszelgő legfőbb köreink - noha a kedvezőtlen bírálatokkal szemben nem képesek elrejteni érzékenységeiket - a szultán mindig nagyra tartotta, s azzal a törekvésével, hogy a maga javára hangolja, kétségtelen bizonyítékát szolgáltatva annak, hogy több érzeke van a politikai és társadalmi viszonyok iránt, mint akárhány keresztény fejedelmi testvérének. Tudva, hogy Európától függ jövője, mindig rajta volt, hogy kedvelté tegye magát nemcsak az egyes udvaroknál, hanem Európa különböző népeinél is és elhárítson mindent, a mi okot szolgáltathatna a gáncsra és a keményebb bírálatra. Angliának szemmel láthatólag különösen nagy fontosságot tulajdonított, mert ámbár közömbösséget színlelt, sőt néhanapján ellenséges kedvet is fitogtatott, lelke mélyén mégis szilárdul meg volt győződve róla, hogy Angolország, saját érdekére való tekintettel is, kénytelen lesz fenntartani az ottomán államot és a válságos pillanatban közbe fog lépni és segítségére siet. Palástolni akarva reményének e végső horgonyát, sokszor bocsátkozott ugyan szerelmi enyelgésbe Franciaországgal, sőt Oroszországgal is, hogy bosszantsa és meghökkentse az angolokat, de vele folytatott beszélgetéseim közben akárhányszor láttam, hogy merőben más érzelmeket és reménységeket táplál lelkében. Abdul Hamid szultán mindig rendkívül ideges és ingerlékeny természetű ember volt; a legmélyebb felindultság vett rajta erőt sokszor akarata ellenére is, reszketett minden tagjában, hangja mehtagadta a szolgálatot. Ilyen lelki állapotában elmondta egyszer, hogy a legmelegebb angol szimpátiákban nevelkedett, hogy atyja mindig Angliát mondotta Törökország legjobb barátjának, és hogy trónra lépve, ime, Gladstone politikája és Egyiptom megszállása következtében, a legszomorúbb tapasztalásokat tette. Előtte ekkor szétfoszlott a tettetés minden szövedéke és mélyen bele láthattam a lelkébe e rendkívüli férfiúnak.

Az ottomán államérdekeknek leginkább kedvező angol szövetségről folytatott egyik beszélgetésünk közben történt, hogy a szultán, a társalkodás hevében, elmondotta a következőket: - Hat vagy hét éves lehettem, midőn Istenben megboldogult atyám magához hivatott, hogy elküldjön nénéim egyikéhez. Egyik szobájában találtam; a kanapén ült, bizalmas beszélgetésbe merülve egy idősebb keresztény úrral. Midőn atyám meglátott, reám szólt, hogy jöjjenek közelebb és csókolják kezét a mellette ülő idegennek. Én sírva fakadtam, mert mélyen felháborító volt reám, az akkor még merőben tapasztalatlan gyermekre nézve az a gondolat, hogy kezét csókolják egy gyaurnak. Atyám, ki egyébként maga volt a megtestesült szelídség, haragosan reám rivallt és így szólt hozzám: «Tudod-e, hogy ki ez az úr? Az angol követ, legjobb barátja hazámnak és országomnak, és az angolok, bár nincsenek velünk egy hiten, mégis leghívebb szövetségeseink.» Én ekkor tiszteletteljesen megcsókoltam az öreg úr kezét. Lord Stratford Canning, a bőjük elcsi volt. Atyám szavait pedig mélyen az elmémbe véstem és így nőttem fel azzal a gondolattal, hogy az angolok a mi legjobb barátaink. Milyen keserű csalódás ért utóbb, midőn a trónra léptem! Anglia cserben hagyott (mert a Márványtengeren rendezett flotta-tüntetés, mint Konstantinápolyban mondogatták, inkább volt érdekében Angliának, mint Törökországnak, a mi egyébként épenséggel nem áll), követei - tudniillik Elliot és Layard - elárúltak s midőn pénzzavaromban csekély 150,000 font sterling kölcsönért fordultam hozzájuk, mehtagadták kérésemet. Tehát ezt mondják nálatok, Nyugaton, barátság-nak és nekem így váltak semmivé ifjúkorom szép emlékei - kiáltotta a szultán és nagyot lélegzett. Sehogy sem fért a fejébe, hogy Anglia nem adhat nagyobb kölcsönt, vagy ajándékot, a parlament beleegyezése nélkül. A keleti fejedelmek még mindig nem hiszik el ezt, mert az alkotmányt és a népképviselőket szemfényvesztésnek tartják, mely nem való másra, mint a nagyközönség megtévesztésére. A törzsökös ázsiai ember egyébként merőben érthetetlennek tartja a Nyugat szabadelvű kormányformáját és Feth Ali sah tudvalevőleg így szólt egyszer Malcolm angol követnek: - És te még hatalmas uralkodónak mondhatod királyodat, a ki parancsot osztogat magának hatszáz alattvalója (t. i. a parlament tagjai) által s ki kénytelen e parancsnak engedelmeskedni? Megköszönném én szépen az ilyen koronát - mondotta Irán

minden királyának királya; és körülbelül így gondolkozott Nordau Miksa barátom is, ki *Bevett hazugságok* című könyvében a bolondok házába küldi Európa igazi alkotmányos királyait, mert uralkodónak képzelik magukat, holott rajtuk uralkodnak mások.

Feth Ali sah módja szerint, sőt nála is határozottabban gyűlölt minden szabadelvű kormányformát Abdul Hamid szultán. Soha nem is titkolta ez érzelmét és több évi érintkezésünk közben ismételve nyíltan és leplezetlenül kifejezést adott előttem ebbeli nézetének. Egyrészről, mint mondtam, nyelvem és szokásaim szerint hamisítatlan török voltom ajánlott bizalmába - mert mindig Resid efendinek szólított és annak is tekintett - és ez a körülmény oszlatta el vele született félelmét és bizalmatlanságát. Másrészről meg az angol trónörökösöz való viszonyom és a Viktória királynőtől kapott meghívásom volt az oka, hogy többet látott bennem közönséges írónál és utazónál; valósággal az angol udvar és kormány - e két fogalmat ő elválaszthatatlannak hitte - meghítt emberét láthatta bennem, kinek bátran feltárhatja szíve érzelmeit.

- Mindig képmutatók és tányérnyalók vesznek körül - mondotta nekem egyszer. - Lelkemből utálok már az örökös dícsimnuszt és az örökös csúszást-mászást. Mindenki csak ki akar aknázni, mindenki a magánérdekét akarja nálam kielégíteni és nem hallok mást, mint üres hazugságot és alávaló hamisságot. Higgye el nekem, sokkal többre becsülném a még oly keserű igazságot, mint azt a sok ostoba hízeltetést, melylyel folyton tartanak. Beszéljen csak velem nyíltan; ön gazdagabb nálam az évek számában és tapasztalásban, ön egyformán otthonos a Nyugaton és a Keleten s én nagyon sokat tanulhatnék öntől. - Ez az őszinte, a keleti hatalmasok ajkáról nem épen mindennapi beszéd, természetesen még jobban fölbátorított és amaz órák alatt, melyeket bizalmas egyedülletben töltöttem Abdul Hamid szultánnal, bizvást megérinthessem a török udvar belső és külső politikájának legérzékenyebb és legsebezhetőbb pontjait és méltóságviselőinek jellemvonásait. A szultán mindig meglepett egészséges megjegyzéseivel. Keservesen panaszkodott legfőbb minisztereinek megbízhatatlansága miatt, nem a leghízeltetőbb jelzőkkel illette őket és e látszólag hatalmas kényúr nyilatkozataira kísérteties fényt vetett a tehetetlenség és a szomorú elhagyatottság. Egy alkalommal, midőn felhívtam figyelmét legfőbb udvari tisztjeinek tisztátalan magatartására, nagyon felindultnak látszott és felkiáltott: - Azt hiszi, hogy nem ismerem valamennyit és nem tudok mindent? Fájdalom, nagyon is jól. De honnan vegyek más és becsületes embereket oly társadalomban, mely évszázadok óta fetreng a bűnnek ebben a fertőjében? Csak az idő és a művelődés volna képes javítólag hatni ebben a tekintetben, más nem. - És a szultán, minden régebbi szokás ellenére, tényleg olyan fiatal embereket fogadott környezetébe, kik kitüntetéssel végeztek iskoláikat és semmi néven nevezhető összeköttetésben nem voltak az előkelő családokkal. Új környezetet akart magának teremteni és miként e meghittjei otthon, én a külföldön voltam bizonyítékát adandó hozzá való barátságomnak. Megkért, hogy havonta legalább kétszer török nyelven írott jelentést küldjek számára az európai közvéleményről, a politikai napi kérdések állásáról, a Törökország határain kívül élő iszlám viszonyairól és válaszoljak hozzám intézendő kérdéseire.

Készségesen megígértem szolgálataimat, de csakhamar észrevettem, hogy a nekem oly ritka őszinteséggel tett vallomások nem felelnek meg a szigorúan keleties elvekben fölnevelkedett fejedelem belső meggyőződésének; mert, midőn egy alkalommal a beszélgetés hevében bizonyos - noha igen enyhe bírálatot magukban rejtő - megjegyzéseket tettem, midőn bátorkodtam ő felsége némely rendszabályait és nézeteit célra nem vezetőnek, vagy fölöslegesnek minősíteni, arcán nyomban felismertem kellemetlen érzésének és megütközésének jeleit és ez időtől fogva homályt vontak egyes felhők a mi kölcsönös érintkezésünk egére. De hogy is lehetett volna másképen? A hatalmasok, és különösen, ha még keletiek is hozzá, sokkal inkább megszokták a tömjénezést, semhogy jól eshetnék nekik a póre igazság kemény falatja s a korlátlan uralkodó, ha nemcsak hatalom, de szellemi képesség dolgában is fölötte áll kör-

nyezetének, nem veszi be szívesen az ellenkező nézetnek - ha még úgy megczukrozott - keserű piruláját. Abdul Hamid szultán uralkodásának kezdetétől fogva sohasem tűrte az ellenmondást és bár látszólag türelmesen meghallgatta a tanácsot, nem térítette el magát előre elfoglalt álláspontjától; ha akadt nagyvezér, ki feltűnt egyéni felfogásának állhatatosságával, mint például Khairaddin pasa, Kiamil pasa, Ahmed Vefik pasa és mások, mennie kellett haladéktalanul. Mindenesetre meg kell hagyni, hogy a szultán hiányos nevelésének nem egy hibáját tette jóvá szokatlan éleselméjűségével. Beszélgetés közben ritka esetben árulta el, hogy minden iskolázottság nélkül szűkölködve, még saját anyanyelvében sem dicsekedhetik irodalmi tájékozottsággal. Sokszor így szólt hozzám: - Kérem, beszéljen inkább közönséges török nyelven! - Óriási emlékező tehetségével könnyűszerrel értékesítette még évek multával is azt, a mit egyszer hallott és bizonyos szóvirágokkal képes volt tévedésbe ejteni európai látogatóit. De alapjában véve borzasztóan tudatlan ember volt és nagyon is rá lett volna utalva, hogy kioktassák; ámde uralkodói méltóságánál fogva és még inkább, mint «Isten földi árnyéka», kénytelen volt mindentudónak tartani magát. Jól tudva ezt, későbbi érintkezésünk közben igyekeztem tartózkodóbb lenni; egyre óvatosabb lettem kijelentéseimben s midőn a szultánnak ez feltűnt, a perzsa költemény szavaival válaszoltam:

«Kurbi Sahan atesi szuzan buved»

(«A fejedelem közelsége az égő tűzhöz hasonlatos»),

mely kijelentésemet meglegedett mosolylyal fogadta. Egyszerővel, amolyan néma tanácsadója lettem és nagyon sajnálom, hogy a Boszporus-melléki európai diplomaták nem ily értelemben ítélték meg helyzetemet s mindenféle rejtett politikai célzatokat tulajdonítottak nekem, és, hogy a szultánhoz való viszonyom - ki órák hosszáig tartott szobájában és ilyenkor még legmeghittebb kamarását is eltávolította - elkerülhetetlenül bőséges anyagot szolgáltatott mindenféle hozzávetésre. Gyakran megleptek és kellemetlen érzést keltettek bennem azok a megnyúlt arczok, elképedt ábrázatok és kétségbeesett pillantások, melyekkel a szultán közvetlen környezetében levő udvari szolgák reám bámszékodtak, midőn a hosszú kihallgatás után keresztül mentem a parkon vagy az előcsarnokon. Ez egyszerű emberek a megtestesült ördögnek, vagy bűvésznek tartottak, ki behálózta fejedelmöket és Isten tudja, még mire juttatja. Kevesen voltak köztük, kik jó híreket terjesztettek és túlnyomó részükben mélyen meg voltak győződve róla, hogy minden egyes látogatásom után teméntelen pénzt és drágaságot czipenek magammal a hitetlenek országába. Midőn utóbb, az udvarnál élő moszlim tudósokkal és mollákkal való érintkezésem révén, az iszlám gyakorlati ismerőjének hírébe jutottam és feltűnést keltettem perzsa és tatár beszédemmel, még nagyobbá lett a csodálkozás, és még jelentősebb a fejcsóválás egyéniségem titokszerűsége miatt. Legzavalkodott indiai herczegnek, az oroszok által Turkesztánból elkergetett tudósnak, de legtöbbször veszedelmes embernek tartottak, kit a szultán bár soha meg ne ismert volna. Pera európai köreiből is titkos embernek hittek, mert ha nem is tettem egyebet, mint azt, hogy a császári kincstárban egymagamban, vagy magyar akadémikusok társaságában Hollós Mátyás királynak Budáról a török által Konstantinápolyba hurczolt könyvtára után kutattam és jelentékeny részét meg is leltem, a szálló hír mindig csak Angolország titkos politikai ügynökét gyanította bennem. Egy ismeretes diplomata ki is mondotta rólam: - Ce savant est un homme dangereux, il faut se défaire de lui. - De a jó ember tévedett, mert sem veszedelmes ember, sem bármely állam titkos ügynöke nem voltam; először azért nem, mert önérzetem mindig idegenkedett a diplomáciai titkos szatócskodástól és másodszor nem tudom, melyik kormány tarthatta volna szükségesnek, hogy titkos ügynököt is alkalmazzon nagy költséggel fenntartott követségén kívül. Azt, hogy a szultánnal folytatott politikai beszélgetéseim közben mindig Ausztria-Magyarország és Anglia pártján voltam; hogy élesen szembeszálltam Oroszországgal és ostromoztam az éjszaki nagyhatalom hitszegését, barbárságát és telhetetlen földéhségét, titkolni egyáltalán nem kívánom. Oroszellenesebb minden töröknél, de magánál a szultánnál is

bizonyára én sem lehettem s minél alaposabban bemártottam Oroszország politikáját, annál nagyobb szolgálatot véltem tenni európai műveltségünknek. A szultán, elhárítandó minden gyanút, egy alkalommal Nelidov orosz nagykövettel együtt akart meghívni udvari ebédre, de ezt a tisztséget határozottan elhárítottam magamról. A követek közül csak a perzsa követtel, Maurocordato görög meghatalmazottal és Marschall báróval együtt vettem részt nyilvános udvari ebédeken és a diplomata urak nagyot bámultak, látva a figyelmisséget, melylyel a szultán kitüntetett.

E kegyeltségem és kivételes helyzetem több évig tartott szakadatlanul. Míg olyan törökbaráti embert és az iszlám olyan védőjét látta bennem a Nagyúr, ki fanatikusan szépíti a keleti kormányrendszernek európai részről felhányt hibákat, Törökországot mindig csak a méltatlanul megtámadott országnak tekinti és soha, sehol sem hajlandó igazat adni az európai politikának, mindaddig megajándékozott osztatlan bizalmával és meglepett tartózkodás nélkül való nyíltszívűségével.

Minthogy az oszmán körökben éveken át szerzett tapasztalataim szerint a szultán egyéniségét mindenki rendkívülinek, szinte emberfölöttinek tartotta, különösen meglepett ez a szokatlan kedvessége. Úgyszólván meghitt barátjának tekintett; úgy beszélt velem a birodalom ügyeiről, mintha magam is oszmanída és Törökország társuralkodója lettem volna. Olyan nyíltsággal vitatta meg velem a legkényesebb politikai kérdéseket, mint a nagyvezérrel és minisztereivel sem szokta soha és ehhez képest szóbeli és Budapesten kelt írásbeli nyilatkozataim is, olyan fesztelének és tartózkodás nélkül valók voltak, a minőket bizonyára csak ritka esetben hallhatott azelőtt.

Ha pusztán török érdekekről s az ország belső reformjairól lett volna szó köztünk, nem lett volna reá alkalom, hogy a szultán megrendüljön belém helyezett bizalmában. De Abdul Hamid szultán elméjét főképp a külső politika foglalkoztatta s mivel e tekintetben nem lehettem vele egy nézetben mindig és föltétlenül, bizonyos idő múlva be kellett következnie a kezdetben meleg viszony ha nem is föltétlen megszakításának, de elhidegülésének. Egy időben főképpen az egyiptomi kérdés körül folytak beszélgetéseink. A szultán gyakran panaszkodott a miatt, hogy baljóslatú csillagzat uralkodik külügyi politikáján; hogy oly sok öröklött tartományát veszítette már el; hogy különösen fáj lelkének, hogy koronájának legdrágább gyöngyét, a Nilus vidéket elvesztette és hogy mindenen fölött elszomorítja az angolok hitszegése. Haragja természetesen leginkább az angol kormány ellen fordult és ámbár nem volt épen jószívvel Európa egyetlen egy kabinetjéhez sem, sőt azt mondhatnám, hogy egyforma módon gyűlölte őket és félt valamennyitől, mégis az angol kormány volt szemében a legkárhózatosabb; akár liberális volt, akár konzervatív. Különösen arra a két angol nagykövetre neheztelt nagyon, kit közvetlenül trónra lépte előtt és után küldött Konstantinápolyba a londoni kabinet. Midőn Lady Layard egy alkalommal reám bizta értékes keretbe foglalt arczképét, azzal, hogy adjam át nevében a szultánnak, s én e megbízásnak egy esti látogatásom alkalmával eleget tettem, az érzelmeit máskor mindig féken tartó nagyúr haragra lobbant és rámutatva a képre így szólt hozzám: - A legnagyobb tisztelettel viseltetem e hölgy iránt, mert a háború idején ritka feláldozással tett jót megsebesült katonáimmal s ezért örök hálával vagyok adósa; de a férjét - így folytatta - kitéptem a szívemből, mert rútul visszaélt barátságommal. - S így szólva, jobb kezével a melléhez kapott, mintha ki akart volna tépni belőle valamit és üres kezét a föld felé lódítva, ingerülten dobbantott lábával, mintha szét akarta volna taposni, a mit szívéből kitépett. A szenvedélyességnek ilyféle jeleneit jobbra török asszonyoktól láttam és a szultán jellemében is sok az olyan vonás, melyet a hárem-életben ölthetett magára. Igyekeztem megbékélni a felindult uralkodót, hangoztatva, hogy Layard csak kötelességét teljesítette, midőn ép úgy, mint a többi nagykövet, értesítéseket küldött kormányának és hogy csak azok az urak hibáztak, a kik nyilvánosságra adtak eféle bizalmas közleményeket. Idéztem továbbá a Korán e mondását: «La zeval fil szefirun» («a követ nem hibás»); de kárba veszett minden

fáradozásom, mert a szultánt kihozta sodrából, ha csak nevét is hallotta ez érdekes angol diplomatának; nem akart és nem is tudott különbséget tenni az államférfiú és a magánember cselekedetei közt.

Semmi esetre sem lehetett megtagadni minden igazságot a szultán felfogásától, különösen, ha tekintetbe vette az ember, hogy sokszor szerezhette keserű tapasztalást; de a jog és a méltányosság egészen másnemű fogalom a politikában, mint a közönséges életben és Abdul Hamid szultán határozottan és inpolitikusan cselekedett, midőn nem véve tekintetbe Angolország életbevágó érdekeit, oly politikát várt az államtól, mely lehetetlenségszámba ment egyrésről a megváltozott helyzet, másrésről pedig a szigetországban magában Törökország ellen támadt antipáthiák miatt. A szultán soha sem tudta értéke szerint méltányolni azt, hogy a konzervatívok Gladstone minden Atrocitymeeting-jei daczára meg merték tenni, hogy hajóhadat küldöttek a Márvány-tengerre és ezzel megakadályozták azt, hogy az oroszok elfoglalják Konstantinápolyt. Ő mindig csak az angol liberális kormány dulcignói és szmirnai komédiáját látta és nagyobb hitszegésnek tartotta Egyiptom megszállását Oroszország minden kihívásánál és minden méltatlanságnál, melyet a nyugati hatalmak részéről túrníe kellett.

Az idők folyamán természetesen mindjobban el kellett hidegülni a viszonyoknak a porta és a st. jamesi kabinet közt. *Inter duos litigantes* Oroszország volt a *tertius gaudens*; midőn pedig az addigi elhidegüléshez hozzájárultak még az örmény zavarok is, a két európai nagyhatalom tökéletesen szerepet cserélt Ázsiában, mert az ősi orosz ellenség drága szövetségese és meghittje lett a török udvarnak (de nem a török népnek), Angliát pedig az ottomán császárság *diabolus rotae*jának tekintették. Az örmény zavarokat illetőleg semmi esetre sem volt teljesen ok nélkül való a harag, melyet Abdul Hamid szultán Angolország ellen érzett, mert ámbár Londonban súlyt vetettek reá, hogy a nyilvánosság előtt távol tartsák magukat az örményországi hegyek közt támadt politikai mozgalomtól, kétségtelen, hogy angol ügynökök izgattak Kis-Ázsia északi részében. A szultán pontosan tájékozva volt ez eljárásról, mely egyformán vétett az okosság és a becsületesség ellen. A Jildizben tudták jól, hogy mit forraltak Londonban, Párizsban, New-Yorkban, Marseille-ban stb. a hincsakisták s a többi forradalmi bizottság, mert a kémiszolgálatot maguk az örmények végezték. Már az 1890-ik év őszén panaszkodott nekem a szultán ez üzemek miatt s egy évre reá, beszélgetés közben, ezt a kijelentést tette előttem: - Azt mondom önnek, hogy végezni fogok ezekkel az örményekkel. Olyan pofont adok nekik, hogy rövidesen elmegy a kedvök minden forradalomcsinálástól. - E pofonnal a nemsokára ezután bekövetkezett mészárlásokra gondolt. A szultán szavát tartotta. A konstantinápolyi és a Kis-Ázsia sok más helyén csinált borzalmas vérfürdő nem ok nélkül háborította fel a keresztény világot, noha másrésről nem kellett volna megfélemedezni arról sem, hogy a keresztény Oroszország és Ausztria talán kevésbé kiáltó módon, de nem kevésbé vérszomjasan lépett fel a saját hatalmi körében támadt forradalommal szemben. A szultán tudta is, hogy erőszakos eljárása fellázította ellene Európa közvéleményét. Volt tudomása e szép címeiről: «Great Assasin», «Sultan Rouge», «Abdul the Damned» stb., s egy alkalommal, a Nyugatnak személye iránt való elkodvetlenedésére czélozva, a következő megjegyzésével látszott a mentség egy nemét keresni a nevében elkövetett kegyetlenségekre: - A keresztény világ örökös agyarkodásával és támadásaival - így szolt a szultán - úgy szolván reakényszerítettek e drasztikus eszközök alkalmazására. Oláhország és Görögország elszakadásával Európa levágta mindkét lábát a török állam testének. Bulgária, Szerbia és Egyiptom elvesztésével a kezünket vágták le, most pedig legfontosabb életszerveinket akarják kikezdeni az örmény zavarokkal és a beleinkben akarnak gázolni, - ez volna a kezdő lépés megsemmisítésünkre, és ez ellen védekeznünk kell minden erőnköl. - És a szultán, a teljes pusztulás minden szembetünő jele daczára, valóban még mindig nagyralátó gondolatokkal járt birodalmának megújhodását és biztosságát illetőleg. Gyakran beszelt a kapitulációk megszüntetéséről és arról a biztos haszonról, melyet szövetségi terveitől remélt. Nagy bizalmát vetette

mindig az általa megindított pániszlám mozgalomba, melyet tényleg nagy ügyességgel vezetett. Ügynökei bejárják Indiát, Dél-Oroszországot, Közép-Ázsiát, Khinát, Jávát és Afrikát, mindenhol a hitbuzgóságot, a khalifa hatalmát és tekintélyét hirdetik, de mindeddig nem érték el mást, mint azt az erkölcsi sikert, hogy a szultán születésnapját szélteben-hosszában megülik az egész iszlám világában és hogy vetik a fonalat, melylyel össze fog szövődni az egység köteléke. Egyszer, midőn e terveket szóba hoztam előtte, határozottan tagadásba vette létezésüket és adta a meglepődöttet. A jövőnek e tervei legsajátabb műve voltak, melyekről csak legmeghittebb szolgálói és hivatalnokai előtt szólott, de senki más előtt, még miniszterei előtt sem, mert ez utóbbiakat semmi bizalomra nem méltó, kapzsi szerencsevadászoknak nyilvánította. - Hogyan is bizhatnám minisztereimben? - mondotta egyszer. - A minapában magamhoz hívtam este a rendőrminiszteremet és tökrészezen állított be hozzám. Kikergettem a disznót a szobámból és másnap elbocsátottam.

Azt, hogy maga volt oka e bajnak s hogy szigorúan önkényuralmi és autokratikus irányával lehetetlenné tette, hogy új nemzedéke támadjon jóra való hivatalnokainak, hogy alatta államférfiúi tehetség nem boldogúlhatott - sohasem akarta belátni, noha több alkalommal czéloztam erre és emlékeztettem a próféta ez intelmére: «Tanakodjatok egymással.» Javíthatatlan ó-török volt és az is maradt; szabadon akart rendelkezni Istentől vett tekintélyének árnyékában s midőn első titkára egy alkalommal közölte vele, hogy kedves embere voltam Mahmud Nedin pasa volt nagyvezérnek, Ignatiev ismert barátjának, e szóval fordult hozzám: - Igen, Mahmud Nedin pasa ritka tehetségű férfiú volt, igaz török és moszlim s hűséges szolgája uralkodójának!

Mihamarább beláttam, hogy ilyen fejedelemmel nem mehetek sokra és a nélkül, hogy élesen szembe szálltam volna vele, hallgatagon ragaszkodtam politikai felfogásomhoz. Most már nagyon érthetőnek látom azt, hogy felkeltettem visszatetszését s különösen azt, hogy rossz szemmel nézte angol-szimpáthiáimat. A szultán azt várta tőlem, hogy föltétlenül helyeselni fogom politikai nézeteit; azt remélte, hogy olyan barátot lel bennem, ki szigorúan törökös érzülettel nézve a dolgokat, szembeszáll az egész kereszténységgel s mint egynémely túlzó európai ember tényleg meg is tette, nemesnek, dicsőnek, emberségesnek és igazságosnak csak a Kelet fogja feltüntetni, a Nyugatot pedig elvetemültnek, durvának és rablótermészetűnek. De hát ennyi már mégis csak sok lett volna a török-szimpáthiákból. Sokkal jobban át voltam hatva mindig nyugati műveltségünk nagy előnyeitől és sokkal mélyebben meg voltam győződve a tizenkilencedik század eszméinek áldásos hatásáról, semhogy egyszerűen felhasználtattam volna magam arra, hogy dicshimnuszt zengjek a rothadt, züllött és zsarnoki Ázsiának és magasztaló szóval fölébe helyezzem az ó-világot az újnak. Nem! Erre nem birhatott volna reá semmi fejedelmi kegy a világon s midőn a szultán ezt észrevette, kezdett közömbössé válni irántam, sőt egy alkalommal azt mondotta nekem, hogy nem szereti az olyan gyermeket, ki két anyához ragaszkodik és anélkül, hogy élesen jelezte volna ellenséges érzületét vagy idegenkedését, mert nemzetközi írói voltomat mégsem vehette közömbösen, látszólagos kegyességgel bocsátott el magától. Ő megcsalódott bennem, de én maradtam a mi voltam, Törökország barátja.

Hogy miképen eshetett meg az, hogy daczára e rosszindulatnak, még később is sok éven át tekintélyben álltam a szultán előtt, sőt hogy több ízben vendégül hívott Konstantinápolyba, ennek csak abban lelhetem magyarázatát, hogy mindenki, sőt önmaga ellen is érzett minden bizalmatlansága mellett sem feledkezett meg arról a haszonról, a melyet tollamtól remélhetett. Abdul Hamid szultán, mint már említettem kimondhatatlanul félt az európai közvéleménytől, melylyel minden tekintetben számot vetett; mindig a felvilágosodott, szabadelvű, hazafias, rendszerető és lelkiismeretes uralkodó színében akart a világ szeme előtt állni. Mindig igyekezett fényeskedni műveltségének abban a csekélyke, vékony mázában, melyet rendkívül fogyatékos nevelésével és röptében tett európai utazásában (1868) öltött magára. Francziául

nem tudott, de azért helylyel-közzel bele vetett egy-egy francia szólásmódot török beszédébe, ily módon akarva hatni a követekre és előkelő vendégeire, mint a hogy a moszlim tudósok körében meg theologiai szakkifejezéseket igyekezett keverni mindig szavaiba, holott soha a félművelt moszlim ember színvonaláig sem emelkedett. Minthogy ritka emlékezőképességgel volt megáldva, soha sem jött zavarba az eféle fogások miatt; de tudása nemcsak európai, hanem az ázsiai tudományokban is nagyon szűk téren mozgott, mert jólelkű és nagyon is szelíd atyja nem szorította egyik gyermekét sem a tanulásra. Kemal efendi, a császári hercegek nevelője, hihetetlen dolgokat beszélt nekem az ötvenes években császári tanítványainak hanyagságáról. Resad efendinek, a prezumpatív trónörökösnek, volt érzéke a perzsa és az arab nyelv iránt s már ifjú korában kísérleteket tett a perzsa versírásban, de Hamid efendit, a mostani szultánt nem volt oly könnyű dolog az iskola padjára kényszeríteni. Ő nagyobb kedvét lelte a harem cselszövéseiben és a harem pletykáiban s a ki tájékozódást keresett a császári *gynécée* egyes lakóiról, csak Hamid efendihez fordult a felvilágosításért. Kár, hogy ifjú korában az eszes és valóban tehetséges herceg nem részesült jobb nevelésben. Ki tudja, hogy nem a legjobb fejedelmek egyike vált volna-e belőle az oszmanidák trónján?

Reám nézve mindig rendkívül érdekes volt az érintkezés e férfúval, nemcsak fejedelmi, hanem emberi és különösen keleti mivoltáért. Midőn az est óráiban magunkra voltunk a Chalet-kioszk szobájában, kölcsönösen kémleltük egymás gondolatát, mert a császári róka nagyon jól tudta, kivel van dolga; és ha jó sokáig figyeltük már egymást, a szultán valami közömbös kérdéssel szakította meg a csendet, vagy, a mi ritkábban esett meg, ázsiai és európai élményeim részleteiről tudakozódott. Minthogy nem illő a khalifához, vagyis Mohamed jog szerint való utódjához, hogy bizalmas módon érintkezzék egy hitetlennel, vagy, a mi még súlyosabb beszámítás alá esik, hogy tanácsát kérje, a szultán úgy bánt velem, mint valami korosabb és világlátott igazhitűvel; mindig török nevemen, Resid efendinek szólított és különös súlyt vetett e névre olyankor, midőn jámbor vagy tudós moszlimok is voltak jelen a kihallgatáson. Abdul Hamid szultán, egyike lévén a legnagyobb *charmeur*öknek, mindig érti a módját, hogy egy vagy más módon elbájolja vendégét. Szívesen mond bókot, maga szolgál gyújtóval vendégének a cigarettához és igyekszik olyan kedves lenni, hogy a világ legegyszerűbb polgára sem volna képes őt abban utolérni.

Mindez természetesen arra való, hogy kedvességével körülhálózza és megigézza látogatóját. Helylyel-közzel nagy mértékben színészkedik is; haragot, örömet és meglepődést színlel tetszése szerint és soha sem felejttem el azt a jelenetet, melynek az egyiptomi dolgok egy kissé élénk vitatgatása közben lettem tanújává. Mérsékelni akarva Angolország ellen való haragját, megemlítettem, hogy az egyiptomi államadósság letelte után kétségtelenül megkapja ismét a szokott évi adóját. A szultán félreértette szavaimat és abban a hitben, hogy váltságpénzről szólottam, felugrott és szörnyen ingerült hangon így rivallt reám: - Hogyan! azt hiszi, hogy odaadom pénzen azt a földet, melyet kard élével hódítottak meg őseim? - És vékony lába szárai reszkettek bő nadrágjában, a fez hátra csuszott a nyakába, keze rángatódzott s ő maga félig ájultan esett vissza székére. Pedig hát ez az ingerültsége csak tettetés volt, ép úgy, mint azzal a másik alkalommal, midőn rá akarva venni minden áron, hogy lépjek szolgálatába és maradjak állandóan Sztambulban, hevesen megkapta mind a két kezem és biztosítva változatlan kegyéről, nagy rangot és kincseket ígért. A ravasz és gyanakvó férfiút az indította e gyöngédségre, hogy alapos ismerőjét látta bennem a mohammedán országoknak, különösen pedig Törökországnak. Nem egyszer így szólt hozzám: - Hiszen ön jobban ismeri országunkat és nemzetünket, mint mi magunk! - A régi udvari körökkel való személyes ismeretségem már kevésbé volt ínyére s nem lelte örömét régi törökbarátiságommal szerzett népszerűségemben sem; de kénytelen volt vele számot vetni és akarva, nem akarva, megtartani színlelt jóindulatában. Nevezetes dolog, hogy e szigorúan önkényuralmi elveket követő fejedelemnek milyen kedvességi és gyöngédségi rohamai voltak néhanapján. Egyszer, késő éjszaka, együtt

ültem vele a Chalet-kioszk nagytermében. Nyár dereka volt és a beszélgetés hevében megszomjult fejedelem kiszólt a szomszéd szobában levő szolgának: - Szu getirin («Hozz be vizet»). - A szolga valószínűleg elaludt és nem hallotta meg parancsát. A szultán kétszer-háromszor is megismételte kiáltását, tapsolt, de mindhiába; s midőn erre én felugrottam és behívtam a szolgát, a szultán, majdnem rimánkodó hangon, így szólt hozzá: - Háromszor kértem vizet és te nem hoztál, pedig szomjas vagyok, nagyon szomjas. - Más keleti despota lenyakasztatta volna a szolgát, de Abdul Hamid jelleme a lehető legtarkább vegyüléke volt a jó és a rossz indulatoknak, melyeknek hol egyike, hol másika domborodik ki, szeszélye és a körülmények szerint.

Őszintén beismerem, hogy a szultánnal valót *tête à tête*jeim nagyon bátorságosak és kelleme-sek sohasem voltak. Kietlen és átható pillantása sokszor meglehetősen kellemetlenül érintett, minden látszólagos kedvessége és szeretetreméltósága mellett. Egy este, midőn szokás szerint egészen magunkra hagyva ittuk theánkat a Csit-kioszkban, kissé kesernyésnek találtam a theát s beszélgetés közben kinyújtottam kezem a szultán közelében levő czukortartóért. A szultán megriadtan ugrott vissza a kanapéra és olyanforma mozdulatot tett, mintha valami gonosz-ságot forraltam volna személye ellen. Más alkalommal, - vacsora után volt - a hogy együtt kávéztam volna vele, észrevettem, hogy a beszélgetés hevében hirtelen elfogy a lélegzete. Valósággal kapkodott a levegő után. Kinos volt látni elfogódottságát és nem tudtam meg-szabadulni a gondolattól, hogy mi lenne, ha a szultán egy ilyen rohama közben hirtelen megfulladna. Igen, könnyű nevetségesnek tartani az ilyen gondolatot és gyávasággal vádolni az embert, de a ki ismeri a keleti palotaéletet, semmiesetre sem tarthatja tréfadolognak az ilyen helyzetet. Erről nem is szólva, ráadásul elég gyakran éreztem egész súlyát a keleti fejedelmi szeszélynek, mely az én béketűrésben eléggé kipróbált természetemnek is szinte elviselhetetlen volt. Daczára az udvariasan körülírt meghívóknak, sokszor napokig voltam kénytelen várni, míg reám került a kihallgatás sora. Egymásután négy, hat, sőt nyolcz napig is kellett rónom az előszobát, míg végre tudtomra adták, hogy ő felsége véghetetlenül sajnálja, de rendkívüli elfoglaltsága, vagy hirtelen támadt rosszulléte miatt kénytelen másnapra halasztani kihallgatásomat. Eljött a másnap és megint csak a következő napra szólt a meg-hívó. Emlékezem reá, hogy egyik konstantinápolyi látogatásom alkalmával ötször csomagol-tam össze málhámat és készültem az elutazásomra s mindannyiszor kirakodhattam újra, hogy bevárjam az elutazásomra szóló engedelmet. Hiába volt minden kérelem és panasz és minden ürügy, mert ő felsége cselekedeteinek a müneddsin basi (az udvari csillagtudós) ad irányt s az ő rendelkezéseit szorosan betartja mindenki. Bizony nem volt fenéig tejföl a szultánnal való érintkezésem. Megtettem minden tőlem telhetőt, hogy megtartsam befolyásomat, de végre be kellett látnom mégis, hogy minden fáradozásom kárba vész s hogy törekvésemnek nem lesz sikere soha.

De nem is lehetett máskép. Politikájának alapjai tisztára személyes természetűek voltak, mint a keleti despotáké általában. Ez a politika szigorúan konzervatív irányzattal törekedett az ön-kényes uralom fenntartására s alá volt vetve a nyugati politika állásának is. Határozatlansága, mely a legkisebb dolgokban való magatartását is jellemzi, abból a szellemből folyik, mely áthatja a császári háremet, hol senki a felebarátjában nem bizik, hol mindenki el akarja rágál-mazni, meg akarja csalni és semmisíteni a másikat, s hol minden a szultáni kegy körül forog.

Boszporus-melléki diplomatáink akárhányszor érezték súlyát Abdul Hamid e jellemző tulajdonságának. Lord Dufferin, az egyiptomi kérdés tárgyalása közben, egy alkalommal reggel tíz órától éjfél után két óráig volt kénytelen a Jildiz palotában várni titkáraival a szultán elhatározását. Hatszor terjesztették elébe a szerződés szövegét és mindannyiszor változtatott formában került vissza az írás, míg Anglia nagykövete, holtra fáradtan, türelmét veszítette és reggel két órakor kíséretével együtt visszatért Therapiába. Lord Dufferin lefeküdt már és első álmát aludta, midőn a szultán sietve jött küldöttje felébresztette és új javaslatot adott át neki;

de az angol béketűrésnek ekkor már vége szakadt és Egyiptom sorsa meg volt pecsételve. Más alkalmakkor is fordultak elő ehhez hasonló és még erősebb jelenetek, s még egyszerű ebédrehívások alkalmával is sűrűn megesett, hogy az illető követ csak akkor kapta meg a lemondó levelet, midőn már, teljes díszbe öltözötten, útban voltak Jildiz felé.

A minden oldalról zaklatott török császár bizalmatlanságát valahogy még lehetett volna menteni, mert a diplomáciában ismeretlen fogalom az őszinte barátság. De Abdul Hamid szultán e tekintetben nem járt el másképp a tőle függő ázsiai törökökkel sem. Mindig sötét színben látta a dolgokat, mindenben veszedelmet és árulást neszelt s mindent alája rendelt személyes érdekeinek. - Mindig Törökország jövőjéről és az oszmán nép javáról beszélnek, de rólam és dinasztiámról nem szól senki - mondotta nekem egy alkalommal. Tényleg mindenkor egész Törökország urának és bírálójának tekintette magát s mivel a világon semmi sem téríthette el e nézetétől, régen be kellett látnom, hogy hiába való minden fáradozásom és ez időtől fogva beértem az események nézőjének és figyelőjének szerepével.

Az olyan fejedelem, ki már szinte három évtizeden át korlátlan módon uralkodott és kormányozott, ki az autokrácia és az önkényuralom dolgában eljutott odáig, a meddig eljutni egyáltalán lehetséges, a mennyiben az állam és a társadalom legnagyobb és legkicsinyesebb dolgai az ő kezén mennek keresztül, az olyan fejedelem annál inkább ki van téve az önhittség és a nagyzási hóbort veszedelmének, mert szolgálékú környezete dicsőíti és isteníti folyton és határtalanul. Abdul Hamid szultán elhitette magával, hogy csak az ő politikai művészetének sikerült, hogy Törökország nem ment egészen tönkre az 1877-iki szerencsétlen háború után, s hogy ez idő szerint nemcsak hogy fennáll, hanem szövetségét keresik a nagyhatalmak is. Hamiskásan mosolyogva jegyezte meg erre vonatkozólag: - Hja, kérő, az van elég. Udvarolnak nekem, de én még mindig szűz vagyok és nem is adom oda senkinek szívem és kezem. - Pedig ekkor már régtől fogva titkos szövetségre lépett Oroszországgal. Különösen nagyra van Abdul Hamid szultán a német császárral való baráti viszonyával, ami tényleg a legsajátosabb műve, de nem is felel meg valami nagyon népe gondolkozó részének. Az oszmanida és a tehetséges Hohenzollern bizalmas *tête à tête*je példátlan a maga nemében és bővelkedik az érdekes mozzanatokban. II. Vilmos császár bámúlja barátjának uralkodói képességeit, szívesen utánozná is az autokrataságban, ha tehetné; de van is hozzá való esze, hogy eszkomptálja e bámulatának jutalmát és különböző koncessziókra, kedvezményekre, stb. váltsa. Jól fizetett hivatalokat a német tisztek számára, fegyverszállítást, vasúti koncessziókat, gyáralapítási engedélyeket, stb. játszva szerzett meg a német császár és meg fog szerezni ezentúl is, mert a szultán az *alemanokat* (vagyis: birodalmi németeket) egyetlen érdekelttség nélkül való, hű és hatalmas védőinek tekinti és szilárdul meg van győződve róla, hogy a míg fennáll ez a barátsága, senki sem meri őt megtámadni. Meg van róla győződve, noha Törökország a győzedelmes görög háború után, *stante amicitia*, elvesztette Krétát. A hazafias és haladó török ember egészen másképp gondolkozik. Nincs különösen jó véleménynyel a német császárról, mert olyan embernek tartja, a ki a padisahot veszedelmes önkényuralomra ösztönzi, kinek látogatásai egyértelműek a császári kincstár megtizedelésével, s a ki évekre visszavetette a gazdasági élet nemzeti alapon nyugvó szabad fejlődését, ki mindent Németországért tett és semmit sem Törökországért, nem szólva egynehány nagyhangú bókjáról, melylyel megduzzasztotta a szultán büszkeségét.

Abdul Hamid legsajátabb politikai művét, mint mondtam, erős bírálat éri Törökországban és trónváltás esetében rendkívül nevezetes meglepetés érheti a fennen dicsért német szövetséget. Velem sohasem szólt a szultán e viszonyról, csak kedvelt fia, Burhaneddin beszélt nekem az alemanokhoz való rokonérzéséről, kiknek épen a nyelvét tanulta. Azt hiszem, hogy Törökország egyetlenegy barátjának sem volna kifogása a német szövetség ellen, mely üdvös is lenne, de akkor Németország azt kellene, hogy tanácsolja a szultánnak, hogy adjon reformokat országának, erősítse a népszellemet és féktelen önkényuralom folytatása helyett

gondoskodják derék hivatalnokok neveléséről. Én gyakran ajánlottam ezt írásban a szultánnak, de emlékirataimnak az utóbbi időben nem volt hatása, mert mi kölcsönösen megcsalódtunk egymásban. Meggyőződtem róla, hogy Törökországnak minden tudásommal és minden becsvágyammal sem lehetek hasznára soha, és a szultán is belátta, hogy nem lelte bennem kész eszközét, tehát nem is élhet szolgálatommal.

Egyébként nem hagyhatom említetlenül, hogy a szultánnal való kölcsönös megegyezésünknek főképen az állta útját, hogy nem lehattunk egy nézetten a Törökországra nézve üdvös szövetségeseket illetőleg. Mert a szultán, bár a német császárral való személyes viszonya következtében biztosságban érezte magát minden támadható veszedelemmel szemben, sohasem feledkezett meg róla, hogy számot kell vetnie a fölötte függő orosz Damokles-karddal is. Nagyon is jól tudja, hogy az orosz fojtogató kéz mindig ott van a torkán, hogy Kisázsia Erzerumtól fogva nyitva áll a czár csapatai előtt, hogy az orosz hajóhad két vagy három nap alatt beveheti Konstantinápolyt és hogy e fenyegető veszedelmet csak simulékony alázattal és színlelt barátsággal lehet ha nem is elhárítania, de legalább csökkentenie. Ebben rejlik titka a szentpétervári udvarhoz való alkalmazkodásának és szolgálatkészségének s annak a magatartásának, mely olyan, mintha már is a «névaparti fehér padisah» hűbérese volna. Nincs tehát mit csodálni rajta, hogy egyszer csak híre terjedt Európában, hogy Törökország titkos szerződésre lépett Oroszországgal; oly szerződésre, melylyel a szultán kötelezte magát arra, hogy nem erősíti meg a Boszporust a Fekete-tenger bejárájánál, hogy nem épít több új erődítést Kisázsia északi részén, és több más engedményre. E szerződést állítólag 1893-ban írták alá, s midőn láttam, hogy az eset erősen foglalkoztatja a európai sajtót, tájékozódás végett Szureja pasához, a szultán első titkárához fordultam, ki 1893 szeptember 3-án kelt levelében a következőket írta nekem:

Igen tisztelt barátom, - Ő császári felsége, legkegyelmesebb uram, mindig nagyra becsülte a baráti érzelmeket, melyekkel ön Törökország iránt viseltetik s nem kerülték el figyelmét Oroszországot érő támadásai sem, mely ország annyi kárt tett Törökországnak. De Kegyed tudja jól, hogy semmi sem történik ok nélkül e világon s hogy meg voltak a maga okai az ellenünk viselt háborúknak is. Mindez már a múltra tartozik. A Fényes Kapú idő szerint a legjobb viszonyban van az összes hatalmakkal; semmi szüksége sincs a külön-szerződéseknak s ha az újságok újabban a Török- és Oroszország közt megkötött titkos szerződésről írnak, beszédök nem egyéb üres és alaptalan koholmányról. Ha volna szükség eféle szerződésre, Törökország, mely teljesen ura tetteinek és elhatározásainak, jelezte és közzé tette volna a tényállást.

Később rátértem e tárgyra a szultánnal folytatott egyik beszélgetésem közben is. A Fekete Tenger bejárájánál levő erődítésnek Európaszerte feltűnő elhanyagolására fordult köztünk a szó s a szultán, hirtelen közbevágva így szól: - Mégis csak nevezetes dolog, hogy feltűnik Európának! Az én hazámnak két kapuja van, és kinek mi köze hozzá, ha nekem úgy tetszik, hogy az egyiket becsukom, a másikat meg nyitva tartom? - Egyszóval, a szultán több ízben adta kétségbevonhatatlan bizonyítékát annak, hogy írásaim következetesen oroszellenes iránya őt fenyelezi s hogy sokkal jobban szeretné, ha inkább Angolországot támadnám meg, vagy egészen vesztve maradnék. Természetesen legjobban szeretne volna a tintát és a tollat egyáltalán a pokolba kergetni s mivel önkényuralmi és autokratikus elveiben én őt nem segíthettem, nem kényszerítettem már sokáig az elhidegülés egymáshoz való viszonyunkban.

Még tátongóbbá tette köztünk az űrt *La Turquie d'aujourd'hui et d'avant quarante ans*, című, 1898-ban Párizsban kiadott röpiratom megjelenése, melyben a török műveltség negyven év előtti és mostani állapota közt vont párhuzam alapján igyekeztem megcáfolni azt az Európában oly gyakran és tévesen hangoztatott tételt, hogy a török, mint nép, a civilizáció felvételére képtelen. Természetes, hogy az ily tanulmányban tekintetbe kellett vennem az ország

haladó műveltségének és politikai hanyatlásának egymással való kapcsolatát és e kérdésre: ha a törökök csakugyan haladnak műveltségben, miért szárnyalják őket túl politikai tekintetben a románok, szerbek, bolgárok és görögök, a választ csak a rossz kormányzatban, nevezetesen a szultán autokratikus és önkényuralomra hajló egyéniségében kereshettem. Csakis az udvar és a körében uralkodó lelkiismeretlen érdekszövetség az oka Törökország mostani hanyatlásának. E munkám csak még népszerűbbé tett Törökországban, de az udvarnál természetesen épen nem voltak elragadtatva általa. A szultán mindamellett meghívott, hogy látogassam meg; eleget tettem a meghívásnak s a legnagyobb mértékben jellemző volt a fogadtatás, melyben részesültem. A padisah megköszönte a szolgálatot, melyet a török népnek tettem, de a megsértett autokrata bösz pillantásokat vetett reám, a nélkül azonban, hogy rejtett haragját egyébként elárulta volna. Érdekes volt látni a megbántott zsarnok lelki tusáját és teljes mértékben értem, hogy azon túl hallani sem akart többé rólam.

Igy ért véget Abdul Hamid szultánnal való meghitt viszonyom. Azt az egyetlen hasznot merítettem belőle, hogy felfrissíthettem az európai Kelet életmódja és szokásai körül szerzett tapasztalataimat, megújíthattam régi összeköttetéseimet és kiadhattam egynehány értékes ó-szláv kéziratot, melyet a szultán kincstárában leltem s hosszabb időre kölcsön kaptam. De a Kelet dolgaira vetett ez újabb pillantásaim nem szereztek már meg számomra azt a gyönyörűséget, melyet első látogatásom alkalmával éreztem. A Kelet is, én is harmincz esztendővel öregebbek lettünk; a Kelet sokat vesztett régi fényéből, én pedig vesztese lettem ifjúkorom ábrándjainak. Olyanformán éreztem magam, mint az őszbecsavarodott férfiú, ki harmincz év elmúltával viszontlátja ifjúkorának imádoztját s nem leli többé fűrtjeinek pompáját, szemének tüzeit és rózsás arczának bűbájosságát. A vén Sztambul, a Boszporus és Pera - mind, mind megváltozott. Abdul Aziz szultán örületes tékozlása, az 1878-iki szerencsétlen háború és Bulgária, sőt majdnem egész Rumélia elvesztése az uralkodó osztályt szinte koldusbotra juttatta. Oda voltak Sztambul fényes konakjai, elhagyottan álltak a Boszporus partján az egykor pompás jali-k (nyaralók) s csak egy-egy szánalmat keltő maradványát leltem még az én időmben boldog és virágzó efendi-világnak.

Ellenben a keresztény elemek óriásilag megsaporodtak a moszlim elemekhez képest; erőteljes élet lüktet az európai városrészben és a keresztény népesség sürgő és tarka sokaságában már annakelőtte is lehajtott fejjel sompolygó török most már egészen a mellére horgasztja le fejét. Gondolataiba mélyed; de az, hogy összeszedi-e magát és hogy új életre ébred-e, nyílt kérdés még a mi napjainkban.

Mínthogy a török földön megismételt látogatásaimról és Abdul-Hamid szultánnal való személyes érintkezéséről szólva, említést tettem angol szimpátiámról is, tartozom néhány megjegyzéssel azokra a szálló hírekre, melyek Anglia titkos politikai ügynökének mondtak és tartozom vele annál is inkább, mert Summers úr, az angol parlament tagja, annak idején e kérdésben interpellációval fordult a konzervatív kormányhoz. Én az angol kormánynyal semmi néven nevezhető hivatalos összeköttetésben nem álltam; érintkezésem úgy a Themseparti, mint a kalkuttai konzervatív és liberális államférfiakkal mindig és egyesegyedül magántermészetű volt s valamint a napi lapokban megjelent s a közönség körében figyelemre méltatott nyilatkozataimat, úgy a külügyminisztériumhoz alkalomadtán intézett emlékirataimat is mindig az angolbaráti szakember magánértesítésének tekintették, melyre senki föl nem kért, melyért tehát ellenszolgáltatást nem is várhattam. E dologról megemlékezett Charles Marvin a Középázsiai író is 1881-ben megjelent ily című munkájában: *Merv, the Queen of the World*. Szemére vetette az angol kormánynak, hogy egészen mellőzött engem és minden jó szolgálatom ellenére meghagyott szegénységemben. Ezzel szemben kénytelen vagyok kijelenteni, hogy ámbár tényleg nagyon szerény évi jövedelemből éltem akkor, midőn a legbuzgóbb munkásságot fejtettem ki India védelme érdekében, - mely birtoka egyedül a kereskedelmi haszon révén sok millió font sterlinget hajt Angliának - szegénységben sohasem éltem és

sohasem jutott eszembe, hogy anyagi jutalmat kérjek szolgálataimért. Legkevesbbé maguk az angol államférfiak gondoltak ily előismerésre. Egyszerűen íróembernek tartottak, ki merőben platonikus célokkal jár-ke a világban és angol részről annyira mentek ebben a cinizmusban, hogy midőn 1885-ben saját költségemre kiadtam a «Seibaniász» című özbég hőskölteményt és húsz példány előfizetését kértem, az India Office elutasító választ küldött e kérelmemre, noha e munka számos adatot szolgáltatott Baber, az indiai mogul-uralom megalapítójának történetéhez. Tehát az a feltevés, hogy az angol kormány anyagi jutalmat adott volna Angliában hasznosnak elismert ujságírói munkásságomért, nem egyéb csúnya gyanúsításnál. Igaz, hogy évekkel azután kaptam oly értelmű felszólítást, hogy lépjek angol szolgálatba, de soha arra igényt nem tartottam; s ha a Boszporus mellékén mégis előmozdítottam az angol érdekeket, az európai béke szempontjából tettem, mint ellensége a zsarnoki Oroszország túlhatalmának és mint magyar ember, kinek hazája érdekközösségben van Angliával az európai Keleten. Természetes, hogy a szultánt legkevesbbé ép az eféle okok győzhették meg. Ő mindenkiről a saját mértéke szerint ítél, s midőn egy alkalommal óvást tettem az eféle gyanúsítás ellen és idéztem Mohammed ez állítólagos mondását: «*El fakru fakhri*» («A szegénység az én büszkeségem»), kaján mosolylyal fogadta e megjegyzésemet és más tárgyra fordította a beszélgetést.

Kénytelen vagyok őszintén beismerni, hogy Abdul szultán jelleme talányszerű előttem mind e mai napig. Megfeszítettem értelmem minden erejét, hogy a lelkébe lássak, de mindhiába volt. Lelkében ragyogó tulajdonságok és hihetetlen gyarlóságok vívtak örök harczokat. Hadilábon állt benne az ember az uralkodóval s örökös háboruságban élt keleti világnézete is a lelkét nagy erővel vívó modern felfogással. Erkölcsi lényének természetesen a félelem és a bizalmatlanság volt az alapvonása s ha néhanapján meg is emberelte magát és hallgatni akart szíve sugallatára - mert nem láttam oly szívtelennek, mint a minőnek általánosan tartották - zsarnoki önkényének eszközei mindig visszatartották tőle és oly tettekre bírták, melyeket a világ joggal kárhoztatott. Jelleméhez tökéletesen illett a környezetében élő udvari hivatalnokok mifélesége; a porta romlása után az emberek mint az állam miniszterei léptek előtérbe. Személyes érdekeik szerint különböző érdekcsoportokba tömörülve össze, a titkárok, hadsegédek, kamarások, udvari marsallók, belső szolgák stb. a cselszövés, az ármány és a rágalom sajátyszerű khaoszt vonták az uralkodó személye köré, ki megállta köztük helyét, míg birtokában volt a férfierő teljességének, és rendkívüli szellemi képességével átlátott gondolataikon. De emberfeletti dolgok Abdul Hamid szultántól sem telettek, s mert testileg sohasem volt túlságosan erős, idegrendszere végül mégis csak kimerült és trónraléptének harmadik évtizedében szemmel láthatóan jelentkezett gyöngesége. A kormány gyeplői kisíklottak kezéből, uralkodóból lassanként olyan emberré vált, a kin mások uralkodnak s úgy vélte, hogy csak a közvetlen környezetében lábra kapott viszály, irigység és versengés biztosíthatja a veszedelem ellen. E borzasztó helyzetben senki sem volt szánakozásraméltóbb a szultánnál és többször láhattam közlelő, milyen siralmas egy kép az úgynevezett autokraták képe. Mindehhez hozzájárultak a kormányzás nagy gondjai, a pénzügyi bajok, az európai nagyhatalmak félelmes csoportosulása és a forradalom rémétől való rettegés. E gondok mód nélkül aggasztották a szultánt s miattok nem lelte nyugtát soha. Az újtörök mozgalomtól való félelme mindamellét túlságos volt, mert Törökországban a forradalmat nem a néptömegek, hanem a felső osztályok támasztják, s minthogy ezek, teljesen elszegényedve, hivatali állásuk után élnek, az uralkodó ellen való pártütés manapság már azért is elképzelhetetlen valami, mert olyan párt, mint Abdul Aziz erőszakos trónfosztása idején, most már egyáltalán nincsen s mert a hazájuk sorsa miatt sötét gondba merült oszmánokat, nem volna könnyű dolog fölrázni szendergésükből. Ha Abdul Hamid szultán nem volna annyira eltelve az önkényuralom gondolatával és szabadelvűbb módon kormányozná az újkori művelődés hatása következtében már ébredő oszmánokat, megkimélhette volna magát sok álmatlan éjszaka gyötrelmétől. De nyakas ember és erősen el van reá határozva, hogy továbbra is fenntartja azt

a rémuralmat, melynek ő volt a megteremtője. Szerencsétlenségének és szenvedéseinek, íme, ezek a kútforrásai. Valóban jobb sorsot érdemelt volna e férfiú, mert korántsem oly gonosz, mint a minőnek hirdetik. Tehetségesebb, mint akárhány elődje volt; javát akarja országának, de az eszközei olyanok, hogy mindig ép az ellenkező hatást éri el velök. Nekem Abdul Hamid szultán kegyének és jóakarátának számos bizonyítékában volt részem, és örökös hálával is vagyok érte adósa. Őszintén sajnálom, hogy itt, hol személyes viszonyunkról van szó, kénytelen vagyok olyan nézeteket is nyilvánítani, melyekért megneheztelhet reám, de az író nem lehet udvaronc, nem is szabad, hogy azzá legyen s a koronás fők kedvéért sem lehet megmásítani e régi mondást: *Amicus Plato, sed magis amica veritas.*

XV. Fejezet. Érintkezésem Naszreddin sahhal és utódjával.

A török szultánnal való érintkezésemmel kapcsolatosan elmondom még, hogyan hozott össze ismét a sors Perzsia két királyával. Naszreddin sahhal harmadik európai utazása alkalmával találkoztam össze Budapesten.

Harmincz évvel azelőtt mint dervist mutattak be neki, ki meglátogatta Középázsiát és hosszasabban időzött a Perzsiában akkor még nagyon rettegett turkománok közt, most pedig a Magyar Tudományos Akadémia képviselőjeként álltam előtte s nem lepett meg, hogy nem ismert reám azonnal. De midőn az Akadémia oszlopcsarnokában egybegyűlt akademikusok élén perzsa beszéddel köszöntöttem, a jó perzsa király ugyancsak meghökkent és hirtelen a környezetéhez fordult e kérdéssel: - *In kiszt?* («Ki ez?») - Megmondották nevemet s a minőséget, melyben előtte állok és még más magyarázatot is súgtak a fülébe, mire az agyafűrt perzsa felkiáltott: - *Belli! belli!* («Csakugyan») Vámbéry! - Állította (a mit én bátor vagyok kétségbe vonni), hogy emlékezik reám és melegen megszorítva kezem, így szólt a mellette álló magyar miniszterekhez: - *Il parle bien, très notre langue!* - Egyáltalán nem csodálkozom rajta, hogy sirázi tájszólással és hamisítatlan keleties forma szerint elmondott beszédem meglepte, mert, mint később maga említette, nem találkozott Európában tudóssal, ki oly tiszta nyelvjárással és minden idegenszerűség nélkül beszélt volna perzsául, mint én. Némiképen feltűnőnek csak naplójában (378. 1.) tett azt a megjegyzését találtam, hogy Perzsiában is ritka szónok állná ki velem a versenyt a beszéd választékossága és fordulatossága tekintetében; a mi kétségtelenül nevezetes komplementum a perzsa király ajkáról. Három napot töltöttem Naszreddin sah társaságában és bőséges alkalmam volt reá, hogy bámúljam azt a rendkívüli haladást, melyet e keleti ember tett 1864 óta, midőn utoljára láttam Teheránban. Naszreddin sah első volt a perzsa fejedelmek közt, ki a francia nyelvet félig-meddig megtanulta és ámbár kissé feltűnően hivatkozott e tudományával, mert voltaképen inkább csak megértette, mint beszélt e nyelvet, meg kell hagyni, hogy csodálatraméltó volt a művészet dolgaiban való ítélőképessége, a földrajzban, az őslénytanban való járatossága és Európa minden fejedelmi családjának leszármazási viszonyaiban való tájékozottsága. Országaink, fővárosaink, erkölcsünk és szokásaink ismeretében mindenesetre túltett a moszlim Kelet valamennyi előkelő emberén és hercegén, nem véve ki sorukból még Iszmail pasa khedivét és az elhunyt Sir Szalar Dseng-et sem. Hosszasabb érintkezésünk során nem habozott bíráló megjegyzéseket tenni némely társadalmi és politikai felfogásunkról sem. Így a többi közt, mint vérbeli ázsiai ember, lelke mélyéből kárhoztatta a szabadelvűség minden nemét és ha veszedelmes szomszédsága miatt kevésbé gyűlöli Oroszországot, az orosz czárban a fejedelmi nagyság mintaképét és az orosz kormányzatban a kormányforma ideálját látta volna. A francia köztársaság természetesen iszonyúság és borzasztó képtelenség volt szemében és sehogy sem fért meg a fejében, hogy voltaképen hogyan állhat meg parancsoló, vagyis fejedelem nélkül egy oly társadalom, melyben nézete szerint senki sem parancsol és senki sem engedelmeskedik. De a politikai nyilatkozataiban már jóval tartózkodóbb volt; mindig kitérőleg felelt megjegyzéseimre s midőn egy dunai sétahajózás alkalmával azt találtam mondani, hogy a Karun, bár szélesebb, de nem olyan hosszú folyóvíz, mint a Duna, a Kadsár keményen a szemem közé nézett és így szólt: - Hála Istennek, hogy nem! - (*mert különben már régóta elfoglalták volna Teheránt az angolok*, - gondoltam magamban). Egyébként a politikai nyilatkozatokban való minden aggályos tartózkodása és óvatossága mellett is bele láthattam gondolkozásába.

Birodalmának jövőjében nem bizakodott oly nagyon, mint az oszmánok trónján ülő királyi testvére, mert míg az utóbbi a távol jövő érdekében szövögeti terveit, melyek, legalább a látszat szerint, nagy eszmékkel terhesek, nevezetesen a paniszlamizmust illető törekvéseivel, a Kadsár minden igyekezete dinasztiájának, igazabban szólva saját személyének boldogulására szorítkozott. *L'État c'est moi*, így beszél és így gondolkodik ugyan Abdul Hamid szultán is, de családjának és népének nagy múltja benne nagyszabású gondolatokat ébreszt, melyeknek kivihető voltában nem kételkedik, míg Naszreddin sah, csak az újabb időben hatalomra jutott turkomán család sarjadéka lévén, a körülötte ólálkodó veszedelmektől megfélemedve, a jövőre gondolni nem is igen merészkedett. Egyéniségök tekintetében is különböztek egymástól. Abdul Hamid szultán, ámbár európai műveltség dolgában nem vetekedhetett a perzsa trónon ülő *cher frère*jével, ingatag és félénk természetű ember; nyájásabb és bőkezűbb, mint Naszreddin sah, ki minden európaias szokása mellett igazi ázsiai despota, a Kelet hatalmasainak minden büszkeségével és ridegségével telve. Nagyvezérje néha órák hosszáig állott ellötte, de ép úgy elnézte azt is, hogy én, kitől felvilágosítást kívánt egy és más dologra nézve, minden fáradt voltom ellenére ott állok és veszteglek előtte és keményen a szemem közé nézett, valahányszor merészkedtem kifejezést adni felfogásával ellenkező nézetemnek. Egyéniségében keletibb volt a szultánnál és e szigorúságát elválhatatlannak tartotta a fejedelmi méltóságtól.

Engem különösen az előkelőségnek az a fitogtatása mulattatott, melyben a gyémánt-, smaragd-, rubin- és egyéb drágakövek ragyogásában pompázó perzsa király kiváló gyönyörűségét lelte. Ámbár dinasztiáját egy legalsóbbrendű zsoldosvezér, a hirhedt Mehemmed Aga khán alapította meg, ő pedig Feth Ali sah, az előbbi öcscsének unokája lévén, csak a negyedik Kadsar volt Irán trónján, mégis nagy előszeretettel hivalkodott mindig családfájának ősi voltával s előttem különösen Nojan Kadsár mongol törzsfőtől való származását emlegette. Mikor pedig én kétségbe mertem vonni a perzsa történetírók által hízeltől költségtől leszármazást, haragos pillantást vetett reám és kifejezést adott annak a felfogásnak, hogy «a nyugati fejedelmek mégis csak parvenük a Keleten uralkodó testvéreikhez képest.» Perzsia voltaképpen egyetlen országa a moszlim Ázsiának, melyben ismerik az átöröklő nemesség intézményét; az igaz, hogy fölötte nyomorúságos állapotát ismerik, mert nemcsak khánokat és mirzákat, hanem valóságos királyi hercegeket is találhat az ember a kocsisok, házi szolgák és a mesteremberek közt, a mi, megjegyzendő, nem ok arra, hogy ne hivatkozzanak büszkén előkelő származásukra és Naszreddin sah is, ha jókedvében van, akárhányszor megütközéssel szólt arról, hogy milyen bizalmas lábra akarnának helyezkedni vele egyes európai grófok és hercegek, holott ő csak koronás fejedelmeket ismerhet el magához hasonlóknak. Nevezetes, hogy divatba jött az arisztokrácia már a törököknél is, kik soha a született nemességről nem tudtak, ha csak nomád állapotuk kezdetein nem. Már Abdul Medsid szultánnak is rendkívül kedvesen esett, midőn Lamartine, a francia költő, kit meghívott udvarához, s kinek utóbb Brussza közelében falusi házat ajándékozott, figyelmeztette, hogy a Bourbonok után az Oszmanidák családja a legrégebbi dinasztia egész Európában. A porta előkelő méltóságai, kik nem egyszer közönséges parasztemberek, kézművesek, vagy pásztoremberektől származtak, egészen komolyan foglalkoztak azzal, hogy családi címerrel ékesítik föl magukat és véghetetlenül sajnálták, hogy a vallási szabály, mely tiltja az élőlények ábrázolását, lehetlenné teszi az is, hogy valamely fenevadat vegyenek föl czimerkép gyanánt. Az emberi gyarlóság, keleten úgy, mint nyugaton, mindig csak egy marad és bármilyen demokratikus iránya volt az arabs profétának, megérhetjük még, hogy a műveltségünkhöz alkalmazkodó iszlám, sok más európai szokásunkkal együtt, elfogadja a születésbeli nemességet is. Naszreddin sah egyéniségében megtaláltam a Keletnek és Nyugatnak, a régi és új világnézetnek azt a sajátságos keverékét, mely szemünkbe tűnt az európai kultúrának a moszlim Keleten támadt akárhány más új hívén is. Irán uralkodóját az ő megkülönböztetett kegyeltjei, Malkom khán és Jahja khán, valamint azok az európai férfiak alakították át ilyenné, kik időnként mint udvari orvosai fordultak meg udvaránál. Tanító mesterei voltak sok tekintetben Cloquet,

Polak és Tholozan doktorok és szokásaiban és magatartásában pontról-pontra fel lehetett ismerni a hatását ez urak egyikének vagy másikának. Tökéletesen reá vall az ő iráni nagyzo-
lására, hogy mindig szerette adni a grand signeur-t és tüntetett frengi szokásaival; a mellett
súlyt vetett reá, hogy udvaránál csak ő maga legyen a tökéletes európai, s például volt idő,
midőn az udvarnál ő felségén kívül senkinek sem volt szabad európai szabású keményített
inget viselnie. Naszreddin sah nem egy vonását örökölte nagyatyjának, Feth Ali sahnak,
köztük főképen pompázó kedvét és zsarnoki önkényességét, de a nagyapa nyájasságának és
bőkezűségének jele már nem mutatkozott rajta soha; Naszreddin sah bizony néhanapján
ugyancsak zsugori módjára viselte magát s életében e miatt támadt az általánosan elterjedt
hiedelem óriási magánvagyonáról, melyből aztán vajmi csekély részt találtak meg halála után.
Az európai sajtóban, elég igaztalanul, csípős módon bírálták e keleti fejedelem személyét és
jól mulattak keleties szokásain. Pedig az, hogy néhanapján vétett az etikett ellen, csak eléggé
természetes, mert hol van az az európai fejedelem, vagy herceg, ki ép olyan hibákba ne
esnék a keleti udvaroknál tett látogatásai közben, mint Naszreddin sah minálunk? Beszélnek
róla, hogy Berlinben, az udvari ebéd után, Vilmos császárhoz és Augusztá császárnéhoz
fordulva, nagyot böfönt; Középázsiaiban ezt jó néven szokták venni a vendégtől, mint jelét
hálájának és jóllakottságának. Marlborough House-ban a walesi hercegnél, ebéd közben -
úgy beszélnek - a háta mögé a padlóra dobta a spárga csutkáját, mire a herceg, ki most Anglia
királya, nem akarva szégyenben hagyni vendégét, s utána a többi vendég is, hasonlóképen
cselekedett, nem kis ijedelmére a cselédségnek. Az ehhez hasonló esetek egész gyűjteménye
járta be akkoriban az újságokat, de azt hiszem, hogy sok volt bennök a túlzás, mert Nasz-
reddin sah soha el nem mulasztotta, hogy pontos tájékozódást szerezzen amaz országok
szokásairól, melyekben megfordult s tölem is nem egyszer kért útbaigazítást a legkisebb
részletekről is. A perzsák királya sokkal szabadabbnak érezte magát Európában, mint saját
országában. Teheránban láttam, hogy sétalovaglása közben a szolgák hosszú sora kísérte az út
mindkét oldalán és hosszú botjával elzavart mindenkit a király útjából. Budapesten pedig
megesett vele a következő eset. Egy munkásnő egészen a közelébe furakodott, hogy alaposan
megbámulhassa a köntösén csillogó nagy gyémántokat. Intettem az asszonynak, hogy térjen
ki útjából, de a király így szólt hozzám: - Engedd hozzám, mert közelről akarja látni drága-
köveimet. - Még meg is állt egynehány pillanatra, hogy kedve szerint megcsodáltathassa
magát az asszonynyal. Egy szóval, ez ember sokkal jobb volt a hírénel s midőn 1896 május
havában, egy nappal azelőtt, hogy megülhette volna uralkodásának ötven éves jubileumát,
áldozatául esett Riza khán gyilkos golyójának, én azt gondoltam magamban: ez ember más
halált érdemelt volna, mert valóban, hivatalnokainak zsarnoksága miatt fizetett életével.
Kezdetben azt mondták, hogy Riza khán tagja volt a bábi-k titkos felekezetének, de később
kitudódott, hogy azt a hallatlan igaztalanságot akarta megtorolni, melyet Kermán helytartója
követett el rajta, s mely ellen, mint mondják, hiába keresett védelmet.

Tizenegy évvel utóbb Naszreddin fiával, Mozaffareddin sahhal jutottam személyes érintke-
zésbe, midőn Párizsból visszatérve, 1900-ban útba ejtette Magyarország fővárosát. *Vándor-
lásaim s élményeim Perzsiában* című könyvemben megelégeli az olvasó, hogy Tebrizben
ismerkedtem meg vele, hol, még mint kilencz éves fiú és presumptív trónörökös, Azerbáidsan
helytartói székében ült. Testben gyöngének és jelentéktelennek láttam akkor s beteg és
megtört alak volt, a hogy most viszontláttam. Contrexéville és Marienbad, hol gyógyulását
kereste, nem sokat enyhítettek súlyos baján s a betegségnek arczáról lerívó nyomai félreérthe-
tetlenül beszéltek lelki tusájáról és kétségbeeséséről. Jobb sorsot érdemelt volna ez a szegény
fejedelem. Amúgy is félénk és bátortalan lévén, minden határozottságától megfosztotta a
túlságosan szigorú nevelés, melyben atyja részesítette. Legjobban szerette a nyugodt szem-
lélődést és gyermekiesen egyszerű lényével valóban a lehető legkevésbé volt alkalmas arra,
hogy oly zilált helyzetben levő országon uralkodjék, mint Perzsia s hozzá még a modern
kultúra útjára vezérelje népét, mint a hogy magában elhatározta. Hozzám sokkal barátságos-

sabb volt, mint atyja. Tebrizben való találkozásunkra csak homályosan emlékezett, de mivel szorgosan olvasgatta atyja emlékiratait, melyekben sok dicséret áll csekélységemről, már Budapestre érkezte előtt figyelmissé lett reám és Bécsből Budapestre tartva, több ízben kérdezte, hogy életben vagyok-e még és hogy lát-e majd Budapesten. Midőn megérkezett a pályaudvarra, hol József Ágost főherceg és a magyar miniszterek fogadták, kíváncsian nézett körül és így szólt: - *Vámbéry kudsaszt?* («Hol van Vámbéry?») - Előszólítottak, ő barátságosan megszorította kezem és kért, hogy tartsak vele szállására. Kivánsága szerint tettem és budapesti tartózkodása alatt sűrűn megfordultam nála. Látogatásaimból bizalmas érintkezés fejlődött köztünk s ennek során meggyőződtem, először arról, hogy a sajnálatra méltó király nagyon beteg s a legkevesbbé van helyén Irán trónján, másodsor pedig arról, hogy a lehető legjobb szándékkal van eltelve, hogy az újkori műveltség egészen áthatotta lelkét és újjá alkotná országát, ha volna hozzá kitartása, pénze, és rendelkezésére állnának a hozzávaló emberek is. Sajnos, hiányában volt mind e három föltételnek, s a többi másnak is, s midőn képet festettem előtte az újjáalkotott Perzsia jövőjéről, majdan épülő vasútjairól, közútairól, gyárainról és az újkori műveltség sok más eszközéről, mereven bámult maga elé és így szólt: - *Belli, belli! leikin vakit mikhahed.* («Úgy van, úgy van! de abba még idő telik».) - A politikai kérdések vitatásában is kevésbbé zárkózottnak találtam, mint atyját, ki nagy előszeretettel adta a perzsa Bismarckot. Mozaffareddin sah egészen nyíltan beszélt országának politikai helyzetéről s midőn tréfásan megjegyeztem, hogy Európában Oroszország hívének tartják, mert trónörökös korában minden kérdésben előzékenynek mutatkozott az oroszok iránt, hangos kacajra fakadt és így szólott: - Vajjon én vagyok az egyetlen, ki megfelelő fegyver hiányában barátságot színlelek e hatalmas és becsvágyó szomszédnak? - Angliáról nem volt különösen jó véleménynyel. Megengedte, hogy ez ország nem törekszik ártalmára Perzsiának, de azt tartotta róla, hogy az angol barátság hideg, mint a jég és mindig üres szólamokban nyilatkozott meg. És némi tekintetben talán igaza is volt. Különösen élesen bírálta Salisbury politikáját, ki nem volt hajlandó támogatni Perzsiát abban, hogy a londoni piacon kölcsönhöz jusson és ezzel reákényszerítette, hogy Oroszországhoz forduljon kölcsönért. E lépés kockázatos voltára czélozva, a király megjegyezte: - Mit tehattünk volna mást? Midőn atyám meghalt, azt mondták, hogy körülbelül négy millió fontra rugó magánvagyonot hagyott s hogy ez a pénz, ládákba zárva lenn van a pinczében. Egy szó sem volt belőle igaz. Pénz helyett csak adósságot hagyott s midőn a trónra léptem, nemcsak az állam hivatalnokainak, de még udvari embe-reimnek és szolgálimnak sem tudtam kiadni fizetésöket. Kénytelen voltam kölcsönhöz folyamodni és Anglia Oroszország karjába kergetett.

Egészben véve, igen komoly szándékát mutatta Mozaffareddin sah arra, hogy alaposan meg-reformálja országát és sokat életbe léptesen amaz újítások közül, melyek Európa-járó útjában különösen megnyerték tetszését. A jó ember, sajnos, nem tudta, hol kezdeni a dolgot s hogy milyen eszközökkel juthatna céljához. Elkecserevedve és csüggetegen a közvetlen környezetében dülő örökös torzalkodás miatt, úgy látszott, hogy valósággal retteg nagyvezérétől, Ali Aszgár khántól. E férfiú, egy kaukázusbeli georgiai renegát fia, tényleg elérte azt, hogy fondorlataival és ügyességével akarát nélkül való eszközévé tette uralkodóját. Úgy viselkedett, mintha szolga lett volna, de valósággal mégis ő volt urának ura és Perzsiának parancsolója. Sokszor figyeltem őket, mikor együtt voltak. A sah érzéketlenül ült karosszékében; szavai ép oly parancsolók voltak, mint a milyen szolgálai alázatossággal telvél első miniszterének szavai; de alig hogy összetalálkozott szeme ez utóbbi villámló és átható tekintetével, hirtelen elhallgatott és hátrahanyatlott karosszékébe. Az ajtó mögött leskelődött titkára és hűséges szolgálja s közben-közben halk köhécseléssel adott életjelt magáról. Ilyenkor a nagyvezér dühös pillantást vetett az ajtó felé és erősen megnyomva a szót, alázatosan folytatta előterjesztéseit. A nagyvezér, minthogy úra volt a helyzetnek s határtalan uralomvágy és kapzsiság töltötte el lelkét, talán hasznára lehetett volna az országnak, ha sok ellenesével vívott keserű harczai teljesen le nem kötik akarateréjét s ha a fő udvari méltóságok rejtett ellenséges indulata és az

európai követek versengése már eleve útját nem szegi minden üdvös reformnak. Naszreddin különböző Európa-járó utazásai teljesen eredménytelenek voltak Perzsiára nézve s egészen hasonló módon állt a dolog Mozaffareddin utazásaival is. Visszatérve országába, nem volt sietőbb dolga, mint hogy újszabású és újféle színű egyenruhát készíttessen egynémely udvari emberének és nagyszabású rendeleteket adott ki, melyekre nem vetett ügyet senki. Az Orosz-országtól kölcsön vett pénz hamarosan elfogyott és nőttön-nőtt az országban a fejetlenség, a nyomor és az összevisszaság.

A keleti fejedelmekkel és országokkal való érintkezéseimnek szentelt e soraim kiegészítéseképpen megpróbálok némi fényt vetni magánéletüknek és lelki világuknak amaz oldalaira, melyeket az idegen szem nem vehet észre, melyek azonban előttem, az ál-ázsiai ember előtt, rejtve nem maradhattak. Megérthetem, hogy Európában miért bámulják még mindig a keleti uralkodók személyét és miért tekintik őket rendkívüli emberszülötteinek; mert a legszertelebbsébb dicsőítés követi e keleti felségeket és érzékeinket - őszintén szólva - még mindig fogva tartja az «Ezeregy éjszaka» bűbájossága, noha eléggé gazdag utazási irodalmunk néhanapján eléggé kiméletlenül lebbenti fel a titokzatosság fátyolát e félistenekről. Mert bizony nem félistenek ők már a saját alattvalóik szemében sem; koronájoknak kihullott számos oly ékessége, mely régebben elkápráztatta az emberek szemét; és kiapadt a forrása különösen azoknak az eszközöknek, melyekkel mindig képesek voltak biztosítani alattvalóik hűségét és ragaszkodását. Egészen közélről ismertem és figyeltem meg két szultánt, két sahót és több khánt és őszintén ki kell jelentenem, hogy helyzetüket irigyelni valónak sehogy sem találtam, mert csekély kivétellel inkább rajtok uralkodnak, mintsem hogy ők uralkodnának és látszólagos mindenhatóságuk mellett korántsem oly nagy az a félelem, melyet közvetlen környezetükben keltenek, mint a melynek ki vannak téve ők maguk saját személyes biztonságuk miatt érzett félelmökben. Midőn későn este egymagamban ültem a Jildiz-paloták egyikében és felriadtam az ablak alatt elvonuló őráratnak az éjszaka csöndjében visszhangzó tompa, nehéz léptei hallatára, sokszor gondoltam magamban; ugyan mi is kárpótolhatja az embert e földön az ily borzasztó életért? Megengedem, hogy Abdul Hamid szultán sokkal aggodóbb és félénkebb, mint akárhányan keleti fejedelmi testvérei között, mert túlságba vitt óvatossági rendszabályai néhanapján valóban nevetségesek; de az a körülmény, hogy se éjjel, se nappal nyugodt álomban része nem lehet, hogy a méregre gondol minden falatjánál és minden korty italánál, és hogy mindig és mindenhol veszedelmet gyanít, kétségtelenné teszi, hogy az ily életért rossz csere a legnagyobb hatalom és a legnagyobb dicsőség, a világ minden ragyogása és az alattvalók jobbágyi hódolata és semmi esetre sem méltó ellenérték az örökös remegésért és rettegésért. A nyugodt és kényelmes élet merő lehetetlenség a keleti udvar szolganépe és hivatalnoksága közt uralkodó örökös fondorlat, cselszövés és féltékenykedés közepette. Mindenki a boldogtalan kényúr kegyét hajhászsa, mindenki túl akar tenni a másikon, az egyik romlására tör a másiknak és ha e rettentő pandemóniumhoz még hozzáveszszük a hárem asszonyhadának üzelmeit, könnyű belátni, hogy mily csekély öröm van egy keleti despota életében és hogy mily szánakozásra méltó sorsa van az ily uralkodónak.

Oly esetekben, midőn a nagyzási hóbot erősebb mámorba ejti az érzékeket s midőn az uralkodó beteg képzelődésében emberfölötti embernek hiszi magát, mint hitte például Abdul Aziz szultán, ritka esetben kerekedik fölül a félelem és az ilyen feslett életű ember, képzelt biztosságának érzetében, tűrhetően él. Ez utóbb említett szultánról ismeretes, hogy 1867-ben tett Európa-járó utazása közben, midőn a Rajnán Koblenzbe vitte a hajó, azt kérdezte környezőitől, hogy vajjon az ő kedvéért ásták-e ezt a csatornát; s később Budapesten, midőn egy dunai gőzös földézetén fogadta a török konzult, A... ezredest, ki európai műveltségű katonatiszt volt, jelenlétemben ily szókkal fordult Fuad pasához, látva, hogy a konzul európai módra köszönti: - Miért nem csókolta meg a lábam ez a nevetlen ficzkó? - Ezt a félbolond szultánt,

ki lovakat, kutyákat és kakasokat tüntetett ki rendjelekkel és sok milliót dobott ki hiábavaló építkezésekre, nem igen bántotta a félelem és az aggodalom amaz emlékezetes éjszakáig, midőn trónvesztését tudtára adták; de más despoták örökös rettegetésben élnek életök veszedelme miatt. Naszreddin sah sohasem mulasztotta el, hogy egy század katonával vétesse körül a dsadserudi vadászkastélyában levő éjjeli szállását és fia Mozaffareddin sah átvirraszt egész éjszakákat, mert attól tart, hogy megrohanják és meggyilkolják. Van az ilyenél borzalmasabb lét a világon?

Újabban arra a meggyőződésre jutottak a keleti despoták, hogy idegen földön, a hitetlenek között, aránylag szabadabban és kellemesebben érezhetik magukat, mint saját országukban. Abdul Ahad, Bokhara emirje, szívesen látogatja a pjatigorszki orosz fürdőket, a mi pedig a perzsa királyok gyakori látogatásait illeti, világos, hogy Irán sehinsah-jai, minden ázsiai despota mellett, olyan kedvöket és gyönyörűségüket lelik a frankok országában - a mivel be is szennyezik magukat a siíták szemében - melyhez hasonlóan soha otthon részök nem volt. Midőn Teheránban kilovagol, vagy kikocsizik a sah, a ferrasok (szolgák) két hosszú sora jár előtte és hosszú botokkal alaposan elpáholja a szeretett alattvalókat, hogy tiszta legyen az út az uralkodó előtt. Az ablakokat és az ajtókat bezárják és lefüggönyzik, hogy senki se láthassa meg az ország atyjának ábrázatát, mert szigorúan megköveteli ezt az uralkodó személyének szentsége, más szóval biztossága. Mikor európai városokba vonúl be a sah, a kíváncsi nyugoti nép tömött sorfalai fogadják; éljenzik és zajos üdvkiáltásokkal köszöntik s közepette e hódolatnak úgy véli, mintha sokkalta nagyobb és hatalmasabb volna, mint annak előtte volt. És hozzájárúl mindehhez az az udvariasság is, melylyel az európai udvaroknál vendégül látják; egyenlőnek képzei magát a Nyugat hatalmas uralkodóival s ebben a megduzzadó önérzetben rejlik a legfőbb gyönyörűség az Európát járó ázsiai uralkodók számára.

Ha pedig ezek után mi, európaiak, abban a hitben ringatóztunk, hogy nyugati látogatásaik közben szerzett tapasztalataikat a nyugati műveltség és saját országuk civilizálásának javára fogják fordítani, mindenesetre túlságosan vérmes reményeket tápláltunk, mert a keleti fejedelmek e kénutazásának vajmi csekély hasznát látják az illető országok. Ellenkezőleg, csak országuk pénzét fecsérlik el. Naszreddin sah, az ő három európai utazásával, egészen tarthatatlanná tette Perzsia amúgy is beteg pénzügyeit. Semmiféle üdvös újítás nem kelt ez utazása nyomán és Mozaffareddin sah utazásairól eléggé ismeretes, hogy két orosz kölcsön ment el reájuk, holott e pénzt eredetileg az ország gazdaságának és közigazgatásának javítására szánták.

Ezek az ázsiai félistenek bizony nem pihennek rózsás ágyon. Életök sivár és kietlen, örömeik telve vannak rémülettel és aggodalommal s azok a százezrek, kik a porban fetrengenek lábuknál és dagályos címzésekkel hódolnak előttük, legnagyobb ellenségeik, s az önkényuralom legszerencsétlenebb áldozatai maguk a kényurak. Ki csodálkoznék hát rajta, hogy nem hoztam magammal rózsás emlékezéseket a keleti udvarok tájáról?

XVI. Fejezet.

A küzdelemnek vége, s még sincs vége.

A mit ez önéletrajzi följegyzéseimben eddig elmondottam, nagyjában és egészében pályám élményeire és sorsfordúlataira tartozik, gyermekkorom napjaitól fogva öregkoromig. Hogy úgy mondjam, anyagi képét festi meg egy szokatlan ösvényeken járó emberéletnek s ez élet minden fényének, árnyának; mutatja mind azt a küzdelmet és viszontagságot, melyből kibontakozott a szabóinas, a házitanító, a diák, a szolga, az efendi, a dervis, az egyetemi tanár és a nemzetközi író alakja. Ám e festmény részletei csak a külszint láttatják; a hüvelyt és nem a belső tartalom magvát. Nem a szellemi vergődést s a lelki tusát, melyben bőségesen volt részem életem különböző korszakaiban s melyek mély nyomukat hagyták szellemem irányán és gondolkodásomon. A száraz adatok pusztá felsorolásával, igaz, kielégíthettem volna személyes hiuságomat; de mivel az öndicsőítés hiú ragyogványát nem tekinthetem méltó gyümölcséül múltam nagy szenvedéseinek, úgy érzem, hogy nem szabad elvonnom a szíves olvasótól azokat a tapasztalásaimat sem, melyekhez az ázsiai és európai társadalom bizonyos intézményeinek, erkölceinek és szokásainak összehasonlítása révén jutottam. Meglehet, hogy e tapasztalásokat, lelki átalakulásom e főtényezőit, részben megtették előttem már mások is, az is lehet, hogy részben különböző módon értékelték; de mivel mindennapinak bizonyára nem mondható az az út és mód, a melyen hozzájuk jutottam, mert mindezideig nem akadt még sem európai, sem ázsiai ember, ki olyan sokféle szerepet játszott volna két világrész színpadán, mint csekélységem, - megkísérlem párhuzamot vonni az ázsiai és európai társadalom egynémely intézménye, erkölce és szokásai közt. Megfestem képét akkori lelkiállapotomnak, midőn ázsiai gondolkozásmóddal eltelve, megismerkedtem a Nyugat különböző országaival, és összehasonlítást téve e két világ között, beláttam, hogy itt is, ott is nagyon sokszor állják útját az ép és igazságos ítélet kialakulásának az emberek korlátoltsága, elfogultsága, előítéletei és a tárgyilagosság hiánya. Midőn odahagytam Európát és Ázsia világába léptem, Európa országairól és népeiről jobbra bizony csak elméleti ismereteim voltak, melyeket a nyugati irodalmak tanulmányozása révén gyűjtöttem, de látni nem láttam belőlök semmit sem. Midőn először léptem érintkezésbe Sztambul török társadalmával, mely ha át is vett egyet s mást nyugati szokásainkból, alapjában véve mégis megőrizte ázsiai gondolkozásának bélyegét, sok tekintetben megragadó hatással volt reám a látottak ujdonszerűsége, de meg a keleti emberek gondolkozásmódjának és törekvéseinek nem egy vitathatatlan érdeme is. A szíves fogadtatás és a barátságos bánásmód, melyben ott a jövevényt részesítik, nem tekintve származását és nemzetiségét, lehetetlen, hogy meg ne ejtsen, el ne bájoljon mindenkit. Az ember csakhamar otthonosnak érzi magát mindenhol és a kultúra két fajtájának futólagos összehasonlítása határozottan az óvilág javára dől el. De utóbb, tudniillik midőn az ember egy darabig már ott élt az ázsiai emberek között és bizalmukba esve, megbarátkozott a vallásról, világról és embekekről táplált felfogásukkal, mégis csak erőt vesz lelkünkön az egykedvűség, a nemtörődömség és az álmoság érzete. Vérünk ellustul, ásítunk, nem tudunk hova lenni türelmetlenségünkben, holott a keleti ember mozdulatlan nyugalommal, szemmel látható gyönyörérettel ül és csöndesen nézi a napot.

Minél mélyebbre jutottam Ázsia világának belsejébe, annál inkább hatalmukba ejtettek az érzetek. A perzsa társadalomban már utáltam ez ázsiai sajátosságokat. Középázsiaiban pedig, a hol nyolczszáz esztendővel öregebb a világ, mély borzalommal álltam meg előtte. Lehetetlen volt az ázsiai világ e kezdetben tetszetős jelenségeiben föl nem ismernem valódi okát Ázsia hanyatlásának, zsarnokságának és nyomorúságának. Az óvilágot, mely sohasem volt mentes azoktól a hibáktól, fogyatkozásoktól és bűnöktől, melyeknek maradványai reánk meresztik szemüket, megvetendőnek és emberhez nem méltónak találtam most és sóvárgó pillantásokat

vettem vissza, Nyugat felé. Leírhatatlan örömmérettel léptem át világunk keleti határát, szabadabban lélektem minden napi járó után, véghetetlenül boldognak éreztem magam, hogy túl vagyok már az ősi világgrész romjain, nyomorúságán és züllöttségén és azok a képek, melyek egykor, már ujdonszerűségüknél fogva is, elkápráztatták szemem az ifjúi képzelet tüzes levegőjében s melyek egykor rajongóvá tettek, most borzalmasan sötét emlék gyanánt lebegtek szemeim előtt.

Ilyen volt lelkiállapotom, midőn visszatértem Ázsiából. Ha módomban lett volna, hogy Ázsiába való utazásom *előtt* mélyebbre ható pillantást vethessek Európa vallási, társadalmi és politikai viszonyaiba, mint a hogy nem lehetett módjában a szegény autodidaktának, talán másképen alakult volna Ázsiáról való felfogásom és ítéletem, és tárgyilagosabb lett volna a következtetés, melyet a két kultúra összehasonlításából levontam. De, mint mondtam, *homo novus* voltam itt is, ott is, a ki az első benyomás hatása alatt dicső fényben látott mindent és el volt ragadtatva mindentől; és csak később, midőn a valóság és az igazi felismerés éles világosságban, a maguk való és mesterkélt színe szerint láttam a dolgokat, csak akkor kezdettem másképen gondolkozni Európáról is, és jelentékenyen módosítanom kellett ítéletemet a nyugati világ eseményeiről. Most, hogy életem alkonyatán elfogulatlan szemmel nézhetem az ó és új, az ázsiai és az európai kultúra fényét és árnyát gazdag tapasztalásaim tág szemhatárán; midőn nem kápráztatja el szemem semmiféle személyes érdek és semminemű elfogultság, más színben látom a dolgokat és más is az ítéletem, és kötelességemnek tartom erre vonatkozó nézeteimet közölni az olvasóval már azért is, mert sajnos, tudom tapasztalásból, mily csekély a száma azoknak a bírálóknak, kik a vallás és a nemzetiség békóitól menten adták magukat a két kultúra összehasonlító tanulmányára. Ama bírálók dicséretéből és gáncsból bizony szinte mindenhol kihallatszik e lánczok csörgése; úgy az egyik, mint a másik részen pártosság fogta el az igazság útját, és mert az új század sok tekintetben nyílt és szabad mesgyét vágott a gondolkozó embereknek most már félelem és tartózkodás nélkül mondhatjuk el nézeteinket a jóról és a rosszról, a két világ kedvező és kedvezőtlen oldalairól. A ki olvassa a történetét ama szenvedéseimnek, küzdelmeimnek és viszontagságaimnak, melyeket az ázsiai világ barbársága, fejetlensége és züllöttsége miatt szenvednem és túrnóm kellett, mindenesetre feltűnőnek találhatja, hogy nagy foltokat fedeztem fel műveltségünk fennen magasztalt napján, s hogy torzképeket láttam ott, a hol az emberszeretet és a nemesség világboldogító eszményeit kellett volna megtalálnom. Meglehet, hogy visszaemlékezve egynémely nyilatkozatomra, hebehurgyasággal és következtetlenséggel vádolnak sokan. De az érett kor ítélete könnyen feledteti az ifjú kor tévedéseit, mert hiszen az, a mi jobb és tökéletesebb, mindig az elmúlt tévedések és hibák nyomán szokott kisarjadni. E megjegyzéseim után leírom azokat a benyomásaimat, melyeket szokásaink, erkölcsaink, vallási, társadalmi és politikai életünk némely mozzanatai keltettek bennem és melyek sűrűn foglalkoztatták gondolataimat.

1. Vallás.

Ázsia mindenek fölött vallásos világ. A vallás önt ott életet az emberi élet minden változatába és minden megnyilatkozásába. Nem éri be azzal, hogy szabályozza a viszonyt a teremtő és a teremtetett lény között, hanem kormányozza a politikai és társadalmi életet is; jelen van mindenütt; beférkőzik az emberi lélek vágyainak és gondolatainak legtitkosabb rejtekébe; megszabja irányát földi útainknak; törvényeket és életszabályokat alkot; megtanítja rá az embert, hogyan ruházkodjék, táplálkozzék és viselkedjék, de nem kevésbé arra is; hogyan egyék, igyék és szeressen, - szóval, a vallás az emberiség boldoggá és nemessé tételének egyetlen és mindenható eszköze. Már most, ha valaki évekig élt ebben az Ázsiában és Európába jön, csodálkozik rajta nem kis mértékben, midőn szemébe tűnik egy részről a vallásosság épületének lazasága, más részről az a törekvés, mely a kormányt, az egyházat és néhanapján a társadalmat is ez alapján korhadtt és minden eresztékében megingott épület alá-

támasztására és fenntartására ösztönzi. Ázsiában minderre nincs szükség. Nem szólva a motazilitákról és e hesdra első századaiban élő többi szabadgondolkozóról, az iszlámban sohasem akadtak hívei a kételkedésnek és a szabad gondolkodásnak, de még kevésbé akadnak mostanában. A mohammedánok nagy többsége erősen hívő, kerüli a vitát a vallás dolgairól. Kivételt talán a síita molláhk alkotnak, és rendkívül tanulságosak voltak azok az óráim, melyeket egykor Iszpahánban, a Medresszei Sah kertjének platánfái alatt töltöttem, hol nyíltan és szabadon vitázhattam a perzsa papokkal a Korán isteni hagyományairól, a lélek halhatatlanságáról s az effélékről. A más nemzetiségű moszlimok előtt vallás dolgában a legfőbb elv a *ne nyúlj hozzám* elve s ha a vallásos hit az erős várából Európába lépünk át, hol évszázadok óta folyik a harc a vallás és a tudomány között, hol egy Spinoza, egy Voltaire, egy Gibbon, egy Draper, egy Buckle és még sok más modern gondolkozó sikerrel munkált közre a vallásosság épületének lebontásában s a hol az istentisztelet helyébe igyekeznek az embertiszteletet állítani, - különösen szemébe kell hogy tűnjék az embernek a nálunk uralkodó képmutatás és álszenteskedés. Daczára Strausznak és Renan-nak, daczára Büchnernek és Huxleynek, a nyugati nép milliói adják ki magukat kereszténynek és zsidónak, holott azt sem hiszik, hogy van Isten. Hiszen az egyházi férfiak nagy többségét is annyira felvilágosította a modern tudományosság, hogy ők maguk hisznek legkevésbé a tanokban, melyeket hirdetnek és védelmeznek s az Ázsiából Európába jött utazó fel kell hogy vesse maga előtt ezt a kérdést: «Mire való ez a képmutatás? mire való ez a színlelés és miért hunynak szemet az emberek minden áron ama világosság előtt, melyet kultúrtörekvéseink a sötétséggel vívott nehéz harcukban megteremtettek és elterjesztettek?» Ez érthetetlen törekvés hevében odáig jutottunk már Európában, hogy bizonyos irányadó társadalmi körökben követésre méltó erénynek és derék példának nyilvánítják a képmutatást, a vallási hazugságot és tettetést! Ez a visszasság, majd hogy azt nem mondom: ez a bűn, ép oly érthetetlen a gondolkodó ember szemében, mint a milyen méltatlan és megszegyenítő a szellemi vívmányait mindig nagyra tartó nyugati civilizációra nézve. Azokban a körökben, melyek helyeslik és követésre méltónak hirdetik e szégyenletes magatartást, sokszor halljuk emlegetni, hogy milyen hatalmas befolyása van a vallásnak az emberiség társadalmi fejlődésére; azt tartják e körökben, hogy a világ egyáltalán nem állhatna meg e titkos erkölcsrendészet nélkül, mert a társadalom, úgy mondják, még fejlettségének legalacsonyabb fokán, még vadak közt sem állhat fenn a fetis-e és a totem-e nélkül. A legkülönbébb vallásnak hódoló emberekkel évek során át majd a katolikus, a protestáns, majd a szunníta, a síita és rövid ideig még a parszi vallás inkognitójában is folytatott érintkezéseim közben arra a meggyőződésre jutottam, hogy a vallás vajmi csekély védelmet nyújt az emberiség lelki elfajulása ellen és hogy semmi esetre sem méltó a húszadik század szelleméhez, hogy a vadak szokásait vegye példa gyanánt. Nemcsak Lombroso, hanem sok más gondolkodó is világosan kifejtette már, hogy a bűnös emberek többségének vallásos a lelkülete és hogy például a spanyol rablógyilkos elvégzi imádságát védőszentjének, szent Jakabnak képe előtt és csak azután lát hozzá munkájához. Ázsiában is tettem szert eféle tapasztalásokra. A legkegyetlenebbek és a leggaládabbak mindig azok voltak a turkomán rablók közt, kik, mielőtt rablókalandjukra indultak volna, fatihát (áldást) kértek tőlem, a vélt sejtől, vagy valami más jámbor embertől, holott a puszták egyszerűbb, s a vallás dolgaiban kevésbé jártas gyermeke néhanapján megható jószívűséggel bánik nemzeti szokásában gyökerező rablásvágyának áldozatával; durva és bárdolatlan ugyan, mint amazok, de mégis igaz és nyíltszívű. Középázsia, Perzsia és Törökország városaiban a nagyturbános szent férfiak között leltem a legczégéresebb hunczutokat és gonosztevőket, míg az egyszerű özbég és oszmanli, ki a vallást csak külső formái szerint ismeri, tele van jóssággal és igazlelkűséggel. Az iszlám egész világában Mekka és Medina a legundokabb fertője minden bűnnek, ott éli világát csak igazán a rablás, a gyilkosság és a paráznság. Ehhez hasonló volt a kép, melyet Meshed és Kum nagy zarándokhelyein láttam és eléggé ismeretes ez a mondás: Ki le akarja vetközni keresztény voltát, csak zarándokoljon el Rómába vagy Jeruzsálembe.

Nálunk Európában is így viszonylik a vallás az erkölcshez és a gondolkozó ember nem képes fölérni észszel, miért van az, hogy a kormányok és a társadalom elkövetnek minden tőlük telhetőt, hogy szemben a mindjobban lábrakapó kételkedéssel, a vallásban leljék meg a bűn orvosságát és az erkölcsiség zsinórmértékét.

Mindenesetre bámulatos és érthetetlen az, hogy a nyugati emberiség, művelt osztályának minden vallástalansága mellett, korántsem oly türelmes és elnéző a más hitű emberekkel szemben, mint a szabad gondolkozóktól méltán elvárhatnók. Ázsiában a más hitűekkel szemben érzett gyűlölet és fanatizmus az erős hitből következik s a szenvedélynek, melyet a kormány még táplál és támogat, mindenesetre mélyebben vannak a gyökerei; de kitörései azért még sem oly hevesek és gyakoriak, mint nálunk, noha törvényeink és illemszabályaink útját állják a szenvedély kitörésének, ha nem is képesek megtörni az előítélet erejét még a művelt emberek lelkében sem. Ha szemügyre vesszük a keresztény Nyugatnak a moszlim Kelethez való viszonyát, lehetetlen észre nem vennünk, hogy a napi politika kérdéseiben a művelt és magát minden előítéllettől mentnek hívó európai ember is inkább hajlik rokonérzésével Törökország keresztény, mint mohammedán alattvalóihoz, pedig a porta moszlim alattvalói sokkalta jobban megszenvedik a zsarnoki kormány önkényét, mint a nyugati nagyhatalmak védelme alatt élő keresztények. Az európai ember még mindig alsóbbrendű lénynek tekinti a mohammedánt, a brahmit, a Buddha hívét; vallását gúnyolja és feketére festi, a magáéhoz hasonlóknak semmi körülmények között el nem ismeri; és mindhiába védik törvényeink a más hitűeket: Mohammed, Buddha és Visnu követője kényelmetlenül, idegenül és szabadságában korlátozva érzi magát Európa országaiban. De hiszen a zsidóknak sem megy másként a dolga, pedig ők nyelvben, szokásban és erkölcsben tökéletesen hozzásimúlhatnak Európa különböző nemzeteihez.

A moszlim Kelet történetében, teszem, sokkal ritkábban tör ki a zsidó-gyűlölet, mint nálunk Nyugaton nemcsak a középkorban, hanem újabban is. A mit a vallás dolgaiban felvilágosított és az ázsiai vakbuzgóságot gúnyolni szerető Európa az antiszemitizmus czimén a zsidók ellen elkövetett, leírni bajos; de nincs is annál nagyobb szégyenfolt újkori műveltségünk czimerpajzsán. Még leghatározottabb szabadgondolkozóink, agnosztikusaink és istentagadók sem tiszták e bűntől és az a nevetséges kifogás, hogy a zsidót nem vallásáért, hanem szigorú zárkózottságával jelzett nemzetisége miatt gyűlölik és üldözik, gyarló és ostoba kifogás már abból az okból is, mert az európai zsidó mindenhol csatlakozik a szülőhazájának nemzeti kötelékéhez és sokszor - *plus catholique, que le pape* - nemzetibb, mint keresztény honfitársa. Az ázsiai ember jóval következetesebb e dologban, mert a kérdés nemzeti oldalára ügyet sem vetve, a zsidóban csak a mózes hitet gyűlöli. Ily szemmel nézve a dolgot, az ember csak bámulatba esik rajta, hogy az európai zsidó, kit idegennek mondanak mindenfelé, miért tolakszik be a nemzetek kötelékébe, holott egyszerűen azt kellene mondania: «Ha nem kellek nektek, jó, leszek csak zsidó és nem bánom, szidjatok kedvetek szerint kozmopolitának.» Semmi kétség, hogy a kereszténységnek e megátalkodott előítéletei alapjukban véve azokba az erényekbe és jellemző vonásokba kapaszkodnak, melyek a zsidót nagyobb sikerrel biztatják a mindennapi életben, s a melyek az elnyomás természetes következtéképpen minden elnyomott népben megtalálhatók. «A ki az égő fáklyát erőszakosan a földre nyomja és el akarja oltani, a fokozott erővel fellobbanó lángban megégeti kezét», mondja a német költő nagyon találóan. A zsarnokok legjobban maguknak ártanak zsarnokságukkal s alaposan téved az uralkodó kereszténység, ha ez igazsággal szemben jogosultnak érzi magát a védekezésre az úgynevezett sémi faj állítólag nagyobb szellemi képessége, életrevalósága és szívóssága ellenében. A törökországi, perzsiai és középázsiai zsidó ugyancsak sémitább és hitbuzgóbb, mint európai hitsorsosa, de azért nem ismerek szegényebb, gyámoltalanabb és szánalomraméltóbb embert e teremtett világon az említett országokban élő *jahudi*-nál. Hol van ott az a híres semita ész, hol az a sémi élelmesség és szívósság, melyet az európaiak veszedelmes faji

sajátosságnak mondanak, s a melytől ehhez mérten félnek? A moszlim, a keresztény és a brahim ez országokban egyformán megveti, bántja és gyötri a szegény zsidót, ki szegényebb a szegénynél és alábbvaló mindenhol az örménynél, a görögnél és a brahimnál, kik amott szinte mindenhol azt a szerepet viselik, mely Európában - versenyen kívül állván a nyomorúságban - a zsidóknak jutott. Ismétlem, hogy az európai antisémitizmus nem egyéb mérhetetlen alávalóságnál, melyet semminemű vallási, néprajzi, vagy gazdasági okkal igazolni nem lehet; és a Nyugat, midőn emberiességével és igazságszeretetével kérkedve, mindig csak a züllött és elvetemült Ázsiában keres minden rosszat és minden megvetni valót, megfedkeznek róla, hogy ha ki is sütött nálunk a nemesebb műveltség napja, azért még korántsem áll eléggé magasán arra, hogy képes legyen világosságot deríteni akárhány sötét pontjára és homályos zúgára ennek a mi világunknak.

Minek is tagadnám? Reám nem tett jó hatást a vallás a két világrész embereivel hosszú éveken át folytatott érintkezésem közben, mert mindennek láttam, csak arra valónak nem, hogy nemesebbé tegye az embereket; a magasabb eszmények kútforrását sem találtam meg benne, de legkevesbbé találtam benne kielégítő okot arra, hogy miért csoportosítják és osztályozzák az embereket különböző részekre a vallásuk szerint, más szóval, a nagy kérdőjel felől táplált felfogásuk és ítéletük, vagy amaz utak és módok szerint melyeken a sötétben tapogatóznak. Ha már magában véve képtelen dolog az, midőn nemzetiség szerint osztják meg az ugyanegy fajhoz tartozó és ugyanegy égöv alatt élő embereket, mennyivel képtelenebb ez a szétválasztás akkor, midőn nem alapszik máson, mint az örökké kifürkészhetetlen titok és a kifürkészhetetlenségen való céltalan tépelődés fantasztikus magyarázatán? A nemzetiség fogalmáról szólni fogok még később s a vallásra vonatkozólag itt még csak azt jegyzem meg, hogy a vallás erkölcsi tartalmának - mely Ázsiában ugyan sokkal erősebb, mint Európában - alapján véve mindenhol csak azokra a szellemekre lehet kétséges a hatása, melyek magasabb műveltségükkel inkább képesek eszmények alkotására s melyek költői hajlandóságuknál vagy érzelgősségüknél fogva, de néhanapján azért is, mert gondolkozni renyhék, szívesen csapongnak a földöntúli régiókban. Egyébként pedig a vallás Ázsiában ép úgy, mint Európában, csak a külsőség, a bűbájosság, a csodaszerűség és a titokzatosság köntösében jelentkezik, s a hol nincs meg ez a föltétel, ott vallás sincsen. Nem egy szertartást, szokást és babonahitét, melynek ifjúkoromban, óhitű zsidó létemre magam is követője voltam, hű másolatban láttam viszont sorjában a katolikus és óhitű keresztények, a moszlimok, a tűzimádók és a hinduk között, és az én szememben nincs nevetségesebb annál a kölcsönös szemrehányásnál, melylyel az egyik vallásfelekezet e gyermekes külsőségek miatt a másikat illeti. Példának okáért jámbor zsidó létemre aggódó gonddal ügyeltem arra, hogy szombat napján teli zsebbel ne menjek túl az *ereb*-en, vagyis azon a zsinóron, mely határvonalául szolgált a város belső részének, mert ha messzebbre megyek, ez már üzleti cselekedetnek lett volna minősítendő s megszenteltségtelenítette volna a pihenésnek szánt napot; szombat napján tehát csak kendővel az övemben és szemem a két árboczról lecsüngő zsinagregra függesztve mertem kilépni a szabad ég alá. Sok évvel ez után Szamarkandból Herat felé tartottam egy csomó hindosztáni emberrel, kik Középázsia uzsorás osztályát alkotván, teli zsebbel tértek vissza Gangeszparti napfényes hazájukba. Ezek a Visnu-imádók, kik kasztjuk sárga bélyegét viselték homlokukon, esténként elvonultak a karaván többségétől. Kicsiny, ujjnyi pálczákat tűzdeltek a földbe és köröskörül vékony zsinagregat fészítették rájuk; ez a zsinagrega volt ép úgy, mint az *ereb*, a határvonaluk a máshitűek ellenében és e képletes védőfalon belül készítették és költötték el táplálékukat, nem tartva már tőle, hogy a pogányok megfertőzik ételüket a szemük pillantásával. Mint a hogy borzadálylyal néztem gyermekkoromban a disznóhúst, később mohammedán létemre is irtózatot és undort kellett színlelnem, midőn ajkamra vettem e pusztá szót: *Khinzir* (disznó) s mint a hogy ifjú koromban tilalmas volt előttem a keresztény ember szürte borital (neseke), siíta létemre ép oly kevésbé ehettem abból az ételből, melyet keresztény kéz érintett. De nemcsak a zsidóság és az ázsiai vallást követő nép, hanem az európai vagy ázsiai kereszténység is

nyakig ül az eféle otromba és képtelen babonahitben, melyet a máshitüeknek szokás a szemére vetni. Huck abbé beszéli utazásáról írott könyvében, hogy Tibet határán egyszer éjjeli szállást keresett és egy Buddha-készítőhöz utasították. A francia hittérítő ez ötletből gúnyos megjegyzést tesz a buddhizmus bálvány-iparáról. Megesett rajtam is eféle dolog a Grödnertalban, St.-Ulrichban, a szigorúan katolikus Tirolban. Lakást keresni indulván a szép alpesi faluban, egymásután utasítottak a Mária-készítőhöz, az Uristen-készítőhöz és a Krisztus-készítőhöz, mert tudvalevőleg e községben találhatók e legjobbhírű kereszt- és szentképfaragók. A mohammedán világban, hol tudták rólam, hogy ismerem Európát is, sokszor kérdezték tőlem: csakugyan igaz-e, hogy a frankok kutyafejű bálványt imádnak, hogy asszonyközösségben élnek s más efféléket. Tirolban meg, az Achensee partján, hol parasztnép között laktam, azzal a kérdéssel fordultak hozzám, hogy világjáró utazásaim közben megfordultam-e liberálisok országában, a hol a bakkecskét imádják az emberek, mint a hogy antiliberális papjok elhitette az együgyű emberekkel.

Kelet és Nyugat vallásai, a mi elkorcsosodásukat illeti, sok más tekintetben is megegyeznek egymással és az ember nem érti, hogy hittérítőink hogyan és mi jogon igyekeznek meggyőzni az ázsiai népet vallásának tévedéseiről és mi alapon akarják vele a kereszténységet a tiszta és egyedül üdvözítő vallás gyanánt elfogadtatni? Az ember még megértené valahogy hittérítőink erőszakosságát, ha a kereszténység vívmányának mondhatnák a Nyugat rendjét és szabadságát; ámde polgáriasultságunk nem a kereszténység *által*, hanem a kereszténység *ellenére* lett nagygyá. Az iszlámnak és a buddhizmusnak vagy a brahmanizmusnak semmi része sincs abban, hogy Ázsia hanyatlásnak indult és szabad prédája lett a hódításra éhes Európának. Az említett vallások tanai a kereszténységnél jóval erősebb támasztékai az emberiségnek, a szabadságnak és úgy az állam, mint a társadalom rendjének s a bajnak ott van a gyökere, hogy egyrészt a történelmi fejlődés, másrészt az éghajlat, a talajviszonyok és főképp az uralkodók zsarnoki önkénye megalkották azokat a szirteket, melyeken a vallásalapítók minden jó törekvése hajótörést szenvedett és hajótörést kellett szenvednie.

A mondottak után nem szorúl bővebb magyarázatra a magam hitvallása, melyet ez önéletrajz keretébe foglalok. Merőben gyakorlatias természetemnél fogva, ki egy szemernyi gyakorlatot többre becsültem egy véka elméletnél, sohasem éreztem magamban kedvet arra, hogy oly kérdésekkel bibelődjem, melyeknek megoldását már eleve lehetetlennek tartottam s ennél fogva inkább fordítottam figyelmet közhasznú feladatokra, mint a teremtés, az istenség s a többi más földöntúli és az emberi megismerés körétől örök időkre elvont problémákra. Tiszteltem és becsültem minden vallást, a mennyiben jó és hasznos dolgokat, tudniillik az emberiség megnemesülését és haladását igyekezett előmozdítani s ha a körülmények úgy kívánták, egyszer tiszteletből az ország törvényei iránt, másszor udvariasságból a társaság iránt, melynek köréhez tartoztam, forma szerint mindig alkalmazkodtam az illető ország uralkodó vallásához, ép úgy, mint nemzeti viseletéhez, bár sokszor nagyon kényelmetlenül éreztem magam benne. Az alárendelt jelentőségű dolgokban, mint például a vallás dolgában mindig szigorúan ragaszkodtam ez elvhez: *Si fueris Romae romano vivito more* és ha a vallási moralisták netalán szememre vetnék vallásom könnyű váltogatását, válaszom ím így szól hozzájuk: «A vallás változtatásának oka jobbra a vallás hiányában rejlik és kinek semmije sincs, az semmit el nem cserélhet». A vallásváltoztatás legtöbb esete pedig ilyen. Nincs hát utálatosabb dolog a világon, mint az a szent felháborodás, melylyel az Európaszerte bevett képmutatás elitéli és megbélyegzi a meggyőződés nélkül való kitérést. A tisztelendő, tiszteletes és újdonszabású rabbi urak vajjon mélyebben át vannak hatva vallásuk dogmáitól és csakugyan azt hiszik talán, hogy szemforgatásukkal, kenetes beszédükkel és hamis lelkesedésükkel megtéveszthetik a húszadik század művelt embereit? Ha vannak még bizonyos európai urak, kik megcsontosodott konzervativizmusokban még mindig magasan lobogtatják a vallásos képmutatás zászlaját és noha lábuk egészséges, mégis a szentírás mankóira

támaszkodva járnak, nincs rá okunk, hogy ez izlésöket megirigyeljük tőlük. A gondolat, hogy a hazugságot a sírba vigyem magammal, nekem borzasztónak látszik. Századunk szellemi vívmányai nem tűrhetik tovább a sötét múltból eredő vallást; csakis a tudás a felvilágosodottság és a kutatás szabadsága tette a világ úrává a kis Európát, és nem látom be, mi szükség van e tény erőltetett félreismerésére, és miért ne alkalmazhatnók ifjúságunk nevelésében a vallástanítás butító rendszere helyett a szellemi műveltség fényes világosságát? A ki sok vallás körében élt és belső érintkezésben volt az ázsiai vallások követőivel, érthetetlennek kell, hogy találja nyugati világunk kislelkűségét és ingatagságát; s ha van, a mi Európában nekem visszatetszett, ez a valami nem más, mint a vallás dolgaiban való félénk tapogatózás, és örökös félelmünk attól, hogy győzelemre juttassuk az igazságot, melyet minden gondolkozó lelkében érez. A vallás egy ideig még kényelmes és hasznos eszköze lehet a tömegek kormányzásának és fékentartásának, de az emberi tudás és gondolkodás minden terén jelentkező haladással szemben egyre világosabbá és kétségtelenebbé válik, hogy ez a bujósdi már nem tarthat sokáig. A húszadik század szelleme ezt kiáltja: «Legyen világosság!» És lesz világosság, kell is, hogy legyen!

2. Nemzetiség.

A milyen gyöngék és korhadtak a vallás választófalainak alapjai, ép olyan gyarló anyagból valók a nemzetiség sorompói, melyekkel Európában el akarják egymástól különíteni és külön testekre akarják szakítani az embereket. Ha a nemzetiség kérdésében a lelki életet élő ember közös eredetéről volna szó és ha vérrokonság alapján álló, tehát a természet által megszabott szoros összetartozandóság alapgondolata volna reá nézve irányadó, nem lehetne ellenvetést tenni e fogalom egységes és szétválaszthatatlan volta ellen. Az emberiség egyeteme bizonyos szembetűnő faji sajátosságok által különválasztott egyes családokra oszolnék, tehát fajokra, melyeknek különállása természetes okokból igazolható. De azokban a nemzetiségekben, melyeket most Európában látunk, mindennek nyoma sincs, mert ethnikai eredetök jobbra homályba vész. Európa most élő nemzetei a lehető legkülönfélébb rokon és idegen fajok összeolvadásából támadtak és fejlődésük rövidebb, vagy hosszabb folyamata után legföljebb, ha a nyelv, a szokások és a történelmi fejlődés közössége üti reájok az úgynevezett nemzeti bélyeget. Ha jól szemügyre vesszük korunk európai nemzeteit, arra az eredményre jutunk, hogy minél régibb keletű rajtuk a művelődés hatása, annál hamarabb történt meg nemzeti kialakulásuk és hogy Európa keleti határszélén, hol későbbben jelentkezett a kulturális haladás, még a mai napig sem ért véget a nemzeti fejlődés folyamata.

A francziák az ibériaiak, ligúrok, vagy gallusok, a kelták és talán a föníciaiak keverékéből támadtak és nemzeti nevet mégis a német frankok adtak a régi Galliában talált népelemek összevisszaságának. A német nemzet számos olyan néptörédeket olvasztott magába, melyeknek germán eredete még koránt sincs bebizonyítva. Keleti Németország jelentékeny része szláv volt és Berlin, Lipcse, Drezda, Chemnitz stb. neve szláv eredetre vall és szláv volt Stiria, Karinthia és keleti Tyrol őslakossága. Olaszországban az etruszkok, latinok, görögök, szlávok, arabok és németek legsajátszerűbb keverékét találjuk, melyet az állam és az egyház az idők folyamán ellátott a nyelvi egység bélyegével, de azért a különböző töredékek jellegzetes vonásai nem mosódtak el mind a mai napig sem. Magyarországon uraltató néptörédek vegyültek el a szlávokkal és más árja népekkel és a magyar elem harcias előnyeivel minden számbeli kisebbsége mellett az évek százain át megtartotta vezérszerepét és lassankint elnyelte az idegen elemeket. De a magyar nemzet igazi alapvető elemét bajos lesz valaha kideríteni.

Közismeretű az angol nép erősen kevert mivolta és ha közről vesszük szemügyre az óriási orosz birodalmat, láthatjuk, hogy a szláv eredet kicsiny magába tatárok, baskirok, kirgizek, burjátok, votjákok, cseremiszek, zürjének, csuvasok, görögök, osztjákok, vogulok, kaukáz-

zusiak stb. olvadtak bele. Hiszen az orosz nemzettest fejlődési folyamata csak az újabb korban indult meg és még egyre tart, mert Nagy Péter csár korában a lakosság teljes létszáma legfölbjebb harmincz milliónyi volt, holott napjainkban az oroszok maguk többen vannak nyolczvan milliónál.

Kérdem tehát: ily körülmények közt hogyan lehet szó egy nemzettest vérbeli együvértartozásáról és mi jogosít a testvéri viszony föltevésére? Ily esetekben mindig az illető nép nyelvének, szokásainak és történelmi fejlődésének közösségéből folyó sajátosságait szokták emlegetni és erkölcsi, nem pedig anyagi fogalomnak szokták minősíteni a «nemzet» fogalmát. Jó! de a nyelv időközönként változásoknak van alávetve, ép úgy, mint minden más szellemi sajátosság és ne csodálkozzunk rajta, midőn azt látjuk, hogy az iszlám ősidőktől fogva vajmi kevés ügyet vet a nemzeti határvonalakra, az embereket a vallás szerint osztályozza és felállította ezt a tételt: «Minden igazhívő egytestvér». A mohammedán szervezetben nemzetiségi árnyalatot e tétel szerint: «Hubb ul vatan min el iman», «a hazaszeretet a vallásból ered», egyáltalán nem ismernek, nem is tulajdonítottak neki soha valamirevaló jelentőséget. Ha megtehette ezt az iszlám merőben légiés indítékok alapján, miért ne tehetnők mi meg ugyanezt újkori műveltségünknek, a Nyugat e közjavanak, hatalmas védelme alatt, és a nemzeti választóvonalak eltávolításával miért ne olvadhatnánk, a kulturális kapcsolat formájával, a nemzeti gyűlölséget és egyenetlenséget kizáró egységes szervezetté? Hát ez mindenestre legeszményibb formája lenne a nemzeti életnek és nincs is kizárva a remény, hogy a későbbi jövőben, a műveltség és felvilágosodás haladásával, meg is valósúlhat. De ez idő szerint, sajnos, nem jutottunk még el e szép, e szerencsésnek és nyugalmasnak ígérkező álláspontig. Hiszen még napjainkban is szüntelenül dűl a küzdelem a Nyugat nagyobb s hatalmasabb és kisebb nemzetei közt; az a küzdelem, mely elismeri jogosultságát Darwin elméletében az «életrevalóbb megmaradásáról» és mivel egyik sem vállalná szívesen a kevésbbé életrevaló és a romlásra ítélt fél szerepét és egyik sem akarna felszívódni a másikba, a kisebb nemzetek, a történelem által igazolt politikai egyéniségükre való hivatkozással, kénytelenek jogaiknak védelmére kelni. A nagyok rablótermészete és uralkodásvágya készítette a kisebb nemzeteket a létért való jogos küzdelemre, mert elvégre minden nemzet meg akarja óvni nemzeti egyéniségét, minden nemzet szabadságának teljes birtokában akarja intézni a maga anyagi és szellemi fejlődését. És mert a dolog így áll, sajnos, nincs még tere a világpolgári törekvéseknek. Ez a körülmény még inkább előtérbe lép ott, hol kicsiny ethnikai szigeteket vesznek körül és fenyegetnek megsemmisüléssel a nagyobb ethnikai tengerek hullámai, mint a hogy példát szolgáltat erre Magyarország is, mely a germán, szláv és román elemek közepette évszázadok óta ügyesen és szerencsésen küzd az erőszakos beolvasztás ellen s melynek állami függetlensége parancsoló szükség már azért is, mert nélküle állandó volna a súrlódás az imént említett három különböző nagy nemzet között és az ütköző állam létele eszerint valósággal szerencsés véletlennek tekintendő. A béke és a nyugati műveltség akadálytalan terjeszkedésének őszinte hívei örömmel köszönhetik a magyar államot, mely vállalja az ütközőkoloncz szerepét és a művelődés minden őszinte barátja szívéből kell, hogy óhajtsa a magyar állam megizmosodását. E szempontból nézve a dolgokat, mindig ragaszkodtam magyar hazafisághoz és ragaszkodni fogok hozzá, a míg csak élek, noha évtizedeken át a világpolitika kérdéseivel foglalkoztam és távol maradtam a hazai politikától. Nincs rajta mit csodálkozni, hogy a világjáró ember hazafisága jelentékenyen különbözik az otthoni szűk körben élő honfitársak hazafiúi érzelmeitől. De amaz élénk érdeklődés, melylyel az utazó ama különböző népek iránt viseltetik, melyekkel belső érintkezésbe jutott, nagyritkán, vagy sohasem képes meggyöngíteni s még kevésbbé elnyomni hazájának öröme és bánata iránt táplált melegebb érzelmeit. Könyeim, melyeket ifjú koromban hazámnak az osztrák önkényuralom miatt átért gyötrelme és szenvedése miatt hullattam, mindenestre bőségesen elegendők lettek volna arra, hogy sokkal nagyobbra növeljék hazaszeretetem fáját, ha mindig itthon maradok és csakis Magyarországgal foglalkozom. De az ember, ha tágabb is a látóköre, szeretettel ragaszkodik a

hazai röghöz. És nem nyilvánítja a hazafiságot oly könnyű szerrel bűnnek, mint Tolsztoj, mert, ha vannak is aféle közmondások, mint az *Ubi bene, ibi patria*, vagy ennek angol egyenértéke: «Ha történetesen istállóban születél, azért még nem vagy okvetlenül ló», a világpolgár végezetül mégis csak mindig örömmel húzódik a saját hazájához.

Ha mégis van, a mi az emberben némiképen meggyöngíti, vagy megingatja a hazafiságot, ez a valami nem lehet más, mint az a szűkkeblűség és az a nevetséges előítélet, melyet a nyugati keresztény ember más vallású honfitársaival szemben tanúsít. Példának említem a magam esetét. Égtem a lelkesedéstől, midőn gyermekkoromban megismertettek a magyar nemzeti hősök életével. 1848 hősi korszaka büszkeséggel töltötte el ifjú szívemet; de később is, midőn 1862-ben hazatértem Konstantinápolyból a dunai gőzösön és Mohácsnál először érintette lábam a haza földjét, térdre borúltam és igaz elragadtatásomban sírva csókoltam meg a hazai röghöt. Véghetetlenül boldog voltam és valósággal úsztam az öröm tengerében; de csakhamar észre kellett vennem, hogy sokan, sőt a legtöbben, nem tartják őszintének, sőt fitymálják és gúnyolják magyar hazafiságomat, mert, úgy mondták, a zsidó nem lehet magyar, hanem csak zsidó. Én ellene vettem, hogy vallás dolgában, mint a legtöbb művelt ember, voltaképpen agnosztikus vagyok s ennél fogva már régóta kiváltam a zsidóság kötelékéből. Később hivatkoztam arra, hogy milyen halálos veszedelmek közt jártam a magyar őstörténelem kutatása érdekében, a mi mégis csak kétségbe nem vonható módon kipróbálta hazafiságomat, mint kevés emberét az országban. Sok más okkal hozakodtam még elő, de mindhiába volt. Mindenhol és minden alkalommal azzal a végzetes orrfintorítással, azzal a kétértelmű vállvonogatással, közömbösséggel és azzal a némasággal fogadtak, mely jobban öl a legnagyobb ékesen szólásnál. Hozzájárult ehhez az én esetemben az a mélyen bántó és megsebző mód, melylyel a hazai bírálat utazásaimról nyilatkozott, és kértem a szíves olvasótól: megőrizhettem-e ily körülmények közt nemzeti ábrándjaimat és síkra szállhattam-e magyar hazafiság mellett azzal a forró szeretettel, mely a szomorú tényállásról még tájékozatlan ifjú rajongó lelkében fogant meg? Azt hiszem, hogy erre a kérdésre a legdühösebb naczionalista sem felelhet igennel. Nem a zsidó származás, hanem az előítéletes, esztelen és minden szabadelvűség nélkül való keresztény társadalom az oka, ha világpolgár válik a zsidónak született emberből, mert erőnek erejével szorítják e térre; és nem is tudom, csodáljam-e mártíromságáért, vagy megvessem-e tolakodása miatt a zsidót, ki a legridegebb visszautasítás ellenére is befűrakodik a nemzeti sorompók közé? Szó sincs róla: a törvény nem tesz különbséget ember és ember közt, de a gyakorlat és a bevett szokás nem bibelődik sokat a törvényszerűséggel; és ebben a tekintetben egyforma megítélés alá esik Európa legtöbb országa, kivéve talán az egy Angliát, hol a szabadelvűség nem szóbeszéd, hol a zsidó tetőtől talpig angolnak érzi magát, de a valódi brit is annak tekinti. Készségesen elismerem, hogy meleg nemzeti érzelmeink meggyöngülésével vagy elvesztésével az emberiség legnemesebb indulatainak egyikével válunk szegényebbé; mert a nemzeti együvértartozás kapcsának, minden gyarlósága és minden előitélete mellett is, meg van a maga gyönyörűsége és vonzóereje s én, ki nehéz lélekkel éreztem ezt teljes életemben, mindig abból a gondolatból merítettem bátorságot és vigasztalást, hogy a társadalom rövidlátása nem foszthat meg a hazai röghöz való természetes jogomtól. A föld, melyen Isten napvilágát megpillantottam, melyen bölcsőm ringott s melyen ifjú korom aranyos napjait éltem, az a föld nekem hazám és az is marad. Szülőföldem ez a föld, szívemen hordom örömét, bánatát és mindig boldog voltam, ha egy vagy más módon hasznára lehettem Magyarországnak.

3. Társadalom.

Ha a vallásról és a nemzetiségről vallott felfogásom nem fért meg Nyugaton e tekintetben vallott nézetekkel, még élesebb volt köztünk az ellentét a társadalmi irányelveket illetően. Az európai ember, ki huzamosabb ideig élt Ázsiában, szabadabbnak érzi ott magát és fesztele-

nebből jár-kel, daczára a Kelet minden fejtelenségének, barbárságának és zsarnokságának. Mindenekelőtt: mint idegennek és mint az ország vendégének nincs annyi baja a kormány önkényével és a kényelmetlen nemzeti szokásokkal, mert a rettegett Nyugat védelme alatt állván, reá nézve nem irányadók az ország nyomasztó törvényei. Szabadon és törvényen kívül él, vigyáznia kell magára, de helyzetének meg van az a jó oldala, hogy mentve van attól a kaszt-szellemtől, melyet az osztálygőg teremtett meg Európában. Keleten a legfőbb méltóság viselőjére nézve is kötelező, hogy leereszkedő módon bánják alantasával s a kormányzat patriarkális szelleméhez képest még a fejedelmek sem tehetnek kivételt ebben a tekintetben, és tanúja voltam oly jeleneteknek, midőn egyszerű parasztember is megróttá az országnagyot s ez türte a leczkét minden szó és ellenvetés nélkül. Nálunk Európában a polgárok adófillérein élő hivatalnok nem szolgálja, hanem parancsolója a közönségnek és dölyfössége néha a legnagyobb mértékben sértő. De még bántóbb a született arisztokraták fenhéjazása. Ezek, az ősök kétséges érdemei alapján s akárhányszor minden személyes érdem nélkül, olyan gőgösek, mintha rajtok fordulna meg az egész mindenség. Én sohasem tudtam felérni észszel, hogy a született nagyúrak mi jogon követelik maguknak azt a kivételes helyzetet, melyet manapság már nem annyira a törvény, mint inkább a közfelfogás biztosít számukra. Ha ez előjogok régi szolgálatoknak nemzedékről-nemzedékre átöröklő elismerését és megjutalmazását jelentik, a kár, mely általa a társadalmat éri, annál nagyobb, mert az utódok ritka esetben öröklik az ősök szellemi képességeit, ritkán felelnek meg az állásnak, melyet elfoglálnak és hozzá még útját állják a náluk különb tehetségek érvényesülésének. Természetes, hogy e felfogással szemben erősen szokták vitatni az átöröklés elméletének jogosultságát és magam is akárhányszor hallottam azt az ellenvetést, hogy valamint a növény- és az állatvilágban is vannak magasabb rendű fajok, úgy az emberi nem is alá van vetve a természet eme törvényének. Idézni szokták e mondást is: *«fortes creantur fortibus»*, de megfelelnek róla, hogy manapság az emberi erő, hála a korszellem haladottságának, nem a testi, hanem a szellemi tulajdonságokban nyilvánul meg, és hogy a szellemi képességeket nagygyá és tökéletessé csak a tanulás, a szorgalom és a kitartó szellemi munka fejlesztheti, - ezekben a dolgokban pedig a született arisztokrácia nem igen szokott jeleskedni. *«Vir non nascitur sed fit»*, mondja a régi közmondás; helyén való a származás előnyeiről beszélni akkor, midőn lóról, kutyról, vagy más négylábú állatról van szó, de nem volna méltányos dolog ugyanazt a mértéket alkalmazni a húszadik század emberére is.

Az, mit az emberiség az irodalom, a művészet és a szellemi vívmányok terén egyáltalán elérhetett, jobbára olyan emberek műve volt, kik a születés előnyeiben nem részesültek, hanem a létért való nehéz küzdésben acélozták meg idegeiket és élesítették elméjüket. A nyers erőszak sötét korában, midőn az úgy lehet, öröklött testi erőnek döntő fontossága volt a rablás, gyilkolás és fosztogatás közben, a született főúri osztályt megillettek bizonyos jogok; de az újkorban az eféle előjog merő képtelenség és ha mégis megvan, gyalázatára válik az emberiségnek és szomorú bizonyosságot tesz egynémely ország társadalmának szellemi elmaradottságáról. Különös, hogy még most is vannak, a kik bizonyos országok történelmi fejlődésére való hivatkozással igyekeznek bizonyítani a született nemesség létjogosultságát s míg például az ázsiai népek hanyatlását és visszafejlődését a születési arisztokrácia hiányának tulajdonítják, másrésről nagy előszeretettel hivatkoznak Japánra s ez ország gyors föllendülését hatalmas nemesi osztályának tudják be érdem gyanánt. Pedig ez a példa szerencsésnek épen nem mondható. Mert Japán azt, hogy népének minden kiváló tehetségei mellett egészen a tizenkilencedik század derekáig elzárkózhatott a nyugat befolyása elől, egyes egyedül az ország szigorúan hűbéri rendszerének tulajdoníthatja, s az ember, ha a daimóknak a mikádóság ellen folytatott küzdelmeire gondol, beláthatja könnyen, hogy az újkori műveltség és az állami föllendülés egyenesen a nemesség akarata ellenére jutott jogaihoz a távol Kelet ez Albionjában. Ha a született nemesség csakugyan olyan fontos kelléke az állam

nagyságának, hogyan van az, hogy Perzsiában, melynek ugyancsak nevezetes szerepet vivő született nemesi osztálya van, mégis oly szembetűnő a hanyatlás minden téren?

Ily nézetekkel járva, természetes, hogy soha se tudtam beleilleszkedni a magyar társadalom keretébe, hol mindig nagy tere volt az arisztokratikus hajlandóságoknak. A magyar országgyűlés 1848-ban, a nemzeti ébredés napjaiban, a korszellem hatása alatt megszüntette a nemesség előjogait, úgy mondták, egészen a maga jószántából. De mivel a polgári elemnek soha sem volt jelentékeny képviselte Magyarországon s ennél fogva a közvélemény kényszerítő erővel föl nem léphetett, csak mutató volt e törvény, de hatását a társadalmi életben soha igazán nem érezte. Mint a hogy a középkorban is a hangadó elemeket tartották a magyar faj igazi képviselőinek a nemzetiségek tarka összevisszaságában, és ennél fogva *ipso facto* a nemesség közé számították őket, azonképen az újabb társadalmi irányzat is a nemesi előnév feltételéhez fűzi az igaz magyarságot s mivel a kormány hallgatagon nézi ezt a helytelenséget, sőt maga is válogatás nélkül osztogatja a nemesleveleket, a ki csak teheti, nemességet szerez minden áron, ily módon igyekezve bizonyosságot tenni hamisítatlan magyar voltáról. Hogy ez az egészségesnek éppen nem mondható irány nagyban hasonlít a középkor visszatéréséhez, hogy csírájában előli a szabadság minden gondolatát s hogy nem válhatik javára szép hazám és tehetséges nemzetem fejlődésének, ahhoz szó nem férhet, az napnál világosabb. Valamint a testeket is nem a hegyökre, hanem széles alapjokra helyezik, mert csak így állhatnak meg szilárdan a természet törvényei szerint, azonképen a társadalom nyugalma, biztossága és üdve is csak a nép széles rétegében lelheti meg jövőjének biztos és szilárd alapját, nem pedig a társadalom felső köreiben. A magyar társadalom mostani irányzata ennél fogva nincs kedvemre semmiképen. Önéletrajzomat írván, nem bocsátkozom most társadalompolitikai fejtegetésbe, de nem hagyhatom említetlenül azt, hogy *selfmademan* létemre sehogysem léphettem szorosabb érintkezésbe az ilyen társadalommal. A ki nehéz küzdelemmel töltötte életét, kinek törekvése ez volt: *per aspera ad astra*, az olyan ember nem helyezheti becsvágyát abba, hogy szoros kapcsolatba lépjen régóta jelentőségüket vesztett társadalmi osztályokkal. *Altiora peto!* És ezt a magasabb és méltóbb elismerést joggal követelhetjük magunknak, kik érezzük, hogy embertársainknak, ha csekély mértékben is, de szolgálatot tettünk és hozzájárultunk hazánk vagy az emberiség szellemi vagy anyagi javának előmozdításához. Nem hajhásztam soha rangot és kitüntetést, bár nagy a divatja ennek nemcsak Magyarországon, hanem egész Európában is. Ha tetszett egyes fejedelmeknek, hogy eféle kitüntetésekkel gondoltak reám, tisztelettel a fiókomban felejtettem rendjeleiket, mert visszautasításukkal demokrata voltom fölösleges hánytorgatásának hibájába estem volna és mert senkihez sem illik, hogy gorombasággal feleljen az udvariasságra. Soha sem érthettem meg, hogyan lehették benne örömeiket tudásban és tisztességben megőszült férfiak, ha fejőktől a lábuk hegyéig rendjelekkel aggathatták tele magukat és címekkel hivalkodhattak. «A tudósok hiúságával» szokták menteni az efélét. De hát éppen a tudósoknak nem volna szabad ily gyarlóságokba esniök és nem volna szabad örömeiket lelőniök ily nevetséges külsőségekben. A hivatalos kitüntetés sokszor olyan, mintha az állam parancsba adná: «Tiszteljétek e férfiút!» Ez pedig merőben fölösleges dolog, mert ha valaki méltó a tiszteletre, azt tisztelni szokták felsőbb parancs nélkül is.

De elég ebből ennyi. Nekem sohasem telt kedvem sem itthon, sem a külföldön, a társadalmi élet említett és más egyéb sajátságoságában. A *selfmademan* sohasem lesz arra kapható, hogy bárkit is a nemzetségfája vagy hivatalos rangja szerint becsüljön nagyra. Csak a szellem és a szív kiválósága parancsol igaz tiszteletet; az életnek csak azok a sikerei lehetnek reá hatással, melyeket nem mások szeszélyének és kegyének köszönhet, hanem a melyeket a maga erejével és becsületes munkájával vívott ki magának.

Az én esetemben tekintetben kell venni még azt a körülményt is, hogy Magyarországon sokkal többet foglalkoznak az emberek politikával, mint más országokban, tehát csak másod-

rangú jelentősége jut a tudománynak és általában a szellemi törekvéseknek. A célszerűség szempontjából nézve a dolgot, honfitársaimnak tökéletesen igazuk van, mert Magyarország, daczára szép múltjának, mint önálló állam örökös harczban áll a szomszéd Ausztriával s mivel a nemzeteknek, a dolgok rendje szerint, előbb meg kell szilárdulniok politikailag, hogy részt kérhessenek az emberiség kultúrtörekvéseiből, könnyű megérteni az okát, hogy nemzetünk miért adta magát főként a politikára s hogy miért tekinti elsőrendű nemzeti kérdésnek a politikát. De nem szólva erről, a nemzeti irodalom munkása már azért sem lehettem volna, mert tanulmányaim legkedvesebb tárgya, a Kelet ismerete, Magyarországon nem tarthatott volna számot különös érdeklődésre. Mit bánja Magyarország Anglia és Oroszország kelet-ázsiai versengését és mi hasznát vehetné a belső ázsiai népek irodalmi, történeti és néprajzi aprólékosságainak? Mind azt, a mi érdekekkel bírhat a magyar nép östörténetének szempontjából, feldolgoztam különböző munkáimban; de mivel irodalmi munkásságom oroszlánrésze Ázsia gyakorlati ismeretére vonatkozik, tollam termékei sokkal nagyobb figyelmet keltettek Európának Magyarországon kívül eső részeiben, mint itthon. Sokszor kérdezték tőlem, hogy magyarnak születvén, miért nem vettem magam kizárólag magyar tárgyakra, és miért léptem a nemzetközi irodalom terére? Itthon is hibámúl rótták ezt akárhányszor, de bírálóim, úgy látszik, elfelejtették, hogy előképzettségem és későbbi tanulmányaim már magukban véve nemzetköziek voltak és ennél fogva legjobb akarattal sem szentelhettem volna magam kizárólag nemzeti érdekek istápolására. És így esett meg az, hogy szellemi tekintetben idegen maradtam saját hazámban és szakmám elszigetelt voltánál fogva éveken át magamra hagyva és a saját társaságomra utalva éltem minden szellemi ösztönzés, minden nézetváltás és minden elismerés nélkül. Sorsom nem volt irigylésre méltó! Idegen környezetben éltem át ifjúkoromat; idegen voltam Törökországban, Perzsiában és Középázsiaiban; idegen voltam Angliában való szereplésem első idején és idegen maradtam saját hazámban is, - mindez pedig azért, mert sajátos végzetem és bizonyos természeti hajlandóságaim oly pályára készítettek, mely szokatlanságánál fogva kivételes helyzetet teremtett számomra. Ha megmaradok a keleti tudomány megszokott ösvényén, vagyis, ha képes lettem volna hozzászoktatni elmémet a nyelvtani szörszálhasogatáshoz és az elméleti kutatók vizsgálódásain való tűnődéshez, békén művelhettem volna keleti veteményem kertecskéjét, a szaktudósok ismeretes módja szerint. De uram Isten! Az olyan emberből, ki dervis módjára egy árva garas nélkül barangolta be az iszlám egész világát, ki emínensül gyakorlatias irányával megelte helyét az élet oly sokféle helyzetében s kit végezetül józan és a tényekhez ragaszkodó felfogásra készítettek a körülmények, az olyan embertől ki várná azt, hogy elméleti szörszálhasogatásokba mélyedjen és idealista, üres szemlélődésnek adja magát? Szobatudós sohasem válhatott volna belőlem. Míg ifjúim elmém a képzelet felhői közt szárnyalt, lelhettem még némi örömet az elvont kérdésekben; de később, midőn az élet keserű tapasztalatai a gyakorlati felfogás terére készítettek, előszeretettel jártam az irodalomnak azon a terein, hol nemcsak babér, hanem kézzel fogható ízletes gyümölcs is terem. Fontolóra vettem, hogy tekintettel Ázsia küszöbön álló feltárására és a világnak a keleti dolgok iránt mutatkozó élénk érdeklődésére, jóval időszerűbb lesz és jóval inkább tarthat számot a szélesebb körök figyelmére és elismerésére a gyakorlati napi kérdések taglalása, mint az elmúlt események bármily értékes elméleti fürkészése. Ez volt az oka annak, hogy a nyelvészet teréről már jó korán áttértem az ázsiai politika mezejére.

Orthodox és korlátolt nyelvészek lelhetnek ugyan gáncsolni valót abban, hogy letértem a járt ösvényről. De én azt mondom erre: *«Chacun à son gout.»* Mindenkinek joga van reá, hogy úgy tegyen, a hogy jónak látja és hogy olyan irányt adjon munkásságának, mely legjobban megfelel ízlésének és életszükségletének. Én súlyt vettem reá, hogy ne csak tapasztalatokat gyűjtsék, hanem hogy biztosítsam függetlenségemet is, s voltaképen sohasem fért a fejembe, miért veszik rossznéven a tudósok, ha földi javak gyűjtésével keresi függetlenségét, holott az emberi létnek a függetlenség a fő feltétele.

Szigorúan ragaszkodva ez elvemhez: *Nulla dies sine linea*, végre megszereztem tollammal azokat az anyagi eszközöket is, melyek a szegénység rablánczában vergődő írónak biztosították az arany szabadságot. Hatvan évet kellett bizony megélnem, hogy elmondhassam: «Végre hát megszabadultam az anyagi gondoktól és most már nincs az a kormány, nincs az a fejedelmi kegy és az az emberi szeszély, mely útját állhatná gondolataim szabad folyásának.» Mert a nyomorult pénz, bármennyire megalázza és kiszolgáltatja azt, ki töri magát utána, mégis csak az az eszköz volt mindig és az is marad, mely nélkülözhetetlenül szükséges a legmagasabb és legnemesebb eszmények eléréséhez. Nem tudom, hogyan van, de nem hallgathatom el, hogy lelkem mélyén és egész lényem minden idegszállával szenvedélyes és fanatikus híve voltam mindig a szabadság eszméjének. Sidney Whitman, az angol író, azt hiszi, hogy zsidó származásom az oka e szenvedélyemnek, mert a zsidók ősidőktől fogva kitűntek szabadságvágyukkal. Meglehet, hogy úgy van; de a magam részéről inkább azt hiszem, hogy az igazi ok abból az elnyomásból, abból a megvetésből és azokból a bántalmakból ered, melyek megkeserítették ifjúságomat. Nem sokkal különben ment sorom életem későbbi folyásában sem. Mindig és mindenhol sok szenvedés ért a szegénység, a társadalmi előítéletek és a kormányok zsarnoksága miatt, s midőn végre legyőztem mindezt az akadályt és megszereztem anyagi és szellemi függetlenségemet, a szabadság nemes gyönyörűsége boldoggá tett s e gyönyörűségben egyetlen és méltó jutalmát leltem meg életem küzdelmének. E boldog tudatban könnyűszerrel vettem fel a harcot a társadalom előítéleteivel, gyarlóságaival, maradiságával és tudatlanságával és vajmi kevésbé bántam, ha a vallásról, a nemzetiségről, a kiváltságos osztályról stb. vallott és a közfelfogással ellenkező nézeteim miatt különc, szertelen embernek és néhanapján bolondnak is tartottak. Rendíthetetlenül megálltam és megállok életem nehéz küzdelmében leszűrődött elveim mellett és ha anyagi érdekekért nem is kell többé küzdenem, a szellemi küzdés folytatódik és valószínűleg folytatódni fog utolsó lehelletemig.

«A küzdelemnek vége, s még sincs vége.» Igen, ezt adtam címül önéletírásom utolsó fejezetének. És nem sajnálom hogy úgy van. Mert mit is érne az élet küzdelem nélkül, különösen az olyan embernek ki többnyire rögzös utakon járt gyermekkorának idejétől öreg koráig s ki erejének megfeszítésével, munkával és fáradsággal csikarta ki a sorstól minden sikerét, a szerencse legszerényebb kedvezését! És mégis, őszintén be kell vallanom, hogy sokkal több gyönyörűség rejlik a megfeszített munkában, mint a munka sikerében. Az éhség gyötrelmei, kalandos életem nehéz viszontagságai közben csak is a munkában leltem vigasztalásomat, belőle merítettem bátorságot és reménységet: a munka volt mindig a menedékem és neki köszönhetek mindent, mit az életben elérnem sikerült. Ezt tudva, szívesen áldoztam fel a munkáért a magán- és a társadalmi élet minden örömét. Minden velem született vidámságom mellett sem voltam soha társaságos ember; soha sem telt kedvem a szalonéletben s a tudósok és írók esti összejöveteleiben sem, mert azt tapasztaltam, hogy amott jobbra léhaságokról és haszontalan dolgokról folyik a szó, emitt pedig a szellemiek körül forgó, sokszor tanulságos beszélgetés mellett szerepe van a szesz italnak is, melyet utáltam világeletemben. Színházban is mint már említettem, csak egynehányszor fordultam meg életemben; mert míg fiatal voltam, lett volna reá kedvem, de nem volt reá pénzem, mikor pedig megöregedtem, nem csábított már a színház s mivel korán kelő ember vagyok, kilencz órakor már régidőtől fogva mindig lepihenek. Egyáltalán mindig figyelemmel voltam a hasznosság kérdésre s ha észrevettem, hogy valami nem mozdítja s nem mozdíthatja elő céljaimat, letettem róla. Csakis ily világfelfogással és csak ezen a módon futhattam meg sok tekintetben tüneményesnek látszó pályámat. S mivel sokszor kérdezték már tőlem, hogy meghatározott cél felé törtem-e kezdettől fogva, hogy a siker biztos reménye dagasztotta-e vitorlámat, és hogy magamat is nem lepette-e meg a végeredmény? - szolgáljon válaszul a csekélységem iránt érdeklődőnek a következő: Világos, hogy kezdetben az önfentartás ösztöne

munkált bennem a leghatalmasabban, mert éhes gyomorral lehet ugyan ábrándokat szőni, de dolgozni nem lehet. Kiváló gyönyörűségemre szolgált, midőn eredetiben olvashattam a világirodalom remekeit, de ha korgott a gyomrom és fogam vaczogott a nagy hidegben, a szellemi táplálék vágyát csakhamar elnyomta bennem az epedés a testi táplálkozásért és a jó meleg szobáért. Idő múltával fordult a sor. A mily mértékben ki tudtam elégíteni anyagi szükségleteimet, ugyanabban a mértékben nőtt tudásvágyam s a becsvágy: hogy megnövelt ismereteimmel túltehessek pályatársaimon, hogy magamra vonjam a figyelmet egynémely szellemi kiválósággal, hogy tekintély legyek a magam nemében és valami párját ritkító tettel kivívjam az emberek tetszését és elismerését. A mivel aztán alaposan beleestem az ördög karmaiba. Évekig törtetem előre e pályán, nem ismerve nyugtot és pihenést és életemnek ebbe a szakaszába esik sztambuli inkognitó életem, szamarkandi veszedelmes útazásom, első szereplésem Angliában és Európa többi részében. Ezek után pedig némelyek azt hihetnék, hogy ily sokoldalú és nem remélt siker kielégített s hogy s hogy magamba térve, most már megállok, pihenőt tartok és felvetem magam előtt a kérdést: «Hova még?» Nem! Eféle dolog nem jutott eszembe soha. Nem vetve ügyet szinte regényes életpályám fordulóitára, nem arra sem, hogy a szegény zsidó fiúból európai nevezetességű férfiú lett, előre, mindig csak előre törtem, mert a becsvágy telhetetlen, nem hagy az embernek időt a gondolkozásra, és nem szereti különösen a visszapillantásokat, mert nem a múlt, hanem a jövő áll mindig a szemünk előtt.

Ily életfelfogással természetes, hogy életem a szőke Duna partján csak látszólag volt *buen retiro*, de bizonyára nem volt *otium cum dignitate*. Nem szólva tanulmányaimról, melyek naponta több órát elfoglalták, munkás tollam, sokszor akaratom ellenére, összeköttetésbe juttatott a világ legmesszebb tájaival. Élénk levélváltásban voltam Törökország, Perzsia, Középázsia, India, Khina, Japán, Amerika és Ausztrália különböző rendű és rangú polgáiraival, s ha felsorolnám azt a sokféle alkalmat, mely e levélváltásra okot adott, hosszú és helylyel-közzel meglehetősen mulatságos leírása kerekednék belőle a hírneves író örömeinek és szenvedéseinek. Most egy japán politikus ösztönzött, hogy csak üssem Oroszországot s utalt a közös veszedelemre, melylyel Oroszország hatalma és nagysága a magyarokat és a japánokat fenyegeti. Más alkalommal egy elégedetlen hindosztáni lobbantja szememre, hogy pártul fogtam a brit zsarnokságot, egy másik hindosztáni pedig megdicsér érte, hogy kellő elismeréssel adóztam a rads, vagyis az angol kormány szabadság- és igazságérzetének. Egy perzsa levélíró, ki uralkodójának naplójából értesült királyához való személyes viszonyomról, ajánlatomat és pártfogásomat kéri s míg az egyik török ember eláraszt dicséretével törökbaráti munkáimért, a másik leszól, mert elfogadtam a gyűlölt Abdul Hamid szultán vendégszeretét. Egy jáltai tatár, ki dicséretemet zengi, mert Oroszország ellensége és a moszlimok jóbarátja vagyok, *Seibaniászom* egy példányát kéri, mert nincs rá pénze, hogy más úton megszerezhesse. És így folyik nap-nap után, de legtöbb baja mégis csak Amerikával van a nemzetközi írónak. Se szeri, se száma az autogramm-gyűjtőknek és egynémelyikök olyan kedves, hogy amerikai levélbélyeget vagy néhány cent-et mellékel postadíj fejében a válaszlévre. Hát még a kérdéseik! Kértek tőlem felvilágosítást arra nézve, hogy a nap mely órájában pillantottam meg a napvilágot (tőlem, ki még a születésem esztendejét sem tudom bizonyosan), hogy megállapíthassák belőle az okát életem kalandszerűségének. Egy amerikai orvos arra kér, hogy küldeném el neki nyelvem fotográfiáját, hogy vonalaiból következtetést vonhasson nyelvbéli tehetségeimre és így tovább és így tovább. Minthogy e levelek java-része felelni is illik, könnyű elképzelni, hogy mennyi sok időre és türelemre van szükség e kellemetlen levelezés lebonyolítására s hogy különösen a hajlott korban szinte elviselhetetlen árnyékoldalai vannak már a nemzetközi író életének.

Egyébként pedig el kell fogadni az érem e fonákját is, mert néhanapján kedvre derítő pillanatok is szerez az embernek és a kellemetlenség itt-ott elválaszthatatlan a közpályán levők életétől. Jóval komolyabb megfontolást követelt a válasz, melyet a változatos életpályámra vonatkozó kérdésekre kellett adnom. Sok jóbarátomat és ismerősömet bántotta a kíváncsiság, hogy megtudhassa: hogyan viselem el az óriási különbséget ifjúkorom pőre szegénysége és mostani helyzetem közt, s hogy egyáltalán sokat gondolok e kiállott küzdelmeimre és szenvedéseimre? Nos, hát minek tagadnám, hogy a múltamra való emlékezés legédesebb pillanatait szolgáltatja életemnek. Valóságos regény bontakozik ki belőle, ha pályám kezdetével szembe állítom a végét; de mivel lassan és fokozatosan történt az átalakulás és mert sohasem kételkedtem a munka és a jutalom belső kapcsolatában, természetesnek találtam, hogy a mi rossz volt, lassankint jóra fordult és a csodálni valót voltaképpen csak a végzet kegyes rendelkezésében láttam. *Labor omnia vincit*, ez volt mindig a jelszavam, de sohasem feledkeztem meg erről a másik mondásról sem: *Sors bona, nihil aliud*; mert azt, hogy nem veszttem szomjan a homoksivatagon, hogy nem pusztultam el béna lábammal a mély homokban való hosszas gyalogjárás fáradalmi közben s hogy szerencsésen megmenekültem Khiva és Bokhara zsarnokainak hóhérpallosától, egyesegyedül jó csillagzatomnak tulajdoníthatom. E jó csillagzat nélkül kárba veszett volna minden kitartásom, minden béketűrésem, becsvágyam, nyelvbéli tehetségem és minden szellemi éberségem.

A mi pedig átélt szenvedéseimet és küzdelmeimet illeti, őszintén beismerem, hogy mindenkor a legnagyobb gyönyörűségemre szolgált, ha végigpillantottam múltamon. Annál nagyobb e gyönyörűség, ha az ember, mint én is, lelkének és testének épségével nézhet vissza a megfutott pályára. Ámbár hetven év múlt el rólam, testben mégis épnek és erősnek érzem magam s nincs rá okom, hogy elpanaszoljam Szádival, hogy:

«Medslisz tamam sud, ve b'akhir reszid umr»,

vagyis, «Éveim mértéke betelt és csak most virrad reám az élet boldogsága». Mert én már férfi koromban bőségesen kivettem részem a lét szellemi és földi örömeiből. Ha van, a mi sivárrá és terhessé teszi az élet leszálló alkonyát, bizonyára a fájdalom az, hogy vége immár minden törekvésnek, minden munkának, minden küzdelemnek. A vágy, hogy megvívjuk a lehetetlent, oda; eltűnt a délibáb a jövő rózsás égáljáról és már csak a múlt idők kínálnak bennünket az édes, a drága gyönyör serlegével. Nincs hát benne semmi csodálni való, hogy órák hosszáig elvagyok egymagamban és boldogan merengek el az emlékezetemben felvonuló képeken. Látom magam Dunaszerdahelyen iskolás koromban, a hogy mankóval hónom alatt, félig megdermedt kezem a reggelinek zsebembe tett főtt krumplin melengetve, a zsidó iskolába sietek a fagyos téli reggelen; aztán, Windsor és Jildiz palotáiban, a fejedelmi asztalnál ülök, sárány tányérból eszem és tisztelettel bánnak velem a nyugati és keleti társadalom kiváló emberei. Most az a szomorú kép jelenik meg emlékezésem vásznán, midőn mint koldúsdíák, a hidegség és a félelem miatt reszketve, a pozsonyi sétatér padja alatt töltöttem el a fagyos őszi éjszakát, s alig, hogy reáborúl a ködfátyol ifjúkori küzdésem e komor képére, elélem tűnik helyén a londoni gyülesterem, hol Anglia büszke arisztokráciájának vezető férfiai hallgatják és megtapsolják a középázsiai helyzetről mondott beszédemet. Egymagamban ülve magányos szobámban, kellő közepén érzem magam az élet forgatagának és a váltakozó színű kaleidoszkóp láttára majd gyönyörben úszik szemem, majd megremeg szívem félelmében. Éles körvonalakban, legapróbb részleteikkel tűnnek elém a legnagyobb válságból való menekülésem boldog pillanatai s az örökös rabság fenyegető veszedelme és a rettentő kínhalál, melylyel oly sokszor néztem farkasszemet. Valahányszor megjelenik álomban a bokharai emirnél való kihallgatásom jelenete, vagy átélem újra a Khalata homokságán érzett szomjúságom gyötrelmeit s látom Kulkhánt, a turkomán rabszolgakereskedőt, szorongó szívvel nézek körül még ma is s boldog vagyok, hogy mindez csak álom és nem valóság.

A sors bizony különös játékot űzött velem. Érzem ezt, s ha most, életem alkonyán, végigjáratom szemem hosszú pályám örömén, bánatán, sötét és derűs pillanatain, elmondhatom az angollal, hogy életem «átélni érdemes élet» volt és kész volnék elején kezdeni az egész komédiát s alávetni magam újra minden munkájának, viszontagságának és halálos veszedelmének. Oly hatalmas és ellenállhatatlan a kalandok vágya az ifjúkorban és oly elragadóan szép érzet a fenyegető veszedelmekből való szerencsés megmenekülés érzete, hogy öreg korában is újra éled az ember, ha reá emlékezik.

A ki belekóstolt a vándorélet gyönyörűségébe, visszavágyik reá teljes életében. A síma tenger sohasem oly szép és fenséges, mint a vihartól felkorbácsolt hullámok játéka, mert vannak emberek, kiknek sohasem telik örömük a nyugalomban s kiket csak az örökös baj és küzdelem képes kielégíteni. Sohasem szerettem a nyugalmat és a kényelmet s nem is bánom, hogy ilyen a természetem, mert az élet két legnagyobb és legértékesebb kincsét egyesegyedül neki köszönhetem. E kincs: a tapasztalat és a függetlenség. Elválasztani egymástól nem lehet e két drágaságot; legfőbb ékei azok földi életünknek s boldoggá én is csak általuk lettem. Ha most, életem alkonyatán, - midőn a leáldozó nap aggasztóan hosszú árnyakat vet elém s megborzogat a közelgő éjjel hűsége - visszagondolok átélt napom veszedelmeire, bajaira és küzdelmeire, csakis e két kincs birtokában lelhetem meg fáradalmaim legfőbb és méltó jutalmát. Tapasztalásaim értéke lehetővé tette, hogy valami csekélységgel hozzájárulhattam embertársaim felvilágosításához és tájékoztatásához, s midőn örömmel láttam, hogy munkáim elterjedtek Európa, Amerika, Ázsia és Ausztrália különböző nyelvein, felébredt bennem az a boldog tudat, hogy nem hiába küzdöttem és szenvedtem ezen a világon. Azt gondoltam magamban, hogy határozottan nem volt igaza a szentgyörgyi gimnázium páterprofesszorának, midőn így szólt hozzám: - «Mósele, minek tanulsz? Nem volna jobb, ha sakternek mennél?» - De mind ennél nagyobb mértékben járult hozzá megelégedettségemhez tapasztalásaim drága kincse.

Szemem még tisztán lát, emlékezetem még nem homályosodott el s miként a letűnt időkben, még most is két egész világ áll szemem előtt különböző országaival, népeivel, városaival erkölcsével és szokásaival. Mint a méh virágról virágra szállva, úgy szállnak gondolataim Európából Ázsiába és vissza ismét, egyik országból a másikba. Mindenhol otthon érzem magam, mindenfelől ismerős arcok mosolyognak reám s a legkülönbözőbb emberek szólítanak anyanyelvükön. Hogy szélteben és hosszában, vég nélkül és határtalanul járhasa a világot, hogy otthon érezze magát mindenütt és gyönyörűséggel legeltethesse szemét a mindig változó tájakon - ez élvezetből csak az utazónak jut része, mert az utazás határozottan a legszebb és a legdicsőbb öröm ezen a világon. Nincs is rá okom, hogy panaszkodjam sorsomon; mert ha nehéz küzdelmet rótt reám, meg is jutalmazott érte bőségesen, s életem végén elmondhatom: «Küzdelmes nap volt, de szép nap volt!»

-&-

Jegyzetek

¹ Itt közlöm ez ajánlatot, mely hozzám intézett levél formájában hívta fel reám Kern úr és mások figyelmét; német nyelven, mert Eötvös, úgy, mint Hunfalvy, kinek hasonló célú levelét szintén itt mutatom be, a cél érdekében szükségesnek látták, ajánlásuk nyelvében alkalmazkodni azokhoz, kiktől számomra a segítséget remélték. Pest akkor bizony erősen német város volt még. *Eötvös* levele így szólt:

Euer Wohlgeboren!

Bei den Fortschritten, welche Sie im Studium der Sprachen und besonders der orientalischen bis jetzt gemacht haben, und dem Ernst und der Ausdauer welcher Sie auszeichnet, kann ich Ihren Entschluss eine Reise in der Orient zu unternehmen nur guthelßen. Ich bin fest überzeugt dass der Aufenthalt in jenen Ländern sie in Ihren Bestrebungen fördern, und dadurch auch für die Wissenschaft der Sie Sich gewidmet haben von Nutzen sein wird. Nehmen Sie den kleinen Betrag den ich Ihnen als kleinen Beisteuer zu Ihrer Reise beischliesse als einen Beweis meiner Theilnahme und jener Achtung mit der ich bin

Euer Wohlgeboren

ergebener Diener
B. Eötvös József.

Herrn Hermann Vamberger Wohlgeb.

Hunfalvy Pál ugyanekkor a következő ajánlólevéllel támogatott:

Herr H. Vamberger, aus Szerdahelyi, ist mir als ein solcher junger Mann bekannt, der mit erstaunlichem Fleisse, und mit überraschendem Erfolge sich den Studien vieler und verschiedner Sprachen widmete, so dass ich im Interesse der Sprachwissenschaft, namentlich dieses Theiles derselben, welcher zu der gründlichen Erforschung des Türkischen gehört, Herrn Vamberger's Absicht, sich nach Constantinopel zu verfügen, und da seine orientalischen Studien zu ergänzen, im bohem Grade billigen muss, und ihm die baldige Ausführung seiner Absicht aus vollem Herzen wünsche.

Pest am 26 März, 1857.

Paul Hunfalvy.
Mitglied der k. ungar. Akademie.
u. Bibliothekar derselben.

² Ugy van, dervis ruhámban magyar fokossal jártam be Középázsiát. Pár szóval elmondom a történetét is e fokosnak. Sárga rézből Jeruzsálemben öntötte számomra a magyar szabadságharcz egykori katonája, a török földre menekült *Körtvélyessy*, ki utóbb török nőt vett feleségül és beállt tisztnek a török hadseregbe Ali bey névvel. Hogy Középázsiába készülök, Szilágyi Dánieltől hallotta Konstantinápolyban s utóbb, Jeruzsálemben lévén épen helyőrségen, Kiamil pasa akkori helytartó (volt tanítványom s Afif bey veje) Konstantinápolyba rendelt szolgájával küldötte el számomra - szerencsekívánattal együtt - a fokost, melynek nyelét is maga faragta. *Körtvélyessy*-Ali bey utolsó helyőrsége Mekkában volt. Ott is érte utol a halál.

A fokossal együtt e könyv külön mellékletén látható tárgyak közül a legemlékezetesebb reám nézve a *tatár bőrkulacs*, melyről tudják utazási könyvem olvasói, hogy a Khalata-sivatagban életem mentője volt. E kulacsot Khívában vettem, elég olcsó áron. A tatár kereskedő pénzt nem akart elfogadni a jámbor dervistől s azt mondogta, hogy inkább adjak érte egy áldást. Megadtam készségesen.

A képen látható *tatár korbács* (kamcsi) is hűséges kísérőm volt útamon s nem kevésbé a sokszíjű *kosbág* (kos=köz, bág=békó, tehát kosbág=közbékó, vagy közkötő), melyet rövidség okáért tatár

*nécessaire*nek lehetne mondani. A tatárok az övükre fűzve hordják a kosbágot s egyes szíjjaira kötözik a kezök ügyébe való kisebb tárgyakat, mint teszem a csíholó vasat, a tűzkövet stb. Ilyen kosbágot viselhetek oldalukon Batu khán tatárjai is IV. Béla idejében. Én Bokharában vettem kosbágot.

³ E jelentést, s egy másikat az imént említett olasz selyemkereskedők sorsáról és Wyburd, Conolly és Stoddard gyászos esetéről rövid időn el is készítettem és a követ elé terjesztettem. Csak ez utóbbi áll rendelkezésemre s így szól magyar fordításban:

Teherán, 1864. jan. 29.

Exczellenciád! - Van szerencsém a következőkben Exczellenciád elé terjeszteni az említett felvilágosításokat arról a két boldogtalan emberről, kiket a bokharai emir parancsára börtönbe vetettek.

Julius közepe tájt érkeztem Bokharába. Megérkezésem után két nappal azt hallottam, hogy két olasz embert, ki Orenburgból jött állítólag nagyobb mennyiségű selyem vásárlása végett, elfogatta az emir első vezére, ki abban az időben a khokandi síkságon volt. Különféle álhírek, melyeket a rosszhiszemű kormány terjesztett, azt újságolták, hogy a frengi-k magukkal hoztak tizenöt láda gyémántvízzel megnedvesített teát, hogy ezzel a méreggel megöljék a szent város lakosságát (a középázsiai nép babonája t. i. méregnek tartja a gyémántporral kevert vizet; fényes a gyémánt, - úgymond - kápráztatja a szemet, de pora a leggyilkosabb méreg); egy másik azt hírlelte, hogy az éjjelt nappallá és a nappalt éjszakává tették, míg egy harmadik azt beszélte, hogy angol kémek, és hogy az orosz kormány adta azt a tanácsot, hogy fogják el őket.

Rahmet Bi, az említett vezér, írt az emirnek és további felvilágosítást kért. Azt a választ kapta, hogy kobbazzák el azt a tizenegyezer tilla-t (a «tilla» egy fél arany), amelyet magukkal hoztak és ugyanakkor fogják el azt a négy nogai mohammedánt (orosz alattvalókat), a kik kísérték őket. Egy ideig még folytak a tárgyalások. Az emir fermánja értelmében pénzüket és minden holmijukat a Redseb karavánszerájából, a hol előbb laktak, az Ark-ba (az emir palotájába) vitték, hol jobb bánásmódban részesültek. Elhatározták, hogy elhelyezik őket egy balakhaneben és naponként egyszer piláfot, kétszer pedig teát kapnak kenyérrel. Mindezt magától Rahmet Bitől hallottam, kinek állítását megerősítette szolgálja, egy perzsa származású ember, ki szolgálatára volt kirendelve.

Az emir viselkedéséből ítélve, úgy gondolom, hogy nem fogják megölni őket, ha csak az orosz cselszövések következtében meg nem változnak az emir tervei. A legkisebb sikert sem remélem a két konstantinápolyi seikh közbenjárásától. Törökország ezeket a lépéseket Európa kedvéért teszi. A porta igen jól tudja, hogy Turkesztán fejedelmei, épen úgy, mint a marokkói fejedelmek, csak névleges tiszteletben részesítik a szultán vallási fenhatóságát. És Aali pasa bizonyára emlékszik szegény Oszmán bey, a jüzbasi, sorsára, kit titkos misszióban küldött Resid pasa és a kit Naszrullah khán, a mostani fejedelem atyjának utasítására megölték. Oly dolog ez, melyet nagy titokban tartanak. Törökország nagyon restellné közzétételét. Én Bokharában hallottam.

Exczellenciádnak a keleti ügyekben és a rendőri dolgokban való nagy járatossága fölment a további fejtegetések alól. Végzem e sorokat, tisztelem kifejezése mellett, a melylyel vagyok Exczellenciád legalázatosabb szolgálja.

Vámbéry Ármin,

a Magyar Tudományos Akadémia tagja.

Ugyanekkor élek az alkalommal, hogy közöljem Exczellenciáddal, hogy nem tudtam felfedezni nyomát, sem egy szót nem hallottam a boldogtalan *Wyburd* kapitányról, a kinek ismeretlen sorsára Exczellenciád Középázsiaiba indulásom előtt figyelmemet felhívni méltóztatott. Igaz, hogy nagyon szigorú inkognitóm határozottan tiltotta, hogy kérdezősködjem valamely frengi vagy keresztény ember sorsáról. Fülemben azonban mindig nyitva volt, hogy híreket halljon hitsorsosaimról. És titokban folytatott nyomozásom közben történt, hogy tudomást szereztem egy boldogtalan emberről, egy órásról, ki több esztendeig élt Bokharában s kit Naszrullah emir parancsára megölték. Épen úgy értesültem egy fiatal angol ember sorsáról, ki vagy huszonnégy éves volt. Bagdadból Heraton át Bokharába jött, onnan Szamarkandon át Khokandba ment, ott pedig (tizenkét évvel ezelőtt) megölték Mehmed khán parancsára, a ki abban az időben háborúba keveredett Khinával. Egy

khokandi ember, a ki ismerte őt elfogatása előtt, elmondotta nekem, hogy a fiatal frengi nagyon csinos külsejű és rendkívül ügyes ember volt, a ki Khokandból Kasgárba (a khinai tatár földre) akart menni. Ez a szándéka keltette azt a gyanút, hogy fegyvert akar szállítani a khinai tatárság kormányzójának és ez lett halálának okozója.

A mi Conolly és Stoddard sajnálatos halálát illeti, fájdalom, semmiféle jelentősebb adattal nem járulhatok azokhoz, melyeket megboldogult Wolf József dr. terjesztett az angol közönség elé. Ennek a két mártírnak papírai és más holmija Abdul Szamed khánnak, egy perzsa származású embernek és az elhalt emir szerdar-i-kull-jának (főparancsnokának) birtokába kerültek és e tiszt kivégzése után, mely néhány évvel ezelőtt történt, e relikviákat a szamarkandi defter-khanebe (levéltárba) vitték. Így beszéltek nekem, de nem győződtem meg róla.

⁴ Innen írtam második levelemet a teheráni török követséghez, melynek orvosa, *Bimsenstein Mukhlisz dr.*, ekkor írta Eötvös József bárónak (francia nyelven) azt a levelet, mely Eötvös báró szívességéből később birtokomba jutott és magyarul így szól:

Törökország
egészségügyi orvosa
Perzsiában.

Teherán, 1863. aug. 5.

Báró úr! - Vonatkozással Vámbéry úr (Resid efendi), a tiszteletreméltó akademikus és az én barátom utazására, megbízásom van rá, hogy közöljem Önnel a következőket:

Ellentétben azzal a mit ő a Magyar Akademiához címzett legutóbbi jelentésében bejelentett, Vámbéry úr Teheránból f. é. márczius 24-ikén egyenesen Khivába utazott el, a honnan Bokharába és Szamarkandba fog menni. Ez utazást dervisként öltözve s egy csapat bokharai zarándok társaságában teszi, a kik Mekkából visszajövet hazájukba térnek vissza.

A teheráni ottomán követség, melyhez tartozni szerencsém van, már két levelet kapott, amelyek egyikét ez a rettenthetetlen utazó Zil-Kadé 20. Gömis-Tépé a Kaspi-tenger partján keltezett, a másikat a turkomán Jomut sivatagból, Khivától 20 napi járóföldre. E levelekből merítjük, hogy Vámbéry úr e pillanatban Bokharában vagy Szamarkandban lehet s hogy miután néhány hónapon át ez utóbbi városban tartózkodott, a Heráton és Mesheden átvívó utat követve fog visszatérni Teheránba.

Tartózkodnom kell attól, hogy kifejtsem az okokat, amelyek Vámbéry urat rábírták arra, hogy útitervét megváltoztassa, hogy Bokharába menjen s nem Meshedbe, mint a hogy jelentette; csak arra szorítkozom, hogy megmondjam Önnek, báró úr, hogy az ottomán követség, mely sietett oltalma alá venni az önök tudós utazóját, szükségesnek tartja, óvatosság okából, az ő utazását titokban tartani s egyébként azt kívánja, hogy ne váljék még ismertté Európában sem, attól tartva, hogy az orosz ügynökök, a kik mindenütt politikai misszionáriusokat látnak, elrontják a sikert.

Bízva abban a tudásban és személyes tulajdonságokban, a melyek Vámbéry urat kiválónak teszik, reméljük, hogy sikerrel végzi majd el veszedelemteljes vállalkozását, a melyet a szomorú emlékeztető Conolly életével fizetett meg. Akkor majd az ő feladata lesz, hogy több részletet közöljön Önnel Teheránból való elutazásáról, a mely nincs híján az érdekességnek.

A legmélyebb tisztelettel a báró úr

alázatos szolgája
Dr. Bimsenstein Mukhlisz.

Két levelem, melyekre Bimsenstein dr. hivatkozik, itt közlöm magyar fordításban, megjegyezve, hogy a második faksimileben is látható e könyv mellékletei közt.

Az első levél Hajdár efendihez, a teheráni ottomán követhoz: - «Kegyelmes Uram! Az az ember, ki a pusztában írt ez alázatos levelemet átadja, egyike a nemes bokhara lakóinak. Ugy látszik, vagy egynehány piasztert vagy egy ajánló levelet akar. E napokban Kahndsan bég előkelő turkomán és az én derék házigazdám körülvezetett a pusztá leghíresebb bégjeinek és kánjainak sátraiban és mindenütt rendkívüli tisztelet középpontja voltam. Alázatos szolgád *Resid.*»

A második levél ugyanahhoz - «Kegyelmes Uram, végtelenül nagy jótevőm! A turkomán pusztától, hol három hétig laktam, ma búcsúztam el és mielőtt tevére ülnek, kedves kötelességemnek tartom, hogy néhány sort írjak Neked, ki ez idegen és magyar hazámtól távol eső vidéken egyetlen jóltevőm és menedékem vagy. Előttem van egy irtózatoss pusztá, hol húsz nap és húsz éjjel számtalan veszedelem közt vezet át útam a világszerte híres és rengeteg homoktengeren. Különböző kérésekkel alkalmatlankodom. Először is kérlek, hogy ne felejts el engem és eddig mutatott kegyességéből ki ne vess; másodszor tudtadra akarom adni, hogy a turkomán törzsfő, kinek házában laktam, fájának kimagasló egyéne s az ottomán nemzetnek igazi barátja és tisztelője, közbenjárásommal menedéklevelet akar a követségtől kieszközölni, a mit neki meg lehet adni, mert megbízható ember. Harmadszor azt kérném, hogy Nazim beynek és Mukhlisz efendinek add át üdvözetemet. Egészségem egészen tökéletes és ha Allah úgy akarja, Khivából megint írok. Zilkade hó 12-én 1280. (1863. ápr. 20.) *Resid.*»

- ⁵ Nem vonhatom meg e könyvemtől a dísz s az olvasótól a gyönyörűséget, hogy ide ne iktassam Jókainak ezt a cikkét, mely az *Üstökös* 1864. december 10-iki számában jelent meg és szólt a következőképen:

VÁMBÉRY EGY ESTÉLYEN.

A kiadóm meghítt estélyre.

Azt mondja az alkorán: (az az, hogy nem az alkorán, hanem én mondom; benne vagyok már a török czitátumokban), hogy «jól esik az embernek a maga borát ihatni, de sokkal jobban esik a más borát ihatni; - ámde legeslegjobban esik a kiadója borát ihatni.» A mi a kiadó *sajtója* alól került ki, de még sem *hir*lap.

Aztán *Vámbéry* is ott lesz.

Az a magyar tudós, ki Középázsia rengeteg pusztáit bejárta, mint *kolduló dervis*, húsz darab hasonló szent koldus társaságában (mely koldus szerep *élethű* felfogásában a magyar Akadémia segélyezése által is gyámolítottatott); s visszatérve aztán, úti tapasztalataiért egy angol kiadótól 20 ezer forint tiszteletdíjt kapott, hercegekkel, koronaörökösökkel együtt áldomásozott, rendjelet érdemelt ki; egyszóval megint egyike azoknak, a kik egy csomó dicsőséget koldultak össze a - nagy akadémia palotájú, kevés dohányú - - jaj már minékünk, kopasz fejünknek!

Szerencsére három szép asszony is volt a társaságban, azok aztán kikérdezték a messze földön járt utazót:

- Hogy jött ön arra az ötletre, hogy mint koldus, induljon útnak?

- Elődeim szerencsétlenségén okulva; abban az útnban két angolt megöltek; egyiket egy *kullancscsal* tölt verembe vetették s ott hagyták, míg a férgek elemésztették. Az európai megölik ott, azért mert európai.

- Hát aztán milyen ruhája volt önnek?

- Ruhám? semmilyen. Hanem egy pár *nemezrongy*, varrás nélkül, a testen átvetve; a lyukain kidugtam a karjaimat, aztán egy nagy turbán harminczöt rőf szövetből, a fejemen körül csavargatva.

- Harminczöt rőf! Hisz az egy egész vég.

- Mahomed rendelete szerint minden igazhívó muzulmán tartozik a *halotti lepedőjét* magával hordani, még pedig a feje körül csavarva, s ennek hét rőfnek kell lenni. A nagyon kegyesek azonban háromszor hetet vesznek; a ki pedig igen *szent* hírben akar állni, az *ötször hetet* hord a feje körül.
- Hogyan találták meg önök az utat abban a nagy pusztában?
- Bizony ott mérföldmutatók nincsenek; hanem a helyett jelölik az utat az elébb azon járt és elhullott emberek és teherhordó állatok *csontjai*. Minden karaván kötelezve van, az útban talált csontokat halomra hordani. Ezek az útba igazítók.
- Már én csak inkább gőzhajón utazom, a hol a csirke csontokon kívül mást nem kell összetakarítani. S mit ettek önök az úton?
- Lisztből csináltunk pogácsát. A hol este letelepedtünk, összegyűjtöttük a tevetrágyát, abból tüzet csináltunk, a pogácsát bele dugtuk. Ha hajnalig megsült, nagyon jó volt, ha nem sült meg, *úgy is* jó volt. Én egyébiránt nyolcz hónapig soha sem vacsoráltam, nehogy *álomban beszélni* találjak s társaim megtudják, hogy idegen nyelven beszélek.
- Az igaz, szólt egy fiatal könyvárus, ha én későn vacsorálok, én is mindig idegen nyelven beszélek, hanem azt nem érti senki.
- Isznak-e *bort*? ezt egy poéta kérdezte.
- Azt nem, hanem *kümiszt*. Ezt lótejből, tevetejből készítik, a mit börtömlőben addig lötyfölnek lóháton, míg megsavanyodik; aztán elteszik: van hat hónapos ó-kümisz is. Könyvemben látható a képen a kimérés módja. Az asszony, a ki a kümiszt árulja, lóháton ül, a tömlő a fején van, a tatár a ki inni akar, nyújtja neki a pénzt, a mennyi árút meg akar inni. Azzal hátra hajtja a derekát, eltátja a száját, a csaplárné megnyitja a tömlő csapját, s ereszt a torkába a magasról, a mennyit kívánt. Nincs rá eset, hogy a csaplárné eltévessze a férfi torkát, vagy az ivó eltévessze a szájába lőtt kümiszsugárt.
- Aztán jó az?
- Ittam belőle, de még a fülem czimpáját is hasogatta.
- Hát *theát* isznak-e ott?
- Az északon lakó népek igen.
- Rummal? téjjel? cukorral?
- Nem, *sóval és fagygyúval*. (Nagyon jó lehet!)
- Szépek-e a *keleti asszonyok*?
- Képzelden magának nagysád hölgyeket, kiknek arcszínét a vastag festéktől nem látni soha. S minthogy naponkint fésülködni restek, ha egyszer nagy mesterséggel be van fonva a hajuk, akkor valami *mézgával*, mely közé fekete festék van keverve, egészen bemázzolják a fejüket, úgy hogy azon valóságos *pánczél* támad. Most azután tessék azt a jazmin és hyacint illatot elképzelni, a miről az európai költők énekelnek keleti dalaikban, mikor az ilyen gyantakenetre a harminczkét fokú hő nap rá mosolyog.
- Hát *költők* vannak-e még keleten? - Ezt már egy rivális versíró szerette volna megtudni.
- Nagyon mesterséges költők. Egy negyvenlapos arab könyvből hoztam egy lapnyi leíratot, melyben ha a betűket *jobbról balra* olvassuk soronkint, találunk benne egy *szerelmes történetet*; ha ugyanazokat a betűket *alulról fölfelé* olvassuk jobbról, akkor az földleírás; ha pedig *balról fölfelé*, akkor történetírás, s ez negyven lapon át folyik így.
- De már ezt magam is megpróbálom az *Üstökösben*! Egy szerelmes történet, mely rendesen olvasva, az, a mi, fölfelé olvasva más valami, befelé olvasva pedig egészen más valami. Ilyen még nem volt! Ez is meglesz a jövő évben; - majd talán nyáron.

Vámbérynek igen élénk és szellemdús előadása van, hamis lelkesüléstől és szükségtelen kérkedéstől ment: hanem a mit elmond, az élénk képzelettel van előadva, hogy szinte szemmel láthatóvá tesz minden legrendkívülibb helyzetet. A mohamedán megnyugvását, ki a pusztán szemközt rohanó porfelleg közeledtét nyugton várja, előre szegzett lándzsával: a melyik a másiktól azt kérdené, mi baj? elárulná vele, hogy idegen; míg hűsz lépésnyi közelben kitűnik, hogy a közeledő tábor egy roppant Czebra csorda. A vadidegen népszokásokat, a vallási ceremóniákat, a nép között élve tanulta el, nem úgy, mint a kik a civilizált Európa tudósai közül hazánkon végig vasutazva csodás badarságokat összeírnak.

K-s M-n.

⁶ E két levél egyike pedig fakszimilében is mellékelve van a VI. fejezethez.

⁷ Magyarúl: «Budapest, Angol Királynő szálló. Hétfőn, 1886. nov. 8-án. Kedves Vámbéry úr! Ha volna olyan szíves és elnézné *egynémely heves ítéletemet* abból az időből, amidőn Középázsiaiban voltam, és fogadna engem, nagyon boldoggá tenne meghívásával. Kedves Uram, őszintén tiszteli *Eugene Schuyler*.»

⁸ L. *An Indian Journalist*, being the Life and Letters of dr. Sambhu O. Mookerjee, Calcutta, 1895, 306-315. l.

⁹ Magyarúl: A főudvarmester azt az utasítást kapta ő felségétől, hogy hétfőre, május 6-ikára hívja meg Vámbéry tanárt ebédre Windsor kastélyába és tartsa ott még a következő napon is. Windsor-kastély, 1889 május 5-én.

¹⁰ Magyarúl körülbelül így lehetne kifejezni ezt a kettős értelmű színfrancia czélzást: - Úgy-e, ő felsége, a szultán, haragudni fog, ha meghallja, hogy elrontottam a melltűt, melyet nekem ajándékkul adott? - Ellenkezőleg, asszonyom, uralkodóm boldog lesz, ha meghallja, hogy felséged mindent a mi tőle származik, a fülébe fogad.

¹¹ Magyarúl: «Kedves Vámbéry tanár, - A király parancsára értesítem Önt, hogy nagy öröme szolgál ő felségének, midőn 70-ik születésnapja alkalmából a Victoria rend harmadik osztályát (tisztí jelvényét) adományozza önnek, jelöl annak, hogy megbecsüli Angliával szemben mindig tanúsított hű és kitartó barátságát s bizonyosságul ő felsége ön iránt való személyes figyelmének. Maradok, kedves Vámbéry tanár, őszinte híve, Francis Knollys.»